НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

РЯЗАНОВ МИХАЙЛО ЮРІЙОВИЧ

УДК 340.12(091):340.15

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРАВОВА СПАДЩИНА У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М. Ю. Рязанов

Одеса – 2026

АНОТАЦІЯ

Рязанов М. Ю. **Правова спадщина у формуванні українського права**. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису*.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2026.

У дисертації здійснено теоретико-методологічне узагальнення проблематики правової спадщини як багатовимірної системи, що впливає на формування українського права. Запропоновано нове розв'язання цієї наукової проблеми, яке передбачає побудову концепції правової спадщини у її взаємозв'язку з механізмами трансляції правових смислів, визначення її особливостей у національному правотворенні та формулювання пропозицій щодо збереження, відтворення й культивування спадкових правових змістів для підтримки континуїтету правового розвитку. Центральною науковою проблемою дослідження є з'ясування ролі правової спадщини у формуванні українського права, зокрема через процеси правової наступності, формування правової ідентичності та нормативної еволюції українського права. Визначено, що правова спадщина постає як одна з фундаментальних засад формування права, механізми її трансляції – як засіб передачі правових смислів, а формування права – як результат тривалої взаємодії правової спадщини, механізмів її трансляції та сучасних соціально-правових умов.

Теоретична складова запропонованої концепції правової спадщини охоплює аналіз правових традицій та інститутів, правових артефактів та правового досвіду, що дозволяє розглядати право не лише як інструмент регуляції, а й як знаково-смислову систему, яка інтегрує правову пам'ять, ментальні моделі правосвідомості та спадкоємність інституційного розвитку права. У цьому контексті виокремлено два параметри формування правової спадщини: зовнішній (рецепція і схвалення українським суспільством запозичених норм і моделей права), і внутрішній (відтворення та визнання власних традиційних норм, інститутів і символів, які є

джерелами континуїтету та засобами збереження правової самобутності). Такий підхід дозволяє розкрити культурно-історичну природу права, прогнозувати його трансформацію, оцінювати ефективність правових інститутів та забезпечувати збалансовану взаємодію зовнішніх правових впливів із національною правовою спадщиною.

Підкреслено, що правова спадщина має три ключові виміри: онтологічний (як реальність, що репрезентує правові сенси та світоглядну основу права), нормативний (як система норм, правил і цінностей, що регулюють соціальні відносини), і цивілізаційний (як механізм творення національної правової ідентичності й культурної спадкоємності). Їхня взаємодія забезпечує не лише збереження, а й збагачення національної правової системи новими правовими ідеями, підходами до правового регулювання відносин, викарбовує новий правовий досвід, сприяє зміцненню національної правосвідомості та піднесенню національної правової ідентичності.

У межах теоретичної частини концепції використано широкий методологічний арсенал, який дозволяє комплексно розглядати правову спадщину. Застосовані підходи не є взаємовиключними, вони взаємодоповнюють один одного, охоплюючи ціннісні засади, суб'єктну участь, символічну репрезентацію та соціально-функціональне призначення правової спадщини. Доведено, що дослідження останньої потребує міждисциплінарних інтерпретацій у сфері права, філософії, культури, історії та соціології. В роботі акцентовано інтегративний тип праворозуміння.

Дано визначення засадничим теоретико-правовим поняттям «правовий спадок», «правова спадщина» й «правове надбання». Термін «правовий спадок» вживається в роботі в значенні пасивного накопичення правових об'єктів минулого; «правова спадщина» – як осмислений та інкорпорований у діюче право комплекс об'єктів; «правове надбання» – як відібрана, ціннісно наповнена і стійка частина правової спадщини, що отримала визнання та закріплення в правовій культурі.

Обґрунтовано, що осмислення правової спадщини дозволяє не лише реконструювати витоки сучасного права, а й визначити вектори його розвитку в національному та цивілізаційному контекстах. Це забезпечується за рахунок запропонованої моделі правової спадщини як структурованої частини правової матриці, яка формує основу правової ідентичності, нормативної автономії та забезпечує внутрішню стійкість правової системи. Підкреслено значення національної правової спадщини як елемента правової матриці. У даному дослідженні спадщина постає ресурсом, що дозволяє правовій системі адаптуватися до нових викликів, зберігаючи континуїтет і самобутність українського права.

У межах дослідження правова спадщина розглядається не як суто ретроспективний матеріал, а як культурно-інформаційний феномен, що забезпечує збереження правових цінностей, принципів і норм через правову комунікацію, інтерпретацію права та семантичні зв'язки, що поєднують правові смисли минулого із сучасними правовими реаліями. Особливе значення надається правовим знакам/символам, текстам, практикам, які репрезентують правовий досвід і правосвідомість народу, фіксують правові смисли. Вони також сприяють збереженню правової спадщини, її трансляції і адаптації до нових соціально-правових умов.

Фіксація правових смислів знаходить своє вираження у правових артефактах, що розглядаються в роботі як первинні одиниці правової спадщини. Вони мають знакову форму, виконують репрезентативну функцію і є носіями правових смислів. Особлива увага зосереджується на взаємозв'язку правових артефактів, правового досвіду та суб'єкта як ключових елементів правової спадщини. Правові артефакти втілюють зафіксовані правові смисли; досвід акумулює перевірені історією правові практики та моделі правового мислення; суб'єкт є носієм, інтерпретатором і транслятором цих смислів. У такому взаємозв'язку формуються правові цінності, що визначають аксіологічне підґрунтя правової спадщини й забезпечують єдність її змісту. Інтеграція функціональних і семіотичних характеристик дозволяє

осмислити правову спадщину як основу формування права та умову правової стабільності.

У такому розрізі, правова спадщина постає як морфологічно впорядкована, багатовимірна система, що об'єднує правові артефакти, цінності, суб'єкти та досвід. Завдяки цій взаємодії забезпечується структурна єдність між минулим і сучасним правотвореннями. Правова спадщина виконує не лише функцію правової пам'яті, а й виступає активним механізмом відтворення, оновлення права, адаптації його до сучасних вимог і запитів, перетворюючись на ресурс для сталого розвитку права, юридичної науки та зміцнення національної правової ідентичності.

Підкреслено, що формування українського права та його правової спадщини бере початок у дохристиянський період і в межах дослідження простежується як первинний культурно-нормативний рівень становлення правових уявлень і звичаєвих регуляторів, тоді як подальший розвиток простежується через низку історичних етапів, зокрема: візантійський, литовсько-польський, козацький, імперський (у межах Австро-Угорського та російського впливу), період української революції 1917-1921 та радянський. Це свідчить про етапність формування, змінюваність і багатошаровість українського права. Логіка такої послідовності полягає не стільки у хронології, скільки в поступовому нашаровуванні нових та зміні діючих правових артефактів, інститутів, збагаченні правового досвіду, у розширенні змісту правових цінностей, ідей, смислів через їхнє осмислення й інтерпретацію. Кожен період не лише залишив по собі правові артефакти і певний досвід, а й сформував специфічні моделі правового мислення та правової поведінки, що укорінилися в національній правовій ментальності. Таким чином, правова спадщина постає як джерело легітимації, як канал правової комунікації між епохами та, головне, як механізм збереження ідентичності в умовах політичних змін.

Зазначається, що українське право розвивалося в умовах багатовекторної взаємодії правових традицій, внутрішньої та зовнішньої, внаслідок чого сформувався феномен правового дуалізму. Він проявляється у співіснуванні писаного кодифікованого права та звичаєвих норм, у рецепції західноєвропейських

зразків при одночасному збереженні національних правових практик. Взаємодія цих двох традицій створює «динамічне поле», де новації проходять крізь ціннісні фільтри правової пам'яті, зберігаючи зв'язок із національним контекстом і менталітетом. Ця взаємозалежність засвідчує різні механізми формування та функціонування правових норм і унікальність правової спадщини України.

Правова спадщина аналізується як чинник, здатний транслювати правові смисли в нових соціально-історичних умовах, впливаючи на адаптацію правових традицій, інститутів, стандартів поведінки та ментальних моделей правосвідомості (що походять із минулого) в умовах сучасного правотворення. Це дозволяє осмислити правову культуру як середовище, в якому правова спадщина не лише зберігається, а й оновлюється, набуваючи нових форм у взаємодії з сучасними глобальними викликами.

Окрема увага приділяється правовим інститутам як носіям спадкових смислів, здатним забезпечити неперервність і стійкість правової системи. Доведено, що історично вкорінені форми інституційної організації права, попри зовнішні трансформації, зберігають фундаментальний порядок, характерний для національної правової системи. Правові інститути, водночас, виступають каналами трансляції права, поєднуючи рецепцію зовнішніх зразків із внутрішніми уявленнями про право та його ідеали. Саме завдяки цим інститутам право зберігає безперервність, легітимність і здатність до оновлення, не втрачаючи зв'язку з власною ідентичністю.

Визначено провідну роль юристів, науковців і правотворців у збереженні та переосмисленні спадщини. Їхня діяльність забезпечує інтелектуальну спадкоємність, формування нових доктрин та включення переосмислених і інтерпретованих історичних правових смислів у сучасну нормативну систему.

Обґрунтовано, що правова спадщина має не лише ретроспективну цінність а й виступає умовою та підґрунтям розвитку права. Вона виконує функції забезпечення правового континуїтету, формування правової ідентичності, підтримання аксіологічної єдності правової системи та сприяє процесу адаптації права до нових умов. Правова спадщина поєднує історичну глибину з сучасною

правовою реальністю, зберігаючи самобутність українського права у глобалізованому середовищі та виступаючи ресурсом для модернізації сучасного права.

Показано значення правової спадщини як ключової основи формування сучасного українського права. Будучи джерелом правових артефактів минулого, її історичні устої впливають на зміст правових норм, інституційну основу права, національну правосвідомість і професійну правову культуру.

Ключові слова: право, правова спадщина, правова матриця, правові артефакти, правова культура, правова традиція, формування права, нормативний факт, догма права, зовнішня та внутрішня правові традиції, правовий досвід, правова пам'ять, трансляція правової спадщини, європейська правова інтеграція, правова глобалізація.

SUMMARY

Ryazanov M. Yu. Legal heritage in the formation of Ukrainian law. – *Qualifying scientific work submitted as a manuscript.*

Thesis for the degree of Doctor in Law, specialty 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and legal doctrines. – National University «Odesa Law Academy», Odesa, 2026.

The dissertation provides a theoretical and methodological generalization of the issue of legal heritage as a multidimensional system influencing the formation of Ukrainian law. A new solution to this scientific problem is proposed, which consists in developing a comprehensive concept of legal heritage in its interrelation with the mechanisms of transmission of legal meanings, identifying its role in national law-making, and formulating proposals for the preservation, reproduction, and cultivation of inherited legal content in order to maintain the continuity of legal development. The central scientific problem of the research is the clarification of the role of legal heritage in the formation of Ukrainian law, in particular through the mechanisms of legal continuity, the formation of legal identity, and the normative evolution of Ukrainian law. It is determined that legal heritage functions as one of the fundamental foundations of the formation of law; the mechanisms of its transmission serve as a means of conveying legal meanings; and the formation of law is understood as the result of a long-term interaction between legal heritage, the mechanisms of its transmission, and contemporary socio-legal conditions.

The theoretical aspect of the proposed concept includes the analysis of legal traditions and institutions, legal artefacts, and legal experience. This allows the law to be viewed not only as a regulatory instrument but also as a semiotic and meaningful system integrating legal memory, mental models of legal consciousness, and institutional continuity of legal development. Two parameters of legal heritage formation are highlighted: the external (the reception and approval by Ukrainian society of borrowed norms and models of law) and the internal (the reproduction and recognition of its own traditional norms, institutions, and symbols as sources of continuity and means of preserving legal identity). This approach reveals the cultural and historical nature of law,

enables forecasting its transformation, assessing the effectiveness of legal institutions, and ensuring a balanced interaction between external legal influences and the national legal heritage.

It is emphasized that legal heritage has three key dimensions: ontological (as a reality representing legal meanings and the worldview foundations of law), normative (as a system of norms, rules, and values regulating social relations), and civilizational (as a mechanism for creating national legal identity and cultural continuity). Their interaction ensures not only the preservation but also the enrichment of the national legal system with new legal ideas and approaches to the regulation of relations, shapes new legal experience, strengthens national legal consciousness, and enhances national legal identity.

The theoretical framework of the research employs a wide methodological arsenal allowing a complex study of legal heritage. The applied approaches are not mutually exclusive but rather complementary, encompassing value foundations, subjective participation, symbolic representation, and social-functional purpose of legal heritage. It is proven that the study of legal heritage requires interdisciplinary interpretations across law, philosophy, culture, history, and sociology. The work emphasizes an integrative type of legal understanding.

The dissertation defines the fundamental historical and legal concepts of «legal inheritance», «legal heritage», and «legal legacy». The term «legal inheritance» refers to the passive accumulation of legal objects from the past; «legal heritage» is understood as a meaningful and incorporated complex of such objects into the current legal system; and «legal legacy» as a selected, value-enriched, and enduring part of legal heritage recognized and consolidated within legal culture.

It is substantiated that the comprehension of legal heritage enables not only the reconstruction of the origins of modern law but also the identification of its developmental vectors in national and civilizational contexts. This is ensured through the proposed model of legal heritage as a structured component of the legal matrix that forms the basis of legal identity and normative autonomy, providing internal stability of the legal system. The national legal heritage is emphasized as a key element of the legal matrix. Within

this research, heritage is regarded as a resource that enables the legal system to adapt to new challenges while preserving the continuity and originality of Ukrainian law.

Legal heritage is viewed not merely as a retrospective phenomenon but as a cultural-informational one that ensures the preservation of legal values, principles, and norms through legal communication, interpretation, and semantic connections linking the legal meanings of the past with the realities of modern law. Special attention is paid to legal symbols, texts, and practices representing legal experience and consciousness, fixing and transmitting legal meanings, and ensuring their adaptation to new socio-legal conditions.

The fixation of legal meanings is expressed through legal artefacts, which are treated as primary units of legal heritage. They possess a symbolic form, perform a representational function, and serve as carriers of legal meanings. Particular attention is devoted to the interrelation between legal artefacts, legal experience, and the subject as key elements of legal heritage. Artefacts embody recorded legal meanings; experience accumulates historically verified legal practices and models of legal reasoning; the subject serves as their bearer, interpreter, and transmitter. Through this interaction, legal values are formed, determining the axiological foundation of legal heritage and ensuring the unity of its content. The integration of functional and semiotic characteristics enables an understanding of legal heritage as both the foundation of law formation and a condition of legal stability.

From this perspective, legal heritage appears as a morphologically structured, multidimensional system uniting legal artefacts, values, subjects, and experience. Through this interaction, structural unity between past and present law-making is achieved. Legal heritage functions not only as legal memory but also as an active mechanism of law reproduction and renewal, adapting it to contemporary requirements and transforming it into a resource for sustainable legal development, jurisprudence, and the strengthening of national legal identity.

It is emphasized that the formation of Ukrainian law and its legal heritage originates in the pre-Christian period and, within the scope of the research, is traced through a number of stages, including the Byzantine, Lithuanian-Polish, Cossack, imperial (within

the framework of Austro-Hungarian and Russian legal influences), the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, and the Soviet stage. This indicates the phased and multi-layered nature of Ukrainian law. The logic of this sequence lies not merely in chronology but in the gradual accumulation and transformation of legal artefacts and institutions, enrichment of legal experience, and expansion of legal values and meanings through reflection and interpretation. Each period left behind legal artefacts and experience and formed specific models of legal thinking and behavior embedded in national legal mentality. Thus, legal heritage acts as a source of legitimacy, a channel of legal communication between epochs, and, most importantly, as a mechanism of preserving identity amid political change.

It is noted that Ukrainian law developed within a multi-vector interaction of internal and external legal traditions, resulting in a phenomenon of legal dualism. It manifests in the coexistence of written codified law and customary norms, in the reception of Western European models while maintaining national legal practices. The interaction of these two traditions creates a «dynamic field» where innovations pass through the value filters of legal memory, preserving connection with national context and mentality. This interdependence demonstrates diverse mechanisms of formation and functioning of legal norms and the uniqueness of Ukraine's legal heritage.

Legal heritage is analyzed as a factor capable of transmitting legal meanings under new socio-historical conditions, influencing the adaptation of legal traditions, institutions, behavioral standards, and mental models of legal consciousness (derived from the past) within modern law-making. This enables an understanding of legal culture as an environment in which legal heritage is not only preserved but also renewed, acquiring new forms in interaction with contemporary global challenges.

Particular attention is paid to legal institutions as carriers of inherited meanings capable of ensuring continuity and stability of the legal system. It is proved that historically rooted forms of institutional organization of law, despite external transformations, preserve the fundamental order characteristic of the national legal system. Legal institutions serve as channels of legal transmission, combining the reception of external models with internal conceptions of law and its ideals. Through

these institutions, law retains continuity, legitimacy, and the ability to renew itself without losing connection to its own identity.

The leading role of jurists, scholars, and law-makers in preserving and reinterpreting heritage is emphasized. Their activity ensures intellectual continuity, the formation of new doctrines, and the incorporation of reinterpreted historical legal meanings into the modern normative system.

It is substantiated that legal heritage possesses not only retrospective value but also constitutes an effective instrument for the development of law. It performs functions of ensuring legal continuity, forming legal identity, maintaining the axiological unity of the legal system, and contributing to the adaptation of law to new conditions. Legal heritage unites historical depth with modern legal reality, preserving the distinctiveness of Ukrainian law in a globalized environment and serving as a resource for the modernization of contemporary law.

The study demonstrates the significance of legal heritage as a fundamental basis for the formation of modern Ukrainian law. As a source of past legal artefacts, its historical foundations influence the content of legal norms, the institutional structure of law, national legal consciousness, and professional legal culture.

Keywords: law, legal heritage, legal matrix, legal artefacts, legal culture, legal tradition, formation of law, normative fact, legal dogma, external and internal legal traditions, legal experience, legal memory, transmission of legal heritage, European legal integration, legal globalization.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці у наукових фахових виданнях України з юридичних наук, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Рязанов М. Ю. Відродження слов'янської правової культури в Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 6-2. С. 35–41.

2. Рязанов М. Ю. Нормативи слов'янського права в правовій спадщині України. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2015. Т. 1. Вип. 5. С. 42–46.

3. Рязанов М. Ю. Слов'янські традиції становлення Української державності. *Юридичний вісник*. 2015. № 2. С. 241–247.

4. Рязанов М. Ю Співвідношення понять «правда» та «право» в слов'янській правовій культурі. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 5. С. 214–218.

5. Рязанов М. Ю. Правові артефакти та культурний код права. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 46–50. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.06

6. Рязанов М. Ю. Правова спадщина у становленні сучасного права. *Юридичний бюлетень.* 2021. Вип. 20. С. 39–44. DOI: https://doi.org/10.32850/LB2414–4207.2021.20.05

7. Рязанов М. Ю. Особливості права Запорізької Січі у правовій спадщині України. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 43–47. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/705

8. Рязанов М. Ю. Юридична наука у формуванні та трансляції правової спадщини. *Публічне право.* 2021. №3 (43). С. 151–157. *URL: https://www.publichne–pravo.com.ua/index.php?option=com_content&view=category&id=104&lang=uk&Itemid=483*

9. Рязанов М. Ю., Лисенко А. Ю. Естетика сучасного українського права: переосмислення крізь призму правової спадщини. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 1. С. 45–48. DOI: https://doi.org/10.32782/2524–0374/2024–1/7

10. Рязанов М. Ю. Конституційні ідеї народовладдя та прав людини в Україні: правова спадщина української революції 1917–1921. *Право та державне управління*. 2024. № 2. С. 427–433. DOI: https://doi.org/10.32782/pdu.2024.2.57

11. Рязанов М. Ю. Спадкоємність і правова спадщина: зв'язок у розвитку правової системи. *Право і суспільство*. 2024. № 3. С. 457–462. DOI: https://doi.org/10.32842/2078–3736/2024.3.70

12. Рязанов М. Ю. Влив візантійської правової традиції на становлення українського права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 594–596. DOI: https://doi.org/10.32782/2524–0374/2024–7/142

13. Рязанов М. Ю. Становлення державно–правових інститутів України: правова спадщина Австро–Угорського впливу. *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 399–404. DOI: https://doi.org/10.32842/2078–3736/2024.4.56

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

14. Рязанов М. Правові інститути як об'єкти правової спадщини. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 6 (34). С. 194–199. URL: https://kelmczasopisma.com/viewpdf/2703

15. Ryazanov M. Translation of the legal heritage. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 7 (35). P. 144–149. URL: https://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/3149

16. Ryazanov M. Soviet's legal heritage role in the development of ukrainian law. *Krakowskie Studia Małopolskie*. 2021. № 29. P. 172–185. DOI:10.15804/ksm20211012

17. Ryazanov M. Subjects of the legal heritage. *Reality of Politics. Estimates – Comments – Forecasts.* 2021. № 15. P. 34–43. URL: https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=1717

Статті у періодичних виданнях, включених до категорії «А» Переліку наукових фахових видань України та у закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus

18. Boichenko E., Ziatina D., Karakhanian K., Chuvakova H., Ryazanov M. Surrogacy as a method of supporting reproductive technologies in Ukraine and a foreign

method of its legal regulation. *Amazonia Investiga*. 2019. № 8 (22). P. 121 – 128. URL: https://www.amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/34

19. Chuvakov O., Ryazanov M., Chuvakova H., Pavlova T. The categories «legal tradition» and «anomaly of the legal sphere» in the context of regulation of innovations of modern society. *Amazonia Investiga*. 2020. № *9* (25). P. 411–417. URL: https://www.amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1087

20. Ryazanov M., Chuvakova H., Piliuk S. Legal anomalies within human rights implementation in court: Ukrainian heritage and perspectives. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. № 4 (12). P. 90–103. DOI: https://doi. org/10.33327/AJEE–18–4.4–n000086

21. Shmyndruk, O., Chuvakova, H., Ryazanov, M., Petrenko, N., & Pleniuk, M. Mediation and the right to a fair trial: legal heritage or anomaly of the legal sphere. *Amazonia Investiga*. 2024. № 13 (79). P. 165–176. DOI: https://doi.org/10.34069/AI/2024.79.07.13

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

22. Рязанов М. Ю. Морфологія правової культури. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 19 трав. 2017 р. : у 2 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», Півден. регіон. центр НАПрН України; відп. ред. Г. О. Ульянова; передм. С. В. Ківалова. Одеса : Гельветика, 2017. Т. 1. С. 61–64.

23. Рязанов М. Ю. Правова спадщина як складова правової культури. *Концептуалізація та використання правової спадщини* : матеріали Всеукр. круглого столу м. Одеса, 26 груд. 2018 р. / Нац. ун-т «Одеська юрид. акад.», каф. загальнотеорет. юриспруденції. Одеса, 2018. С. 7–11. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/11604

24. Рязанов М. Ю. Правовий розвиток: наступність як умова правового прогресу. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 17 верес. 2018 р. / за ред. Г. О. Ульянової. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 76–78.

25. Рязанов М. Ю. Поняття та види правової спадщини України. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 18 трав. 2018 р. У 2 т. Т. 1 / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 112–115.

26. Рязанов М. Ю. Артефакти правової сфери та державності. *Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави* : матеріали міжнар. круглого столу онлайн м. Одеса, 20 груд. 2019 р. Одеса : НУ «ОЮА», 2019. С. 26–30. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12209/Матеріали%20Круглого%20Столу%20ТЕНДЕНЦІЇ%20РОЗВИТКУ%20ТА%20ПРАВОВИЙ%20ОБРАЗ%20СУЧАСНОЇ%20ДЕРЖАВИ1.pdf?sequence=1&isAllowed=y

27. Рязанов М. Ю. Семіотичність правової спадщини. *Правове життя сучасної України* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 17 трав. 2019 р. / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 74–78.

28. Рязанов М. Ю. Велика та мала традиції у правовій спадщині України. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 15 трав. 2020 р. / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 83–86.

29. Рязанов М. Ю. Професійна культура юристів: поняття та розвиток. *Розвиток науки та техніки: проблеми і перспективи* : збірник тез Всеукр. наук.–практ. інтернет-конф. з нагоди Дня науки–2020 в Україні м. Київ, 21 травня 2020 р. 2020. С. 303 – 305. URL: https://dndi.mvs.gov.ua/files/pdf/Zbirnyk_Den_Nauky_2020.pdf

30. Ryazanov M. U. Legal traditions as the mean of transmission the legal heritage. *Organization of scientific research in modern conditions '2020*: conference proceedings. Seattle: KindleDP, 2020. P. 572–576. DOI: 10.30888/979–865–1656–02–8.0.

31. Рязанов М. Ю. Артефактність правової спадщини. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції*

України) : у 2 т. матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 46–49.

32. Рязанов М. Ю. Правова спадщина: питання інтерпретації. *Юриспруденція сьогодні: між апологією і креативністю* : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 17 верес. 2021 р. / Нац. ун-т «Одеська юрид. акад.»; за заг. ред. А. Ф. Крижановського. Одеса : Фенікс, 2021. С. 119 – 122. DOI: 10.32837/11300.16010

33. Рязанов М. Ю. Морфологічний аналіз правової спадщини. *Розвиток сучасного права та держави в юридичній теорії та практиці* : матеріали всеукр. круглого столу онлайн, присвяч. 25-річчю Нац. ун-ту «Одеська юрид. акад.» та 175-річчю Одеської школи права м. Одеса, 25 листоп. 2022 р. Одеса : Нац. ун-т «ОЮА», 2022. С. 17-22. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/22653

34. Рязанов М. Ю. Юридична наука і трансляція правової спадщини. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 17 черв. 2022 р. / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 74–77. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a252c3d0-3baf-47ef-af07-ca312aa8b0f8/content

35. Рязанов М. Ю., Чувакова Г. М. Роль юридичної освіти у формуванні правової еліти та визначенні пріоритетів правового розвитку. Модернізація підходів до підготовки наукових кадрів у галузі права : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, Київ, 2 січня – 12 лютого 2023 року. Одеса : Видавничий дім «Гельветика» С. 91–93. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi71/0051728.pdf

36. Рязанов М. Ю. Архетипи української правової культури у формуванні української правової самобутності. *Трансформація правових систем в умовах збройних конфліктів* : матер. круглого столу м. Одеса, 10 лют. 2023 р. / НУ «ОЮА», каф. міжнар. та європ. права. Одеса : НУ «ОЮА», 2023. С. 94–97. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/a1eb4855-b982-4331-9be4-80ac16ab6cc3

37. Ковбасюк С. В., Рязанов М. Ю., Чувакова Г. М. Правова доктрина як джерело права в релігійних правових системах. *The world of modern technologies and inventions* : The 4th International scientific and practical conference, Vienna, October 10–13, 2023. Vienna : Austria. International Science Group, 2023. P. 118–121. DOI: 10.46299/ISG.2023.2.4

38. Рязанов М. Ю. Нормативний та процесуальний аспекти правової спадщини: антропологічний підхід. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 19 травня 2023 р. / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 1. С. 57–59.

39. Рязанов М. Ю. Спадкоємність і правова спадщина: зв'язок у розвитку правової системи. *Європейські орієнтири розвитку України: науково–практичний вимір в умовах воєнних викликів* : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 26 квітня 2024 р. / НУ «ОЮА»; за заг. ред. С. В. Ківалова; відп. за вип. М. Р. Аракелян. Одеса : Фенікс, 2024. С. 101–103. URL: https://hdl.handle.net/11300/28143

40. Рязанов М. Ю. Формування українського права: роль правової спадщини і взаємодія традицій. *Конституційне будівництво в умовах війни: досвід України* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 20 червня 2025 р. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2025. С. 260–266.

Опубліковані праці, що додатково відображають наукові результати дисертації:

41. Рязанов М. Ю. Концептуалізація слов'янського права у сучасних юридичних дослідженнях // Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко [та ін.] ; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. С. 206–222.

ЗМІСТ

ВСТУП 21

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ ПРАВОВОЇ СПАДЩИНИ У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА 38

1.1. Методологічні аспекти дослідження феномену правової спадщини. 38

1.2. Правова спадщина як культурно-історичний феномен і фактор правового розвитку. 57

1.3. Форми і механізми трансляції правової спадщини. 80

1.4. Становлення та розвиток правової спадщини (внутрішня та зовнішня правові традиції). 100

1.5. Формування права крізь призму трансляції правової спадщини: роль нормативного факту. 122

РОЗДІЛ 2. МОРФОЛОГІЯ ПРАВОВОЇ СПАДЩИНИ 135

2.1. Формально-структурний зріз правової спадщини: загальна характеристика. 135

2.2. Семіотичність правової спадщини у її артефактах (інформаційно-семіотичне розуміння правової спадщини). 147

2.3. Типологічні характеристики та критерії класифікації правової спадщини. .. 169

2.4. Окремі аспекти морфології правової спадщини: артефакт, цінність, досвід, суб'єкт. 187

2.4.1. Правовий артефакт як структурна одиниця правової спадщини. 187

2.4.2. Правові цінності та цінності права: аксіологічна основа правової спадщини. 195

2.4.3. Правовий досвід: когнітивна пам'ять і трансляція. 201

2.4.4. Суб'єкт правової спадщини: носій, транслятор, творець. 205

РОЗДІЛ 3. ГЕНЕЗА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ 212

3.1. Правова спадщина дохристиянського періоду. 212

3.2. Візантійська правова спадщина. 241

3.3. Литовсько-польська правова спадщина. 261

3.4. Козацько-гетьманська правова спадщина. 278
3.5. Імперська правова спадщина. 294
3.5.1. Австро-Угорський вплив на правову спадщину України. 294
3.5.2. Правова спадщина періоду імперської зверхності XIX століття. 310
3.6. Правова спадщина часів української революції 1917–1921 років. 326
3.6.1. Правова спадщина періоду становлення Української Народної Республіки: від Першого Універсалу до Конституції. 326
3.6.2. Правова спадщина часів Української держави (Гетьманату). 330
3.6.3. Правова спадщина періоду розбудови Західноукраїнської Народної Республіки. 332
3.6.4 Правова спадщина доби Директорії. 336
3.7. Радянська правова спадщина. 343
РОЗДІЛ 4. ПРАВОВА СПАДЩИНА ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА 363
4.1. Роль правової спадщини у трансляції правових смислів і формуванні сучасного українського права. 363
4.2. Правові інститути в контексті формування українського права: історична еволюція та сучасні трансформації. 382
4.3. Правова спадщина та правова культура України в умовах глобалізації. 403
4.4. Професійна правова культура і розвиток правової спадщини України: стан і перспективи. 416
ВИСНОВКИ 437
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 447
ДОДАТКИ 518

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Актуальність роботи зумовлена глибокими трансформаціями правової системи України під впливом глобалізаційних процесів, євроінтеграційного вектора розвитку, наслідків радянської правової спадщини, а також повномасштабної російсько-української війни. У цьому контексті правова спадщина постає як чинник правової наступності, ідентичності та нормативної еволюції українського права.

Після здобуття незалежності Україна активно дистанціюється від радянської правової моделі та прагне гармонізувати законодавство відповідно до стандартів Європейського Союзу. Водночас, правова модернізація неможлива без урахування минулого правового досвіду. Правова спадщина як сукупність правових цінностей, традицій, інститутів, норм і правового досвіду виступає необхідною основою для цілісного розвитку національного права.

Особливого значення набуває взаємодія внутрішньої та зовнішньої правових традицій, які утворюють динамічне поле трансляції правових смислів. Їхня взаємодія формує правову спадщину як багатовимірну систему, що забезпечує спадкоємність і адаптацію національного права до сучасних потреб. В умовах глобальних змін та впливу міжнародних інституцій зростає необхідність збереження національної правової самобутності та правової ідентичності, континуїтет яких залежить від правової спадщини, котра виступає джерелом нових правових норм і підходів, що відповідають національній правовій культурі.

Актуальність дослідження правової спадщини зростає в умовах повномасштабної війни, яка загрожує і фізичному існуванню держави, і її правовому буттю. У цих обставинах правова спадщина виступає не тільки об’єктом історико-правового аналізу, а й ресурсом для захисту державності, забезпечення безперервності правового розвитку та збереження нормативної легітимності. Важливим є виявлення сталих елементів національної правової культури, що слугують основою подальшої адаптації та розвитку права. Дослідження правової спадщини має практичне значення для оновлення правової освіти, реформування судової системи, розвитку публічної влади та громадянського суспільства. Її

врахування сприяє формуванню збалансованої моделі права, яка поєднує національні традиції з потребами сучасності.

Таким чином, актуальність дослідження правової спадщини у формуванні українського права визначається її важливістю для забезпечення правової ідентичності, спадкоємності, стабільності та адаптивності правової системи України у складних історичних, соціальних і правових умовах. Зберігається низка концептуальних прогалин, що зумовлюють постановку наукової проблеми цього дослідження. У сучасній юридичній науці правова спадщина переважно розглядається як характеристика історичної тяглості або складова правової культури, тоді як відсутнє цілісне теоретико-правове пояснення механізмів переходу спадкових правових смислів у сферу чинного права та їх впливу на процеси його формування, легітимації й оновлення. Недостатньо визначеними залишаються категоріальний апарат і внутрішня структура правової спадщини, а також механізми трансляції правових смислів, через які історично сформовані цінності, принципи та інститути набувають нормативного значення. У зв'язку з цим дисертація спрямована на теоретичне осмислення взаємозв'язку «правова спадщина – трансляція – формування права» через обґрунтування форм і механізмів трансляції, введення категорії нормативного факта як точки актуалізації спадкового правового змісту в сучасній правотворчій і правозастосовній діяльності. Водночас потребує уточнення модель взаємодії правових традицій, оскільки процеси євроінтеграційної гармонізації нерідко здійснюються без належного теоретичного осмислення ціннісних підстав рецепції, що створює ризики нормативних розривів і зниження легітимності правових трансформацій. У цьому контексті у дисертації пропонується концепція правової спадщини як багатовимірної системи та структурного елемента правової матриці, що забезпечує континуїтет національного правового розвитку та дозволяє подолати фрагментарність доктринального розуміння правової спадщини, тим самим заповнюючи наявну теоретико-правову прогалину, пов'язану з відсутністю цілісної моделі переходу спадкового правового змісту у сучасну правову систему України.

Тема правової спадщини у формуванні українського права не була предметом спеціального комплексного дослідження у вітчизняній юридичній науці, хоча окремі аспекти вказаної теми студіювалися в наукових працях таких вчених, як: Авраменко Л. В., Атаманова Н. В., Баланюк Ю. С., Балинська О. М., Бедрій М. М., Бехруз Х. Н., Білозьоров Є. В., Білоконь М. В., Бобровник С. В., Бойко І. Й., Вовк Д. О., Вороніна І. М., Горбань В. І., Гусарєв С. Д., Дідківський А. А., Дмитрієнко Ю. М., Достдар Р. М., Дудченко В. В., Едер П., Завальнюк В. В., Заморська Л. І., Караман М. В., Козюбра М. І., Кравченко С. П., Крусян А. Р., Лобода Ю. П., Луцький М. І., Матвєєва Л. Г., Мельничук О. С., Міма І. В., Оборотов Ю. М., Пархоменко Н. М., Погребняк І. В., Попсуєнко Л. О., Проць О. В., Савчин М. В., Селіванов В. М., Сироткин В. М., Скуріхін С. М., Терлюк І. Я., Усенко І. Б., Харитонов Є. О., Харитонова О. І., Цуркан-Сайфуліна Ю. В., Шемшученко Ю. С.

Серед зарубіжних авторів, які досліджували правове минуле, правові традиції та вплив минулого на розвиток сучасного права, відзначаються роботи В. А. Богішича, Л. Буразіна, С. Ейзенштадта, Л. Фрідмана, Г. Дж. Бермана, Р. О. Якобсона, Д. Лубана, Р. Редфілда, Р. Давіда, Р. Коррадо, Сабо Ф. Гауґвіца, К. Е. фон Лінґенталя.

Водночас, праці зазначених вчених не вичерпують багатогранної проблематики правової спадщини, що свідчить про високу актуальність і необхідність комплексного та ґрунтовного дослідження ролі правової спадщини у формуванні національного права України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» в контексті теми «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» на 2016–2020 роки (державний реєстраційний номер 0116U001842), а також у рамках плану науково-дослідної роботи кафедри загальної теорії права та держави «Наступність та оновлення як тенденція розвитку держави і права сучасної України» Національного університету «Одеська юридична академія» на 2016–2020 роки, а також у рамках наукових досліджень

Національного університету «Одеська юридична академія» в контексті теми «Правове та соціальне життя України у людиноцентристському вимірі в цифрову еру» на 2021–2025 роки (державний реєстраційний номер 0122U000266) та плану науково-дослідної роботи кафедри загальної теорії права та держави «Право і держава XXI століття: генезис, сучасність, перспективи» Національного університету «Одеська юридична академія» на 2021–2025 роки.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає в тому, щоб на основі системного аналізу правової спадщини України з'ясувати її роль у зміцненні національної правової культури, визначити її вплив на формування маркерів української ідентичності та української національної правової системи, розмежувати ключові поняття правової спадщини, окреслити механізми її трансляції та обґрунтувати впровадження правових новацій.

Для досягнення поставленої мети в дослідженні вирішувались такі основні *завдання:*

розкрити сутність феномена «правова спадщина» як багатовимірної системи та визначити поняття «правова спадщина»;

дослідити суттєву роль правової спадщини у формуванні українського права;

розмежувати поняття «правова спадщина», «правовий спадок» та «правове надбання», обґрунтувавши їх функціональну специфіку;

проаналізувати роль правової спадщини у формуванні світоглядних і правових установок та процесів передачі правової спадщини між поколіннями;

студіювати процес трансляції правової спадщини як багаторівневої системи, з урахуванням її форм, механізмів і ролі у збереженні правової ідентичності;

проаналізувати семіотичні засоби (слова, тексти, ритуали) як механізми комунікації та закріплення правової спадщини;

визначити ієрархічну структуру правової спадщини через її знакові прояви;

дослідити роль правових артефактів у збереженні правової спадщини;

класифікувати правові артефакти за їх функціями та значенням у правовій спадщині, визначити їх роль у регуляції суспільних відносин;

розглянути способи взаємодії зовнішньої та внутрішньої правових традицій

українського права (домінація та гібридизація) у правовій динаміці;

студіювати правову спадщину дохристиянського періоду, зокрема звичаєве право, сакральні основи, функціонування інститутів громади та первинних міжнародних відносин;

визначити особливості візантійського впливу на українське право, його релігійні та правові аспекти, включно з рецепцією канонічного права;

проаналізувати литовсько-польський період формування правової системи України, зокрема роль Литовських статутів та Магдебурзького права;

дослідити правову спадщину козацько-гетьманської доби, її вплив на формування демократичних принципів та розвиток національної правової культури;

визначити особливості австро-угорської правової спадщини, її внесок у розвиток судової системи, нотаріату та парламентаризму;

проаналізувати правову спадщину зверхності російської імперії, зокрема прояви правового дуалізму та централізації законодавства;

розглянути правову спадщину періоду Української Центральної Ради, Гетьманату та Західноукраїнської Народної Республіки;

дослідити радянську правову спадщину, її вплив на трансформацію правової системи України та формування правових інститутів;

визначити роль правової спадщини у збереженні національної ідентичності та забезпеченні закономірного розвитку правової системи України;

проаналізувати роль суб'єктів правової спадщини у створенні балансу між правовим минулим і сучасними новаціями.

Об'єктом дослідження є феномен правової спадщини як явище правової реальності, що впливає на виникнення, еволюцію та перспективи розвитку українського права.

Предметом дослідження є правова спадщина у формуванні українського права.

Методи дослідження, застосовані в дисертаційній роботі, обумовлені необхідністю комплексного аналізу правової спадщини як феномена, що охоплює

різні аспекти правової культури. Методологічна база дослідження ґрунтується на використанні загальнонаукових та спеціально наукових методів пізнання, принципів та підходів, які допомагають вивчити правову спадщину в її багатогранності та динаміці.

Принцип історизму в дослідженні правової спадщини України дозволяє виявити еволюційний характер національної правової системи та її взаємозв'язок з історичними умовами. Він розкриває механізми формування правової спадщини, котра виступає джерелом національного права, та показує вплив правових здобутків минулого на розвиток правової культури й законодавства України.

Принцип системності забезпечує аналіз правової спадщини у взаємозв'язку її складових: правової культури, правових традицій і правових артефактів. Завдяки цьому підходу простежується інтеграція правових артефактів, мови права, правового досвіду та інших елементів у сучасну правову систему.

Принцип плюралізму враховує різноманіття джерел, регіональних і культурних особливостей, що вплинули на українську правову систему. Цей принцип допомагає уникнути уніфікації правових підходів і виявляє багатогранність національного права.

Принцип міждисциплінарності передбачає використання знань з історії, соціології, етнології, філософії та політології для глибшого осмислення правової спадщини. Інтеграція міждисциплінарних підходів дозволяє простежити вплив соціальних, економічних і культурних умов на формування правових норм і на їхню адаптацію до сучасних викликів.

Принцип інтегративності забезпечує всебічне дослідження правової спадщини, враховуючи її соціальні, культурні та історичні аспекти. Він виявляє взаємозв'язок між історичними ідеями та новаціями у правовій сфері, сприяє формуванню балансу між традиціями та сучасними запитами права.

Окрім цього, для дослідження правової спадщини як сукупності правових явищ, застосовувався аксіологічний підхід, котрий дозволив проаналізувати правову спадщину через призму правових цінностей та визначити її місце в контексті сучасних правових реалій (підрозділ 1.1). Він дав змогу виокремити

ключові правові цінності, які сформувалися в процесі історичного розвитку України (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 3.5, 3.6, 3.7), і які трансформуються у сучасних правових реаліях та знаходять своє відображення у правовій практиці, науці, правовій освіті (підрозділ 4.3).

Антропологічний підхід уможливив дослідити вплив правової спадщини на формування правової свідомості особистості та її підтримку в різних культурних та соціальних контекстах. Урахування цих контекстів виявило, як правові традиції, цінності та досвід, через призму правової взаємодії індивідів, інтегруються в соціальну тканину суспільства (підрозділ 4.4).

Герменевтичний підхід дозволив осмислити процеси інтерпретації правової спадщини у правовій культурі України (підрозділи 1.1, 1.5), розкрити зміст правових текстів, рішень судів, а також інших юридичних документів (що є важливим для збереження і передачі правового досвіду (підрозділи 2.3, 3.2)), та дослідити зміну їх значень в різних історичних та соціальних контекстах.

Семіотичний підхід сприяв дослідженню правових артефактів як носіїв правових значень та символів, що передаються між поколіннями (підрозділ 2.2).

Діяльнісний підхід розглядає правову спадщину як творчий процес, що включає і результати діяльності, і способи її здійснення (підрозділи 2.2, 2.3). Він дозволив визначити модель функціонування правової спадщини в сучасній правовій системі України та прогнозувати шляхи її адаптації до нових викликів (підрозділи 4.2, 4.4).

Інтегративний підхід виступає узагальнюючою методологічною стратегією, що розглядає правову спадщину як цілісну систему нормативних, культурних, моральних, символічних і комунікативних вимірів права. Він відповідає постнекласичній парадигмі та забезпечує гнучкість у дослідженні правосвідомості і правової ідентичності (підрозділи 1.1, 1.2, 2.4, 4.3.).

Діалектичний метод допоміг виявити зв’язки між минулим і сучасним у правовій системі України та простежити трансляцію правових норм і традицій через правові інститути (підрозділи 1.6, 4.1).

Системно-структурний метод дав змогу розглядати правову спадщину як

систему взаємопов’язаних елементів (правових норм, цінностей, інститутів та артефактів), визначивши її роль у формуванні правової ідентичності (підрозділи 2.1, 2.2).

Функціональний метод розглядає правову спадщину як частину правової системи, що забезпечує її розвиток, адаптацію до нових викликів і підтримання правопорядку (підрозділи 2.1, 2.2).

Порівняльно-правовий метод використовувався для аналізу правових традицій різних історичних періодів та їх впливу на сучасну правову систему України (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 3.5, 3.6, 3.7). Цей метод дозволив виявити специфіку української правової спадщини на різних етапах розвитку, визначити вплив інших держав і окреслити її унікальні риси у порівнянні з іншими правовими системами (підрозділи 3.3, 4.4).

Історико-правовий метод дозволив простежити еволюцію правової спадщини України та визначити, як правові традиції, цінності та інститути (різних історичних епох) впливали на формування сучасної правової системи України (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 3.5, 3.6, 3.7).

Соціологічний метод дозволив проаналізувати правову свідомість і культуру сучасного суспільства, виявити вплив соціальних змін на правову спадщину, її роль у формуванні національної ідентичності та зміцненні правопорядку (підрозділи 3.1, 3.4, 4.1, 4.3).

Формально-логічний метод був використаний для формулювання понять та аналізу правових категорій, що стосуються правової спадщини, а також для обґрунтування визначень і класифікацій, пов’язаних з правовими нормами, традиціями та артефактами (підрозділи 1.3, 3.5).

Науково-теоретичне підґрунтя дослідження склали наукові праці вітчизняних і зарубіжних фахівців у галузі загальної теорії держави і права, історії держави і права, порівняльного правознавства, філософії права, інших галузевих правових наук.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційне дослідження є одним із перших комплексних студій, де з використанням сучасних

наукових праць і методів наукового пізнання визначено теоретико-правові засади правової спадщини у формуванні українського права. У дисертаційному дослідженні отримані такі результати, що мають наукову новизну:

уперше:

з’ясовано значення правової спадщини у формуванні українського права (вузьке і широке). У вузькому значенні формування українського права розуміється як процес нормативного оформлення вкорінених у національну свідомість правових смислів, котрі втілені у принципах, цінностях, досвіді тощо (що реалізуються у житті завдяки нормативному факту — своєрідному «акту перетину» між історично зумовленою традицією та сучасною правотворчістю). У широкому значенні формування українського права постає як поступовий і багаторівневий процес еволюції національного права на основі правової спадщини, у межах взаємодії внутрішньої та зовнішньої правових традицій;

обґрунтовано виокремлення форм трансляції правової спадщини (нерефлексивну та рефлексивну), в межах яких виявляються гібридні механізми трансляції. В нерефлексивній формі: внутрішня правова традиція та правовий менталітет; у рефлексивній формі: зовнішня правова традиція, юридична наука, правотворча діяльність, правоінтерпретаційна діяльність; а також виокремлено гібридні механізми трансляції, які функціонують в межах обох форм, а саме правову поведінку та правові інститути;

сформульовано розуміння правової спадщини дохристиянського періоду як цілісної системи цінностей, норм і обрядових практик (ритуалів), що втілені у регулятивних механізмах (колективне самоврядування, звичаєве право, ранні міжнародно-договірні практики та сакральне уявлення справедливості). Вони кристалізувалися на основі язичницького світогляду, громадсько-родових звичаїв, завдяки яким утверджувалася колективна відповідальність і єдність моральних і правових приписів, забезпечуючи формування фундаменту української правової системи задовго до запровадження християнства;

надано визначення правового артефакту як первинної одиниці правової спадщини, що має знакову форму та виконує репрезентативну функцію, фіксуючи й передаючи правові смисли у вигляді норм, принципів права, правових цінностей;

визначено правову матрицю як концептуальну модель, що дає змогу структурно та функціонально охопити триєдність елементів правової системи (в широкому сенсі): правової культури, правової спадщини та правових традицій. Її віссю постає правова ідентичність, котра є інтегрованим відображенням правових цінностей, історично сформованого правового досвіду й соціокультурних особливостей, утілених у сучасній правовій реальності;

надано визначення зовнішньої та внутрішньої правових традицій розвитку українського права, згідно з яким внутрішня правова традиція – це історично сформований правовий континуїтет, що виражає процес становлення, збереження та трансформації локальних та загальнонаціональних правових звичаїв, інститутів, норм, форм правозастосування та соціокультурних практик саморегуляції, які формувалися в процесі історичного правотворення українського народу та підтримують національну правову ідентичність і спадкоємність національної правової системи; а зовнішня правова традиція – це форма правового впливу, пов’язана із запозиченням, адаптацією зовнішніх правових інститутів, принципів, доктрин у межах національної правової системи, котра сприяє адаптації та пристосовуваності українського права до зовнішніх викликів, що, залежно від моделі взаємодії з внутрішньою правовою традицією, може призводити як до збереження правової самобутності (у випадку гібридизації), так і до її зміни (у випадку домінації);

означено моделі взаємодії зовнішньої та внутрішньої правових традицій. Домінація зовнішньої правової традиції над внутрішньою проявляється тоді, коли правові норми витісняють локальні звичаєві практики в процесі централізації та уніфікації правової системи, що зумовлює формування нових або модернізацію існуючих національних правових інститутів під впливом наднаціональних правових стандартів. Гібридизація передбачає поєднання правових інститутів, принципів і доктрин (запозичених через зовнішню правову традицію) з усталеними

елементами внутрішньої правової традиції, що сприяє збагаченню національної правової системи, підвищує її адаптивність і пристосовуваність, а також забезпечує збереження правової самобутності шляхом оновлення та актуалізації традиційних елементів у контексті сучасного правового простору;

виявлено структуру правової спадщини крізь її знакові прояви (правові артефакти, правову традицію, мову права, правове мислення, правосвідомість, образ права), що створюють ієрархічну структуру впливу на правову культуру;

удосконалено:

розуміння права (в контексті інтегративного праворозуміння) як комплексної системи нормативного регулювання суспільних відносин, яка функціонує через правові та державні інститути, відображає ціннісні орієнтири, правові уявлення та правову культуру, виступаючи формалізованим виразом правової спадщини і правової традиції в межах соціокультурного простору певної спільноти;

усвідомлення правової спадщини як багатовимірної системи, котра охоплює сукупність (історично сформованих і успадкованих від попередніх поколінь) правового досвіду, правових артефактів, які слугують фундаментальною основою для підтримки та розвитку національної правової системи, забезпечуючи її стабільність, наступність і закономірність еволюції;

сприйняття правової спадщини України як багатовимірної системи, яка забезпечує закономірність та наступність еволюції українського права шляхом збереження, трансляції та адаптації власної правової спадщини, котра складається з національних правових традиції, національного правового досвіду, доктринальних ідей, принципів та механізмів правового регулювання, що виникли впродовж різних історичних етапів (періодів) та визначили унікальність української правової ідентичності;

осягнення еволюції українського права як послідовної змінюваності правових явищ, що відбувається під впливом зовнішньої та внутрішньої правових традицій. Цим забезпечується історична наступність і правотворча здатність адаптуватися до суспільних трансформацій, зберігаючи власну цілісність та унікальність;

класифікацію видів правової традиції за класифікаційними критеріями обсягу та характеру впливу на правову систему, на підставі якого пропонується виокремлювати зовнішню правову традицію (яка визначає загальноцивілізаційний вимір права), і внутрішню правову традицію (котра є проявом внутрішньонаціонального виміру права);

розуміння зовнішньої та внутрішньої правових традицій. Внутрішня – це історично обумовлена система правових звичаїв, локальних норм, механізмів правозастосування та соціокультурних практик, що формується у межах національної правової ідентичності, забезпечуючи спадковість, збереження та адаптацію традиційного правового досвіду до сучасних умов. Зовнішня – це історично сформована система правових інститутів, принципів, доктрин, що виникла під впливом цивілізаційних, наднаціональних і міжнародних правових процесів, забезпечуючи модернізацію, адаптацію та уніфікацію правової системи в межах глобального правового простору;

бачення взаємодії зовнішньої та внутрішньої правових традицій як необхідної умови функціонування національної правової системи. Зовнішня правова традиція надає праву системності, формалізує та стандартизує його, забезпечуючи відповідність наднаціональним стандартам. Внутрішня правова традиція, зі свого боку, забезпечує гнучкість правової системи, адаптуючи загальнонаціональні норми до сучасних потреб і зберігаючи історичні правові особливості;

обґрунтування ідеї, що становлення та розвиток правової спадщини є результатом взаємодії зовнішньої та внутрішньої правових традицій, чим забезпечується континуїтет правового розвитку, правова унікальність і здатність до адаптації в сучасних умовах. Відповідно, правова спадщина виступає важливим чинником формування правової ідентичності, забезпечуючи безперервний зв’язок між минулим, теперішнім і майбутнім у праві;

розуміння процесу формування сучасної української правової системи, що залежить від збереження і трансформації правової спадщини;

підходи до класифікації правових артефактів, зокрема їх розподіл на матеріальні та нематеріальні, що дозволило глибше осмислити їхню роль у формуванні правової спадщини та забезпеченні правової наступності;

сприйняття правової ідентичності як центрального ядра правової системи, яка формується на стику взаємодії трьох елементів: правової культури, правової спадщини, правової традиції;

набули подальшого розвитку:

визначення ролі національної правової спадщини у формуванні стійкого підґрунтя для розвитку української правової системи, шляхом утримання правової пам'яті та ціннісного фундаменту, що створює послідовність між правовим минулим і сучасними новаціями;

положення щодо усвідомлення правової традиції як механізму трансляції правової спадщини в щоденну правову практику та провідника для інтеграції європейських стандартів. Завдяки традиціям, правова система, з одного боку, відкривається до нових ідей, а з іншого, зберігає легітимність і національну правову ідентичність;

розуміння трансляції правової спадщини як багаторівневого процесу актуалізації, передавання, адаптації та оновлення історично сформованих правових смислів, що здійснюється в межах конкретного соціокультурного контексту та спрямований на забезпечення спадкоємності й легітимації права;

положення про роль правової спадщини у контексті її впливу на професійну правову культуру.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що викладені в роботі висновки і пропозиції можуть бути використані:

у правотворчій діяльності – з метою вдосконалення законодавства України з урахуванням правової спадщини та її впливу на формування сучасної правової системи;

у науково-дослідній діяльності – для подальших студій правової спадщини через її історичні та сучасні прояви, що дозволить поглибити розуміння української правової культури та її трансформацій в умовах глобалізації;

у правозастосовній діяльності – для підвищення ефективності правозастосування, збереження правових традицій та підвищення правосвідомості серед правозастосовувачів;

у навчальному процесі – під час викладання дисциплін, пов'язаних з історією українського права, порівняльним правознавством та правовою культурою, а також для розробки навчальних посібників, підручників та методичних рекомендацій з відповідних курсів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано автором самостійно. Наукові результати і висновки отримані дисертантом на підставі власних досліджень. Особистий внесок у публікаціях, виконаних у співавторстві, вказано у списку праць, опублікованих за темою роботи.

У статті «Mediation and the right to a fair trial: legal heritage or anomaly of the legal sphere» (*Amazonia Investiga*. 2024. № 13(79). P. 165–176) автором досліджено розвиток і функціонування медіації та її узгодження з українськими правовими традиціями.

У статті «Legal anomalies within human rights implementation in court: Ukrainian heritage and perspectives» (*Access to Justice in Eastern Europe.* 2021. № 4(12). P. 90–103) проведено ретроспективний аналіз правових аномалій (як проявів негативної правової спадщини), пов'язаних із предметом реалізації прав у суді, а також аномалій, що опосередковано впливають на можливість і повноту такої реалізації.

У статті «The categories «legal tradition» and «anomaly of the legal sphere» in the context of regulation of innovations of modern society» (*Amazonia Investiga*, 2020. № 9(25). P. 411–417) автором обґрунтовано, що розвиток будь-якого суспільства неможливий без використання запозичень минулих історичних епох, що знайшли своє відображення у правовій спадщині.

У статті «Surrogacy as a method of supporting reproductive technologies in Ukraine and a foreign method of its legal regulation» (*Amazonia Investiga*. 2019. № 8(22). P. 121–128) розглядається феномен сурогатного материнства як динамічного правового інституту, розвиток якого зумовлений трансформацією

традиційних уявлень про батьківство, походження дитини та сімейні правовідносини в умовах розвитку допоміжних репродуктивних технологій.

У статті «Естетика сучасного українського права: переосмислення крізь призму правової спадщини» (*Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 1. С. 45–48) автором доведено, що естетика українського права базується на автентичних цінностях і національній правовій спадщині.

У тезах доповіді «Роль юридичної освіти у формуванні правової еліти та визначенні пріоритетів правового розвитку» (*Модернізація підходів до підготовки наукових кадрів у галузі права* : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, Київ, 2 січня – 12 лютого 2023 року. С. 91–93) здійснено концептуальне осмислення ролі юридичної науки та освіти в Україні як ключового чинника формування професійної правничої спільноти.

У тезах доповіді «Правова доктрина як джерело права в релігійних правових системах» (The world of modern technologies and inventions : The 4th International scientific and practical conference, Vienna, October 10–13, 2023. P. 118–121) автором здійснено теоретичне осмислення природи правової доктрини як форми трансформації наукових ідей у складову практичного правозастосування.

Наукові ідеї та висновки, що належать співавторам опублікованих наукових праць, у дисертації не використовувались.

Апробація результатів дисертації. Висновки і положення дисертаційного дослідження обговорювалися на кафедрі загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія».

За темою наукової розвідки було представлено доповідь на засіданні Південного регіонального центру Національної академії правових наук України, за результатами якої отримана позитивна оцінка проведеної роботи та отриманих наукових результатів.

Підсумки опрацювання проблеми в цілому, окремих її аспектів, сформульовані узагальнення і висновки були оприлюднені на національних та міжнародних конференціях: «Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє» (м. Одеса, 19 травня 2017 р.); «Концептуалізація та

використання правової спадщини» (м. Одеса, 26 грудня 2018 р.); «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.); «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції» (м. Одеса, 18 травня 2018 р.); «Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави» (м. Одеса, 20 грудня 2019 р.); «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 17 травня 2019 р.); «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 15 травня 2020); «Розвиток науки і техніки: проблеми та перспективи» (м. Київ, 21 травня 2020 р.); «Organization of scientific research in modern conditions ‘2020» (Seattle, 2020); «Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)» (м. Одеса, 17 квітня 2021 р.); «Юриспруденція сьогодні: між апологією і креативністю. Пам’яті професора Ю. М. Оборотова (до 75-річчя від дня народження д.ю.н., професора Ю. М. Оборотова)» (м. Одеса, 17 вересня 2021 р.); «Розвиток сучасного права та держави в юридичній теорії та практиці: матеріали всеукраїнського круглого столу (онлайн), присвяченого 25-річчю Національного Університету «Одеська юридична академія» та 175-річчю Одеської школи права» (м. Одеса, 25 листопада 2022 р.); «Розвиток сучасного права та держави в юридичній теорії та практиці» (м. Одеса, 25 листопада 2022 р.); «Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)» (м. Одеса, 17 червня 2022 р.); «Модернізація підходів до підготовки наукових кадрів у галузі права: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації» (Київ, 2 січня – 12 лютого 2023 року); «The world of modern technologies and inventions: The 4th International scientific and practical conference» (Vienna, October 10–13, 2023); «Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень» (м. Одеса, 19 травня 2023 р.); «Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний

вимір в умовах воєнних викликів» (м. Одеса, 26 квітня 2024 р.); «Конституційне будівництво в умовах війни: досвід України» (м. Ужгород, 20 червня 2025 р.).

Публікації. Основні положення дисертації знайшли своє відображення в сорока одній науковій праці, а саме: у двадцяти одній статті, з яких тринадцять статей опубліковано у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, чотири статті – у виданнях, включених до наукометричних баз Scopus та Web of Science Core Collection, чотири статті у наукових періодичних виданнях інших держав, а також у дев'ятнадцятьох надрукованих тезах доповідей (котрі були представлені на міжнародних та національних науково-практичних конференціях і круглих столах), а також у одній публікації, що додатково відображає одержані наукові результати.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації (українською та англійською мовами), вступу, чотирьох розділів, які містять двадцять підрозділів (два з яких поділені на пункти), висновків, списку використаних джерел та додатків. **Загальний обсяг дисертації** становить 525 сторінок, із них основного тексту 434 сторінки. Список використаних джерел містить 696 найменувань і розміщений на 71 сторінці. Додатки розміщені на 8-ми сторінках.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ ПРАВОВОЇ СПАДЩИНИ У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

1.1. Методологічні аспекти дослідження феномену правової спадщини.

У сучасний період розвитку українського права великого значення набуває врахування досвіду минулого, наукове сприйняття вітчизняної традиції правового розвитку. Заперечення цінностей, вироблених упродовж історії людства, зневажливе ставлення до наступності зв'язків, що об'єктивно існують між різними етапами розвитку права і держави, практично унеможливлюють вибір надійних стратегічних ліній взаємозв'язку історії та сучасності країни, встановлення вірних орієнтирів на майбутнє [1, с. 292].

Від попередніх періодів ми отримуємо багатий правовий спадок, в якому далеко не все є дійсно необхідним, прийнятним і цінним для теперішнього часу [2, с. 25]. Але вектор правового розвитку, колись заданий, не залишається сталим і незмінним, не зумовлює жорсткої детермінованості права історичним минулим, назавжди зафіксованими світоглядними чи культурними домінантами соціуму, але дозволяє констатувати, що право живе і розвивається, спираючись на досвід минулих поколінь (а точніше, на розуміння цього досвіду), трансформуючи, підтримуючи його [3, с. 5].

З цього випливає, що право представляє собою певний код, який може бути переданий з покоління в покоління, може слугувати основою для його подальшого, темпового розвитку. Для обґрунтовування специфічності буття права у контексті уявлення про його історичний розвиток доцільно використовувати категорію «правова спадщина» як систему зв'язків, відношень та результатів правового розвитку минулих історичних епох у межах окремо взятої правової культури, правової системи чи правової сім'ї, втілених в сукупності правових цінностей, за допомогою яких існує, функціонує і розвивається право. Збереження правової спадщини, яка символізує темпоральну єдність колективного існування в суспільстві, має змістовно-життєвий, екзистенційний характер.

Така перспектива осмислення правової спадщини набуває особливої ваги в межах інтегративного праворозуміння, яке дозволяє побачити право як багатоаспектне явище. Не тільки як систему норм, але і як форму соціального досвіду, носія культурної пам'яті, аксіологічний конструкт і спосіб буття людини в суспільстві. Саме через таку призму можливо виявити, як правова спадщина виступає зв'язною ланкою між правовою культурою, правовою традицією та сучасним правотворенням.

Поняття правової спадщини є доволі широким і включає весь спектр правових явищ, чи то закон у його реальному втіленні, чи рівень правової культури того чи іншого суспільства. Минулі епохи залишають великий нормативний матеріал, результати правозастосувальної діяльності, їх сприйняття, що відображається у сучасних наукових теоріях й у повсякденній правосвідомості [4, с. 6].

Для дослідження феномену правової спадщини використовуються різні методологічні підходи. Найбільш поширеним можна вважати аксіологічний, при якому правова спадщина розуміється як система правових цінностей, що були створені в ході розвитку суспільства і які ввібрали в себе передові досягнення юридичної культури людства. Такий підхід дозволяє охарактеризувати правову спадщину як частину правової культури через призму гуманізації людини і суспільства.

Аксіологічне дослідження правової спадщини виводить на перший план вчення про цінності правових явищ. Основними регулятивами тут виступають такі постулати як справедливість, правда, гармонія і гуманізм. У цей сектор входять духовно-правові ідеали людини, що створюють основу вищої мотивації її діяльності в сфері права, а також здатність їх формування і глибокого розуміння у вигляді правової інтуїції та уяви [5, с. 116].

Ця гуманістична концепція дає можливість виокремити основні параметри (творчий і особистісний) правової спадщини в цілому. Завдяки їм правова спадщина виокремлюється з усього комплексу правокультурного життя. Тільки за допомогою аксіологічного аналізу можна дати об'єктивну оцінку всій правовій

спадщині, визначити її правову значимість, розглянути об'єктивні властивості її нормативності, духовні та моральні аспекти [5, с. 116].

Цінності знаходять свій вияв як в матеріальних, так і нематеріальних утвореннях: нормах, ідеалах, правових інститутах, процедурах, ідеології тощо. Поняття «спадщина» у юридичній площині з давніх часів здебільшого було пов'язане з матеріальною сферою [6, с. 43].

Якщо звернутися до історико-культурного тлумачення цього поняття, то воно означає «залишення сліду», «слід пращурів». Те, що лишає відбиток на довгі роки, відзначається особливою цінністю: естетичною, етичною, художньою, духовною тощо [7, с. 85]. Те, що виходить за межі повсякденного, буденного і стає позачасовим, загально значимим.

В науковій літературі пропонується розрізняти поняття «спадщина» і «спадкоємність», як, відповідно, «об'єктну» і «процесуальну» сторони дослідження: перше визначення передбачає розробку морфології культурної спадщини, її структури й динаміки, а друге показує можливості використання об'єктів минулого в сучасній культурі. Спадкоємність як соціокультурний феномен трактується як процес освоєння багатовимірного соціокультурного досвіду, поглядів на світ, уявлень, символів, традицій, стереотипів й зразків діяльності, що дозволяють людям відрефлексовувати своє уявлення про світ, конкретний соціум, уточняти свої рольові функції в суспільстві, встановлювати свою культурну ідентичність [8, с. 201]. Спадкоємність виявляється у збереженні і використанні правової спадщини, яка переосмислюється відповідно до нових умов соціального буття [9, с. 6].

Критерієм цінності права є жива людина, що розвивається та самоствердується в умовах конкретного часу та культури [10, с. 127], крізь призму світоглядної орієнтації якої, її уявлень про ідеали, моральність, красу, добро та інші цінності, які склалися в тій чи іншій культурі, пояснюється важливість ціннісного світобачення [11, с. 10].

Оцінити правову реальність та місце людини в ній допомагає антропологічний підхід у праві. Він полягає у переміщенні кута зору з норми права,

позиції правотворця, правових відносин на людину; у визнанні феномену права як глибоко пов'язаного з людиною, її сутністю. Відповідно, у ньому можуть бути виокремлені моменти, без яких людини як соціодуховної істоти просто не існує [12, с. 86].

Феномен права найтісніше пов'язаний з людиною, змістом її буття та сутністю. Цей зв'язок полягає в тому, що право складається з системи правил, робить можливим нормальне життя людини, а людська природа робить такі правила необхідними [13, с. 17]. Право, зокрема, модифікує людське існування у цивілізоване; соціологізує і окультурює його. Природа людського буття вимагає гармонійного, комфортного співіснування, що обумовлюється різноманітними суспільними факторами. Принципи та норми права дають можливість людині гармонізувати стосунки зі співгромадянами та успішно адаптуватись у соціальному просторі.

Застосування антропологічного підходу у вивченні спадщини стало основою багатьох наукових досліджень. Відтак, Д. Гудима акцентує на необхідності врахування «людського чинника» у процесі гуманізації правотворчої, правозастосовної, правотлумачної та правореалізаційної діяльності [14, с. 124].

Дослідження правової спадщини у фокусі людиноцентризму розкриває духовний досвід людства, його гуманістичний вимір. Антропологічний підхід дає можливість визначити поняття правової спадщини як «сукупність висновків, поглядів, зв'язків, відносин, які є результатом правового досвіду її народу та перебувають у розпорядженні сучасного покоління як його досягнення (власність)» [15, с. 6].

Розглядаючи правові цінності як об'єкти правової спадщини, які відіграють роль повсякденних орієнтирів в соціальній дійсності, а також відображають інтереси особистості і суспільства в ідеальній формі, С. Станік зазначає, що правова культура в межах будь-якого організованого суспільства не обмежується розробкою своїх сучасних «продуктів», а також насичена особливою правовою спадщиною, що утворилася протягом історії [16, с. 8]. Власне правова культура, на погляд цієї авторки, і є механізмом збереження, відтворення і розвитку загальних,

визнаних в даному суспільстві, схвалюваних, бажаних для більшості членів суспільства цінностей [16, с. 8].

Правова спадщина, правова культура властиві праву в його різних іпостасях. Разом з правом вони є взаємопов'язаними, взаємодіючими між собою, і взаємозалежними. Правова культура зорієнтована на формування і розвиток політико-правової свідомості людей, а, отже, і їхньої поведінки у правовій сфері. Такий вплив, як правило, здійснюється шляхом: закріплення правових поглядів і духовних цінностей громадян у законах та інших нормативних актах; розвитку і трансформації правової ідеології, введення до правової свідомості особи, соціальних груп, суспільства в цілому нових поглядів і цінностей, характерних для оновлюваної системи права [17, с. 192].

Правова спадщина є одним з найважливіших інструментів суспільних перетворень, «усім позитивним, що створено людством у правовій сфері [3, с. 7]», «поєднуючи соціальні ідеали, тобто кінцеві результати поступового морального самовдосконалення суспільства, і практику його розвитку, моральні і правові цінності з практично корисною діяльністю щодо втілення в життя вимог законності та правопорядку [18, с. 190]».

З точки зору антропологічного підходу під спадщиною розуміються всі блага, які створені людиною (на відміну від природних явищ); визнається самоцінність культури кожного народу, на якому б етапі свого розвитку він не знаходився, рівноцінність усіх цивілізацій на землі, унікальність та неповторність будь-якої культури тощо. Філософсько-антропологічний підхід передбачає проникнення за допомогою абстрактного мислення в сутність, зміст і форми правової спадщини, з'ясовує механізми та закономірності розвитку, способу буття людей, осмислює їхній світогляду, ставлення до самих себе.

Прихильники аксіологічного підходу розглядають правову спадщину крізь призму правових цінностей як «розвинуту систему правових цінностей, що створюються в ході розвитку суспільства, і яка вбирає в себе досягнення правової культури» [19, с. 277], або як «сукупність всіх цінностей, які створюються людьми

в сфері права» [20, с. 11]. Визнаючи правову спадщину як складову правової культури, можна вказати, що проявом правової спадщини є:

- система цінностей, які створюються і накопичуються людьми (суспільством) у процесі їхньої соціально-правової діяльності;

- сукупність факторів, що характеризують рівень правосвідомості, досконалості законодавства;

- стан законності і стан правопорядку, які обумовлені історичними, соціально-економічними й політичними умовами;

- стан правовідносин у суспільстві, що відбиває рівень освоєння суб'єктом (суспільством, групою, особою) правових норм, правової діяльності, цінностей та ін. [21, с. 7].

Як відмічає І. Яковюк, система цінностей, охоплюючи всі сфери суспільного життя і відповідних їй принципів, засновується на історичному досвіді людства. Зміни історичних умов позначаються на стані правової культури, відбувається, з одного боку, критика попередньої системи цінностей, а з іншого – формування нових цінностей і принципів. Не заперечуючи цієї закономірності, слід визнати, що перехід до якісно нового стану правової культури не може супроводжуватися повною відмовою від існуючої правової спадщини. У правовій спадщині сконцентровано досвід попередніх поколінь, який дозволяє суспільству обрати оптимальний шлях подальшого правового розвитку [22, с. 113].

Спадщина в соціологічному розумінні розглядається як фактор утворення і організації життя будь-якого суспільства; спадщина створюється «силами» громади, що направляє її організованим, а не хаотичним шляхом розвитку. Правова спадщина в межах соціологічного підходу розглядається дослідниками в суспільному й особистому плані. Великої ролі набуває визначення якості правового життя суспільства й особистості. В рамках юридично-соціологічного підходу, поняття «правова спадщина» може бути розглянуте на двох рівнях. По-перше, як показник розвитку правових явищ на конкретному етапі суспільного розвитку. Ця розвиненість може виявитися в правовому досвіді, правових інститутах та інших

утвореннях. По-друге, правова спадщина може розглядатись як якісна характеристика індивідуального сприйняття права або правового менталітету.

Серед методологічних підходів особливого значення для констатації факту існування правової спадщини набуває герменевтичний підхід.

Юридична герменевтика постає сьогодні як спеціально-науковий метод пізнання. Герменевтика (грец. germeneo – пояснюю, тлумачу) – мистецтво інтерпретації текстів (класичної давнини, юридичних, Біблії тощо) з метою пошуку сенсу текстів, вчення про принципи їх тлумачення. Наприкінці XIX і на початку XX століть – це вчення про «розуміння» (subtilitas intelligendi) як методологічної засади гуманітарних наук (на відміну від «пояснення» в природничих науках). Розуміння – це мистецтво осягнення знаків, які передає свідомість однієї особи та сприймає інша через зовнішнє письмове вираження [23, с. 13]. Поняття «subtilitas» можна перекласти як «тонкість, спритність, мистецтво». У традиційній герменевтиці розуміння вважали не методом, яким ми користуємося, а певною навичкою, яка вимагає високої інтелектуальної тонкості [24, с. 156].

Відповідно до традиційної герменевтики, згідно В. Трофименко: «розуміння реалізується шляхом тлумачення і є ознакою того, що людина розуміє певну річ, вміння вбачати і виділяти в ній істотне, суттєве. Таким чином, розуміння – це унікальний засіб пізнання, вміння мислити, здатність до суджень» [25, с. 44].

Ця думка підтримується В. Дудченко: «Розуміння – це засіб існування людини, що пізнає, оцінює і діє. За Г.-Ґ. Ґадамером, вихідний пункт філософської герменевтики – герменевтичне коло, циклічний характер процесу розуміння […]. Герменевтичне коло опрацьовується німецьким мислителем як коло цілого і частки: для розуміння цілого необхідно зрозуміти окремі його частки, але для розуміння окремих часток вже слід мати уявлення про зміст (сенс) цілого. Завдання герменевтики полягає в тому, щоб увійти в герменевтичне коло і зрозуміти його специфіку» [23, с. 13].

З точки зору Н. Сатохіної, «в рамках онтологічної версії правової герменевтики розуміння розглядається як спосіб буття людини у правовій реальності та водночас як спосіб відтворення останньої. Це не метод, що

використовується для пізнання правових феноменів, а особлива форма досвіду, в якому дана і переживається правова реальність, тому його не можна звести до одних лише когнітивних структур. Це досвід, який можна назвати фронетичним» [26, с. 172]. (Термін *фронесис* має грецьке походження і перекладається як розсудливість, практична мудрість, практичний розум, проникливість [27, с. 530]).

Розглядаючи герменевтику у складі юридичної антропології, В. Завальнюк відмічає, що вона має свої особливі риси: «По-перше, розуміння будь-якої людської дії (слова, вчинку, судження) залежить від контексту, якщо ж говорити про розуміння чужорідних норм, то під контекстом слід розуміти культурну історію народу, його мову, звичаї й характер, тобто менталітет. Так само, як читання літературного твору відбувається в контексті внутрішнього світу читача, так і розуміння правил поведінки відбувається в контексті внутрішнього світу інтерпретатора. В ході інтерпретації відбувається перенесення особистості (інтерпретатора) на осмислюваний предмет, будь-то літературний текст або стаття нормативного акту. […] По-друге, на відміну від інших напрямів юридичного знання, герменевтика в юридичній антропології означає прочитання як тексту не тільки правових норм, правової поведінки, правових суджень людини, але навіть її тіла, свідомих та несвідомих проявів тілесності» [28, с. 18].

У трактуванні Ю. Оборотова, герменевтичний підхід у юриспруденції дає змогу пов’язати проблематику інтерпретації права зі специфікою буття вітчизняної правової культури [2, с. 33].

Герменевтичний підхід в юриспруденції покликаний розглядати діалог правових культур крізь конкуренцію правової спадщини різних культур, оскільки правові універсальні поняття і категорії (такі, наприклад, як свобода, демократія, відповідальність) мають різне значення в різних правових системах. Але при цьому, як зазначає Н. Крестовська, не слід чекати від герменевтики розв’язання проблем, які вона перед собою не ставить і не в змозі вирішити, а саме: герменевтика покликана доповнити, а не замінити собою існуючу методологію юридичної науки [29, с. 13].

Завдяки герменевтичному підходу маємо змогу дослідити смислові характеристики об’єктів правової спадщини, побачити їх у світлі різних концепцій та типів праворозуміння, надати визначення правової спадщини. Герменевтичний підхід дозволяє не лише інтерпретувати окремі її елементи, але й усвідомити динамічний характер права, що забезпечує його актуальність і функціональність у різних соціально-історичних контекстах.

Поєднання аксіологічного, антропологічного, соціологічного та герменевтичного підходів вказує на необхідність формування цілісного, синтетичного бачення права. У цьому контексті інтегративне праворозуміння постає як сучасна методологічна парадигма, яка дозволяє синтезувати різні виміри права — нормативний, культурний, моральний, символічний, духовний, — і тим самим осмислювати правову спадщину як складну багатовимірну систему. Такий підхід забезпечує можливість враховувати не лише матеріалізовані форми права, а і його глибинні смисли, закорінені у світогляді, правосвідомості, традиціях і символах.

У контексті дослідження правової спадщини як структуроутворювального чинника формування права, доцільним є окреслення базового концепту — права — як об’єкта трансляції, адаптації та легітимації. У межах даної дисертації право розуміється як цілісна й комплексна система нормативного регулювання суспільних відносин, яка функціонує через правові й державні інститути, відображає ціннісні орієнтири, правові уявлення та правову культуру, слугує формалізованим виразом правової спадщини й правової традиції в межах конкретного соціокультурного простору. Таке розуміння дозволяє не лише зберегти зв’язок права з національною ідентичністю, а і простежити механізми його становлення у культурно-правовому контексті.

У цьому визначенні втілено ключові ознаки, що забезпечують функціонування права як соціального й культурного феномену: нормативність (наявність обов’язкових приписів), системність (внутрішня впорядкованість норм, інститутів і цінностей), інституціональність (діяльність спеціалізованих органів), формалізованість (офіційне закріплення норм), аксіологічність (зв’язок із

уявленнями про справедливість і порядок), спадковість (континуїтет правових традицій), а також культурна зумовленість (національно-культурна прив'язаність до соціокультурного середовища).

Насамперед, право є системним утворенням, що характеризується внутрішньою впорядкованістю, структурною узгодженістю елементів (норм, принципів, інститутів) та здатністю забезпечувати комплексне регулювання суспільних процесів. Його комплексність полягає в тому, що воно охоплює не лише правила поведінки, а й механізми їхньої реалізації, процедури тлумачення, способи захисту, а також концептуальні моделі, які відображають глибину правової свідомості.

Другою засадничою ознакою є нормативність — спроможність права встановлювати загальнообов'язкові правила поведінки, що мають імперативний або диспозитивний характер і поширюються на широке коло суб'єктів. Нормативна природа зумовлює його регулятивну функцію: право окреслює правомірні межі поведінки, визначає юридичні наслідки порушення норм і забезпечує передбачуваність соціальної взаємодії.

Третьою ключовою ознакою є інституціональність, яка передбачає існування системи спеціалізованих органів, наділених повноваженнями щодо створення, тлумачення, реалізації правових норм та охорони благ, що мають правове значення. У цьому сенсі право постає як інституційно організована система, здатна забезпечувати правовий порядок і водночас слугувати джерелом легітимних засад суспільного співжиття [30, с. 6].

Важливою ознакою є ціннісна вкоріненість права. Воно не існує ізольовано від суспільних уявлень про добро, справедливість, правду, гідність і порядок. У праві акумулюються і транслюються базові цінності, що становлять аксіологічну основу суспільного ладу. Саме ця здатність інституціоналізувати та відображати ціннісні орієнтири зумовлює моральну силу права і його соціальну легітимацію.

Ще однією сутнісною ознакою є культурна зумовленість. Право виникає, функціонує й відтворюється в межах конкретного соціокультурного простору, відображаючи рівень правової культури, інтелектуальні традиції та історичний

досвід спільноти. У цьому аспекті право постає не лише як інструмент регуляції, а і як частина ширшої культурної системи, носій символів, ментальних структур і соціальної пам’яті.

Особливої уваги заслуговує історична спадковість і традиційність. Як вищевказано у визначенні, право формалізовано виражає правову спадщину та правову традицію, що підкреслює його континуїтет — зв’язок сучасних форм з історичними доктринами, звичаями, правовими концептами й практикою. Така тяглість забезпечує еволюційність розвитку права, його легітимність та вкоріненість у колективній правовій пам’яті [31, с. 162, 163].

Ще однією ознакою є формалізованість, яка виявляється в офіційно визнаному, письмово закріпленому характері правових норм. Завдяки цьому право набуває публічного, стабільного та контрольованого характеру, що є передумовою правової визначеності та безпеки.

Нарешті, вагомою ознакою права є його національно-культурна зумовленість. Право виникає, функціонує та розвивається в межах конкретного соціокультурного простору, репрезентуючи історико-правовий досвід, ментальні уявлення, символічні форми та правову традицію тієї спільноти, яка його породжує. У цьому сенсі право не є універсальним за змістом, а постає як, водночас, відображення і джерело формування національної правової ідентичності. Саме ця ідентичність визначає специфіку правового мислення, структурування норм і легітимацію цінностей, що втілюються у праві [32].

Діяльнісний підхід розглядає правову спадщину як вид творчої діяльності. Можна відзначити, що правова спадщина включає не лише результат, але й спосіб діяльності. З цієї точки зору, вона може бути сприйнята як форма мислення, норми та стандарти поведінки, і, відносно особистості, виявляється у її правовому менталітеті [33, с. 20].

Один із можливих підходів до вивчення правової спадщини полягає у розгляді її через призму інформаційно-семіотичної концепції. Згідно з останньою, правова спадщина може бути розглянута як сукупність правової інформації, що

нагромаджується, зберігається та передається в суспільстві завдяки розробленій системі знаків.

Правова спадщина виступає як сила, що перетворює об'єктивну і суб'єктивну реальності: суспільні відносини й інститути, відповідні їм уявлення й установки, мотиви та інтереси, весь спосіб життя і думки людей (колективів). Поза усією спадщиною, включаючи правову, неможливе існування і розвиток індивіда та суспільства в цілому. Кожне нове покоління розпочинає свій шлях в світі матеріальних та духовних цінностей, які були створені попередніми поколіннями. Якщо людина активно формує спадщину, то варто зауважити, що спадщина також має вплив на людину. Насправді, спадщина не є лише пасивним збереженням матеріальних та духовних цінностей, створених попередніми поколіннями, вона є активним стимулом для творчого використання цих цінностей людством з метою соціального прогресу. Суспільство здатне до розвитку та вдосконалення лише шляхом узяття на озброєння накопиченої спадщини та її творчої переробки. Правова спадщина належить до системи правової культури і водночас виступає як особливий «правовий архів». Він складає набір характеристик та підходів до самої правової культури та має суттєвий вплив на її розвиток і сприяє збереженню її «правової пам'яті» [34, с. 48].

Відповідно, можна визначити, що, як носій інформації в межах правової культури, правова спадщина виступає її інформаційним ресурсом і її підсистемою. Таким чином, правова культура визначає, що слід зберігати, а від чого відмовитися, оскільки пам'ять правової культури сформована багато в чому завдяки об'єктам правової спадщини. Останні виражені у вигляді правових цінностей, правових традицій як статичних елементів і правового досвіду, правових артефактів, які знаходять своє вираження в предметних правових формах (юридичні інститути, суди тощо; юридичні спеціальності; нормативно-правові акти тощо); в способах юридичної діяльності, юридичній мові, термінології; в системі правовідносин (суб'єкти, об'єкти правовідносин); формах і способах юридичного мислення індивіда, правових теоріях й ідеологіях [35, с. 8].

У вивченні всіх об’єктів, що складають зміст правової спадщини, з позиції їх існування як цілісних систем, важливе значення відіграє системний підхід, який дозволяє пояснити явища і елементи як поодиноко, так і у їх взаємодії.

При застосуванні системного підходу до вивчення правової спадщини, необхідно враховувати, що він має різні аспекти:

1) системно-елементний, що зводиться до виявлення елементів, які складають дану систему. У правовій спадщині можна виявити речові компоненти (норми, закони), процеси (судовий процес, ритуал) та ідеї, усвідомлені інтереси людей і їх спільнот;

2) системно-структурний, який полягає у з’ясуванні внутрішніх зв’язків і залежностей між елементами правової спадщини і дозволяє отримати уявлення про внутрішню організацію (будову) досліджуваної системи, що може вилитися в правових інститутах;

3) системно-функціональний, що передбачає виявлення функцій, для виконання яких і існує правова спадщина;

4) системно-цільовий, що означає необхідність наукового визначення головних і другорядних цілей системи, їх взаємної ув’язки між собою;

5) системно-історичний, який дозволяє з’ясувати умови формування правової спадщини, пройдені етапи, сучасний стан, а також можливі вектори розвитку. Цей ракурс системного аналізу відображений, наприклад, у дослідженні генезису правової спадщини і її впливу на правовий розвиток України, її історичний шлях і прогнозування тенденцій її розвитку в майбутньому. Так, з точки зору системного підходу, правова спадщина (яку можуть складати правові норми, інститути, юридичні терміни, форми та ін.) представляє собою сукупність висновків, понять, зв’язків, відносин, які є результатом правового досвіду її народу, його досягненням (власністю) і знаходяться в розпорядженні сучасного покоління. Будь-яка правова система ґрунтується на правовій спадщині і одночасно створює її [36, с. 144].

У сучасному юридичному дискурсі активно обговорюються можливості функціонального підходу як інструменту аналізу правової спадщини. Цей підхід базується на ідеї, що правова спадщина, як система, має не лише історичну та

культурну цінність, а й виконує певні функції в суспільстві, які можуть змінюватися з часом та в контексті різних періодів розвитку правової системи. Правова спадщина може виступати інструментом для досягнення певних правових, економічних та політичних цілей.

Функціональний підхід до правової спадщини є результатом довгого еволюційного процесу, який тривав століттями. Початки цього підходу можна відслідкувати ще в античній, юридичній та філософській, думці.

Так, в античні часи Платон і Аристотель обговорювали функціональні аспекти закону, які полягали у досягненні справедливості та гармонії. У візантійській традиції сформувалась домінанта позитивного права як гаранта порядку. У період Просвітництва філософи розглядали право та існуючі правові напрацювання як інструменти для досягнення соціальної користі. Періоди модерну та постмодерну характеризуються розвитком теорії функцій правової системи, на підставі більш складних підходів, які враховують різноманітні суспільні цінності та інтереси. Усі ці етапи розвитку функціонального підходу в юридичній та філософській думці вказують на постійний розвиток і вдосконалення цієї концепції.

Застосовуючи дані ідеї, маємо змогу констатувати важливість функціонального підходу при дослідженні правової спадщини, аналізі та розумінні її ролі у сучасному суспільстві.

Функціональний підхід полягає у розгляді правової спадщини як системи, що виконує певні функції в суспільстві. Він базується на ідеї, що правова спадщина не просто зберігається для історичної чи культурної цінності, а має конкретні соціальні та практичні функції. Один із головних принципів функціонального підходу полягає у підкресленні ролі та різноманітних функцій правової спадщини в суспільстві. Враховуючи загальнотеоретичне визначення функції права, згідно з яким це «напрями або види впливу права на суспільні відносини, в яких виражається роль і призначення права у суспільстві й державі, його соціальна цінність та найважливіші риси» [37, с. 313], функції правової спадщини проявляються в напрямах та формах її впливу на право та державотворення.

Функціональний підхід допомагає аналізувати, як право впливає на суспільні відносини, забезпечує права та обов'язки громадян, регулює суспільний порядок. Цей підхід підкреслює важливість розгляду правової спадщини як системи, де різні її елементи взаємодіють та співпрацюють для досягнення загальних цілей. Він допомагає виявляти зв'язки між різними правовими нормами й інститутами. Він враховує історичний контекст правової спадщини, а також допомагає зрозуміти, як право розвивалося та змінювалося протягом певного часу, як ці зміни вплинули на його функції та значення.

Функціональний підхід окреслює здатність правової спадщини адаптуватися до змін у суспільстві. Він допомагає дослідити, як право відповідає новим викликам та потребам, змінюючись задля забезпечення актуальності та ефективності. Функціональний підхід враховує вплив правової спадщини на культуру та соціальні цінності суспільства, він тісно пов'язаний із сучасним правом. Він розглядає, як право позначається на формуванні ідентичності та культурного доробку, як правова спадщина впливає на сучасну правову систему та надає їй ресурси, ідеї для розвитку.

Таким чином, можна виділити такі функції правової спадщини:

- Онтологічна функція, яка полягає у вкоріненні права в історичну, культурну та ціннісну реальність нації. Вона охоплює збереження правових традицій, спадкових смислів, а також підтримку правового континуїтету та правової пам'яті.
- Ідентифікаційна функція виявляється у формуванні правової свідомості, правової культури та національної правової ідентичності. Вона забезпечує зв'язок між правом і колективним уявленням спільноти про себе.
- Регулятивна функція передбачає трансляцію, оновлення та адаптацію правових норм і практик у сучасному нормативному просторі, збереження спадкових форм при розв'язанні нових соціальних проблем.
- Легітимаційна функція забезпечує визнання нових правових форм і практик завдяки їхньому зв'язку з історично апробованими й авторитетними правовими взірцями.

- Проєктивна функція дозволяє використовувати правову спадщину як ресурс для майбутнього правового розвитку: моделювання інституційної архітектури права, нормотворчих механізмів, правозастосовної практики тощо.

Даний перелік не є вичерпним, оскільки правову спадщину можна розглядати як живу та еволюційну систему. Відповідно її функції можуть змінюватися, можуть з'являтися нові, особливо враховуючи, що наразі визначення функцій правової спадщини є суб'єктивним та залежить від точки зору аналітика. Різні дослідники можуть робити різні висновки щодо того, які саме функції вона виконує. Надмірне фокусування на практичних функціях правової спадщини має певні недоліки, в той час як інші важливі аспекти, такі як символіка чи культурна цінність, часто недооцінюються.

Крім того, наведені функції правової спадщини можуть бути поділені на підфункції:

- Онтологічна функція може складатися з таких підфункцій: збереження правових традицій; укорінення права в колективну історичну пам'ять; підтримання правового континуїтету як основи нормативної стабільності; репрезентація культурного коду через правові артефакти та символи.
- Ідентифікаційна функція може поділятися на такі підфункції: формування колективної правової ідентичності нації; відображення культурних і ментальних цінностей у праві; підтримка єдності правового мислення у межах спільноти.
- Регулятивна функція може включати такі підфункції: інтерпретація й адаптація традиційних норм до сучасних умов; відтворення правового досвіду у правозастосуванні.
- Легітимаційна функція може поділятися на підфункції: надання авторитету новим нормам через історичну спадкоємність; легітимація правотворчих змін через звернення до традиції; відновлення довіри до права на основі спадкових взірців; забезпечення соціального прийняття реформ через консенсус.
- Проєктивна функція може складатися з таких підфункцій: генерування

нормотворчих ідей, укорінених у традиції; прогнозування правового розвитку з урахуванням спадкових закономірностей; оновлення правової доктрини на основі аналізу спадкових смислів [38, с. 459].

Отже, як можна побачити, функціональний підхід до правової спадщини є цінним інструментом для аналізу та розуміння ролі та функцій правової спадщини в суспільстві. Цей підхід допомагає глибше зрозуміти правову систему, її вплив на суспільство та її адаптаційні можливості. Водночас, важливо зазначити, що методологічний підхід до аналізу правової спадщини охоплює не лише її історичне осмислення, а й трансформацію у правові реалії сучасності. Саме тому доцільним є залучення поняття «нормативного факту» як прояву перетворення спадкових смислів у чинні юридичні форми, що виводить методологічну площину дослідження на рівень проблематики правотворення.

Осягнення правової спадщини пов’язано з прагненням до міждисциплінарних форм знання та способів їх отримання. Методологічний плюралізм, синтез ідей різних напрямів і шкіл покладено в основу структури методологічних відносин. З розумінням методології як діяльності стає можливим вийти за межі наукового пізнання та звернутися до інших його форм, засобів і інструментів, що сприяє здобуттю цілісного знання [39, с. 36].

У цьому світлі інтегративне праворозуміння не лише підсумовує різні методологічні орієнтири, а й дозволяє конструювати цілісну парадигму дослідження правової спадщини. Воно виступає основою для поєднання багатошарових методів аналізу — від герменевтики до соціології, від антропології до семіотики, — що уможливлює глибоке осмислення правової спадщини як «живої» системи, в якій право постає водночас і текстом, і досвідом, і цінністю, і засобом культурного кодування. Такий підхід забезпечує методологічну гнучкість, здатну відчитувати правову спадщину в її багатовимірності, взаємозв’язках і перспективності.

Одним із провідних міждисциплінарних напрямів сучасної науки є синергетика. Цей підхід дозволяє розглядати правову спадщину як теорію самоорганізованих систем, які в межах спадщини можуть бути представлені як

внутрішня та зовнішня правові традиції, або сама спадщина може бути представлена як самоорганізована система [40, с. 902]. Тому і досі дискусійним залишається питання застосування синергетики у праві. Проблема в тому, що остаточно не з'ясовано, як синергетика в межах свого категоріального апарату може сприяти розкриттю закономірностей функціонування правової спадщини у правовій сфері.

Цікавим є застосування даного підходу в контексті опису механізмів розвитку правової спадщини як системи. Оскільки мова йде про те, що спадщина виходить з минулого, існує в сьогоденні і трансформується для передачі у майбутнє, то можемо констатувати такі її характеристики: мінливість, спадковість, відбір. З цими ознаками тісно пов'язані концепти синергетичного знання: нелінійність, відкритість, біфуркація, ентропія [41, с. 11]. Для дослідження правової спадщини як самоорганізованої системи важливим є подолати суперечності, пов'язані з основними положеннями теорії самоорганізації. Синергетичний концепт суперечить «пам'яті системи», її можливостям (і межам) в процесі самоорганізації правової спадщини. Це пов'язано з такими механізмами, як «втрата пам'яті» і «спливання пам'яті». В правовій спадщині є можливим виокремлення довгострокової і короткочасної пам'яті, кожна з яких представляє собою сховище смислів. Можна припустити, що короткочасна пам'ять вимірюється часом життя одного покоління – свідка тих чи інших пам'ятних подій. Довготривала пам'ять представляє собою передачу смислів з покоління в покоління протягом багатьох століть. Після моменту нестабільності (біфуркації) інформація переходить на зберігання в довгострокову пам'ять. Відзначено, що необмежений діапазон мають смислові блоки довготривалої пам'яті, в якій здійснюються операції «згортання», «вторинного спрощення» та ієрархічного перекодування інформації. Переоцінка значущості інформації з позиції «благо/не благо» і визначає механізм відбору правової спадщини. «Спливання пам'яті» відбувається, якщо інформація відповідає цінностям сучасної правової культури. «Втрата пам'яті» можлива, якщо інформація не узгоджується з цінностями правової культури. Друга суперечність криється в оцінці ролі суб'єкта в процесах самоорганізації. Суб'єкт правової

спадщини – це не тільки активно діюча істота, це істота, яка терпить усі колізії мінливості, впливає на систему певною діяльністю та закладає нові цінності. Використання інтелектуального потенціалу для подолання системних криз дозволяє людині передбачати (з певною точністю) майбутнє, проводити відбір відповідно до домінуючих цінностей, і тим самим впливати на процеси, що відбуваються в складних системах.

Такий методологічний підхід імпонує теорії права, за якою розвиток відбувається аналогічно, а саме за правилами узгодження внутрішніх суперечностей. Очевидно, суперечностей між сущим і належним (природним і позитивним правом), громадським та індивідуальним (публічним і приватним правом), мірою свободи і необхідністю, принципом формальної рівності та його практичним втіленням, справедливістю і несправедливістю тощо, тобто тих суперечностей, які фактично є в основі правової реальності [42, с. 7].

Розгляд методологічних засад дослідження правової спадщини свідчить про необхідність застосування міждисциплінарного підходу, що дозволяє охопити її цілісну природу як правового, соціального, культурного й аксіологічного феноменів. Правова спадщина постає як багатовимірна система, що функціонує в часовому і культурному контекстах, акумулюючи нормативні, ціннісні, ідеологічні та символічні компоненти правового буття.

Повноцінне дослідження правової спадщини можливе в межах інтегративного праворозуміння, що відповідає загальній епістемологічній настанові постнекласичної наукової парадигми. Такий підхід дає змогу вийти за межі лінійного історизму або суто нормативного аналізу, інтегруючи різнорівневі змісти права — як феномена культури, комунікації, ідентичності та досвіду.

Інтегративна парадигма праворозуміння виконує функцію евристичного інструмента для виявлення закономірностей функціонування правової спадщини, її впливу на формування права, правової ідентичності та забезпечення континуїтету правового розвитку. Саме в межах такої концептуальної рамки можливе комплексне пізнання правової спадщини як частини правової культури, що формує ціннісно-нормативний фундамент правової системи сучасного суспільства.

1.2. Правова спадщина як культурно-історичний феномен і фактор правового розвитку.

Сучасний етап розвитку юридичної науки характеризується розширенням її методологічного потенціалу та зосередженням уваги на трактуванні права як «живого», динамічного феномена. Право розглядається не лише як система норм, але і як культурно-історичний феномен, що інтегрує в собі механізми трансляції правової спадщини, забезпечуючи континуїтет правового розвитку. На відміну від концепції Є. Ерліха, яка наголошує соціальну природу права, у цьому випадку увага акцентується на здатності права трансформуватися завдяки механізмам трансляції правової спадщини. Це забезпечує неперервний зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім, створюючи континуїтет правового розвитку, тобто стан неперервності, за якого, через механізми трансляції правової спадщини, зберігається єдність правової системи. Таким чином, природа права як культурно-історичного феномена розкривається через правову спадщину, механізми її трансляції та, як наслідок, оновлення і збагачення права, що зумовлює динаміку права без втрати власної ідентичності. Розглядаючи право як частину більшого явища, а саме культури, слід зазначити, що в сучасній світоглядній парадигмі культура є однією з невід'ємних умов буття людини в просторі людяності, поряд з іншими чинниками її соціального існування. Культура охоплює цінності, традиції, норми, правила в етичній та естетичній сферах, які є показовими для культурної ідентифікації громадян та засадничими для організації соціальної комунікації та колективної діяльності [43, с. 40]. Тобто все те, що наповнює культуру смислами, є результатом еволюційного, планомірного розвитку і представляє собою сукупність таких елементів, як символи, принципи, цінності, традиції, досвід тощо. У культурології пропонується відносити такі елементи до системи артефактів, які є виявленням свідомо спланованих дій людини [44, с. 17-25].

Усі ці елементи доречно відносити також до спадщини як сенсоутворювального явища для культури. Пропозиція розглядати спадщину як систему артефактів акцентує увагу на матеріалізації культурного явища, що дещо звужує розуміння самого артефакту. Артефакт, по-перше, концентрує в собі

смислове значення результату діяльності людини, і, по-друге, набуває певної матеріалізації. Отже, спадщину можна осмислювати як систему текстів або порівнювати її із певною інформаційною мережею, кожний елемент котрої містить інформацію про відповідне явище чи відповідний об'єкт [45, с. 73].

У культурології обсяг інформації, необхідний для освоєння простору буття, асоціюється з культурним кодом, який можна розглядати як фундаментальний набір смислів, що визначають колективну ідентичність народу. Цей код функціонує як «ядро культури», що вбирає в себе основні смислові компоненти соціального буття, транслює смисли та забезпечує стабільність культурної системи в часі.

Це «ядро культури», відображене в спадщині, не лише закріплює культурні форми минулого, а й впливає на їхню актуалізацію в сучасності. В межах культури право, як її частина, осмислюється як код, що виконує роль джерела смислів, і в межах культури формується так званий культурний код права. Цей код включає фундаментальні правові принципи, ідеї (рівність, свободу, справедливість тощо), що визначають сутність права як соціокультурного феномена та знаходять своє формальне відображення у правових нормах, принципах і доктринах. Відповідно, правовий код формує ядро правової культури і включає базові ідеали та принципи. Варто зазначити, що правовий код, у свою чергу, матеріалізується в коді правової культури, який включає зовнішні форми вираження правових ідей (конституцію, закон, норму, правові ритуали, юридичні тексти, правові символи тощо).

Він створює основу для легітимації права, інституціоналізації та стабілізації правової сфери загалом, зберігаючи й передаючи життєво важливі правові маркери від покоління до покоління. При цьому право, як культурний код, створює смисловий фундамент для формування правової ідентичності, але саме ця ідентичність закріплюється і передається через код правової культури, який охоплює зовнішні форми вираження правових ідей. Цей процес забезпечує неперервність правових смислів, які відображені в правовій спадщині, їх адаптацію до нових соціокультурних умов та інтеграцію в сучасні правові форми.

Людина, як соціальна істота, проходить процес правової соціалізації, який можна порівняти з процесом загальної соціалізації Homo Sapiens. У цьому

контексті формується образ Homo Juridicus — індивіда, що засвоює правові норми, символи та практики як невід'ємну частину своєї ідентичності. Правова соціалізація включає не лише пасивне засвоєння норм, але і їх активне втілення в життя, що забезпечує континуїтет правового розвитку та підтримання соціального порядку [46, с. 48]. Саме через цей механізм право виконує свою фундаментальну культурну функцію — забезпечення стабільності та наступності правового розвитку.

Цінність правової спадщини залежить від її здатності зберігати правові смисли та водночас адаптуватися до нових культурно-правових умов. Як і загальна культурна спадщина, яка не просто зберігає минуле, але створює «пам'ять-образ», що функціонує, правова спадщина формує власний «пам'ять-образ», який включає в себе значущі правові символи, правові ритуали, правові артефакти тощо, які уособлюють відповідний правовий досвід. Таке бачення дає змогу розглядати правову спадщину не як статичний набір правових артефактів, а як систему правових смислів, що постійно оновлюється в контексті соціальних змін. Це оновлення відображає не лише переосмислення минулого в нових умовах, а й зміну форм, через які це минуле зберігається та відтворюється в сучасному правовому просторі [47, с. 10].

Правова спадщина проходить процес віртуалізації, в якому правові артефакти перетворюються на символічні моделі, що фіксуються у колективній правовій пам'яті, правосвідомості, правовому менталітеті тощо. Така віртуалізація дає змогу правовим артефактам трансформуватися в правові символи, правові принципи, правові цінності, зберігаючи їхній смисл, навіть після втрати початкової форми. Процес віртуалізації правової спадщини можна описати як перехід від матеріальних форм репрезентації до символічних моделей, що зберігаються в колективній пам'яті, на кшталт бази даних, яка наповнена системою смислів.

Це дозволяє стверджувати, що правова спадщина являє собою систему, яка поєднує матеріальні об'єкти (правові норми, конституцію, кодекси тощо) з нематеріальними елементами (правові традиції, смисли, символи). Таке бачення

підкреслює важливість спадщини як культурно-інформаційного ресурсу, здатного адаптуватися до нових соціальних викликів [48, с. 102].

Як компонент правової культури, правова спадщина в її межах виконує як онтологічну, так і регулятивну функції. З одного боку, правова спадщина виконує роль «пам'яті» правової культури, тобто зберігає традиційні правові форми, зумовлює викарбовування правових архетипів у свідомості, зберігає символи [49, с. 97]. Вона визначає основу культурного коду права, який включає фундаментальні правові ідеї, цінності, ідеали (які визначають сутність права), і основу коду правової культури, який включає зовнішні форми вираження правових ідей, тим самим забезпечує континуїтет правового розвитку, фіксує правову ідентичність і транслює правові ідеї, символи, смисли від покоління до покоління, таким чином реалізуючи свою онтологічну функцію. З іншого боку, правова спадщина забезпечує неперервність і адаптацію правових смислів до нових соціокультурних умов, формуючи основу для їх оновлення і розвитку, що відображає її регулятивну функцію.

Якщо метафорично порівнювати правову культуру з деревом, яке зростає, адаптується і змінюється, то правова спадщина виконує роль її «кори», що захищає, підтримує і закріплює основні структурні елементи цієї культури [50, с. 26].

Правова спадщина виступає як потенціал накопичених правових смислів, архетипів, символів, що зберігають фундаментальні цінності певної правової культури (внутрішній рівень, «в собі»); вона здатна їх відтворювати, актуалізувати, оновлювати, тобто адаптувати правовий розвиток до нових соціокультурних умов (зовнішній рівень, «для себе»). Ці рівні утворюють діалектичну єдність, у якій правова спадщина виступає одночасно елементом, який стабілізує (зберігає), і елементом динамічним (який оновлює), правової культури [35, с. 10].

Внутрішнє вираження правової спадщини — це зафіксовані фундаментальні правові цінності, правила, архетипи і зразки поведінки. Так правова спадщина концентрує в собі історичний потенціал права, закріплений у правових артефактах, правовому досвіді, які визначають основні риси правової ідентичності. Це прихований, але значний пласт пам'яті національної правової культури, що містить

її базові маркери, які відрізняють її від інших. Це той рівень правової спадщини, що відповідає її онтологічній функції — збереженню сутності права, його основних принципів, цінностей, ідей.

Коли правова спадщина активно впливає на сучасність, стає джерелом нових правових форм, узгоджуючись із своїм власним внутрішнім рівнем – це є її зовнішнім виявом. Цей процес, подібно до діалектичного переходу від «в собі» до «для себе», означає перетворення внутрішнього потенціалу на активну культурно-правову силу. Кожний новий етап розвитку правової культури не лише спирається на попередні досягнення, але й віддзеркалюється у формуванні нових правових норм, інститутів та символів. Це є своєрідним зворотнім зв'язком, у межах якого правова культура переосмислює власні основи, оновлює їх зміст і створює нові форми. У цьому сенсі правова спадщина не лише зберігає минуле, але й забезпечує його актуалізацію, підтримуючи континуїтет правового розвитку [51, с. 11]. Цей аспект відображає регулятивну функцію правової спадщини — здатність адаптувати накопичені смисли до нових соціокультурних умов і сприяючи розвитку національної правової системи.

В правовій спадщині локалізується пам'ять правової культури, яка є і результатом присвоєння, і особливим феноменом втрат і забуття [52, с. 30-33]. Правова спадщина є не лише простором збереження, а й механізмом вибіркового забування, в якому певні правові смисли, практики чи наративи можуть бути цілеспрямовано витіснені, замовчані. Вони можуть інтуїтивно втратити свою актуальність внаслідок ідеологічного, політичного чи культурного фільтрування.

Виокремлення одночасно онтологічної та регулятивної функцій правової спадщини дозволяє констатувати її роль у забезпеченні стабільності та динаміки правового розвитку. Це дає змогу правовій спадщині виступати не лише консервативним механізмом фіксації минулого, але і джерелом оновлення правових смислів у сучасності. Таким чином, правова спадщина діє як стабілізуючий елемент правової культури, забезпечуючи її неперервність, континуїтет та здатність до самооновлення [51, с. 13]. Вона формує культурну пам'ять права, зберігаючи його основні архетипи, символи та смисли, що

підтримують національну правову ідентичність та визначають межі правової системи.

Аналіз двох основних форм вираження правової спадщини дозволяє виділити дві стратегії правового розвитку: присвоєння та виробництво. Обидві визначаються характером взаємодії з системою правової спадщини. Присвоєння передбачає інтеграцію зовнішніх правових норм, принципів і цінностей у національну правову культуру. Йдеться про запозичення елементів з інших правових систем із метою їх подальшого функціонування у внутрішньому правовому середовищі. Виробництво, у свою чергу, полягає в адаптації цих зовнішніх елементів до національної правової традиції та культурного контексту. Таким чином, формуються нові правові форми та практики, що ґрунтуються на правовому досвіді, але водночас відповідають вимогам сучасного правового розвитку.

Такі новоутворення стають основою для відтворення типових моделей правомірної поведінки, формуючи правову культуру. Вона, в свою чергу, є підґрунтям для розвитку правової ідентичності.

Таким чином, формується система взаємозв’язків між правовою культурою та правовою спадщиною, яка підтримується засобами передачі між ними відповідної правової інформації (яка дозволяє відтворювати, адаптувати та удосконалювати правові досягнення для майбутніх поколінь, забезпечуючи континуїтет правового розвитку.

Правова культура функціонує як динамічна система, що постійно оновлюється та адаптується до змінних соціокультурних умов. Водночас вона має власні структурні елементи, які забезпечують її стабільність та захист від зовнішніх впливів. У цьому контексті правова спадщина виконує захисну функцію, підтримуючи основні правові принципи, цінності, символи та норми, що утворюють фундаментальні основи правової системи [53, с. 4]. Така функція правової спадщини особливо важлива в умовах правової адаптації, коли національна правова система стикається із зовнішніми викликами, культурними впливами чи наднаціональними нормами, що можуть не відповідати її фундаментальним цінностям. Саме правова спадщина забезпечує цілісність

правової культури, зберігаючи її основоположні елементи та запобігаючи запозиченню неадаптованих правових норм, інститутів, правових ідей, що суперечать національному правовому менталітету.

Відповідно, на цінність правової спадщини важливо споглядати крізь призму її знаково-інформаційного вираження. Відповідно висловленої ідеї, правову спадщину можна розглядати як інформаційний потенціал, відбитий у правових явищах, правових подіях, матеріальних об'єктах, правовому досвіді, необхідний правовій культурі для розвитку та подальшого самозбереження для трансляції майбутнім поколінням [54, с. 30-31]. Інформаційний аспект правової спадщини також можна виразити крізь розуміння її як форми закріплення і передачі сукупного правового досвіду народу [54, с. 32]. Водночас чітко проявляються дві її складові: нематеріальна (правові цінності, правові традиції, традиції права, правовий менталітет) і матеріальна (правові норми, закони, конституція тощо).

Сучасний етап розвитку міждисциплінарних підходів у науці, юридичної в тому числі, спровокував етап кристалізації змісту понять спадок, спадщина. У різних наукових розвідках ці слова починають усе частіше й частіше розмежовуватися за характером вживання, що безперечно є новелою в сучасних дослідженнях. Для більш повного ствердження значущості правової спадщини, варто розглянути трійку потенційних понять: правовий спадок, правове надбання, правова спадщина [43, с. 42].

«Спадок» і «спадщина» традиційно вважаються повними синонімами. У сучасних словниках вказується те, що ці слова є носіями одного й того ж змісту або набору змістів. В етимологічних словниках ці слова навіть не розглядаються. В деяких тлумачних словниках поняття спадщина пояснюється, як процес спадкування [55].

Українські тлумачні словники підтримують ту ж трактовку цих двох понять, подекуди розширюючи до «явища культури, науки, побуту, що залишилися від попередніх часів, від попередніх діячів» [56]. Можна зробити висновок, що їхнє значення і смислове навантаження, які вони в собі несуть, залежать від контексту вживання. Найголовніший аспект полягає в їхній здатності відображати зв'язок із

минулим і можливість «подорожувати по стежках минулого». Проте важливо зауважити, що між цими поняттями існує певна різниця. Насамперед спадок часто має раціональний характер, тоді як спадщина може виявитися як раціональною, так і ірраціональною. Спадок несе в собі пасивну характеристику, він існує як певний об'єкт, своєю чергою спадщина може складатися з різного роду спадків. Наприклад, спадщина буває культурною, правовою, духовною, творчою, науковою, літературною та ін. Водночас, кожен із перелічених видів спадщини складається з різного роду спадку (культурного, правового, духовного та ін.). В правовій спадщині можна виділити такі різновиди спадку: науковий, нормативний, функціональний, ідеологічний тощо [43, с. 42]. Варіанти вживання цієї пари понять (спадок-спадщина), якщо придивитись, формують певні відмінності цих двох слів, що робить неможливим їх ототожнення. Зокрема, доречно вести мову про «спадщину минулого», «правову спадщину» як цілісності, які віддзеркалюються в сучасності, але не доречно вживати в тому ж контексті поняття спадок, як правовий спадок народу чи спадок минулого.

Поняття спадок і спадщина поки не мають однозначних критеріїв розмежування. Проте представляється можливим вирізнити один із критеріїв їх поділу — функціональну характеристику. Спадок у контексті розгляду відтворюваних культурних та правових елементів визначається як сукупність матеріальних і нематеріальних цінностей, переданих від попереднього покоління до наступного. Дослідження вказують на те, що часто спадок сприймається як пасивний процес передачі, який відбувається без системної класифікації чи аналізу отриманого спадку, тобто відсутні зусилля реципієнта впливати на призначення чи подальше використання спадку.

Тут постає ключова розрізнювальна особливість правової спадщини, яка відділяє її від загального поняття правового спадку. Насамперед, правова спадщина визначається не лише актом прийняття правового спадку, але й навмисною обробкою, класифікацією та інтерпретацією змісту правового спадку реципієнтом.

Такий аналіз дає змогу виявити специфічні аспекти правового спадку, а також надати йому конкретний суспільний чи правовий статус. І тільки при системній обробці та класифікації його можна вважати частиною правової спадщини, яка інкорпорується в правову культуру суспільства.

Правовий спадок представляє собою конкретні правові елементи, що втратили свою нормативну силу, але зберігають історичне та культурне значення. Такі правові елементи не пройшли/не проходять процесів систематизації, тлумачення, осмислення, оцінювання. У контексті осмислення поняття правового спадку і його зв'язку з правовою спадщиною, в праві спадок може бути представлений як пам'ятник права, певні правові реліквії, які носять суто символічний характер нагадування про події минулого, попри втрату нормативної актуальності.

До пам'яток права можна віднести документи-маркери історичної пам'яті народу — це документи, які становлять духовну (ціннісну) і матеріальну основу державності, виступають водночас її ознаками та атрибутами. Передусім це письмові нормативні джерела-конституції, кодекси, зібрання, нормативно-правові акти та договори, судові рішення, рішення органів місцевого управління та самоврядування, акти Церков, звичаї, символи, атрибутика української державності, що дійшли до нас із минулого та значно вплинули на розвиток правової системи України [57].

Л. Нагорна підкреслює, що пам'ятники мають передусім мнемонічний характер — вони зберігають пам'ять про минуле й підтримують символічний зв'язок поколінь. Водночас дослідниця не заперечує, що пам'ятники можуть виходити за межі простої «пам'ятливості» й ставати частиною ширшої культурної комунікації, впливаючи на формування ідентичності та нових смислів у сучасному суспільстві [58, с. 90].

Пам'ятники права — це специфічна форма правового спадку, що включає правові тексти, акти, документи та символи, які втратили свою нормативну актуальність, але зберігають значну культурну, історичну та пізнавальну цінність. Вони є важливими маркерами правової ідентичності, що слугують джерелом знань

про правову історію та культурний розвиток суспільства. Це означає, що пам'ятник права, хоч і не містить чинних правових норм, вміщає в себе цінну інформацію про той чи інший історичний період суспільства, про його культурні та правові особливості, правові цінності та інші аспекти. Пам'ятники права виконують важливу роль у формуванні правової культури, слугуючи джерелом знань про історичний розвиток права, соціальні відносини, цінності та правові ідеали минулих епох. Вони підтримують правову пам'ять суспільства, забезпечуючи культурну спадковість та інтеграцію правових смислів у сучасні правові форми. Хоча пам'ятник права не є власне правом у сенсі активних регулюючих норм, він важливий для розуміння історії правового розвитку суспільства.

На відміну від пам'ятника права, що є категорією точковою і нединамічною, правова спадщина наповнена різного роду об'єктами, які є частиною правової спадщини як цілісної системи, що розвивається та існує для інтерпретації та збагачення, примноження правового досвіду.

Перетворення правового спадку на правову спадщину відбувається після його інтерпретації, оцінювання, систематизації та формалізації. Лише ті елементи правового спадку, які мають культурну, правову та соціальну значущість, можуть бути включені до правової спадщини, формуючи цілісну систему правових смислів, що забезпечує континуїтет правового розвитку.

Як ширшу категорію, можна розглядати правове надбання як систему благ, цінностей, які сформовані в суспільстві. Об'єктивно виникає питання: чим спадщина відрізняється від надбання, або, по-іншому, у чому специфіка спадщини як складової надбання?

Можна умоглядно представити, що привласнений правовий спадок являє собою правову спадщину, а правова спадщина — це надбання, яке є цінністю для всіх і не має конкретного суб'єкта (автора).

Правове надбання слід розуміти як універсальну сукупність правових цінностей, ресурсів і знань, які мають загальносоціальне значення та забезпечують правову ідентифікацію суспільства [55]. Іншими словами, це сукупність ресурсів,

благ і цінностей, що належать народу й складають основу його стійкого існування і розвитку.

До надбання, як правової категорії, відносять сукупність здобутків, які можна поширювати й використовувати без обмежень. Оскільки ми констатуємо зв'язок культури та права, а також усіх їхніх складових, то можна запропонувати визначення правового надбання як сукупність унікальних правових цінностей, об'єктів правової спадщини, що мають виняткове історичне значення для формування культурно-правового простору та формують у народу почуття правової самобутності та наступності, сприяючи, у такий спосіб, повазі до правового розмаїття.

Правове надбання може розглядатися як абсолютне суспільне благо, що не має конкретного власника, але, водночас, приналежне всій нації. Цей термін не новий, але в контексті правової думки пропонується розуміти його, як структурований пласт — монолітну сферу результатів правової діяльності конкретного суспільства.

Для того, щоб певний об'єкт культури, правової в тому числі, набув статусу суспільного блага та увійшов у систему надбання як її елемент, він повинен відповідати таким критеріям:

• бути унікальним, самобутнім явищем (історичним, науковим, художнім, правовим та ін.). За ним конституюється статус цінності або аутентичного артефакту;

• бути сполучною ланкою між різними поколіннями, носить конкретно-історичний характер, виступає як чинник формування необхідних якостей у людини;

• бути охоронюваним державою.

Комплексний аналіз всіх можливих об'єктів правового надбання на даний момент не проводився. Тому розглядається широке коло різних об'єктів правового світу. Зокрема, об'єктами правового надбання можуть бути як правові артефакти, так і інші носії правового змісту, чи найбільш значущі правові ідеї, що мають особливу цінність у контексті історичної пам'яті, ідентичності та континуїтету

права (наприклад особливості українського конституціоналізму, ідеї української самоврядності, Конституція Пилипа Орлика тощо). Їх втрата (знищення) може призвести до серйозних наслідків для правової культури, правосвідомості (чи, взагалі, до розмивання правової ідентичності народу).

Виходячи з компонентів правового надбання, можна виділити властиві йому ознаки:

1. Універсальність. Під правовим надбанням необхідно розуміти накопичений правовий досвід людей, їх наукові досягнення, особливі правові ресурси, які можуть бути використані незалежно від окремих культурних, релігійних, правових особливостей.

2. Унікальність. Об'єкти правового надбання мають характеризуватися винятковістю, властивими лише їм особливостями. Винятковість надбання виражається в неповторності об'єкта, а, отже, у його найвищій цінності (Руська правда, Конституція Пилипа Орлика, козацьке право).

3. Цінність. Правове надбання характеризує унікальність та цінність права в різних критеріях оцінювання людського буття.

4. Ідентичність. Правове надбання належить народу, забезпечує ідентифікацію індивідів та їхню приналежність до певної правової культури.

Таким чином, узагальнивши існуючі уявлення про надбання, можна запропонувати визначення правового надбання як приналежну народу універсальну сукупність певних невідчужуваних правових (матеріальних, духовних та інтелектуальних) ресурсів і цінностей, що мають загальнонаціональне значення, і забезпечують правову ідентифікацію народу. Виникає питання, чи носить правове надбання абсолютний характер, чи залежить від оцінки його значимості споживачем (реципієнтом). Якщо спадщина є цілісністю, яку ми не можемо заперечувати, а ухвалюємо як даність, то надбання може бути актуалізовано, прийняте або відкинуте. Наприклад, Радянська правова спадщина констатується як факт, але яке надбання радянського права є актуалізованим для сучасного українського права?

Відійшовши від позитивної оцінки спадщини, надбання, а саме їх ролі в житті суспільства, здатності впливати на сучасні процеси (надаючи енергії для наступного розвитку), в культурології подекуди використовується поняття «культурна катастрофа». Воно трактується як втрата цінності об'єктом спадщини. Тут не йдеться про матеріальну цінність, об'єкт продовжує існувати, однак реципієнти перестають наділяти даний об'єкт змістом, не використовують його як цінність, значущість для продукування чогось нового та відрікаються від нього [59]. Наприклад, ми можемо наділити будь-який об'єкт (явище, процес, систему) минулого негативною характеристикою, використовуючи поняття «спірна спадщина». В результаті, оцінюваний об'єкт відразу уявлятиметься сумнівним, матиме негативне забарвленням (не нестиме в собі актуальної цінності). У тлумачних словниках української мови поняття спадку, спадщини подеколи подається в негативній площині: «спадок — негативні наслідки чийогось панування, чиєїсь діяльності, якогось процесу та ін.» [56, с. 603]. З минулого до нас надходить значний обсяг правового матеріалу, проте не кожен його аспект є актуальним, прийнятним або корисним в сучасних умовах.

Підтверджуючи цей факт, можна стверджувати, що проявами правової спадщини є й такі негативні явища, як, наприклад, аномія, такі юридичні явища антиправового характеру, як протиправна поведінка, неправові закони тощо [60, с. 266].

Правова спадщина (як функціональна категорія, що виражає специфічність буття правової системи), може бути причиною і поясненням існування також і дефектів у праві, негативних властивостей, явищ і тенденцій правового розвитку (наприклад, правового нігілізму) [61, с. 305]. Боротьба з негативними явищами та вилучення непродуктивних елементів із правової системи відіграють важливу роль у концепції правової спадщини. Цей процес включає в себе відбір та видалення негативних аспектів, які не відповідають вимогам сучасності. Це завдання спирається на трансляцію правової спадщини, яка передбачає творчий підхід та оцінку попередніх правових явищ із позиції їхньої релевантності в сучасних умовах. Ця діяльність відображається як у юридичних наслідках, так і в соціальних

аспектах. У правовому вимірі цей процес призводить до прийняття та збереження найбільш ефективних правових інститутів, підтримуючи наступність у правовій системі [62, с. 12]. Із соціальної точки зору, він сприяє розповсюдженню в суспільстві почуття поваги та інтересу до правових джерел минулого.

Основою розрізнення настільки схожих понять, як правовий спадок, правова спадщина, правове надбання, повинна виступати їх роль, яка виконується вживаним терміном, залежно від контексту.

Правовий спадок слід розуміти як сукупність правових елементів, що зберігаються від попередніх поколінь, але ще не включені в активний правовий обіг. Він виконує роль консервативного носія правових цінностей, норм і принципів, які існують як потенційні ресурси для формування правової культури [43, с. 39]. Для того, щоби правовий спадок перетворився на правову спадщину, необхідний процес його привласнення — активної діяльності, спрямованої на включення цих елементів у правову культуру сучасного суспільства. Така діяльність передбачає функціонування складної системи взаємозв'язків між правовими артефактами, правовою традицією, соціальною пам'яттю та інформаційними потоками, які забезпечують відтворення, адаптацію та розвиток правових смислів для нових поколінь.

Цей процес можна назвати спадщиноутворювальною діяльністю, що включає:

· інтерпретацію та систематизацію правових пам'ятників, артефактів і символів;

· формалізацію правових смислів;

· адаптацію правових норм і цінностей до сучасних умов;

· створення нових правових інститутів на основі історичного досвіду.

Оскільки спадщиноутворювальна діяльність є формою цілеспрямованої активності, то вона здійснюється певними суб'єктами (учені-юристи, юристи-практики) [63, с. 78], які мають достатній рівень фахових знань для трансформації правового спадку в правову спадщину.

Важливо розуміти, що порушення цього процесу може призвести до семіотичної перерви в передачі правової спадщини, коли основні правові смисли, символи та інститути втрачають свою культурну значущість і не відтворюються в сучасному правовому контексті, що, своєю чергою, загрожує послабленням правової ідентичності та культурного коду правової системи.

Допустимою є спроба формування концептуальних рівнів правової спадщини, які можна визначити, як три концептуальні поля: правову пам'ять, систему цінностей та тип правової ідентичності. Саме на основі цих концептуальних рівнів формується весь спектр дослідницьких стратегій при визначенні феномена правової спадщини. Кожне із цих полів виконує окрему функцію в структурі правової спадщини:

1. Правова пам'ять забезпечує наступність правових форм і збереження культурно-правових зразків.
2. Система цінностей визначає фундаментальні орієнтири правової культури, формуючи нормативні основи права.
3. Тип правової ідентичності відображає соціокультурні та національні аспекти правової самосвідомості, впливаючи на колективне сприйняття права.

На основі цих концептуальних рівнів формуються дослідницькі стратегії, що дозволяють виявити як внутрішні, так і зовнішні зв'язки правової спадщини.

Практичний підхід до дослідження правової спадщини полягає у прикладному використанні правового досвіду для вирішення актуальних завдань правового розвитку. Цей підхід ґрунтується на прагматичному осмисленні правової спадщини як ресурсу, що може бути використаний для створення нових правових інститутів, коригування системи законодавства та адаптації права до сучасних соціокультурних умов. Він зосереджується на конкретних механізмах і формах практичного застосування правових ідей, норм, цінностей і принципів, сформованих у процесі розвитку права [64, с. 30-31].

Основними перевагами практичного підходу є його результативність і адаптивність. Завдяки цьому підходу виявляються значущі елементи правової спадщини, що можуть бути включені в сучасну українську правову систему,

сприяють стабільності права, підтримують національну правову ідентичність і легітимність нових норм. Зокрема, такий підхід дозволяє оцінювати потенціал правових артефактів, норм і принципів як джерел нових форм правового регулювання, з огляду на специфіку національної правової культури та менталітету.

Однак, практичний підхід має і певні обмеження. Фокусуючись переважно на утилітарних аспектах спадщини, він часто мінімізує її фундаментальну роль як джерела правової ідентичності, носія правових цінностей і системи зовнішніх взаємозв'язків, що формують контекст сучасного права. В результаті, теоретичний вимір спадщини, її вплив на правову свідомість і довгострокові тенденції розвитку можуть залишатися поза увагою. Крім того, надмірне зосередження на прикладних аспектах може призводити до фрагментації правової системи, втрати континуїтету правового розвитку та послаблення легітимаційного потенціалу права [65, с.120].

Соціокультурний підхід до дослідження правової спадщини базується на розумінні права як складного феномена, що формується не лише на основі правових, а й соціальних, культурних, моральних та інших норм, які впливають на розвиток суспільства [66]. Цей підхід акцентує увагу на тому, що правова спадщина не є статичним набором норм чи традицій, а є динамічною системою, яка взаємодіє з соціальним контекстом, культурними практиками та правовою пам'яттю. Правова спадщина розглядається як ключовий чинник формування національної правової ідентичності, легітимації правових норм та стабілізації соціального порядку. Вона виконує роль культурно-ціннісного фільтра, через який правові ідеї, принципи та символи трансформуються в колективні ментальні структури, що закріплюються в соціальній пам'яті та відтворюються через правові норми та інститути. Завдяки цьому, правова спадщина сприяє консолідації суб'єктів правової спадщини, формує основи соціальної взаємодії та підтримує континуїтет правового розвитку [65, с. 121].

Основою соціокультурного підходу є розуміння права як соціально вкоріненої системи, що відображає колективний правовий досвід, правові цінності (закріплені в правових нормах, звичаях, символах та правових інститутах). Цей

підхід дозволяє простежити, як правова спадщина впливає на формування сучасної правової культури, розвиток правових інститутів і соціальних практик, створюючи культурно-правові архетипи, які забезпечують спадковість правових норм і континуїтет правового розвитку.

Інформаційний підхід до дослідження правової спадщини базується на розумінні права як інформаційної системи, що містить правові смисли, зафіксовані в знакових структурах, текстах, символах та культурних кодах [67, с. 58]. Цей підхід акцентує увагу на інформаційно-знаковій природі правової спадщини, її ролі в збереженні та трансляції правових смислів. Правова спадщина в цьому контексті розглядається як форма кодування правових смислів і досвіду, що передається з покоління в покоління та закріплюється в правовій культурі. Як культурно-інформаційний феномен, правова спадщина забезпечує збереження правових цінностей, принципів і норм через правову комунікацію, інтерпретацію права та семантичні зв'язки, що поєднують правові смисли минулого із сучасними правовими реаліями. У цьому випадку, спадщина не лише зберігає історичні правові смисли, але й сприяє їхній адаптації до нових соціально-правових реалій, забезпечуючи континуїтет правового розвитку. Крім цього, даний підхід до правової спадщини підкреслює значення текстів, символів і знаків як основних форм фіксації та трансляції правових смислів.

Когнітивні процеси відбору, інтерпретації та адаптації правових кліше сприяють формуванню нових правових моделей як на рівні правосвідомості (цінності, уявлення), так і на рівні правових норм та правових інститутів. Отже, правова спадщина не обмежується лише збереженням пам'яті про минуле, а виступає джерелом нових правових ідей та форм. Завдяки осмисленню її змісту створюються нові правові ідеї, правові конструкції, правові моделі, правові норми, інститути та правові практики, які викарбовуються на рівні правосвідомості.

Наведені думки дозволяють виділити виміри правової спадщини, що підкреслюють її багатогранність і структурну складність:

1) порядок,

2) процес,

3) результат.

У своєму базовому вимірі правова спадщина постає як порядок, оскільки є впорядкованою системою правових смислів, норм, принципів, інститутів, процедур, ритуалів, символів і типових моделей правової поведінки. Цей порядок утворює структурний каркас правової культури, забезпечуючи її стабільність і континуїтет. Він виникає внаслідок багатовікової практики накопичення правових смислів і їх закріплення в соціальній, правовій пам'яті тощо. Такий порядок є не лише зовнішньою організацією правової системи, але і глибинною основою правових відносин, що відображає усталені правила поведінки, культурно значущі символи та процедури, які формують загальну архітектуру національного права.

Ключовою формою трансляції цього порядку є правова традиція, яка забезпечує передачу, відтворення і збереження стійких результатів правового розвитку попередніх епох, яка визначає фундаментальні засади національної правової системи. Ці елементи зберігаються в пам'яті суб'єктів правової спадщини, формуючи змістовну основу правової культури. Елементарні одиниці правової спадщини, такі як правові артефакти, образи, символи, процедури, норми, утворюють цілісні моделі правового спадкування. Ці моделі функціонують лише в умовах їх включення в ширший соціокультурний контекст, без якого вони втрачають свій сенс, перетворюючись на ізольовані компоненти, що не здатні забезпечити подальше відтворення правових смислів.

Другий вимір правової спадщини розглядає останню в процедурно-процесуальному аспекті (що не слід ототожнювати з процесом у вузькому юридичному значенні). Йдеться про комплекс соціально-правових механізмів, які забезпечують передачу правових смислів від покоління до покоління. Цей процес охоплює осмислення правового досвіду суб'єктів правової спадщини, рецепцію зовнішніх впливів, акультурацію та інкультурацію значущих правових смислів, а також подальшу інституціоналізацію цих смислів у правовій культурі.

Ключовими механізмами такого процесу в нерефлексивній формі є внутрішня правова традиція та менталітет; у рефлексивній формі зовнішня правова традиція, юридична наука, правотворча і правоінтерпретаційна діяльність; у

гібридній формі правова поведінка та правові інститути. Ці елементи забезпечують динамічне відтворення правової спадщини, її адаптацію до нових умов та включення в сучасне право.

Особливу роль у цьому контексті відіграє нормативний факт як обставина, за якої певний правовий смисл, принцип або символ переходить зі сфери культурного змісту до сфери позитивного права. Така обставина виникає, коли сукупність соціальних, культурних, політичних і правових умов створює можливість для формалізації та інституціоналізації правових смислів. Це той момент, у якому певна ідея, принцип або символ правової спадщини набувають юридичного статусу, інституційного або соціального визнання. У цьому сенсі він діє як критичний перехідний етап, під час якого правовий смисл перетворюється на нормативну конструкцію, здатну регулювати суспільні відносини, отримувати легітимацію та закріплюватися в соціальній пам'яті.

Третій вимір правової спадщини розглядається як результат, тобто завершений етап процесу передачі правових смислів від покоління до покоління. Це не просто механічна сукупність окремих елементів, а цілісна структура правових смислів, що сформувалася внаслідок багатовікової історії правової культури. Така структура відображає накопичений правовий досвід суб'єктів правової спадщини, закріплений у соціальній пам'яті та інтегрований у сучасні правові форми.

Однак, правова спадщина, як результат, не охоплює автоматично всі рівні правової культури. Вона формується як вибіркова сукупність правових смислів, що пройшли крізь історичні, соціальні та культурні фільтри. Це означає, що не кожен правовий звичай, норма чи інститут автоматично стають частиною правової спадщини. Лише ті елементи, що мають значущість, культурну цінність, соціальну легітимацію та адаптивний потенціал, здатні закріпитися в правовій пам'яті та бути включеними до процесу трансляції правових смислів [174, с. 76].

Підсумовуючи, можна визнати правову спадщину багатовимірним явищем, яке інтегрує порядок, процес і результат, утворюючи цілісну систему відтворення, трансляції та оновлення правових смислів. Ця система забезпечує стабільність,

континуїтет і закономірність розвитку національного права, зберігаючи зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім у правовому просторі.

Сучасне українське право перебуває в стані реконфігурації, що супроводжується правовою напругою між нормами національного, європейського та міжнародного права, а також кризою правової ідентичності. У цих умовах виникає потреба в концептуальному переосмисленні правової спадщини як джерела континуїтету, засобу легітимації нових правових форм, механізму збереження національної правової самобутності та культурного фільтра для адаптації зовнішніх правових впливів. Саме це і становить завдання запропонованої концепції.

У центрі цієї концепції лежить основна думка про право як культурно-історичний феномен, що формується внаслідок тривалої взаємодії правових традицій, норм, досвіду і смислів. Будучи динамічною формою колективної правової пам'яті, в якій закріплено сукупний правовий досвід народу, ціннісні уявлення про справедливість і нормативну організацію соціального порядку, право розуміється як цілісна, багатовимірна система нормативного регулювання. Воно функціонує через правові й державні інститути, закріплює правову ідентичність і правову культуру, виступаючи формалізованим виразом правової спадщини та традиції в межах конкретного соціокультурного простору. Такий підхід дозволяє трактувати право не лише як інструмент регуляції, а як знаково-смислову структуру, що інтегрує історико-культурну пам'ять, ментальні моделі правосвідомості та спадкоємність інституційного розвитку права. У цій перспективі право постає як те, що «є», але також і як те, що «було» та «має бути», в межах історичної наступності.

Виходячи із цього, правова спадщина розглядається не як пасивне нагромадження джерел, а як морфологічно структурована й семіотично вкорінена система, у якій взаємодіють:

онтологічний рівень — усталені цінності, правові архетипи, ментальні структури;

нормативний рівень — правові норми, звичаї, доктрини тощо;

цивілізаційний рівень — інститути, кодифікації, правові практики.

Відповідно, правова спадщина представляє собою структуровану пам’ять у правовій формі, де згорнуті смисли здатні розгортатися в акти правотворення та інтерпретації. Її трансляція не є механічним повторенням, а є процесом фільтрації, адаптації та оновлення, що виводить право за суто нормативні межі.

Загальна структурна формула концепції правової спадщини може бути представлена як: правова спадщина — зміст, її трансляція — механізм, формування права — результат.

Ця триєдина формула дозволяє поєднати: статику (набуте); динаміку (процес); смисл (цінності, ідеї); форму (норми, інститути, кодекси).

Результатом аналітичного осмислення правової спадщини є факт формування права [68, с. 261]. Правова спадщина фільтрується крізь правовий менталітет, культуру, доктрину, та оформлюється у вигляді нормативних актів, інтерпретаційних актів, правозастосовних рішень тощо.

Запропонована концепція правової спадщини не є лише реконструкцією минулого, вона спонукає до аналітичного осягнення сучасного правотворення та моделювання майбутнього права на основі спадкових форм.

Важливою особливістю цієї концепції є відмова від сприйняття спадщини як суто ретроспективного матеріалу. Навпаки, правова спадщина постає як джерело правової динаміки. Вона забезпечує:

— континуїтет правових смислів;

— узгодження новацій із культурним кодом права;

— збереження національної правової ідентичності в глобалізованому середовищі.

У цьому контексті особливої ваги набуває критичне осмислення сучасного стану правового розвитку України, який слабко орієнтований на використання власної правової спадщини, характеризується значною правовою акультурацією, а подекуди некритичним запозиченням зразків західної традиції права [19, с. 109].

Чужорідні правові елементи виступають інноваційними щодо національної правової сфери та здатні спричинити кризу її розвитку. У таких умовах правова

спадщина відіграє роль фільтру, який дозволяє критично, крізь призму національних правових інтересів, осмислити зовнішні виклики, створити шаблони сприйняття та легітимації запозичених правових форм.

Саме в моменти цивілізаційної, ідентифікаційної кризи посилюється звернення до правової спадщини як джерела правової стійкості та маркера національної правової культури.

Взагалі пов'язаність правової спадщини з національним правом, національною правовою культурою, національною державою обумовлює виникнення просторових інтерпретацій правової спадщини як такої, що пов'язується з питанням глибинного правового поля.

Цікавим є твердження, що коли образ правової спадщини пов'язується з певною територією, правовою ідентичністю, він починає конкретизуватись завдяки класифікуванню та ієрархізації правового спадку, властивого національній правовій системі. Відбувається правова ідентифікація народу, який сполучається з правовими символами та артефактами, що є об'єктами його (певного народу) правової спадщини.

Питання правової спадщини та її використання безпосередньо пов'язане з правовою традицією як формою загального культурного досвіду, що набув стійкого характеру та закріпився у стереотипах правової діяльності.

Отже, кожна правова традиція ґрунтується на правовій спадщині, оскільки саме вона забезпечує континуїтет, змістовну наповненість і нормативну легітимацію. Водночас, формування нової правової традиції можливе лише за наявності певної ідеологічної основи, яку найчастіше забезпечує правова спадщина [35, с. 9].

Відповідно, правова спадщина виконує не тільки захисну роль (перед викликами сучасності), а і роль ідеологічної підтримки (при формуванні нової правової традиції). Правова спадщина покликана поєднати, зв'язати між собою історично різночасові прояви національної правової культури, але які мають єдиний вектор існування. Саме в цьому проявляється правова пам'ять. Тут роль правової спадщини не в запам'ятовуванні всього минулого, а саме того, що є

доцільним. Правова спадщина зберігає лише ті сенси, які феноменологічно визначають та представляють цілісний образ правової культури.

Відповідно, правова спадщина — це те, що входить до правової системи, те, що приймається, використовується і відбивається у реаліях сьогодення. Вона може виявлятись у правовому менталітеті, правосвідомості, правових артефактах (витворах людей), або у вигляді «образу права» .

З такого погляду, під поняттям правова спадщина доцільно розуміти комплексну багатовимірну систему, що включає в себе не лише правовий менталітет та досвід, а й артефактні складові, до яких належать історично закріплені правові норми, інститути, усталені форми юридичної діяльності, процесуальні практики, мова права. Усі ці елементи функціонують у двох сферах, ментальній та матеріальній. У їх межах здійснюється відбір, трансляція і адаптація правових смислів (сформованих у попередні історичні періоди), що істотно впливають на сучасну динаміку правової системи [50, с. 27].

Правова спадщина визначає самобутність, оригінальність права окремої країни, окремої правової системи, а також слугує гарантом передачі родових ознак права, тим самим забезпечуючи його цілісність і стійкість.

Передача родових ознак у праві може розглядатися як процес соціокультурного спадкування, що забезпечує засвоєння багатовимірного правокультурного досвіду. Йдеться про опанування цілісної системи уявлень про право, правові цінності, символи, ідеї, правові традиції та зразки правової поведінки, які формують уявлення індивіда про право в межах певного соціуму. Такий досвід дозволяє людині осмислити власну правову роль, уточнити власні рольові функції в суспільстві та засвідчити свою культурну та правову ідентичність [69, с. 261-262]. У межах цього процесу правова спадщина відіграє конститутивну роль, формуючи і зміст, і напрями правового самовираження у суспільстві. Вона функціонує на трьох взаємопов’язаних рівнях. На першому —онтологічному — вона визначає саму ідею права як елемента культури; на нормативному — впливає на характер правотворення, інституціоналізацію, рецепцію інокультурних норм; на цивілізаційному — забезпечує національну самобутність права через глибинні

архетипи, менталітет, традиції. Процес перейняття досвіду попередніх поколінь тісно пов'язаний з ознакою спадковості, тобто здатністю до відтворення якостей, притаманних нашим предкам. Оскільки право та інші елементи правової системи є соціальними явищами, їхнє засвоєння можливе лише через механізми соціального спадкування (зокрема, правову соціалізацію, навчання та виховання).

Таким чином, концепція правової спадщини постає як цілісна наукова модель, багатовимірна, знаково-смислова, аксіологічно впорядкована та структурно організована система, яка забезпечує континуїтет правового розвитку, легітимацію нових норм, інституціональну спадкоємність і національну правову ідентичність у межах конкретного соціокультурного простору.

Вона охоплює зміст спадщини (цінності, традиції, правові ідеї), механізми її трансляції (менталітет, правові інститути, поведінкові практики, правова традиція), точки нормативної актуалізації (нормативні факти) та результат — формування нових правових форм на основі спадкової наступності.

1.3. Форми і механізми трансляції правової спадщини.

Правова культура інтегрує накопичені здобутки людства у сфері права, що знаходять своє вираження у правовій спадщині, яка, у свою чергу, зберігає, селекціонує, генерує й одночасно розповсюджує на всі сфери правового життя суспільства набуті правові цінності і знання [22, с. 60].

Правова спадщина, як «об'єктивно існуючий феномен з власним онтологічним буттям, що являє собою систему ідеальних правових форм — правових зразків, ідеалів, цінностей» [70, с. 188], як соціальне надбання, ціннісний елемент правового життя, є обумовленою соціокультурним досвідом і традиціями. Вона є формою трансляції (передачі) правового досвіду, правових цінностей, зразків поведінки, що регулюють передусім правові відносини між членами суспільства.

Правова спадщина є частиною правової культури, яка створює відповідний фундамент. З описаним її розумінням корелюються такі концепти, як: соціокультурна пам'ять (національна, історична, соціальна, комунікативна,

колективна), «історична правда», «історичний досвід», «комунікативна традиція», «правова традиція». Вони базуються на накопиченні, збереженні й трансляції соціально-значущої інформації у міжпоколінній комунікації. У широкому розумінні вони об'єднуються поняттям «соціальна пам'ять» як фундаментальною категорією людської культури, що зберігає та транслює соціально значиму інформацію. Завдяки трансляції забезпечується наступність у розвитку і функціонуванні суспільства, а, отже, зберігається його самобутність, незважаючи на постійну зміну поколінь [71, с. 15].

Варто зазначити, що в контексті правової культури соціальна пам'ять набуває не лише ретроспективного значення, але й проєктивної сили: вона формує не тільки уявлення про минуле, а й конструює орієнтири майбутнього. Це означає, що трансляція правової спадщини через канали пам'яті включає в себе елементи цілепокладання, культурного відбору та символічної інтерпретації, що безпосередньо впливає на стратегії правового розвитку.

О. Петрик, розмірковуючи над співвідношенням соціальної та історичної пам'яті, зазначає, що соціальна пам'ять – максимально широкий контекст знань соціуму про самого себе, що включає не лише достовірні свідчення, але й різного роду стереотипи, міфологізовані та стандартизовані уявлення, задіяні у підтримці образу самого себе у теперішньому [72, с. 49].

Пам'ять, як необхідна передумова функціонування суспільства, передбачає накопичення та збереження соціально-значущої інформації у процесі міжпоколінної комунікації. Ця процедура є основою існування суспільства, оскільки забезпечує передачу значущих смислів й ідеалів, впливає на формування правової ідентичності та спадковості. Саме пам'ять, будучи носієм історичного досвіду, створює передумови для збереження цілісності соціального простору (сталості) і для продукування нових форм правового й культурного буття (розвитку). Структурно-функціональний підхід трактування природи пам'яті можна зустріти в працях О. Бойко, який на основі своїх досліджень визначає її роль як стабілізуючого, інтегруючого та консолідуючого суспільного інструменту [73, с. 67].

У межах правової культури та спадщини пам’ять виконує ще одну функцію — нормативну. Вона не лише відтворює знання, але й задає межі допустимого, акцентуючи увагу на цінностях, які мають залишатися незмінними. Такі стабільні цінності слугують маркерами правової ідентичності й водночас виступають критерієм оцінки нових правових явищ. Саме через цю функцію пам’яті правова спадщина набуває рис нормативного ресурсу.

У контексті існування й розвитку загальної культури використовуються такі поняття, як інфогенез та інфофонд, що описують соціальний досвід, акумульований у культурній спадщині. Отже, в сфері права можна вести мову про правогенез (як позначення процесу акумуляції правового досвіду) і правофонд (відповідно, як одну з форм фіксації правової спадщини, що формується внаслідок «опредметнення» знань, цінностей і умінь). З цього випливає, що в правовій культурі, завдяки правовій спадщини, реалізована основна функція механізму правового успадкування, яка опредмечує, зберігає, накопичує і транслює правовий досвід, цінності, традиції, забезпечуючи спосіб саморозвитку правової системи. Відповідно до цієї позиції правова спадщина визначається як «одна з форм закріплення і передачі сукупного правового досвіду народу» [74, с. 125], представляє сукупність правових зв’язків, правових відносин, правових інститутів, які є результатом правового виробництва минулих історичних епох [74, с. 125].

Правова спадщина також є символічним ресурсом. Її зміст не лише зберігається, а й постійно переосмислюється в межах культурного й соціального контексту. Правова спадщина не є застиглою системою, а навпаки — ресурсом, який активується через правову свідомість, комунікацію та поведінку. Її трансляція охоплює як формальні механізми (правотворчість, правозастосування), так і неформальні (традицію, менталітет).

Збереження і трансляція правової спадщини належать до важливих аспектів правової культурології, яка вивчає не лише самі правові норми, а і їхнє відображення у свідомості та поведінці людей. Водночас вони виступають механізмами ідентифікації права як культурного явища, котре розвивається не тільки у межах нормативного простору, але й у глибинах ментальної пам’яті,

історичного досвіду, семіотичних систем і комунікативних структур. Завдяки трансляції правова спадщина підтримує свою присутність у сучасному правовому мисленні.

Успадкування правових цінностей, норм і традицій має велике значення для забезпечення стабільності й неперервності правового життя в суспільстві. Це дозволяє поколінням адаптуватися до нових соціально-економічних умов та визначати свої права й обов'язки на основі вже наявного досвіду [75, с. 355]. У цьому аспекті трансляція забезпечує процес фільтрації, що зберігає ядро правової ідентичності, відсіваючи випадкові чи руйнівні елементи.

Крім того, процес трансляції правової спадщини впливає на правовий менталітет та, крім цього, сприяє вихованню у людей поваги до правових норм і інститутів. Це важливо для забезпечення демократичного розвитку суспільства та зміцнення правової держави [76, с. 59]. У цьому контексті правовий менталітет постає не лише як наслідок традиції, а й як її носій, адже саме через ментальні уявлення, стереотипи, колективну інтуїцію відбувається «впізнавання» спадщини як своєї, легітимної, значущої.

Отже, можна зробити висновок, що трансляція правової спадщини є не лише механічним процесом передачі правової інформації, але й складним процесом, який впливає на формування правової культури суспільства та його подальший розвиток [77, с. 105]. Правова спадщина постає своєрідним простором, у якому зміст, форма і сенс права можуть бути відтворені та актуалізовані відповідно до потреб сучасного правового мислення.

У будь-якому здоровому суспільстві існує власний смисловий континуум, який включає в себе ціннісні коди, найуживаніші символи, загальноприйняті морально-етичні норми. Саме вони визначають стійкість соціальної пам'яті як засобу передачі інформації між поколіннями [78, с. 9]. Цей континуум утворює своєрідне символічне середовище, в якому правова спадщина набуває зрозумілих і значущих форм — через наративи, ритуали, правові тексти та інші способи комунікації. Трансляція правової спадщини тут виступає не просто як перенесення

знання, а як його перекодування відповідно до актуальних смислів та нових потреб, зберігаючи наступність між епохами.

Одним із засобів вираження і донесення смислу інформації, у тому числі й культурно-правового змісту, виступають «слово», «текст», «знак», «ритуал», які «структурують собою категоріальний каркас семіотики» [79, с. 3]. Семіотичний вимір трансляції правової спадщини дозволяє побачити, що в її основі лежить не лише інформаційна передача, а й процес кодування й декодування смислів, що здійснюється відповідно до культурного контексту певної періоду. Завдяки цьому правова інформація стає зрозумілою, легітимною і здатною бути прийнятою адресатом — носієм правової культури.

Таким чином, з урахуванням викладених підходів, трансляція правової спадщини постає як багаторівневий процес, що вимагає не лише поділу на форми (нерефлексивну та рефлексивну), але й диференціації внутрішніх механізмів кожної з них. Саме це дозволяє простежити, яким чином правові смисли не просто передаються, а структурно закріплюються, адаптуються й оновлюються у правовій культурі.

У межах такого підходу доцільним є поетапний розгляд цих форм трансляції: спершу — нерефлексивної, що виявляється через внутрішню традицію та правовий менталітет; далі — рефлексивної, яка охоплює зовнішню традицію, наукову, правотворчу та право-інтерпретаційну діяльність. Усі вони репрезентують не лише способи збереження правового змісту, а й механізми його нормативного перетворення.

Зважаючи на складність і багатовимірність правової спадщини, її трансляція не є однорідним або уніфікованим процесом. Вона охоплює різні рівні залучення суб’єкта, механізми передачі смислів, ступінь усвідомленості правового досвіду, а також контексти його сприйняття. У цьому сенсі трансляція функціонує як спосіб адаптації, осмислення та легітимації правових смислів в нових соціокультурних умовах. Відтак постає необхідність аналітичного розрізнення різних форм трансляції — залежно від того, чи усвідомлює суб’єкт правовий зміст, чи діє на основі колективно закріплених уявлень, звичок чи інтуїції.

Такий підхід дозволяє вирізнити дві принципово відмінні форми трансляції правової спадщини: нерефлексивну, яка реалізується через інерційне, звичаєво-мовчазне відтворення правового досвіду, та рефлексивну, що постає як цілеспрямована діяльність зі збереження, інтерпретації й оновлення правових смислів. Кожна з цих форм виконує специфічну роль у забезпеченні спадкоємності правового мислення та підтриманні правової культури, обумовлюючи різні механізми, рівні осмислення та засоби передавання правових норм і цінностей.

Одним із ключових векторів, у межах цього розрізнення, виступає нерефлексивна трансляція, що репрезентує сферу латентного, часто несвідомого засвоєння та відтворення правових смислів. Вона функціонує не як результат цілеспрямованої інтелектуальної діяльності, а як природна частина правової культури, яка діє через механізми колективної пам’яті, звичаїв, поведінкових стереотипів і усталених практик. У цьому контексті правова спадщина не стільки усвідомлюється, скільки інтуїтивно упізнається як частина власної правової реальності — «своя», легітимна, апріорно прийнятна. Така форма трансляції ґрунтується на внутрішній правовій традиції — історично обумовленій системі правових звичаїв, локальних норм, механізмів правозастосування та соціокультурних практик, що сформувались у межах національної правової ідентичності народу, забезпечуючи спадковість, збереження та адаптацію традиційного правового досвіду до сучасних умов.

Внутрішня правова традиція є зв’язком між поколіннями, що проявляється в міжчасовій наступності уявлень. Вона постає як інформаційна складова людської діяльності, що фіксує елементи правової спадщини, які у відносно незмінному вигляді зберігаються й передаються (транслюються) від покоління до покоління протягом тривалого часу. Традиція, яка розуміється як успадкування й спадщина, постає як життєва сила культури, як механізм збереження й відтворення культурних констант [80, с. 18]. При цьому традиція не обмежується механічною передачею, а виконує селекційну функцію — зберігає тільки ті елементи, які здатні актуалізуватися в сучасному культурно-правовому просторі.

Внутрішня правова традиція забезпечує цілісність правової культури як системи, виконує формоутворювальну роль і вміщує множину різних культурних проявів. Вона створює певні правокультурні контексти й водночас сама є їхнім породженням. У цьому сенсі сучасна правова культура постає як простір реалізації правової традиції у трансформованих видах [81, с. 119].

Особливістю внутрішньої правової традиції є її здатність виконувати функцію матеріалізації нормативного факту, тобто перетворювати правові смисли з латентного стану в нормативну площину. Через традиційні засоби — звичай, ритуал, практику — абстрактні правові смисли набувають конкретної форми. Це дозволяє розглядати трансляцію не лише як передавання змісту, а як структурування смислів у межах знакової правової системи.

Варто зазначити, що трансляція правової спадщини через внутрішню правову традицію є складним і взаємодіючим процесом, який має часткову автономію в порівнянні з іншими формами трансляції, оскільки базується на усталених механізмах збереження й відтворення правового досвіду [82, с. 191]. Цей процес поєднує як вивчення й відновлення правової спадщини минулого, так і можливість створення «живої» системи її актуалізації, особливо в рамках інформаційного суспільства. Така система допомагає зберігати національну правову культуру навіть в умовах технологічних і цивілізаційних змін [83, с. 86].

Як зазначає Н. Хамідова, «традиції виконують не лише комунікативну функцію, а й виступають як упорядкований, структурно організований досвід суспільства…» [84, с. 33]. Їхня нормативна сила полягає у здатності закодовувати правові смисли в знаки, ритуали та звичаї, які слугують мовою правової культури. Таким чином, внутрішня правова традиція виступає посередником між правовим змістом минулого і практикою сучасного суспільного життя.

Окремим важливим механізмом трансляції правової спадщини в межах нерефлексивної форми трансляції виступає правовий менталітет — глибинна когнітивно-ціннісна структура, що акумулює історично сформовані уявлення, установки, стереотипи та архетипи сприйняття права, які закріплюються в соціальній пам’яті та транслюються через семіотичні елементи. Він виконує

функцію фільтра і носія правових смислів, забезпечуючи їх інтуїтивне сприйняття, несвідому актуалізацію у правовій поведінці та відповідність внутрішньому культурному коду суспільства. У цьому контексті правовий менталітет може розглядатися як джерело латентних нормативних фактів — правових смислів, які ще не набули явно вираженої форми, але впливають на правову поведінку, уявлення про допустиме, справедливе та належне. Такі смисли виникають без чіткого формулювання чи закріплення у вигляді правової норми, однак функціонують як внутрішні регулятори, що визначають контури правового мислення та соціальних очікувань. Йдеться передусім про такі явища, як мовчазна легітимація повторюваної правової поведінки, що сприймається як належна, та архетипічні уявлення про справедливість, стереотипи правомірності. Такі факти не потребують інституціонального оформлення чи позитивного закріплення — вони функціонують на рівні правової інтуїції, підтримуючи неперервність смислів і відтворюючи їх у щоденній практиці. Саме завдяки менталітету відбувається інерційне «впізнавання» певних норм, звичаїв чи рішень як легітимних, що є передумовою для формування основи поведінкових нормативних фактів у межах нерефлексивної форми трансляції [85, с. 146].

Семіотичні елементи, які опосередковують передачу правової інформації, фіксуються у соціальному і правовому досвідах, та утворюють код культури, зокрема правової. Їхня стабільність сприяє формуванню усталених стереотипів і уявлень, що виступають каналами передавання значущих компонентів досвіду. У цьому контексті менталітет постає як поняття, що структурує цю знакову інформацію. Його доцільно трактувати як когнітивно-ціннісну основу трансляції правової спадщини, у якій закріплюється пам’ять про право, а також готовність суб’єктів сприймати певні правові форми як «свої», автентичні.

У культурології менталітет окреслюється як стійкий комплекс базових уявлень, установок і моделей поведінки, сформований на основі соціального та духовного досвіду попередніх поколінь. Він охоплює спосіб мислення, емоційні настрої, світоглядні орієнтири, визначаючи спосіб життя спільноти й формуючи її систему цінностей [86, с. 61]. Ґрунтуючись на ідеях О. Павлишина про право як

багатовимірну знакову систему, що включає внутрішньорівневі й міжрівневі зв'язки між знаками, нормами та соціальною дійсністю, правовий менталітет можна розглядати як форму суспільної свідомості, що виконує регулятивну й символічну функції в межах правової культури [87, с. 325].

Як специфічний варіант загального менталітету, правовий менталітет структурує правові смисли, закріплені у правовому досвіді та виражені в знаковій формі. У сучасній юриспруденції його також визначають як систему основних правових принципів, архетипів і уявлень про право, що зумовлюють способи мислення, сприйняття і поведінки суб'єкта в межах правового простору. Наприклад, О. Нестеренко пропонує розглядати правовий менталітет як «систему основних правових принципів, що лежать в основі сприйняття суб'єктом правової реальності, що визначають їх подальші реакції на об'єкти державно-правової дійсності та зумовлюють специфіку правового виховання…» [80, с. 21]. У свою чергу, С. Скуріхін визначає його як «історично сформовану сукупність усвідомлених і неусвідомлених психологічних установок і схильностей індивіда діяти, мислити, відчувати, сприймати й осягати різні явища певним чином, оцінюючи їх в якості позитивних або негативних у правовій сфері» [88, с. 130].

Таким чином, правовий менталітет є носієм глибинних правових смислів, закріплених у символах, уявленнях, цінностях і звичках. Саме ці елементи формують підсвідоме ставлення особи до права, прав і свобод, визначаючи її типові реакції на правову дійсність. У цьому контексті правовий менталітет виступає механізмом спадкоємності правового мислення, оскільки він забезпечує інтуїтивне впізнавання та прийняття правових норм як легітимних, спираючись на колективно накопичений правовий досвід.

Цей механізм трансляції особливо тісно пов'язаний із семіотичним виміром правової спадщини, яка постає як об'ємна інформаційно-знакова система. У її межах через особливі коди створюються сценарії поведінки, соціальні правила й правові інститути. Людина структурує свій правовий досвід через знаки, а кожен тип культури виробляє власні способи відбору та організації інформації. Семіотика

розглядає правові явища як факти комунікації, смислове наповнення яких формується відповідно до коду конкретної культури.

У цьому сенсі трансляція правової спадщини не зводиться до механічної передачі текстів, а передбачає реконструкцію смислів у культурно прийнятних формах — через символи, ритуали, правові формули [89, с. 16].

Такий підхід поділяв, зокрема, Ю. Оборотов, який визначав правову спадщину як сферу ідеального, такого, що вбирає в себе як суще, так і належне, усі продукти правової творчості: символи, ідеї, смисли, відповідно до яких формується ставлення особи до дійсності й розгортається правове буття [90, с. 54]. Така позиція дозволяє сприймати спадщину не як статичну сукупність знань, а як динамічну систему, де ідеальне й реальне переплетені в знакових формах, що забезпечують спадкоємність правової думки.

Ця модель правової спадщини перегукується з підходами Р. Якобсона. На його думку, кожна знакова ситуація включає: адресанта (передавача інформації), адресата (отримувача), повідомлення, текст (носія зашифрованого повідомлення), код (систему правил для інтерпретації інформації). У межах цього підходу головне призначення спадщини — забезпечити структурну організацію навколишнього світу для людини, виконуючи функцію «генератора структурності». У центрі цієї структурності — мова як система, що кодує, зберігає та транслює накопичену інформацію [91, с. 365]. Це особливо значущо для правової сфери, бо дає змогу збагнути не лише логіку збереження спадщини, а й механізми її осмислення в нових комунікативних умовах.

У межах цієї логіки А. Овчиннікова обґрунтовує необхідність наявності «набору семіотичних правил», які перетворюють життєвий досвід у культурну форму. Вони з’являються там, де елементи повсякденності «переписуються» мовою культури й отримують статус культурних фактів [92, с. 9]. Таким чином, правова спадщина постає не лише результатом минулого, а й активним текстом, залученим до сучасних процесів комунікації, який постійно перекодовується відповідно до запитів часу. Цей процес не є автоматичним — він потребує

наявності правових інтерпретаторів, які здатні «зчитати» спадкові смисли в актуальному контексті.

Як підсумок, текст правової спадщини — це не архів минулого, а відкрита система, що оновлюється з кожним актом інтерпретації, правозастосування або навіть критичного осмислення. Він здатен породжувати нові смисли, підтримуючи присутність спадщини в правовій культурі сучасності [92, с. 9].

На відміну від нерефлексивної, рефлексивна трансляція є результатом свідомої, інтелектуально опосередкованої діяльності суб'єкта, що передбачає критичне осмислення, ціннісне структурування та адаптацію правового досвіду до змін у соціокультурному середовищі. Вона постає як активний механізм легітимації й оновлення правової спадщини, у межах якого суб'єкт (юрист професіонал) виконує функцію перетворювача смислів, тобто виконує функцію посередника в процесі смислової трансформації — від історичного досвіду до сучасних нормативних форм.

У цьому вимірі трансляція реалізується насамперед через зовнішню правову традицію — сукупність правових моделей, норм, доктрин, рецепійованих понять і принципів, що надходять у правову систему з інших культур, юрисдикцій або наднаціонального правового середовища. Вона актуалізує й переосмислює ті елементи правової спадщини, які адаптуються до нових умов, зберігаючи при цьому ціннісну основу правової ідентичності. Ця традиція тісно пов'язана з процесами правового запозичення, рецепції, трансформації й адаптації.

Зовнішня правова традиція сприяє трансформації та інтерпретації правових цінностей у правовому просторі держави, впливаючи на правосвідомість, інтелектуальні основи правової культури та формування нових ціннісних орієнтирів. Саме через правосвідомість, правову культуру та юридичну техніку ці традиції проникають у національний правовий контекст, удосконалюючи й розвиваючи національну правову систему [80, с. 19].

Нормативно-регулятивна функція зовнішньої правової традиції проявляється у здатності не лише зберігати змістовну основу правових форм, але й адаптувати їх до нових реалій, зберігаючи при цьому культурну наступність. Цим пояснюється

актуальність проблематики трансформації традицій і традиційних цінностей у сучасному державно-правовому просторі. Зовнішня правова традиція, зберігаючи правове «ядро» культури, водночас забезпечує трансляцію правових смислів у сучасність через адаптивні, спадкоємні механізми.

Як наголошують дослідники, зовнішня правова традиція є універсальним механізмом передавання правового досвіду, який реалізується не лише через офіційні правові акти, а й через символічні коди культури — звичаї, мовні формули, ритуали. Ці елементи побутують у повсякденному житті й забезпечують так звану «тиху трансляцію» права — неочевидну, але сутнісну форму передавання правових уявлень у культурному середовищі.

Трансформація у межах зовнішньої правової традиції охоплює як сам зміст правової спадщини, так і форми його передавання, тобто комунікативно-трансляційний спосіб взаємодії людей у межах правової культури. Це відбувається на підставі відносного, загального розуміння й інтерпретації накопичених у минулому змістів і значень [93, с. 396],

У підсумку, вивчення зовнішньої правової традиції дає змогу осмислити, чому в певному суспільстві сформувалась саме така модель права, таке суспільне значення правових норм і така правова система. Це відображає динаміку історичного буття права, механізми формування норм, правотворчість, інтерпретацію та правову поведінку [61, с. 305]. Тож зовнішня правова традиція стає простором перетину пам’яті, норми і уявлень про майбутнє правової системи.

Особливу роль у такій трансляції відіграють наукова, правотворча та правоінтерпретаційна діяльність, у межах яких діє ціннісний фільтр: саме тут відбувається свідомий відбір правових ідей і норм, що узгоджуються з уявленнями про справедливість, гідність, права і свободи людини тощо.

У контексті трансляції правової спадщини наука відіграє ключову роль як форма рефлексивного осмислення, критичної реконструкції й оновлення правових смислів. Наукове знання не лише фіксує наявні правові уявлення, а й виконує аналітичну й конструктивну функції, формуючи методологічні засади для відтворення, збереження та актуалізації спадкового правового змісту [94, с. 219].

Наукова діяльність виступає особливим механізмом трансляції спадщини, оскільки дозволяє здійснювати її реконструкцію не лише як джерела інформації, але як інтелектуального ресурсу, здатного продукувати нові інтерпретації та концепти. У цьому сенсі наука формує своєрідний «семіотичний міст» між правовим минулим і сучасністю, сприяючи переведенню історично зумовлених правових моделей у площину сучасного правового знання [95, с. 184].

Юридична наука, зокрема, забезпечує систематизацію й класифікацію правової спадщини, формує понятійно-категоріальний апарат, розробляє підходи до її інтерпретації та адаптації [96, с. 152]. У рамках наукового дискурсу відбувається критичне осмислення як традиційних інститутів, так і сучасних трансформацій, що дозволяє зберігати зв'язок із джерелами національного правового досвіду. Водночас наукове середовище виступає арбітром легітимності правових новацій, оцінюючи їх відповідність історичному контексту та ціннісному ядру правової культури.

Особливого значення набуває дослідницький вимір науки, у межах якого спадщина не лише зберігається у вигляді архівних матеріалів чи історичних концепцій, а й аналізується як структура, що здатна впливати на формування нових правових підходів, принципів та інститутів [97, с. 27-28]. Наукова реконструкція правових традицій — це не лише акт пізнання, а й форма творення права через осмислення його історико-культурного підґрунтя. Такий підхід дозволяє здійснювати смислове оновлення спадщини у відповідь на виклики часу, створюючи інтелектуальну основу для нормотворчих і доктринальних ініціатив [98, с. 209-211].

Наука також відіграє роль у створенні узагальнених моделей праворозуміння, які стають орієнтирами як для юридичної освіти, так і для практики правозастосування. Через юридичну науку відбувається не лише інтелектуальна трансляція змісту спадщини, але й формування правових наративів, що задають горизонти сучасному сприйняттю права.

Таким чином, наука є невід'ємним механізмом рефлексивної трансляції, що забезпечує інтелектуальну спадкоємність правового мислення. Вона здійснює

смислову селекцію, кодифікує й переосмислює правову спадщину, забезпечуючи її актуалізацію відповідно до потреб сучасного правового дискурсу. Завдяки науці правова спадщина перестає бути лише історичним феноменом і перетворюється на продуктивну силу, здатну формувати майбутнє правової системи.

Правотворчість є окремим процесом, у межах якого спадкові цінності, ідеї та зразки права не лише зберігаються, а й трансформуються у нові норми, адаптовані до сучасних умов. Традиційно, правотворчу діяльність розуміють як організаційно оформлену, процедурну діяльність зі створення правових норм, чи з визнання правовими вже сформованих, діючих у суспільстві правил поведінки.

Спираючись на правову спадщину, правотворча діяльність забезпечує як континуїтет правового розвитку, так і здатність права реагувати на актуальні виклики сучасності. Таким чином, у межах рефлексивної трансляції правова спадщина стає не лише змістом, а й критерієм правотворення [99, с. 55]. У цьому контексті доречно звернути увагу на співвідношення правової спадщини і формування національного права як такого. Формування українського права — не ізольований правовий процес, а наслідок тривалої взаємодії спадщини, інтерпретації та соціокультурної адаптації в контексті минулого досвіду, його переосмислення та інкорпорації в нову правову реальність. Правова спадщина слугує тут не лише джерелом, а й критерієм – тим, що дозволяє оцінити нові норми крізь призму вже апробованих ідей, механізмів і цінностей. Таким чином, між правовою спадщиною, її трансляцією та формуванням права існує нерозривний зв’язок. Трансляція є процесом перенесення правових смислів і цінностей з минулого в сучасність, тоді як формування є процесом закріплення нових або оновлених норм на основі цієї трансляції. В результаті, правова система постає не як випадкове поєднання норм, а як результат послідовної, багатовікової еволюції, де правова спадщина задає вектор новим правотворчим ініціативам.

У сучасному контексті цей зв’язок набуває особливого значення. Інтеграційні процеси, глобальні виклики, технологічні трансформації вимагають гнучкої, але ідентично вкоріненої правової системи. Саме тому роль спадщини – не тільки

історична, а й проєктивна: вона забезпечує культурно-ціннісне підґрунтя для сучасного правотворення та адаптації до нових умов [100, с. 62].

Правова спадщина, таким чином, не тільки впливає на зміст майбутнього права, але й формує ті рамки, в яких право набуває легітимності. Ці рамки – це поєднання традиційних уявлень про справедливість, правосвідомість, правові ритуали і мову права, які передаються через традиції, менталітет, інститути та поведінку. Саме завдяки правовій спадщині формуються архетипи правової поведінки, що згодом визначають способи інтерпретації нових норм і обґрунтування правових рішень.

Окрім того, правова спадщина виступає джерелом формування не лише змісту норм, а й механізмів їх правотворення. Зв'язок спадщини з правотворчістю простежується як у сфері матеріального змісту норм, так і в площині процедурної організації нормотворчого процесу. У цьому полягає подвійна функція спадщини – регулятивна (як джерело правового змісту) і організаційна (як взірець нормотворення). Ці функції реалізуються через діяльність суб'єктів правотворення — передусім професійної юридичної спільноти, яка виступає носієм рефлексивного ставлення до правової спадщини та здійснює її критичну селекцію й адаптацію до сучасного нормативного контексту [100, с. 51].

Врахування правової спадщини дозволяє сформувати цілісну концепцію національного права, яка є відкритою до змін та новацій, і, водночас, укоріненою у власну історико-культурну матрицю. Саме у поєднанні традиційного та модерного, локального та універсального проявляється інтегративна функція спадщини.

Цей зв'язок між спадщиною, трансляцією та формуванням можна подати у вигляді певної структурної динаміки. Спадщина містить у собі ідеали, смисли, зразки та механізми, а трансляція забезпечує комунікацію цих змістів (як між поколіннями, так і між рівнями правової системи). Формування ж кристалізує ці зміст в конкретних правових актах, інститутах, процедурах. У цьому триєдиному процесі правотворчість постає як завершальний етап, в якому правова спадщина зберігає свій зміст, чинну форму, набуваючи нової нормативної оболонки.

Окрему роль у механізмі рефлексивної трансляції відіграє право-інтерпретаційна діяльність. Як форма фахового осмислення змісту норм, понять, правових символів і цінностей, вона забезпечує збереження спадкових смислів у змінених соціокультурних умовах. Юридична інтерпретація функціонує як ціннісно-герменевтичний фільтр, через який правова спадщина не лише зберігається, а і оновлюється, набуваючи сучасної актуальності. У цьому сенсі інтерпретація є не лише способом з'ясування змісту норми, а й формою комунікації з історичним правовим досвідом.

Розгляд інтерпретації крізь призму внутрішньої та зовнішньої правової традиції дає змогу простежити, яким чином формуються не лише правові цінності, а й конкретні інструменти правового регулювання. Саме в межах цих традицій кристалізуються нормативні факти — моменти, коли спадкові смисли набувають легітимованого нормативного статусу. Цей процес відображає перехід правової спадщини з культурного площини до сфери офіційного права.

Особливого значення в цьому процесі набуває герменевтичний вимір трансляції, в межах якого інтерпретація розглядається не лише як пояснення або тлумачення правових текстів, а як повноцінний механізм оновлення, легітимації та адаптації спадкових смислів [101]. Згідно з герменевтикою Г.-Ґ. Ґадамера, розуміння завжди є історично зумовленим і відбувається як «злиття горизонтів» — історичного горизонту тексту й сучасного горизонту інтерпретатора [102]. Це означає, що правова спадщина ніколи не сприймається як стала й остаточна — вона оживає в кожному новому акті тлумачення, зберігаючи діалогічний зв'язок із минулим, але оновлюючись у світлі актуального досвіду.

Ґадамерівське розуміння мови як середовища, в якому розгортається розуміння, має особливе значення для правової сфери. Правовий текст — це не лише носій норм, а й мовна оболонка правових смислів, які потребують реконструкції у відповідних комунікативних обставинах. У цьому розумінні інтерпретація є точкою перетину тексту, традиції та сучасного досвіду, в якій правова спадщина виявляє свою живу присутність у правовій культурі.

Цей герменевтичний потенціал реалізується у правозастосовній, науковій і доктринальній діяльності. Важливу роль у цьому контексті відіграють Конституційний Суд України та Верховний Суд України. Їхня тлумачна практика є не лише засобом роз'яснення чинного законодавства, а й способом інституційного оновлення правової системи. Конституційний Суд України, інтерпретуючи Конституцію, формує нові доктрини прав людини, демократії та верховенства права, забезпечуючи спадковість цінностей і, водночас, адаптацію до нових політико-правових викликів [103, с. 26-27]. Верховний Суд України, у свою чергу, розвиває стабільну судову практику, в якій спадкові правові смисли переплітаються з новітніми тенденціями праворозуміння, включаючи європейські стандарти правової аргументації [104].

Таким чином, правоінтерпретаційна діяльність виконує не лише функцію континуїтету, а й функцію оновлення: вона структурує правовий простір, легітимує зміни, адаптує спадковий зміст до актуальних потреб. Це не просто інтелектуальна процедура, а форма герменевтичного правотворення — процес, у якому минуле постає як смислова пропозиція, що знаходить своє завершення в сучасному розумінні права. Інтерпретація з'єднує пам'ять і норму, традицію і актуальність, утворюючи міст між історичним ґрунтом і перспективами розвитку права.

У результаті рефлексивна трансляція виступає не лише формою збереження спадщини, а й інструментом її інституціонального оновлення, забезпечуючи континуїтет правової системи в поєднанні з її здатністю відповідати на виклики часу.

Попри відмінність між рефлексивною та нерефлексивною трансляцією, обидві форми не існують у відриві від конкретних соціокультурних практик. Їх реалізація стає можливою завдяки механізмам, які опосередковують передачу правових смислів у межах суспільного буття. Серед таких механізмів особливе місце посідають правові інститути та правова поведінка, які, на відміну від чітко диференційованих механізмів трансляції, мають гібридний характер і можуть діяти як у межах нерефлексивного, так і рефлексивного рівня.

Ці механізми не просто передають зміст правової спадщини — вони переводять її у площину нормативної дії, адаптуючи до актуального правового середовища. Саме в їхньому функціонуванні виявляється зв'язок між цінностями, уявленнями, традицією та формалізованими правовими структурами. При цьому характер дії цих механізмів залежить від статусу суб'єкта, рівня правосвідомості та інституційної зрілості: від спонтанного відтворення до усвідомленої правотворчої діяльності.

Серед гібридних механізмів особливо важливу роль відіграють правові інститути, які слугують не лише каналом трансляції, а й формою закріплення спадкового правового досвіду. Як об'єкти правової спадщини, завдяки яким здійснюється зв'язок з минулими поколіннями, сучасні правові інститути безумовно не є копійованими елементами, але за ними можна визначити тенденцію правового розвитку, формування підходів до правового регулювання, відокремлення методу правого регулювання (який лягає в основу подальших, більш складних конструкцій). Тобто через правовий інститут, як і через правовий менталітет та правові традиції, здійснюється процес правового успадкування.

По суті, спадкування — це непряме спілкування, результатом якого є передача інформації. Структурно його можна позначити у вигляді тріади «суб'єкт-об'єкт-суб'єкт». Суб'єкт, перебуваючи в цьому світі, освоює його, накопичує знання, здійснює певну діяльність, внаслідок якої з'являються нові знання, нові предмети, які стають об'єктивною реальністю (об'єктом) й існують у цьому світі вже безвідносно до творця. Породжена таким чином об'єктивна реальність стає джерелом знання для інших суб'єктів. Відносно правового спадкування відбувається не механічне використання правових напрацювань минулого, а процес, коли воно трансформується наступними поколіннями, переосмислюється, перетворюється на щось нове, збагачене попереднім досвідом. Такими об'єктами є правові інститути, які є фундаментом зародження будь-якої правової системи, і в яких відображаються первинні суспільні відносини.

Як самостійний гібридний механізм трансляції правової спадщини, правова поведінка забезпечує не тільки збереження, а й адаптацію правових норм у

контексті змінюваних соціальних та правових умов. Вона є результатом інтеграції правових традицій, менталітету (що впливають на правову ідентичність), і правових інститутів (які визначають правові практики). Завдяки правовій поведінці правові цінності та уявлення трансформуються в конкретні правові практики, які сприяють підтримці правової культури та еволюції правової спадщини в сучасному суспільстві. Правова поведінка є важливим механізмом, через який передається правова спадщина. Вона забезпечує не тільки збереження правових норм, а і їх адаптацію до змін у суспільстві та правовій системі. Це процес, за допомогою якого правові традиції та цінності, закріплені в законодавстві, інтегруються з менталітетом громадян, що формує унікальні правові практики. Останні стають основою для підтримки правової культури і розвитку правової системи, адже вони визначають, як саме люди ставляться до законів, як виконують свої права і обов'язки.

Правова поведінка не є статичною. Вона змінюється разом із соціальними, економічними і правовими умовами, що дає можливість правовій системі адаптуватися до нових викликів. Наприклад, зміни в технологіях або в міжнародних відносинах можуть вимагати змін у правових нормах, і саме правова поведінка громадян засвідчує, чи відповідають ці норми сучасним потребам.

Крім того, правова поведінка сприяє формуванню правової ідентичності як на рівні окремих осіб, так і на рівні всього суспільства. Це означає, що через свою поведінку громадяни формують власне розуміння і ставлення до права, що дозволяє підтримувати стабільність і єдність правової культури.

Правова поведінка також є важливою для взаємодії з такими інституціями, як суди чи правоохоронні органи. Функціонування цих інститутів у реальному житті залежить від того, як громадяни реалізують норми та взаємодіють із правовими процесами. Ця взаємодія дозволяє виявити слабкі місця в правовій системі і знайти шляхи для її вдосконалення [105, с. 101].

Отже, правова поведінка не лише зберігає правову спадщину, але й допомагає їй адаптуватися до нових умов, підтримує правову культуру та забезпечує розвиток правової системи в сучасному суспільстві.

Таким чином, можна констатувати, що трансляція правової спадщини — це багаторівневий процес актуалізації, передавання, адаптації та оновлення історично сформованих правових смислів, що здійснюється в межах конкретного соціокультурного контексту та спрямований на забезпечення спадкоємності й легітимації права.

З огляду на викладене, кожна з форм трансляції — нерефлексивна (через внутрішню традицію та правовий менталітет) і рефлексивна (через зовнішню традицію, наукову, правотворчу та інтерпретаційну діяльність) — може бути осмислена як особлива форма прояву нормативного факту. У межах нерефлексивної трансляції нормативні факти формуються через звичаї, ритуали, ментальні уявлення як латентні механізми, що забезпечують несвідому тяглість правових смислів. У рефлексивній площині нормативні факти постають як результат свідомого відбору, реконструкції та осмислення правових ідей у межах правотворчості, науки та юридичної інтерпретації.

Водночас ключову роль у забезпеченні взаємозв'язку між цими формами трансляції відіграють гібридні механізми — правова поведінка та правові інститути. Вони забезпечують не лише відтворення спадкових норм у реальній практиці, а й трансформують правову спадщину в конкретні форми дії, закріплюючи її в нормативному просторі. Зокрема, поведінкова норма, що формується під впливом традицій і менталітету, може набувати рис нормативного факту — стабілізованої моделі регулювання. Аналогічно, інститути, які оформлюють усталені практики як організовані структури, є інструментами фіксації та адаптації правових смислів.

У такий спосіб трансляція правової спадщини постає як структурно завершений механізм формування права, що поєднує: збереження історичної пам'яті, селекцію релевантних смислів, їх інституційне оформлення та легітимацію у вигляді чинних норм. Це не лише спосіб забезпечення континуїтету права, але й підґрунтя для його розвитку, що гарантує цілісність і адаптивність правової системи.

1.4. Становлення та розвиток правової спадщини (внутрішня та зовнішня правові традиції).

Історія розвитку української державності налічує понад тисячу років, кожен із періодів формування якої характеризувався певною динамікою розвитку та специфічним формуванням правової культури. Історичність права означає не просто наявність правового минулого, на яке спирається сьогоднішнє право. Історичність постійно творить сучасне право, визначає його зміст і майбуття. Правова система вбудована у свою історію та історію суспільства в цілому. Це не означає, що колись заданий вектор правового розвитку залишається сталим і незмінним, але дозволяє констатувати, що право живе і прогресує в своїй історії, спирається на власну правову спадщину (цінності, правові артефакти, правовий досвід), заперечуючи, трансформуючи, підтримуючи правовий розвиток [106, с. 46].

Історичний аспект формування правової культури передбачає звернення до сфери традиційного в праві, а саме до категорії правової спадщини, яка є комплексом глибоко укорінених й історично обумовлених уявлень про природу права, його роль у суспільстві й правознавстві, про належну організацію й функціонування правової системи, а також про способи створення, застосування, вивчення, удосконалення права. Тобто відбувається актуалізація досвіду минулого і трансляція у майбутнє. Саме така роль покладена на правові традиції, які асоціюються з терміном «універсальність» − абсолютним, вічним, властивим різним періодам історії народу. Вони охоплюють об’єкти правової спадщини − матеріальні й духовні блага, процес соціально-правового успадкування та його способи [16, с. 7]. Правова традиція відображає важливий аспект правової культури суспільства в його історичному зрізі, що дозволяє побачити спадкоємність і трансформацію правових явищ. Поняття «правова традиція» тісно пов’язане з такими категоріями, як «правова система» та «правова ідентичність», оскільки вони відображають не лише структурні, а й ціннісно-культурні аспекти права, та надає йому узагальнюючого значення для аналізу правових явищ у їхній часовій перспективі.

В рамках такого підходу правова традиція є збірним поняттям, що характеризує наявність правової системи суспільства, різні етапи, які ця правова організація проходить на своєму історичному шляху, і ті функції, які вона виконує протягом усього періоду свого існування. Отже, правова традиція представляє собою історично сформований корпус правових норм, який розвивався протягом усього свого існування. Ця традиція також включає в себе систему правових установ, які керуються зібраними в ході століть правовими поглядами, нормами і практичними рекомендаціями [107, с. 209].

Правова традиція зберігає правову систему, забезпечує її якісну своєрідність, самовідтворюваність, самототожність в історії. Традиція, що розуміється як правовий спадок, постає як життєва сила правової культури, як механізм збереження і відтворення правових констант.

Правова традиція як «історично перевірена форма правового досвіду, правової пам'яті, правових знань та правових уявлень, що передаються від покоління до покоління як прийнятний спосіб організації права у суспільстві, як модель формування правового устрою, правопорядку та ієрархії правових цінностей» [21, с. 5], є сполучним елементом між правовою культурою і правовою спадщиною, їх ціннісною домінантою. Категорія правової традиції є «необхідною ланкою загальної системи понять, за посередництвом яких має відбуватись цілісне осмислення правової реальності в єдності її феноменологічних та сутнісних, соціально-змістових і формально-структурних, духовних і матеріальних аспектів» [108, с. 241].

Ю. Лобода, досліджуючи феномен права і правову традицію у конкретно-історичному аспекті, доходить висновку, що всі історично відомі правові концепції, усі визначення права (сформульовані явно у дефініціях, чи неявно як основний принцип концепції, розподілений у різних її розділах) насправді відображають квінтесенцію правової традиції певного народу у конкретному історичному контексті (не «право взагалі», а «право тут і зараз»). У різних народів у різні історичні періоди змінюються не лише слова і їхнє значення, а й сама конструкція понять для відображення правової реальності. Не заперечуючи

існування всезагальної сутності права, Ю. Лобода стверджує, що рух до її пізнання у наукознавчій (метатеоретичній) площині передбачає аналіз таких складних утворень, як правові традиції народів, у яких розвивалася правова наука.

В юридичній літературі зустрічаються різноманітні визначення правової традиції, зокрема це:

– «історично сформоване, виражене в стійких навичках нормативно-ціннісне правотворення, обумовлене релігійними або світськими віруваннями, світоглядом, почуттями, якістю споживаної інформації і сприйняття, розуміння права, влади, державності» [61, с. 301];

– «…сукупність глибоко укорінених у свідомості людей уявлень про роль права у суспільстві, природу права і політичні ідеології, а також про організацію і функціонування правової системи» [61, с. 302];

– «відтворювані змістотворні принципи права, які забезпечують трансляцію і спадкоємність колишнього правового досвіду, а також орієнтацію правової діяльності на зміцнення і заповнення правової спадщини».

На складності й суперечливості оцінки історичного та власне правового (у сучасності) значення правової традиції українського народу наголошує Ю. Лобода, котрий у зв’язку з цим виокремлює три принципові позиції щодо ставлення до правової традиції:

– повне заперечення існування власної правової традиції українського народу. Прихильники цього підходу виділяють ті, на їх думку, спільні, як для вітчизняної, так й іноземної правової історії риси, які свідчать про відсутність особливостей національного правового розвитку, достатніх для констатації факту існування неповторної та унікальної лінії розвитку від однієї правової системи до наступної, і так далі, упродовж всієї історії народу;

– визнання наявності історично та об’єктивно зумовленої унікальної правової традиції (лінії правового розвитку), але з наступним запереченням її цінності, що здійснюється у два способи: по-перше, пропонується теза про нівелювання конкретно-історичних, зокрема етнічних, особливостей правової сфери суспільної життєдіяльності (як правило, у зв’язку із занепадом селянського

устрою та переходом на урбаністичну форму суспільного буття (процес, як правило, датується серединою XIX ст.)); по-друге, висувається положення про відсутність взаємозв'язку між попередніми (історичною та сучасною правовою) системами України;

– правова традиція як лінія правового розвитку, невіддільна від процесу етногенезу, та одночасно, як стереотип правової поведінки, котрий у незмінному вигляді вміщує всю цю лінію розвитку, розглядається як необхідний та конституюючий елемент сутності правової системи; висувається теза про правову традицію українського народу як потужний та значною мірою визначальний чинник еволюції та функціонування правової системи українського народу [109, с. 56].

При характеристиці правової спадщини визначальне значення має співвідношення в ній внутрішньої та зовнішньої правових традицій.

Ідея внутрішньої та зовнішньої правових традицій ґрунтується на концепції Р. Редфилда (в рамках теорії цивілізації та соціальної й культурної еволюції суспільств), в якій він використовував поняття велика традиція, яка уособлює в собі зовнішній вплив, цілеспрямований акт рефлексуючої меншості, те що іменується «традиція філософії, теології, літератури»; і мала традиція, котра представляє собою не що інше як внутрішню традицію, тобто переважно не рефлексуючої більшості. Мала традиція складається з переказів, вірувань, народної мудрості та образотворчих засобів простого народу, відображає безпосередньо образ життя звичайних людей, культивується в сільських громадах. Процеси переходу до сучасних форм соціальної організації Р. Редфилд розглядав у дусі методологічної традиції «ідеальних полярних типів». Найбільш відомою теоретичною формулою, яка була розроблена ним в аспекті цієї традиції, стала дихотомія «народного» («селищного») і «міського («урбанізованого») суспільства («folk society — urban society» [110, с. 62]). Перший тип відрізнявся від іншого соціальною цілісністю й одноманітністю «фольклорної» культури, ізольованістю від зовнішнього світу й самодостатністю. Він являв собою «первісний світ», процес трансформації якого йшов по лінії соціальної і культурної диференціації, що приводило до виникнення

«селищно–міського континууму». Місто стало основною рушійною силою соціальних перетворень й культурних змін [111, с. 71].

Для оцінки способу змін і характеру еволюційного процесу Р. Редфилд запропонував концепцію культурно-історичного континуума «великої» і «малої» традицій. У своїй роботі «Соціальна організація традиції» він пише: «Ця пара виразів обрана тут на противагу іншим, таким як «висока культура» і «низова культура», «народна і класична культури», «популярна і наукова традиція», «ієрархічна і простонародна культура» [111, с. 79].

Внутрішня правова традиція ґрунтується на звичаях, стійка до швидких змін, змінюється поступово й передається неформально — через соціальну практику, правовий менталітет і культурну успадковуваність. Ця традиція зміцнюється на підставі встановлених правових звичаїв і не схильна до радикальних або різких змін, а також не передається шляхом формальних та спеціальних механізмів передачі знань. «Традиція філософа, теолога і літератора – традиція, що свідомо пестується і передається; традиція простих людей здебільшого приймається на віру і не підлягає поглибленому аналізу або продуманому уточненню і поліпшенню» – зазначає Р. Редфілд [111, с. 84]. Ці види правової традиції взаємозалежні й взаємно живлять одна одну. Відповідно, зовнішня правова традиція кристалізує, закріплює й узагальнює та формалізує те, що накопичено внутрішньою, і повертає їй плоди своєї діяльності. Так виникає єдність правової культури на більш високому рівні, у порівнянні з «первісною» фольклорністю [111, с. 67].

Відповідно, можна констатувати той факт, що в загальному соціокультурному сенсі взаємодія зовнішньої правової традиції та внутрішньої правової традиції може відбуватися кількома способами:

- Зовнішня може оцінювати внутрішню на прояв «невігластва», або архаїки, які не відповідають сучасним правовим стандартам. Це нагадує ставлення імперської правової традиції до національної, коли традиційні правові механізми або звичаєве право маргіналізуються, витісняються або оголошуються застарілими. Витіснення внутрішньої правової традиції зовнішньою породжує правовий дуалізм (як наслідок радикальної рецепції, тобто правової експансії). Подібне

спостерігається, коли правова модернізація здійснюється шляхом насадження зовнішніх правових моделей без урахування особливостей внутрішньої правової традиції, що може викликати соціальний спротив і правовий дуалізм.

- Зовнішня правова традиція може терпимо ставитися до внутрішньої та враховувати її існування. У цій моделі правова система запозичує зовнішні правові норми, але внутрішня правова традиція продовжує існувати в окремих сферах суспільного життя. Запозичені норми формально закріплюються в законодавстві, однак їхня ефективність може бути обмеженою, оскільки вони не завжди узгоджуються з традиційними правовими практиками. Офіційне право та локальні правові механізми можуть функціонувати паралельно, створюючи фрагментарний правовий порядок. У деяких випадках внутрішня правова традиція зберігається у неформальному застосуванні, що іноді може суперечити офіційним нормам. У результаті формується правовий плюралізм, коли державне законодавство співіснує з традиційними правовими нормами, що може спричиняти конфлікти між ними. Водночас така ситуація дозволяє правовій системі залишатися гнучкою та знижувати соціальну напругу, якщо державне право не вступає у жорстку конфронтацію з традиційними правовими механізмами.
- Обидві традиції можуть інтегруватися та взаємодіяти. Цей підхід полягає у поєднанні зовнішньої правової традиції з внутрішньою шляхом поступової адаптації запозичених правових норм до місцевої правової культури. У такій моделі рецепція правових норм супроводжується їхньою акультурацією, тобто пристосуванням до національних правових традицій через правову освіту, судову практику та діяльність законодавчих органів. Юридична еліта відіграє ключову роль у цьому процесі, оскільки саме вона формує механізми, які дозволяють поєднувати запозичені норми з внутрішніми правовими принципами. У результаті відбувається синтез правових моделей, коли нові правові концепції інтегруються у правову систему країни, зберігаючи її ідентичність. Такий підхід сприяє зміцненню легітимності правової системи, оскільки громадяни сприймають нові норми як природне продовження власної правової традиції. Запозичені правові моделі ефективно працюють у місцевому соціальному контексті, оскільки вони не

сприймаються як чужі чи нав'язані. Завдяки цьому правова система розвивається стабільно, уникаючи різких конфліктів між традиційним правом і модернізованими правовими нормами.

Незважаючи на іноді виникаюче суперництво, яке може перейти в протистояння, ці дві традиції існують паралельно, впливаючи одна на одну.

Еволюція ідей Р. Редфилда щодо структурування культури складного суспільства на «велику» і «малу» традиції, свого часу отримало визнання й серед інших науковців. Так, Ш. Ейзенштадт встановив основні принципи формування духовної структури цивілізації у просторі, співвідношення рівня цієї структури в рамках «великої» (в нашій термінології зовнішньої) і «малої» (внутрішньої правової традиції). Зокрема, Ш. Ейзенштадт відмічав, що в процесі формування структури цивілізацій виникали один чи декілька центрів, які були впливовими й самостійними осередками духовної діяльності нового типу. Центри сприймалися як харизматичне втілення того досвіду зняття духовної напруги, через який визначалися основні соціальні й культурні принципи цивілізації. Ці функції центру продовжували відповідні інститути, які змогли найістотніше віддзеркалити досвід зняття трансцендентної напруги. Центри, які найбільше відображали цей досвід, ставали автономними від периферії. Цей процес супроводжувався сильним символічним підкреслюванням відмінності центра від периферії, що доповнювалося тенденцією з боку центру впливати на периферію й підпорядковувати її функціонування новим принципам.

Формування центру й нових спільнот входить у зміст зовнішньої правової традиції, яка виступає як самостійна, специфічна правова сфера, що взаємодіє з внутрішньої правовою традицією, впливаючи на її розвиток, але водночас зазнаючи впливу від неї. Створення центрів й формування зовнішньої правової традиції отримує зовнішнє відображення через юридичну науку та практику [112, с. 40]. Зовнішня правова традиція в даному сенсі постає синонімом прагнення до розширення правових рамок, а внутрішня як синонім прагнення до консервації й інституціоналізації. Латентна або явна взаємодія між цими двома правовими традиціями може набувати як конфронтаційних, так і гармонійних форм, та

виступати рушійною силою змін у соціумі [113, с. 3]. В роботі «Традиція, зміни і сучасність» Ш. Ейзенштадт, зокрема, пише, що «традиційне суспільство постійно змінюється», і зміни ці можуть бути як малими, так і глобальними, пов'язаними з трансформацією всього соціального каркасу суспільства [113, с. 253]. У традиції, за спостереженням Ш. Ейзенштадта, співіснують і перебувають у взаємодії дві складові — консервативна та творча. Остання є ключовим елементом зовнішньої правової традиції, носієм якої, переважно, виступає так звана рефлексуюча меншість — соціальна група, здатна до критичного аналізу чинного правопорядку та ініціювання правових змін. Зовнішня правова традиція відзначається прагненням до експансії, що виявляється на структурному та символічному рівнях правової дійсності.

На структурному рівні експансія зовнішньої правової традиції полягає у трансформації меж між соціальними групами, організаціями, а також у зміні конфігурацій правових інститутів і взаємодії між ними. Це включає не лише створення нових правових структур, а й розвиток нових ресурсів, інструментів правового регулювання та рівнів структурної диференціації в межах правової системи.

На символічному рівні експансія означає розширення правової уяви суспільства: переосмислення базових понять, утвердження нових правових цінностей і включення додаткових аспектів людського існування у сферу нормативного впливу. Йдеться, зокрема, про раціоналізацію правових смислів, які формуються у відповідь на виклики часу та інституційне осмислення нових сфер суспільного життя.

У контексті України прикладом зовнішньої правової традиції може слугувати традиція законодавчого права, яка орієнтована на нормативне закріплення правових змін. Її творчу складову репрезентує рефлексуюча меншість — юристи, правотворці, науковці, які ініціюють оновлення правової системи, зокрема через розробку нових законів, удосконалення чинних правових норм та принципів [114, с. 77]. Саме ця група забезпечує адаптацію права до сучасних суспільних потреб, формуючи інноваційні підходи до розв'язання правових проблем.

В той же час, в межах внутрішньої правової традиції, носієм консервативної складової, переважно, є «більшість, не схильна до рефлексії» і пов'язана вона з інституціалізацією правової традиції [113, с. 146]. Ця група налаштована консервативніше, і ставиться скептичніше до змін у праві. Люди, які відносяться до рефлексуючої більшості, є прихильниками збереження статусу і підтримки традиційних правових засад. Рефлексуюча меншість використовує напрацьований досвід більшості, стежить за останніми тенденціями у правовій практиці та застосовує новаторські підходи до вирішення правових проблем. Вона розвиває альтернативні методи розв'язання юридичних справ і допомагає в адаптації правової системи до нових умов.

Аналізуючи ідеї Р. Редфілда в контексті розвитку українського права, можна уточнити, що зовнішня правова традиція українського права не лише відображає інтеграцію національного права в глобальний правовий простір, а й виступає як сукупність правових знань, доктрин, принципів та етичних переконань, що формуються та транслюються правовою елітою. Вона подібна до концепції «високої» (елітарної) правової культури, яка створюється через діяльність державних інститутів, правову освіту, наукові дослідження тощо.

Особливістю зовнішньої правової традиції є те, що вона формується в результаті рецепції правових інститутів, тобто запозичення і впровадження правових моделей, норм та стандартів, що склалися в інших правових системах, зокрема міжнародних чи регіональних. Однак запозичення не відбувається механічно — воно проходить через процес акультурації, тобто адаптації запозичених норм до національної правової системи, та інтеграції зовнішніх правових цінностей, норм і правових інститутів у правову систему України.

Ключову роль у цьому процесі відіграють юристи-професіонали — правотворці, судді, правознавці, юристи-практики, які здійснюють доктринальну обробку рецепійованих норм, адаптують їх до національного правового контексту та впроваджують шляхом законотворчої та правозастосовної діяльності.

Внутрішня правова традиція є аналогом національної правової культури, що охоплює локальні звичаї, норми, інститути та правові практики, які історично

склалися в межах конкретного суспільства. Вона може виявляти обережність до правових нововведень, оскільки ґрунтується на усталених соціокультурних механізмах регулювання. Водночас внутрішня правова традиція має значну адаптивність, що дозволяє їй реагувати на зміни у суспільстві та правовій системі.

Взаємодія зовнішньої та внутрішньої правових традицій передбачає, що перша (яка формується та визнається професійною юридичною спільнотою через рецепцію та акультурацію правових норм) повинна враховувати особливості національних правових ідей та цінностей, тобто внутрішню правову традицію, оскільки остання охоплює ширші суспільні верстви. Це співвідношення є ключовим для забезпечення ефективності правової системи, її стабільності та здатності до органічної модернізації.

Розглядаючи взаємодію зовнішньої та внутрішньої правових традицій у контексті сучасної теорії правової модернізації, можна визначити зовнішню правову традицію як відображення загальноцивілізаційних форм культури, що формуються під впливом міжнародних правових стандартів, наднаціональних інститутів та глобальних тенденцій правового розвитку. Вона втілює в собі уніфікувальний, гомогенізований початок правової системи, забезпечуючи її інтеграцію в ширший цивілізаційний простір.

Натомість внутрішня правова традиція є проявом національної правової культури, що більшою мірою пов’язана з етнічними, історичними та соціокультурними особливостями правового розвитку суспільства. Вона забезпечує варіативність, складність та багатогранність національної правової системи, оскільки ґрунтується на національних історичних правових звичаях, локальних механізмах правозастосування та правових традиціях.

З огляду на це, правова культура, що формується на основі внутрішньої правової традиції, виконує подвійну функцію. По-перше, вона слугує механізмом збереження правової самобутності національної правової системи в умовах зростання зовнішнього впливу та рецепції правових норм. По-друге, вона діє як соціокультурний фільтр, який здійснює селекцію правових новацій відповідно до

національної правової специфіки, визначаючи межі їх адаптації та ступінь закріплення в локальному правовому середовищі.

Без цього фільтру модернізація правової системи може набути фрагментарного, «анклавного» характеру, що унеможливлює її цілісний розвиток. Таким чином, взаємодія зовнішньої та внутрішньої правових традицій є необхідною умовою ефективної правової модернізації, що базується не лише на механічному запозиченні правових моделей, а й на їх адаптації до соціокультурного контексту [115, с. 85].

Відповідно, можна констатувати той факт, що взаємодія між зовнішньою та внутрішньою правовими традиціями (яка може проявлятися у вигляді прямого впливу чи адаптації (гібридизації)), відіграє важливу роль у формуванні правової динаміки [116, с. 6].

На підставі цього, можна запропонувати такі способи їхньої взаємодії:

- Домінація зовнішньої правової традиції над внутрішньою. Цей тип взаємодії спостерігається тоді, коли зовнішня правова традиція превалює над внутрішньою, витісняючи локальні звичаєві практики правововими нормами в процесі централізації та уніфікації правової системи. Така трансформація супроводжується інтеграцією нових цінностей, правових інститутів, законодавчих норм і правозастосувальних стандартів, що формуються під впливом наднаціональних доктрин, включаючи рецепцію та акультурацію. Унаслідок цього можуть виникати нові або модернізуватися наявні правові інститути, адаптовані до зовнішніх зразків. Прикладом такого впливу є впровадження формалізованих юридичних процедур (як-от нотаріальне посвідчення чи судове врегулювання спорів), які поступово змінюють локальні правові практики, впливають на уявлення громадян про правомірну поведінку та сприяють формуванню нових елементів правової ідентичності. Такі процеси зазвичай реалізуються через механізми правової соціалізації, коли нові норми вкорінюються в повсякденне життя і починають сприйматися як звична й легітимна частина правової реальності.

- Гібридизація в процесі взаємодії зовнішньої та внутрішньої правових традицій, коли вони можуть зливатися разом, створюючи нові форми культурного

вираження [117, с. 14]. На відміну від домінації, гібридизація передбачає взаємодію у формі поєднання та взаємозбагачення правових інститутів, принципів і доктрин, запозичених через зовнішню правову традицію, з елементами внутрішньої. Такий синтез сприяє формуванню нових правових звичаїв, зміні правосвідомості та правової ідентичності, що одночасно зберігають самобутність і відповідають сучасним викликам. У сучасних умовах глобалізації та міжкультурного обміну гібридизація дозволяє національній правовій системі досягти більшої гнучкості й адаптивності, поєднуючи універсальні правові принципи з локальними особливостями. Це сприяє подоланню культурно-правових конфліктів, забезпечує стабільність та підтримує правову тяглість. Прикладом такої взаємодії може слугувати інноваційне поєднання традиційного правосуддя з цифровими технологіями або, наприклад, впровадження інститутів медіації на основі етноспецифічних моделей врегулювання спорів [118, с. 168, 169].

У сучасних умовах глобалізації та міжкультурного обміну інтеграція зовнішньої та внутрішньої правових традицій дозволяє створити більш гнучку й адаптивну національну правову систему. Така система здатна враховувати як універсальні правові принципи, так і специфічні особливості національної правової культури різних регіонів і соціальних груп. Завдяки цьому можна розв’язувати конфлікти, що виникають через правові та культурні відмінності, а також сприяти мирному співіснуванню різних суспільних сегментів.

Взаємодія цих видів правової традиції створює основу для розвитку взаєморозуміння, співпраці та соціальної згуртованості, що, у свою чергу, сприяє гармонійному та стабільному розвитку правової системи. Це дозволяє не лише зберегти правову ідентичність, але й ефективно адаптувати її до сучасних викликів, забезпечуючи баланс між правовою модернізацією та континуїтетом правових традицій.

Узагальнюючи ідеї стосовно зовнішньої та внутрішньої правових традицій, слід констатувати, що в контексті правової спадщини зовнішню правову традицію складають правові ідеї, знання, вчення, правова філософія, правові і моральні принципи, правові цінності та інститути, які створюються та яких дотримується,

передусім, юридична еліта. Тобто формується елітарність, яка втілює кращі якості певних соціальних систем і груп. Таким чином, можна зазначити, що в сфері права саме юристи становлять той клас, який монополізує формування права, нав'язуючи представникам периферії певні тактики, методи втілення права у життя [115, с. 85]. Формування централізованого підходу до встановлення права, утвердження централізованої (законодавчої) системи, формування та підтримка єдиного правового досвіду, відхід від використання звичаєвого права призвели до того, що зовнішня правова традиція ствердила становлення правової культури як такої, що створюється і передається усвідомлено та цілеспрямовано представниками саме юридичної еліти, яка є одним із суб'єктів творення та підтримки правової спадщини.

Представниками юридичної еліти є інтелектуальна юридична еліта, представлена видатними спеціалістами в галузі наукової юриспруденції; юридична професійна еліта, – внутрішньо згуртована соціальна спільнота, яка виступає суб'єктом підготовки і прийняття найважливіших рішень у законотворчій, виконавчій та судовій сферах, а також в сфері правового захисту інтересів суспільства, держави і його громадян від посягань, спільнота, що володіє необхідними для цього освітою, навичками і ресурсним потенціалом [119, с. 40].

Передача правових традицій завжди була неможлива без ґрунтовного внеску юридичної еліти. Саме остання сформувала фундамент для правової традиції, включаючи систему характерних юридичних понять і конструкцій, структуру позитивного права, ієрархію формальних джерел права, а також стала основою доктринальної та професійної правосвідомості для юристів та інших учасників правової системи [120, с. 69]. Сформовані юридичною інтелектуальною елітою стійкі логіко-понятійні форми (конструкції, поняття, ідеї, концепції, принципи, класифікації та ін.), через які в професійній правосвідомості представлене позитивне право, дозволяють правовій системі відтворюватися і розвиватися, впливають на становлення права як самостійного соціонормативного регулятора, легітимізують позитивне право. Досліджуючи еволюцію ідей юридичної догматики, можна зазначити, що саме традиція догматичної юриспруденції

сформувала стиль мислення юристів, сприйняття ними норм дослідницької діяльності, критеріїв науковості юридичного знання в правовій доктрині. Юридична догматика досі залишається одним з основних способів осмислення права [121, с. 167].

Юридична професійна еліта – це досить концентрована група людей, яка безпосередньо чи опосередковано визначає основні параметри правотворчої й правозастосовної діяльності, забезпечує реалізацію режиму законності й охорону правопорядку, складає основну масу працівників різного роду юридичних органів тощо. Юрист-професіонал – ключова фігура будь-якої правової діяльності і створюваних правових інститутів. Точно так і саме завдяки зусиллям юристів-професіоналів формується система «правових традицій». Ці традиції представляють собою накопичені, стабільні результати правового розвитку, що постійно відтворюються в процесі функціонування систем законодавства, правопорядку, правозастосовної та процесуальної діяльності.

Навпаки, внутрішня правова традиція формується правовими звичаями, обрядами, ритуалами та іншими феноменами, які «несуть у собі символічне й іноді метафізичне навантаження» [115, с. 85]. Вона представляє собою набір юридичних норм, які сформувалися внаслідок впливу народної культури, історії та потреб народу. Ці норми відзначаються загальним визнанням і відповідають народній правосвідомості і побутовим потребам.

Так, наприклад, до складових внутрішньої правової традиції можуть входити:

– усна передача знань. Серед представників юридичної спільноти правовий досвід, певні напрацювання передаються усно від одного до іншого. Це важлива складова внутрішньої правової традиції, оскільки вона дозволяє зберігати інформацію про правові норми та процедури без формального запису.

– Локальні звичаї та традиції. Багато маленьких груп та спільнот мають власні традиції, звичаї та ритуали, які впливають на їхню правову ідентифікацію [122, с. 211]. Ці традиції можуть бути унікальними та можуть впливати на спосіб застосування та розуміння права в межах цієї спільноті. Наприклад, традиційні способи врегулювання спорів у сільських громадах або традиційні методи

вирішення сімейних конфліктів можуть вважатися складниками внутрішньої правової традиції.

– Традиційні методи вирішення конфліктів. У деяких маленьких спільнотах конфлікти вирішуються за допомогою традиційних методів, таких як посередництво, медіація, третейські суди. Ці методи можуть бути важливою частиною внутрішньої правової традиції та відображати особливості культури та соціальних відносин у цій спільноті.

– Локальні правила та корпоративні норми. Малі спільноти (громади, підприємства, організації) часто розвивають власні норми та правила, які регулюють поведінку їхніх членів. Ці правила можуть бути основою для моральних й етичних стандартів, можуть впливати на вирішення правових питань, на визначення прав і обов'язків працівників, порядок ухвалення рішень та на інші аспекти функціонування організації.

Продовжуючи розмірковування про феномен правових традицій, є доцільним нагадати, що у межах внутрішньої (малої) правової традиції затверджуються усталені й, переважно, незмінні схеми, норми, обряди та ідеали, що втілюються у формі ритуалів і дають початок численним віруванням, міфам та символічним практикам. Як слушно зазначає Г. Нівня, ритуали виступають особливим способом передання наступним поколінням системи цінностей, моделей поведінки й соціальних ідей. Їх головна ознака – символічність, адже, на відміну від правових норм у позитивному значенні, ритуали вкорінені в культурну пам'ять і реалізуються як колективна символічна дія, що має функцію соціалізації та залучення індивіда до спільноти [123, с. 44].

У цьому контексті важливо розмежувати дві форми правової спадкоємності, які на перший погляд можуть здаватися подібними, однак у своїй суті мають різну природу: правову традицію та традицію права.

Правова традиція становить собою сукупність стійких, відтворюваних результатів правового розвитку, які накопичені упродовж історичних епох та зберігаються у межах окремої правової системи. Саме через неї забезпечується трансляція правового досвіду, що проявляється у спадкуванні інститутів, правових

норм, категорій і понять, а також через правову культуру – мову права, юридичну логіку, аксіологію, ритуалізовані практики та ін. Ця традиція охоплює широкий спектр правових універсалій – від основоположних принципів до типових процедур та моделей правотворення. Правова традиція виражає уявлення про джерела легітимації, форму правового мислення, засоби формування правової реальності.

Традиція права охоплює інший вимір, а саме історично сформований порядок функціонування та взаємодії суб'єктів права в межах конкретної правової системи. Її функція полягає не стільки у передачі змісту права, як у збереженні моделей поведінки, структурованих уявлень про право, а також форм організації правовідносин. Традиція права фіксує й утверджує практичні способи правового життя – як взаємодіють сторони в суді, як формуються правові відносини, які шаблони рішень є звичними для юриспруденції певного суспільства. Йдеться про те, як на практиці реалізується та застосовується правова традиція. У цьому сенсі традиція права є поведінковим, процедурним, практичним прошарком правової реальності, який може змінюватися, реформуватися або трансформуватися, не змінюючи при цьому фундаментальної правової традиції.

Таким чином, правова традиція має більш абстрактно-змістову природу, а традиція права – функціонально-організаційну. Перша з них є проявом зовнішньої правової традиції, яка свідомо культивується правовою елітою, друга ж може належати як до зовнішньої, так і до внутрішньої правової традиції, залежно від рівня формалізації та джерел походження.

Розмежування внутрішньої та зовнішньої правових традицій дозволяє глибше зрозуміти механізми формування правової культури.

Внутрішня правова традиція — це органічна складова національного правового світогляду, яка формується на основі історичного досвіду, релігійних переконань, моральних норм, звичаєвого права, характерного для певного народу. Вона ґрунтується на глибинному зв'язку із соціальними та духовними практиками, що стали частиною ідентичності суспільства. Саме внутрішня традиція часто виявляє себе через обрядовість, символіку, поведінкові установки, що залишаються

незмінними і не піддаються цілеспрямованому реформуванню. Вона може мати сильний емоційно-культурний зміст, але не завжди відображена у писаному праві.

Натомість зовнішня правова традиція проявляється у рецепції, запозиченні та свідомому впровадженні правових доктрин, принципів, сформованих у межах інших культур, юридичних інститутів. Її джерелами є римське право, канонічне право, європейські кодекси, сучасне міжнародне право. Вона підтримується інституційно, передається через освіту, правову доктрину, судову практику. Саме завдяки зовнішній традиції в українську правову систему були впроваджені конституціоналізм, ідея правової держави, поділ влади та інші базові елементи сучасного права.

Варто підкреслити, що в історії українського права були періоди, коли домінувала саме внутрішня правова традиція у вигляді звичаєвого права громад, козацьких норм, духовних настанов. Саме вона формувала початкові уявлення про право, регулюючи життя спільнот на основі звичаїв, обрядових норм, моральних авторитетів. Ця традиція була гнучкою щодо локального контексту, але позбавленою формалізованих механізмів масштабного правового регулювання.

Тільки з виникненням централізованої державності з'явилася можливість формування єдиної правової системи, яка спирається на зовнішню традицію. З цього моменту зовнішня правова традиція, яка підтримується через інститути державної влади, освіту, судову систему, почала домінувати у правовій спадщині. Саме в умовах централізованої держави зовнішня правова традиція стала провідною, і сьогодні вона визначає динаміку правової культури України [9, с. 5].

Зважаючи на викладене, можна стверджувати, що правова спадкоємність у правовій системі України проявляється на двох рівнях: через правові традиції як великі культурно-правові структури, що забезпечують єдність і стабільність системи, та через традиції права як конкретні соціально-юридичні механізми організації взаємодії між суб'єктами права. Ці два поняття хоч і пов'язані між собою, але не є ідентичними. Правові традиції означають правогенез у природній концепції. Це універсалії, що проявляють себе у джерелах права (конституціях, кодексах, прецедентах, угодах), у принципах і процедурах, у мові та символіці.

Вони формуються впродовж тривалого часу та забезпечують історичну наступність права, передаючи засади правового мислення, правотворчості та інституціональної організації з покоління в покоління. Правова традиція охоплює фундаментальні засади права в найширшому смислі – як уявлення про справедливість, рівність, законність, так і відповідні доктринальні ідеї та принципи [21, с. 5]. Традиції права описують правогенез (зумовлений конкретно-історичними обставинами функціонування правової системи) у позитивній концепції. Вони фокусуються на поведінкових аспектах і повсякденному юридичному житті – від судової практики до звичаїв урегулювання конфліктів. Їх особливість – у регуляції відносин між суб'єктами права, формуванні історично вкорінених процедур правозастосування, а також у тлумаченні норм у контексті усталених соціальних уявлень [21, с. 5].

Значущим є й спостереження Ю. Оборотова, який ототожнює правові традиції з правовими універсаліями – категоріями, що мають надчасовий характер, оскільки вони виявляються незалежно від культурної або політичної специфіки епохи. Він зазначає, що правові традиції проявляються не лише в таких джерелах, як конституції, кодекси, прецеденти, угоди, а й у правових принципах, аксіомах, презумпціях, термінах і навіть процедурах [124, с. 62]. Це підкреслює універсальний статус правової традиції як носія трансцендентного правового сенсу, що не зникає з плином часу.

Ціннісна складова правової традиції також має складну структуру. У цьому контексті важливо враховувати поділ на: особистісну цінність (для окремої особи), групову (для певної соціальної групи) та загальносоціальну (для суспільства загалом) [125, с. 180].

Саме на цих рівнях відбувається внутрішнє засвоєння правових традицій, і вони виступають орієнтирами у практиці правореалізації.

Слід зауважити, що на формування внутрішньої і культивування зовнішньої правових традицій суттєво впливають релігійні духовно-моральні цінності, які є «потужним правоутворюючим доктринальним (філософсько-ідеологічним) фактором формування та функціонування сучасних правових систем, що мають глибоке історичне коріння» [115, с. 85]. Накопичений за багато століть релігійний

досвід наших предків, будучи найважливішим духовним орієнтиром, покликаний виховувати і розвивати в людині прагнення до високих духовно-моральних ідеалів, до вдосконалення життя за допомогою активної діяльності кожної особистості на благо держави.

Необхідно відзначити, що сучасна наука все частіше повертається до релігійного минулого, особливо до священних релігійних текстів, справедливо вбачаючи в них високу наукову й інтелектуальну цінність. Багато важливих правових традицій сягають саме часів біблійних текстів, що надає цим традиціям додаткового духовного і морального авторитету, та складають базис розвитку сучасного законодавства.

Якщо розглядати традицію як ключовий фактор у сучасному світі, то вона сприяє збереженню ідентичності та гармонійному поєднанню культурної спадщини з процесами модернізації суспільства. Водночас духовність і моральність стають запорукою збереження цієї традиції. Вони є необхідними для уніфікації сприйняття та передачі історичного та культурного досвіду народу, сприяючи при цьому модернізації соціуму, який зберігає свою ідентичність. Духовність і моральність надають значущості життю людини, спрямовують її дії. В цьому контексті традиція відіграє важливу роль, забезпечуючи спадкування та безперервність суспільного розвитку. Притаманна Україні православна інтерпретація християнської правової традиції, яка розвивалася на основі язичництва, а згодом на основі запозичених духовних цінностей Візантії, на довгі сторіччя визначила тенденцію формування та розвитку світогляду, правосвідомості та основ буття людини, її місця в суспільстві. Таким чином, феномен духовно-моральної традиції полягає у взаємозалежності та взаємозв’язку духовного світу особистості, її прагнення до дотримання основних моральних принципів, що незмінно передаються завдяки традиції.

Соціально-філософський взаємозв’язок традиції, духовності та моральності здатний забезпечити стійке і продуктивне існування й розвиток суспільства як єдиного соціального організму.

Як справедливо зазначає І. Міма, формування та розвиток правової традиції України відбувалися на основі християнської правової традиції та запозиченні від Візантії релігійно-нормативної системи. Ця система реалізовувалася у сфері релігійних відносин у вигляді взаємодії формально рівних, вільних та незалежних один від одного суб'єктів, а також через релігійно-нормативні процедури та механізми регулювання релігійних відносин, що забезпечувало ефективну реалізацію приписів релігійних норм [126, с. 45]. Це демонструє, що правова традиція формується під впливом як релігійних, так і світських факторів, відображаючи їхню взаємодію в правовій культурі суспільства. Відповідно, поняття правової традиції можна визначити як сукупність історично сформованих форм правової діяльності, правового досвіду та правосвідомості, що базуються на релігійно-моральних і світських доктринах. Вони передаються з покоління в покоління та втілюються в естетиці правових актів, техніці законотворення, правових процедурах (ритуалах), символах і стереотипах правового мислення та поведінки.

Культивування християнських правових традицій та інтеграція релігійно-моральних аспектів у правову доктрину мають потенціал покращити якість правового регулювання суспільних відносин. У цьому контексті правова система виступає не лише як механізм управління, а й як фактор стабільності в суспільстві. Це зумовлено тим, що вона поєднує у собі різноманітні традиції світського та релігійного характеру, які забезпечують безперервний зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім не лише у правовій сфері, але й у розвитку культури суспільства загалом.

Таким чином, можна констатувати, що правова система, покликана бути фактором стабільності в суспільстві, інтегрує в собі різнорідні традиції світського та релігійного характеру. Вони забезпечують зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім не тільки самого права, правової культури, але великою мірою закладають сталий розвиток всієї культури суспільства, правової культури зокрема. У цьому контексті традиції в праві виступають як місток між поколіннями, сприяючи соціальному та правовому успадкуванню [19, с. 99].

Перехід від правових традицій до правової спадщини є закономірним, адже саме традиції формують ціннісний та нормативний фундамент, що передається з покоління в покоління. Як правова категорія, правова спадщина є багатовимірною системою, яка охоплює сукупність історично сформованих і успадкованих від попередніх поколінь правових норм, принципів, інститутів, цінностей і досвіду. Вона слугує фундаментальною основою для підтримки та розвитку національної правової системи, забезпечуючи її стабільність, наступність і закономірність еволюції. Правова спадщина не є статичним явищем; вона постійно оновлюється, адаптуючись до нових соціальних викликів і правових потреб. Її елементи можуть трансформуватись, при цьому зберігаючи зв'язок із попередніми правовими формами, що забезпечує спадкоємність правового розвитку. Вона є не лише архівом минулого, а й активним чинником, що впливає на сучасні правові системи та їх подальший розвиток [127, с. 77].

Підбиваючи підсумок**,** можна констатувати тісну взаємопов'язаність між правовою культурою, правовою традицією та правовою спадщиною. Кожне з цих явищ віддзеркалює різні аспекти правової системи та визначає її вплив на суспільство. Логічно можна виділити три рівні їхньої взаємопов'язаності:

1. Правова культура та правова традиція, перетин яких демонструє ті елементи правового минулого, які безпосередньо впливають на сучасні правові цінності та норми. Взаємозв'язок правової культури і правової традиції полягає в тому, що культура виступає середовищем, у якому традиція формується, підтримується та передається від покоління до покоління. Традиція виконує роль механізму спадкоємності, що забезпечує збереження ключових елементів правової системи, впливаючи на формування сучасних правових норм і принципів.

2. Правова культура та правова спадщина, перетин яких відображає, як загальні цінності та уявлення формують діючу правову дійсність. Правова культура не лише зберігає історичну пам'ять про право, але й активно формує розуміння його цінності в умовах змінних соціокультурних обставин. У свою чергу, правова спадщина виступає джерелом для правової культури, живлячи її фундаментальними ідеями та принципами, що пройшли випробування часом.

3. Правова спадщина та правова традиція демонструють, як історичні аспекти продовжують впливати на сучасну правову практику. Завдяки традиції правове надбання не залишається застиглим правовим артефактом минулого, а набуває нових форм, адаптуючись до актуальних соціальних викликів і потреб суспільства. Таким чином, традиція не лише зберігає спадщину, а й активно транслює її зміст, перетворюючи історичні цінності на чинники, що впливають на формування сучасних цінностей та принципів.

Аналізуючи взаємозв'язок правової культури, правової спадщини та правових традицій, можна дійти висновку, що ці явища не існують ізольовано одне від одного. Вони утворюють складну мережу взаємодій, де кожен елемент виконує свою унікальну функцію, водночас впливаючи на інші. Правова культура забезпечує контекст для інтерпретації та осмислення права, правова спадщина виступає джерелом історичного досвіду і цінностей, а правові традиції слугують однією з форм передачі цих цінностей через покоління, адаптуючи їх до сучасних умов.

Однак у центрі цієї взаємодії формується не просто набір правових норм чи практик, а складніший феномен — правова ідентичність [128, с. 127]. Вона є не природно заданою сутністю, а соціальним і правовим конструктом, що створюється в процесі постійної взаємодії правової культури, спадщини та традицій. Правова ідентичність інтегрує в собі історичний досвід, соціокультурні особливості, правові цінності та норми, відображаючи їх у правовій свідомості суспільства. Це динамічний процес, у якому минуле, сучасне і майбутнє переплітаються, формуючи унікальний правовий ландшафт кожної спільноти.

Узагальнення попереднього аналізу трансляційної динаміки, історичної вкоріненості та культурної обумовленості правової спадщини створює підґрунтя для введення узагальнювального концепту, здатного охопити всі ці взаємопов'язані компоненти. Саме цей складний характер взаємозв'язків і постійної взаємодії призвів до необхідності концептуалізації їх у вигляді правової матриці .

Правова матриця — це не просто абстрактна схема, а концептуальна модель, що дає змогу структурно та функціонально охопити динамічний взаємозв'язок

трьох ключових елементів правової системи: правової культури, правової спадщини та правової традиції. В межах цієї матриці правова ідентичність виступає її осьовим стрижнем, адже саме вона є інтегративним відображенням правових цінностей, історично сформованого правового досвіду й соціокультурних особливостей, що втілюються у сучасній правовій реальності.

Таким чином, правова матриця дозволяє не лише описати структуру правової системи, а й пояснити, як взаємодія культури, спадщини та традицій формує правову ідентичність як конструкт, що постійно змінюється та еволюціонує у відповідь на соціальні виклики. Це робить правову матрицю ефективним аналітичним інструментом для дослідження правових систем в історичній динаміці та сучасному контексті.

1.5. Формування права крізь призму трансляції правової спадщини: роль нормативного факту.

Як наслідок описаної взаємодії правової культури, спадщини та традиції в межах правової матриці, логічним кроком постає аналіз того, як ці елементи реалізуються у формуванні права — тобто в процесі, в якому правові смисли набувають інституціоналізованого вираження в конкретних правових формах.

Проблема формування українського права перебуває в центрі уваги багатьох наукових досліджень, адже упродовж століть вона відображала складний процес становлення та еволюції правових уявлень і норм. Від найдавніших проявів звичаєвого регулювання до сучасних інтеграційних зрушень право розвивається шляхом поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників, що впливають на правову ідентичність. Тому доцільно звернутися до поняття «нормативного факту» [129, с. 24] як ключового концепту, що показує, яким чином абстрактна правова ідея набуває чинності в конкретному історичному контексті, а також яким способом суспільна свідомість переходить від неформальних регулятивів до формально визнаних норм. Цей підхід дає змогу глибше зрозуміти, як у процесі формування та трансляції права відтворюється правосвідомість, яка не є застиглою величиною, а безперервно змінюється й модернізується під впливом культурних і політичних

викликів часу. У підсумку стає очевидним, що «нормативний факт» виконує не лише правовий, а й аксіологічний вплив: через офіційне або суспільне визнання нової правової норми відбувається закріплення базових цінностей, таким чином увиразнюючи багатогранність історії та природи українського права.

У правовій теорії поняття «нормативного факту» традиційно пов'язується з актом чи подією, які, згідно з чинним правом, спричиняють виникнення, зміну або припинення правовідносин [130, с. 7]. У вузькому юридичному сенсі це ключовий елемент юридичного складу, без якого правова норма не набуває чинності у конкретному випадку. Водночас, коли заглиблюємося в історико-культурні та цивілізаційні виміри, бачимо, що роль нормативного факту набуває ширшого значення: обставини, або моменту правової актуалізації, у якій певна правова традиція, ідея чи норма знаходить легітимність, вкорінюється у суспільстві та стає формальним правилом, здатним регулювати поведінку.

Таке розширення контексту спонукає говорити про нормативний факт у широкому сенсі як про момент історичної, соціокультурної чи духовної валідності правового смислу. Отже, це не просто окрема подія, що надає чинності конкретній нормі, а й ситуація, у якій правовий феномен стає невіддільною складовою культури, ментальності та ідентичності. Саме тому цілком доречно вести мову про «акт входження» певного правового явища у простір суспільної свідомості, де воно здобуває нормативну легітимацію. Така легітимація нерідко відбувається у різноманітних формах: від звичаю чи сакрального (або світського) ритуалу до офіційного закону, чи навіть інституційного устрою (заснування нових або переформатування існуючих державних органів). Це означає, що нова правова ідея може бути визнана й закріплена як через повсякденну практику й обряди, так і через формальне законодавство та розбудову відповідних інституційних механізмів [131, с. 20-22].

Незважаючи на розмаїття своїх форм, нормативний факт є структурною одиницею правової історії. Він фіксує мить, коли абстрактна традиція втілюється у конкретну норму, а латентне ціннісне уявлення набуває формально-правового вираження. Таким чином, нормативний факт може слугувати механізмом переходу

між правовими парадигмами, забезпечувати спадковість правових моделей, а також інтегрувати зовнішні та внутрішні впливи в єдину правову систему.

Важливо підкреслити й багатовимірну природу нормативного факту. Він може мати не лише позитивно-правову сутність, а й символічну, аксіологічну, соціокультурну [132]. Наприклад, прийняття християнства вважається нормативним фактом тому, що, по-перше, воно спричинило суттєву рецепцію візантійської церковно-правової традиції (канонічного права), по-друге, надало нових форм та механізмів трансляції, по-третє, сприяло правовій інституціоналізації (вже наявній в дохристиянській правовій спадщині) духовно-моральної аксіології права (зокрема, цінностей милосердя, справедливості та духовної відповідальності). Так само й укладення договору в межах громади у дохристиянський період — це нормативний факт, який відображає внутрішню традицію, легітимовану суспільною згодою, звичаєм і моральною нормою. Власне, через таке багатство значень нормативний факт у правовій спадщині виконує кілька істотних функцій.

- По-перше, функцію правового переходу: від неструктурованих правових уявлень до формалізованих норм.
- По-друге, функцію соціальної легітимації: через нормативний факт нові правила отримують суспільне визнання.
- По-третє, функцію історичної пам’яті: у ньому акумулюється й передається юридичний досвід поколінь.
- І, нарешті, функцію трансляції: через нормативний факт правова ідея «переїжджає» в новий історичний, політичний чи соціальний контекст [133, с. 190-196].

Безумовно, для повноцінного розуміння нормативного факту як ланки, що поєднує минуле, сучасне і майбутнє в єдиній правовій спадщині, слід звертатися до комплексного підходу, який охоплює юридичний, культурологічний, соціологічний, історико-правовий та аксіологічний виміри. З одного боку, нормативний факт — це елемент юридичної конструкції, що запускає норму в

дію [134, с. 13], з іншого — це правовий артефакт, символ, котрий відображає ступінь розвитку певної правової свідомості в суспільстві [135].

При такому багатогранному підході виникає потреба в методологічному розмежуванні: нормативний факт не можна зводити лише до юридичного факту, який використовується у позитивному праві. Навпаки, це більш глибока категорія, яка охоплює і правотворчі дії (прийняття Конституції України 1996 року як акту внутрішньої правової ініціативи, що фіксують волю політичної спільноти у формі правового тексту. Проте цей акт не був одиничною подією, а продовжував конституційну традицію, започатковану ще Конституцією Української Народної Республіки 1918 року, Конституцією Пилипа Орлика 1710 року та низкою інших конституційних проєктів і актів, що існували в українській правовій історії), і акти рецепції (хрещення Русі чи поширення Магдебурзького права — є прикладами інкорпорації зовнішнього правового змісту в національну традицію), і важливі інституційні рішення (створення Конституційного Суду України або заснування рад у радянську добу, визначають переломні моменти в розвитку інституційної архітектоніки правової системи), і події з правовим значенням (референдуми або акти незалежності, хоч і не завжди мають деталізоване юридичне наповнення, виконують символічну функцію та закріплюють нові правові змісти в суспільній свідомості). Кожна з таких подій стає «правовою» завдяки її визнанню, прийняттю і функціонуванню в соціальній системі. Тобто нормативний факт це не просто точка відліку дії конкретної норми, а ще й точка трансляції правового смислу, що інколи існує поза рамками формальної юридичної форми.

Таким чином, нормативний факт у розширеному трактуванні дозволяє подолати лінійне позитивістське бачення історії права. Він виступає унікальним аналітичним інструментом, що відкриває простір для багатовимірного аналізу правової спадщини. У такому контексті правова спадщина постає як динамічна система, де зміст, форма, символ та інститут співіснують в єдиному культурно-історичному континуумі. Нормативний факт тут є не просто юридично значущою подією чи дією, що, відповідно до позитивного права, спричиняє виникнення, зміну або припинення правовідносин, а й моментом історичної актуалізації правового

смислу, коли ідея правового інституту чи практики набуває суспільного визнання та нормативного значення. Таким чином, він виконує роль «точки переходу» від потенційної чи латентної правової традиції до її відкритого, інституціоналізованого прояву. Завдяки цьому нормативний факт стає ключовою ланкою, яка об'єднує історію, культуру, правосвідомість, звичай, релігію та політику в єдиний інтегральний правовий простір, формуючи культурно-історичний континуїтет права і забезпечуючи його багаторівневий розвиток у часі [136, с. 125].

У цьому контексті надзвичайно важливо враховувати й семіотичні механізми трансляції правового досвіду, в яких нормативний факт не лише фіксує юридичну подію, а й виступає знаковим засобом передачі правових смислів. Через символи, тексти, ритуали й інституційні форми право закріплює себе в культурному просторі, структурує суспільну поведінку та формує правовий менталітет [137, с. 341-343]. Отже, нормативний факт постає як точка входження правової інформації в семіотичний код культури, завдяки чому забезпечується її збереження, інтерпретація й міжпоколінна трансляція.

Щоби впорядкувати й проілюструвати різноманітні прояви нормативних фактів, варто поділити їх на види. Це дасть змогу систематизувати багатогранну реальність права в різні історичні епохи й конкретизувати функціональне та правове значення таких фактів.

Відповідно до функціонального навантаження та історико-культурного впливу, нормативні факти можна поділити на шість основних видів: правотворчі, рецептивні, інституційні, трансляційні, символічні та цивілізаційні. Такий поділ допомагає краще зрозуміти, як правова спадщина України розвивалася й набувала нових форм.

1. Правотворчі нормативні факти безпосередньо впливають на створення нових правових норм або формування правових інститутів. У них право виступає як результат соціального волевиявлення, що матеріалізується у формі звичаю, договору чи законодавчого акта. Яскравим прикладом є укладення договорів між громадами в межах копи, проголошення Конституції Пилипа Орлика 1710 року, а також прийняття Конституції України 1996 року. Всі ці події свідчать про здатність

спільноти до самостійної правотворчості та закріплюють її правову суверенність [138, с. 50].

2. Рецептивні нормативні факти фіксують момент запозичення іншої правової моделі (чи ідеї) та пристосування її до локального контексту. Серед таких прикладів — хрещення Русі 988 року, поширення Візантійського канонічного права, набуття Магдебурзького права українськими містами, рецепція римського чи німецького права в Литовсько-польську добу. Подібні факти сприяють збагаченню правової традиції за рахунок «інкорпорації» зовнішніх правових змістів і демонструють відкритість правової культури до новацій [139, с. 84].

3. Інституційні нормативні факти знаменують утвердження або ж істотну трансформацію конкретних правових та державних інститутів. Історичні приклади — створення органів судочинства в Київській Русі, запровадження козацьких судів, інституціоналізація рад у радянську добу чи заснування Конституційного Суду України. Такі події не лише фіксують становлення певної правової та державної структури, а й закладають підвалини стабільності правопорядку й довіри до нього [220, с. 196].

4. Трансляційні нормативні факти показують, як правова спадщина передається в часі та просторі. Це можуть бути кодифікаційні проєкти, публікація правових збірників, правова освіта, заснування юридичних навчальних закладів, відновлення історичних правових інститутів. Такі факти відіграють важливу роль у забезпеченні неперервності правової культури, демонструючи, як інтелектуальні та комунікативні акти сприяють її збереженню та поширенню [220, с. 196].

5. Символічні нормативні факти мають насамперед характер емблеми. Це правові дії, які символізують нові політико-правові реалії, але водночас не завжди мають детально розроблену регулятивну основу. Прикладом можуть бути акти проголошення державності, прийняття декларацій незалежності, проведення державних референдумів. Такі факти вкорінюють нові правові й політичні змісти на рівні національної свідомості.

6. Цивілізаційні нормативні факти відображають найбільш масштабні «зрушення», що змінюють не лише окремі правові інститути, а й загальну

цивілізаційну орієнтацію суспільства. Це моменти входження країни в інший правовий простір (наприклад, вступ до Ради Європи), остаточне утвердження нової парадигми (перехід від звичаєвого до писаного права, від радянської до демократичної моделі), чи інший переломний етап. Хоча вони й символізують радикальні зміни, водночас передбачають певний зв'язок зі старими формами, які тепер переосмислюються [140, с. 41, 42].

Таким чином, кожен із шістьох видів нормативних фактів по-своєму показує, як формується, розвивається й передається українська правова спадщина. Вони виокремлюють механізми, через які здійснюється створення, рецепція, інституціоналізація й трансляція права, а також дають змогу простежити багаторівневу динаміку правової історії. Саме завдяки нормативним фактам українське право зберігає історичну наступність і водночас залишається відкритим до трансформацій.

У кожен історичний період, починаючи з дохристиянської доби, можемо виразно побачити «вузлові точки», в яких закріплювалася та оновлювалася правова традиція. Зокрема, вже в дохристиянський період виникали правові інститути (копа, громада, задруга, артіль), укладалися мирні угоди між родами, а язичницьке право мало сакральний характер і визначало основу гармонійного і справедливого світогляду.

Подальший розвиток у візантійську добу відзначається хрещенням Русі 988 року, яке стало рецептивним нормативним фактом, адже, крім запровадження нової віри, Русь перейняла й елементи візантійської правової культури. Згодом, у Литовсько-польський період, поширення Магдебурзького права й систематизація законодавства у Литовських Статутах продовжили лінію рецептивних та інституційних нормативних фактів.

У козацьку-гетьманську добу, серед численних правових явищ, особливо виділяється Конституція Пилипа Орлика (1710) як правотворчий, трансляційний і навіть символічний нормативний факт, адже вона містила ідеї договірної влади, прав людини, обмеження гетьманських повноважень [141, с. 10]. Далі, під час імперського періоду (Російської та Австрійської імперій) відбувалася примусова

рецепція й інкорпорація українських земель у загальноімперські системи, водночас розвивалися юридичні факультети, що давало змогу зберігати національну правову думку.

У радянську добу Конституція УРСР та кодифікаційні проєкти виконували інституційні й правотворчі функції, часто спотворюючи традиційні основи, водночас сприяли становленню правничої науки як окремого галузевого напряму. Нарешті, в умовах незалежної України, символічним і правотворчим фактом стало прийняття Конституції України 1996 року, а рецептивний характер зберігає євроінтеграція, що вимагає запозичення європейських норм і стандартів.

Отже, в усі часи нормативні факти виступають ключовими пунктами, в яких правова спадщина актуалізується як у внутрішній, так і у зовнішній перспективі. Вони не лише підтримують правовий континуум, а й слугують засобом культурної спадкоємності, що є вирішальним для розуміння права як багатоаспектного історико-цивілізаційного явища [142, с. 28].

Оскільки з’ясування ролі нормативного факту у формуванні права суттєво залежить від того, як саме ми розглядаємо цей процес (у вузькому чи широкому сенсі), варто докладніше пояснити механізм, через який він здійснюється.

Формування права у вузькому сенсі передбачає чітко визначену послідовність дій, які здійснюються державними органами відповідно до встановлених юридичних процедур. Таким чином створюється нормативна база, що забезпечує чітке й передбачуване регулювання суспільних відносин [143, с. 227].

Цей «зовнішній» рівень правотворчості є фундаментальним, оскільки саме він надає легітимності й формальної визначеності нормам, що закріплюються у вигляді писаного (позитивного) права. Завдяки цьому забезпечується кодифікована цілісність правової системи, її відповідність фундаментальним цінностям держави й усталеним правовим принципам.

Відповідно, «вузьке» формування права створює необхідну правову базу для майбутніх новацій, водночас зберігаючи історично сформовані принципи та захищаючи національну ідентичність. Сюди належить ухвалення законів, видання

підзаконних актів, прийняття судових рішень прецедентного характеру, а також ратифікація чи імплементація міжнародних договорів [144, с. 186].

Однак у широкому сенсі формування права постає як складна культурно-історична трансформація, у якій беруть участь звичаї, релігійно-моральні регулятиви, символічні практики та інші ціннісні орієнтири [145, с. 38-39], укорінені у «внутрішню» традицію. Тут право не обмежується системою формальних приписів, а постає як уособлення ідеалів порядку й справедливості, що відображають глибинні моральні та світоглядні основи суспільства. У цьому контексті звичаєве право, родові й громадські інститути, сакральні уявлення про справедливість й інші елементи народної правової культури набувають особливої ваги. Саме «знизу» — з рівня громадських практик і невеликих спільнот — зароджуються норми, які з часом можуть інтегруватися в офіційне правове поле.

Цікаво, що навіть зовнішні моделі, за умови їх тривалого функціонування і суспільного схвалення, поступово можуть стати органічними складовими внутрішнього традиції. У цьому процесі суттєву роль відіграє правосвідомість, що слугує своєрідним «лакмусовим папірцем». Якщо нові приписи відповідають усталеним моральним чи культурним цінностям, правосвідомість їх підтримує й заохочує офіційне визнання. Якщо ж норми суперечать глибинним переконанням або традиційним уявленням про справедливість, виникає конфлікт.

Формування національного права не зводиться лише до актів правотворення чи встановлення позитивних норм. Це багаторівневий процес, у якому важливу роль відіграє взаємодія історичних передумов, ментальних настанов, правових уявлень та культурних впливів. У цьому контексті правова спадщина постає не як сукупність статичних елементів минулого, а як динамічна система, яка визначає правовий розвиток, що виявляється у змінюваності, пристосуванні та переосмисленні правових форм. Витоки сучасного українського права, отже, слід шукати в динаміці правових явищ, що формувалися під впливом різноспрямованих, але взаємодіючих правових традицій, що є свідченням існування не лише формального, а й глибинного механізму формування права, що діє поза межами офіційного правотворення.

Завдяки цьому відбувається природне узгодження між динамікою (тобто трансляцією, яка надає праву рухливості та відкритості) і внутрішнім підґрунтям (формуванням, що спирається на історичний континуїтет і моральні підвалини) на рівні колективної свідомості. У результаті «широке» формування права є не стільки набором державних приписів, скільки багаторівневою інтеграцією внутрішньої правової традиції, духовних цінностей та зовнішніх правових традицій (запозичених моделей), які, пройшовши перевірку суспільною згодою, перетворюються на невіддільну складову національного правового простору [146].

Тому обидва підходи — вузький і широкий — не протидіять один одному, а взаємно доповнюються. Вони відображають дві складові єдиного процесу: з одного боку — інституційну, що пов'язана з нормотворчістю державних органів, а з іншого — ціннісно-культурну, що виходить із внутрішньої правової свідомості суспільства. Нормативний факт тут постає точкою перетину, яка активує взаємодію між елементами правової культури, правової традиції та правової спадщини, тобто запускає механізм функціонування самої правової матриці. Саме через нормативний факт зовнішнє право набуває внутрішньої смислової наповненості, а традиційна ідея отримує позитивну юридичну форму. Внаслідок цього забезпечується єдність і цілісність правової матриці та її спроможність до подальшої трансляції.

Якщо проаналізувати історичний розвиток українського права, легко помітити переплетення двох джерел: внутрішнього й зовнішнього. Внутрішня правова традиція втілюється у звичаях, обрядах, моральних нормах і колективному досвіді. Нормативним фактом тут може стати момент, коли звичай, що тривалий час існував у локальних громадах, визнається загальнообов'язковим для ширшої спільноти. Таке визнання обумовлює необхідність створення формалізованої норми права, яка буде діяти в національному масштабі.

Зовнішня правова традиція охоплює державну офіційну нормотворчість, професійну правничу доктрину, законодавче та судове право. У цій площині нормативний факт, як правило, має форму ухваленого закону, судового прецеденту

чи акта ратифікації міжнародних договорів. Тобто легітимним він стає передусім через офіційну юридичну процедуру й визнання з боку держави.

Обидві правові традиції, внутрішня й зовнішня, співіснують синхронно і доповнюють одна одну. Звичаєві норми можуть бути визнані державою і закріплені у вигляді офіційних законів чи судових рішень, а державне правотворення, своєю чергою, може стимулювати розвиток і переосмислення звичаїв. У кожному з цих випадків вирішальну роль відіграє нормативний факт, бо саме він є тим «пусковим механізмом», який дає початок формуванню, коригуванню або скасуванню правової норми в масштабах усієї системи [147].

Стає зрозумілим, що трансляція та формування права є тісно пов'язаними процесами, які забезпечують як розвиток правової системи, так і збереження її історичних основ. Трансляція стосується передавання правових смислів і цінностей від покоління до покоління та від одного соціокультурного простору до іншого, а формування — процесу народження, затвердження й «інституційної фіксації» нових норм, а також осмислення та легітимації вже наявних. Як свідчить історичний досвід, трансляція та формування права тісно пов'язані. Трансляція відповідає за динаміку розвитку: вона створює умови обміну правовими ідеями між різними поколіннями, регіонами та культурами, а також заохочує рецепцію зовнішніх впливів (міжнародні стандарти, глобалізація тощо). Формування, зі свого боку, відповідає за народження, затвердження й інституційне закріплення норм, створюючи фундамент для стабільності та збереження як внутрішньої правової традиції, так і запозичених зовнішніх правових моделей, які після адаптації стають невід'ємною частиною національного права.

Така взаємодія формує багатовимірну динаміку:

1. Трансляція створює зв'язок із минулим досвідом, дозволяючи накопичувати знання, цінності, правові традиції. Також вона сприяє поширенню правових моделей між різними державами та культурами (рецепція, глобалізація тощо). Трансляція забезпечує рухливість і оновлюваність правової системи, чим уможливлює її реакцію на виклики часу.

2. Формування надає праву конкретні форми вираження, тобто закони, кодекси, прецеденти. При цьому воно може або відтворювати історичні зразки (інкорпорація звичаю), або запроваджувати зовнішні правові концепти (адаптація чи рецепція), коригуючи їх під власну культурну специфіку. Формування захищає історичний фундамент, не допускаючи втрати національної самобутності, якою б сильною не була зовнішня інтеграція чи рецепція.

Завдяки цьому правова система залишається відкритою до новацій (внаслідок постійної трансляції ідей і моделей), і водночас зберігає внутрішній фундамент (через механізми формування, що спираються на власну традицію). Приклади визнання звичаю на державному рівні, або рецепції міжнародних стандартів прав людини яскраво ілюструють таку двоєдину логіку.

Підсумовуючи, трансляція надає праву «рухомості» та здатності до переосмислення, а формування закріплює результати цього руху на рівні офіційних джерел, щоб забезпечити їхню стабільність і легітимність. Усе це виявляється неможливим без нормативного факту, який, по суті, акумулює у собі зустріч внутрішніх (традиційних) і зовнішніх (державних, міжнародних) чинників, чим оживлює правову культуру, робить її багатовекторною та історично стійкою.

Саме така синергія — формування (закріплення та захист традиції, рецепція нових ідей) та трансляції (динамічне оновлення) — зумовлює те, що українське право залишається «живою» системою, яка відповідає на виклики часу й водночас не втрачає свого історичного фундаменту та національної ідентичності. Історичний досвід України свідчить: кожен період розвитку національної правової системи містить вирішальні нормативні факти, що засвідчують зв’язок минулого та сучасного, забезпечують правовий континуїтет та спадкоємність і відкривають перспективи для нових правових новацій.

У цьому контексті правова спадщина постає як динамічний механізм, що забезпечує:

- селекцію цінностей та норм, які мають бути збережені;
- визначення способів трансляції у нові соціальні умови;
- створення підґрунтя для формування нових правових рішень.

Таким чином, вона не лише зберігає минуле, а й визначає горизонти правового майбутнього.

Отже, українське право постає як багатовимірний феномен, сформований під впливом різноманітних внутрішніх і зовнішніх традицій, але об'єднаний єдиним процесом трансляції та формування, в якому нормативний факт відіграє центральну роль. Завдяки цьому національне право здатне не лише розвиватися й модернізуватися, а й зберігати українську самобутність, вкоріненість у власну історію та культуру.

У цьому контексті, правова спадщина може бути представлена в трьох вимірах: онтологічному (де вона задає саму ідею права як елемента культури); нормативному (де формуються механізми правотворення); і цивілізаційному (де право виконує ідентифікаційну функцію). Ці виміри правової спадщини дозволяють охопити не лише юридичну, а й культурно-світоглядну природу українського права.

Таким чином, українське право формується не «з нуля», а має за основу перетворення і трансляцію правової спадщини, котра «змушена» адаптуватися до сучасних викликів, водночас зберігаючи ідентифікаційні маркери. У цьому зв'язку можна запропонувати формулу: правова спадщина — це зміст; трансляція — механізм; формування — результат. Разом вони утворюють історико-культурний цикл відтворення й оновлення права.

РОЗДІЛ 2. МОРФОЛОГІЯ ПРАВОВОЇ СПАДЩИНИ

2.1. Формально-структурний зріз правової спадщини: загальна характеристика.

У дослідженні правової спадщини особливе значення має морфологічний підхід, адже він дозволяє зосередитися на формах і способах її організації. Морфологія постає як вчення про форми, тоді як типологія є методом їх упорядкування шляхом класифікації. У межах морфологічного підходу об'єктом типологізації визначається саме форма, яка, окрім зовнішнього вираження, охоплює й структурну організацію досліджуваного явища [148, с. 9]. Структурна організація є ключовою та невід'ємною рисою будь-якого об'єкта як системи. Вона функціонує як складова для встановлення зв'язків та взаємодій між всіма елементами, виявляючи їх внутрішню організацію, логічну структуру та загальну композицію. Термін «структура» можна асоціювати з поняттям «ціле». Однак важливо відрізняти «ціле» не лише як єдність елементів, характерну для високорівневих систем, але і як будь-яку сукупність, навіть у випадку неорганізованих та сумарних структур.

Морфологія правової спадщини вписується в морфологічну схему правової культури й загальної культури в цілому. Тому для розкриття змісту морфології правової спадщини є необхідним розгляд морфології культури, правової культури зокрема [149, с. 71].

Розкриваючи специфіку морфологічного аналізу культурної самобутності та розвитку української культури, можна відмітити, що морфологічний підхід дає змогу розкривати сферу особливого, унікального за допомогою понять «модель», «тип», «стиль», «характер», «генокод»; вивчати та досліджувати українську правову спадщину як самобутній і складний феномен [150, с. 171]. Під моделлю правової спадщини розуміють сферу смислових ототожнень або систему правових цінностей, традицій, інститутів, що вирізняються специфічними архітектонікою та характером прояву. Загальну схему моделі можна визначити як тип. Спосіб зовнішнього самовираження правової спадщини зумовлений своєрідністю її

внутрішньої композиційної будови; манеру творення визначають як почерк (певний стиль), що впливає на ідентифікацію культури. Споріднене зі стилем значення має поняття «характер». Під ним розуміють сукупність уроджених і набутих ознак, властивостей, що дають змогу вирізняти одну модель (явище, тип) від іншої. Сутнісні, незмінні риси культури становлять її генокод (онтологічне буття культури). Виокремлені теоретичні положення конкретизуються у додатковій низці понять: «ментальність», «національний характер», «народний світогляд», «душа чи дух народу» [150, с. 172].

Морфологічний підхід має ключове значення для вивчення як конкретної культури, так і її спадщини. Він дозволяє виявляти співвідношення універсальних (загальнокультурних) й унікальних, характерних саме для даного суспільства елементів і характеристик. Морфологія культури вивчає форми культури в залежності від соціальних, історичних, географічних та інших характеристик [151, с. 250]. Зазвичай цінності виражаються через різні культурні прояви. Між ними можна відзначити вияви культури в науці, праві, релігії, мистецтві та в багатьох інших аспектах. Деякі науковці також виділяють форми матеріальної, духовної та художньої предметності [152, с. 4].

У науковій літературі уточнюються поняття «форма культури» і «культурна форма». Форма культури – це системно-структурна цілісність будь-якого порядку складності, культурна форма – це системне утворення певного порядку, що змістовно, функціонально і структурно відрізняє його від культурного явища і культурної системи [153, с. 92].

Морфологія культури в загальному вигляді являє собою різні форми, що складають буття культури, і розглядає способи їх взаємодії. До них відносяться традиції, міф, релігія, мистецтво, наука. Спочатку, на стадії первісної культури, ці складові культури існували нерозривно, утворюючи так званий первісний сінкріз. У процесі розвитку культури дані форми набули самостійності [154, с. 133].

Морфологія культури визначається як аналіз її внутрішньої організації та функціональної структури. У терміні «структура» виявляється системне розташування складових частин або елементів, які об’єднуються для формування

більшої єдності. Морфологія культури відображає сталу форму культурного устрою, яка матеріалізується в інститутах, міжособистісних зв'язках та способах взаємодії між людьми. Індивід (особистість) виступає кінцевим елементом і фундаментальним носієм культурних стандартів і цінностей [155, с. 63].

Екстраполюючи ці положення в сферу права, можна погодитися з ідеями, які пов'язують структуру правової культури як соціальної системи з такими елементами, як правова діяльність, юридичні тексти, суб'єкти права, правосвідомість, правові інститути (які є об'єктами правової спадщини). Отже, національна правова культура в кожний конкретний момент містить у собі правову спадщину і творить її [2, с 16]. Правова спадщина представляє собою сукупність висновків, понять, зв'язків, відносин, котрі є результатом правового досвіду її народу, його досягненням (власністю), і які знаходяться в розпорядженні сучасного покоління. Правову спадщину можуть складати правові норми, інститути, юридичні терміни тощо [47, с. 10]. Правова спадщина, на думку Л. Авраменко, є структурно неоднорідною: в ній є внутрішнє ядро – це традиція (або ціннісні домінанти спадщини) і зовнішні шари (периферія, тобто перетин взаємодії правової спадщини з правовою традицією та правовою культурою), що включають нові практики актуалізації правової спадщини. Внутрішнє ядро завжди приховане, утруднене для розуміння. Традиція надає всій правовій спадщині розуміння збереження правового минулого і його відтворення з урахуванням пристосування до умов сучасної правової культури [47, с. 11].

В контексті морфології правової спадщини, правовій традиції можна приділити окрему увагу, адже це форма соціального успадкування. Традиція принципово консервативна, оскільки її зміст полягає в трансляції крізь час культурної спадщини. У цій категорії фіксуються моменти стабільності, стійкості в існуванні кожної конкретної культури – те, що робить культуру кожного разу тотожною собі. У цьому контексті, саме спадщина набуває інтегрального змісту, а традиція – це спосіб її збереження та передачі (або трансляції) [156, с. 390].

Традиція відображає різноманітні аспекти соціальної структури, індивідуальної поведінки, віровчень і культурних уявлень. Це поняття також

включає в себе методи легітимізації соціополітичних установок, загальні способи сприйняття соціокультурної реальності і принципи організації великих соціальних і політичних систем.

У різних дослідників термін «традиція» набуває неоднакових значень, особливо коли йдеться про правову традицію та традиції права. Зокрема, в деяких наукових дослідженнях відбувається певне ототожнення, наділення суміжними властивостями цих однотипних, але різних проявів. Безумовно, констатується факт того, що правова традиція включає в себе складові соціального і культурного досвіду, що стали найбільш вагомими засобами розв'язання проблем, які виникають перед суспільством (і залишаються незмінними в усіх історичних, структурних та організаційних перетвореннях). Але для осягнення правової спадщини варто розмежувати поняття правова традиція та традиції в праві.

Як уже зазначалося раніше, правова традиція виражає сукупність фундаментальних принципів, підходів до права та методів правового регулювання, які формувалися та розвивалися у певному суспільстві протягом тривалого часу. Наприклад, українська правова традиція вбирає в себе елементи слов'янської правової системи [157, с. 23], романо-германської [158, с. 47] та соціалістичної (як наслідок радянської правової спадщини) [159], а також унікальні національні аспекти, що склалися завдяки історичному розвитку українського суспільства. Ця традиція заснована на розумінні права як засобу соціальної справедливості, регулювання відносин між державою та індивідом, а також між самими індивідами.

Натомість традиції права стосуються конкретних правових норм, звичаїв, практик, що існують у межах цієї правової традиції та відображають її специфіку. В рамках української правової традиції вони віддзеркалюють специфічні традиції права, такі як звичаєве право (що включає земельні звичаї, сімейні, спадкові та інші правові норми), окреслюють форми та способи формування державної влади (які мають глибокі корені в українській культурі). Ці традиції права відображають специфіку українського суспільства, його цінності та історичний досвід.

Як вважає С. Павлов, правові традиції індивідуалізують певну правову систему (серед інших правових систем), виявляючись в регулятивних властивостях

права, нагромаджених цінностях, що містять такі елементи, як стан правосвідомості в суспільстві, стан законності, стан законодавства, стан практичної роботи в галузі права [160, с. 106].

Підкреслюючи важливість правової традиції, необхідно враховувати не лише зміст, але й структурні та організаційні аспекти, ритуали та повсякденні звички, а також динаміку правових змін. На цьому етапі важливу роль у збереженні, передачі, фільтрації найкращих практик правового розвитку відіграє саме правова спадщина.

Правова спадщина та правові традиції, незважаючи на їхню однотипність, мають певні відмінності. По-перше, їх можна вирізняти за темпоральним аспектом. Правова традиція зазвичай має більш широкий та неперервний характер. Це можуть бути правові звичаї, правові цінності, юридична техніка, особливості правової діяльності та законодавчої техніки, інші елементи, які зберігаються та визначають особливості національної правової системи. В той же час правова спадщина може бути більш конкретною та визначеною. Вона може включати не лише самі елементи, які наповнюють правову традицію, а й історію та особливості їх формування (з урахуванням контексту та періоду їх викарбовування) [34, с. 47].

По-друге, цим поняттям притаманний різний обсяг та склад. Так, правова традиція виявляється різноманітною й широкою, охоплює різні аспекти права, і виникає з довгочасної історії та культурного розвитку суспільства. На відміну від правової традиції, правова спадщина фокусується на конкретних аспектах правової традиції, які мають особливу цінність або важливість для формування правової ідентичності народу. Правова спадщина відображає лише певні аспекти правової традиції, які вважаються найбільш значущими або цінними для збереження та передачі майбутнім поколінням.

І третім аспектом їх вирізнення є значення та використання. В даній площині правова традиція виступає як основа для існування національної правової системи, формулювання та розвитку правових принципів та цінностей. При цьому, використовується для підтримки національної правової ідентичності, впливає на підтримку правового менталітету, формування образу права. Правова спадщина, в

свою чергу, використовується як джерело інформації та інспірації для подальших правових досліджень, правового розвитку, створення захисного бар'єра від чужорідних втручань в національну правову культуру. Вона допомагає зберегти та передати наступним поколінням накопичений правовий досвід, правові інститути, особливості юридичної техніки, які визначають модель національної правової системи, і, відповідно, є основою для розвитку права та його адаптації до суспільних змін.

Морфологічний аналіз правової спадщини передбачає системно-структурний підхід до культури як багаторівневої системи. Морфологію правової спадщини умовно можна представити як трирівневу систему [161], яка складається з:

верхнього рівня, котрий утворюють основні принципи, що визначають загальний характер і напрям правової системи. Загальні принципи правової системи становлять основу для розвитку і функціонування правового порядку в суспільстві. Вони включають такі принципи, як верховенство права, рівність перед законом, захист прав і свобод особи, принцип презумпції невинуватості у кримінальних справах. Також до цих принципів можна віднести принципи легальності, пропорційності, демократичності та відкритості правової системи. Вони забезпечують стабільність, передбачуваність та довіру до правових відносин у суспільстві, сприяють забезпеченню рівних можливостей та гарантують захист прав людини та громадянина [162, с. 144].

Середнього рівня, який може охоплювати не лише законодавчу базу, а й судову практику (що є важливим джерелом права), правовий досвід та правові інститути. Судові рішення в Україні, хоч і не мають такої ж юридичної сили, як у системах common law, все ж відіграють значну роль у формуванні правової доктрини та тлумаченні законів. Наприклад, рішення Конституційного Суду України є обов'язковими до виконання та можуть змінювати практику застосування законодавства, створюючи нові правові норми. Також рішення Верховного Суду формують єдину судову практику, що сприяє уніфікації та стабілізації правозастосування. Врахування цих аспектів є критичним для розуміння динаміки та адаптивності правової системи України. Правовий досвід та

інститути також відіграють ключову роль у формуванні та розвитку правової системи. Правовий досвід охоплює знання та практики, накопичені в процесі застосування права та правових норм, і сприяє удосконаленню та адаптації правової системи до сучасних умов. Правові інститути, такі як власність, договір, сім'я, трудові відносини, є основними елементами, що структурують правове поле і мають вирішальне значення для стабільності та передбачуваності правових відносин. Вони включають сукупність правових норм, що регулюють певну сферу життєдіяльності та формують правову базу для вирішення конкретних соціальних завдань.

І з нижнього, найбільш елементарного рівня, в межах якого ми можемо розглядати правову норму як базову форму соціально санкціонованого загального досвіду. Стабільність цієї норми є ключовою для існування культури як такої. Правова норма виступає як базова форма втілення загальноприйнятих правил, нормативно закріплюючи відповідні моделі поведінки. Стабільність правових норм є критично важливою для забезпечення правопорядку та правової безпеки, а також для формування та розвитку правової культури. Це обумовлено їхньою здатністю до консолідації соціальних відносин та вираження колективних цінностей через правовий інститут [163, с. 63]. Норма слугує інструментом врегулювання суспільних відносин (визначаючи межі дозволеного й неприпустимого), що забезпечує стабільну та прогнозовану поведінку осіб. Таким чином, стійкість норми безпосередньо впливає на ефективність правової системи та її спроможність адаптуватися до змінюваних соціальних умов, що є основою для розвитку правової культури. В даному контексті доцільно згадати напрацювання соціології права, в рамках якої будь-які норми, правові зокрема, розглядаються як суттєвий елемент соціально-правової регуляції, що відбиває суспільно прийняті стандарти поведінки. Ці норми слугують основою для розуміння дозволеного/забороненого в рамках культурного, соціального, окремо правового контексту. Дотримання норм гармонізує соціум та сприяє стабільності суспільства. Вони втілені у звичаях, образах, які передаються з покоління в покоління, закріплюючи ціннісні орієнтири спільноти. На противагу, некультурна, чи неправова поведінка (що виходить за

межі прийнятих норм), зазнає культурних та юридичних санкцій (що варіюються від неформального осуду до правових заборон), з метою корекції та соціалізації індивідів. Таким чином, система соціальних норм відіграє ключову роль у формуванні та підтримці культурної, правової ідентичностей, забезпечуючи соціально-правовий порядок та контроль, що є фундаментальним для збереження структури культури в цілому, правової зокрема, та їх еволюції [164, с. 50, 89, 198].

Відповідно, на поверхню виходить одна з найважливіших ролей норми як правового артефакту, в якому викарбовується соціально-правовий досвід. Поняттю правової норма «підвідомча» своя система понять, що відображають реальне буття усієї сфери права, пов'язаної з цією нормативною діяльністю. Звичка, етикет, церемонія (церемоніал), ритуал – всі ці поняття вплетені в складну систему нормативів. Серед цього розмаїття підкатегорій поняття «звичай» виділяється як важливий компонент, що структурно розташовується на наступному, більш високому рівні, в межах того ж щабля. З точки зору системи норм, звичай представляє собою основу звичаєвого права, підкреслюючи його значущість та вплив на регулювання взаємовідносин в соціумі [165, с. 18]. При цьому, слід зауважити, що саме звичай є засадничим у нормативному регулюванні, саме звичай (звичаї) є підставою для виникнення та розвитку правових норм в історичному контексті. Як неписані правила, звичаї відображають загальноприйняті поведінкові стандарти, що розроблені та санкціоновані соціумом. Вони впливають на регулювання соціальної взаємодії, закріплюючи основні принципи справедливості, честі та довіри. У правовій системі звичаї слугують як доповнення або, в деяких випадках, як альтернатива писаному законодавству, особливо в сферах, де останнє може бути неповним або занадто звуженим/розширеним. Таким чином, звичай як нормативний елемент має глибокі корені в історії розвитку української правової системи, засвідчує унікальність останньої, втілює традиційні цінності, соціальні норми та культурні особливості українського народу, і продовжує відігравати важливу роль у сучасному правовому регулюванні. Ця неперервна інтеракція сприяє формуванню стійких правових

інститутів та норм, які відіграють важливу роль у регулюванні суспільних відносин в Україні.

Визнаючи правову спадщину як систему, котра акумулює, зберігає і передає накопичений правовий досвід, необхідно підтвердити той факт, що правова спадщина включає в себе загальні правові принципи, правові ідеї, переконання, уявлення та погляди, ідеали та цінності, а також правові звичаї, правовий досвід, особливості юридичної техніки та ін. Правова спадщина визнається одним із ключових факторів прогресу в правовій сфері та розвитку правової культури. Як частина правової культури, вона відображає правовий спосіб життя та сприяє формуванню правового світу особистості. Важливо зауважити, що правова спадщина в контексті розвитку правової системи визначає спосіб комунікації та взаємодії між поколіннями в рамках певної правової культури, заснований на спільному розумінні та інтерпретації накопиченого правового досвіду минулих поколінь [166, с. 104].

Морфологія правової спадщини, враховуючи означені вище компоненти, може бути представлена як система правових артефактів, які втілені в правових нормах (правових текстах), правових цінностях, правових інститутах, правових процесах і формах, що виконують функцію правової орієнтації людей в суспільстві, використовуючи наявний правовий досвід та юридичну практику. Кожну складову можна розглядати як самостійну систему (або підсистему правової спадщини), яка також структурується за різними критеріями.

Так, наприклад, система цінностей структурується за такими критеріями: за здатністю задовольняти потреби й інтереси суб'єкта (матеріальні й моральні (духовні) цінності); за приналежністю до носіїв цінностей (особистісні, групові та загальносуспільні); за ступенем публічності (приватні, приватно-публічні і публічні); за смисловим навантаженням («цінності-цілі» та «цінності-засоби»); за значенням у моральному світі (відносні і абсолютні); за характером цілей (об'єктивні та суб'єктивні); за цінностями права, стосовно яких право – це інструмент, засіб реалізації, та за правовими цінностями, які розкривають власну цінність права (суб'єктивне право, юридичний обов'язок, законність, юридична

відповідальність, правовий статус та ін.); за цінностями-ідеалами (свобода, рівність, справедливість, демократія, порядок, безпека, мир, права людини) [165, с. 19].

Елементи, що утворюють правову спадщину, можуть бути одночасно включені до інших структур. Наприклад, право входить у систему соціальних норм; правовідносини виступають різновидом суспільних відносин; правосвідомість представляє одну з форм суспільної свідомості; правомірна діяльність у юридичній сфері входить до системи всієї соціальної діяльності людей; нарешті, правопорядок є складовою частиною громадського порядку тощо [167, с. 7].

Таким чином, правова спадщина – це той захисний шар, який надає усій правовій культурі стабільності, стійкості. Образ і поняття спадщини страхують унікальну вічність даної правової культури в собі і для себе [272, с. 20]. За висловом Ю. Баланюк, «спадщина виникає в культурі тоді, коли культура прагне знайти «стійку вічність» [168, с. 32]. Відповідно, правова спадщина – це медіативний правовий шар, необхідний для збереження, існування і відтворення правової культури. Д. Ловенталь порівнює правову спадщину з ресурсом довкілля. Як будь-який об'єкт загальної спадщини потребує турботи й збереження, так і правова спадщина наділяється характеристикою невідновних ресурсів [169, с. 455]. Відповідно, правові ресурси формують також частину світової спадщини.

Поняття правової спадщини стало значимим концептом в осмисленні культурної спадщини в цілому. Однією з важливих підстав для переоцінки численних вимог, що стосуються використання правової спадщини, є вагомість правових аспектів у збереженні та передачі правових цінностей. В основі нових теорій осмислення правової спадщини лежать три взаємозалежні між собою концепції – ноосферна, екології правової культури й правового ландшафту. Це методологічна база збереження спадщини в контексті керування правовим середовищем як різноманітною й стійкою системою. До кожної із заявлених концепцій можуть застосовуватися відповідні підходи, що представляють принципово нове відношення до спадщини.

Ноосферна концепція, запропонована В. Вернадським, розглядає правову спадщину як частину «сфери розуму» в контексті глобального розвитку та взаємодії людства з природним середовищем. Це підкреслює важливість збереження культурної та правової спадщини не лише з точки зору історії та культури, а, передусім, з метою сталого розвитку людства [170, с. 53].

Концепція екології правової культури вивчає правову спадщину через аналіз взаємодії правових норм, цінностей та інститутів, підкреслюючи важливість гармонійної інтеграції правових систем в соціальне та природне середовище. Цей підхід допомагає зрозуміти, як правова культура впливає на збереження та адаптацію правової спадщини у сучасному світі.

Концепція правового ландшафту відображає різноманітність правових практик і традицій різних культур, та їхній вплив на формування культурної ідентичності. Ця концепція дозволяє досліджувати, як різні правові системи впливають на збереження та розвиток національної правової спадщини.

Зазначені концепції допомагають формулювати нові теоретичні підходи до керування правовим середовищем, що сприяє ефективному збереженню та передачі культурної та правової спадщини.

Наприклад:

а) генетичний підхід. Тут правова спадщина виступає як носій правової пам’яті про історичну послідовність та розвиток самої правової системи, правових норм та правових інститутів, що забезпечує збереження самобутності національної або регіональної правової культури. В рамках генетичного підходу можна виокремити декілька ключових аспектів. Це історично-правова континуїтетність (вивчення та збереження правової традиції та традицій в праві, які передаються через покоління, дозволяючи зрозуміти розвиток правової системи у контексті соціальних, економічних і культурних змін); самобутність правової культури (визнання унікальності та власного шляху розвитку національної правової системи, яка відображає особливості національної або регіональної правової культури, історії та правової ідентичності); збереження правової пам’яті (проведення моніторингу [171, с. 108] та систематизація правового спадку минулого

(документів, архівів, доктринальних розробок), який слугує засобом передачі знань та досвіду між поколіннями); адаптація та розвиток (визнання того, що правова система не є статичною, а здатна адаптуватися до нових викликів та умов, при цьому зберігаючи зв'язок зі своєю історичною основою та культурно-правовими коренями);

б) екологічний підхід. Правова спадщина розуміється як основа сталого розвитку суспільства. Виступаючи імунною системою правової культури, спадщина є фільтром для будь-яких нововведень, які можуть бути деструктивними для правової культури. Відповідно, чим стійкіші культурні, національні, історичні основи народу, тим краще вдається акумулювати будь-які новації (з урахуванням національних особливостей), не відчуваючи агресивного, темпового нав'язування ззовні [272, с. 20]. Плавність, а не темповість, є запорукою того, що народ, пропускаючи нове крізь свою свідомість, швидше перетворить це на конкретну модель поведінки, що значимо підвищить рівень загального правопорядку;

в) лімологічний підхід. Спадщина є основою збереження правової різноманітності світу, країни, окремих регіонів, етносів, груп населення. Будучи фундаментальною категорією, що визначає можливість формування стійкого, розмаїтого та самобутнього правового ландшафтного простору, роль правової спадщини є конструктивною при формуванні поведінки держави на світовій арені, формуванні соціальної політики. На своєму початку становлення, лімологічний підхід зводився до констатації розмежування між державами, виключно у контексті кордонів, по демаркаційних лініях. У сучасному значенні, лімологічний підхід розширив поняття кордонів, визнаючи їх не тільки як фізичні бар'єри, але й як динамічні елементи політичного процесу [172, с. 27]. Відповідно, тепер кордони розглядаються як видимі та невидимі лінії, що впливають на міжнародний геополітичний простір, національну правову ідентичність, на взаємодію між державами і культурами. В контексті України (кордони якої історично були предметом змін та політичних дискусій), сучасне розуміння кордонів як динамічних елементів набуває особливої важливості. Український правовий ландшафт є відображенням унікальної історії та культурних традицій, які

впливають на формування правових норм і практик. Це означає, що збереження та розвиток національної правової спадщини вимагає не тільки врахування генетичних аспектів національної правової системи, а й підтримки своєї культурної та правової ідентичності в умовах глобалізації та зовнішніх впливів.

Багатовимірність і багатоаспектність правової спадщини надає широкого наукового розсуду щодо її систематизації та структурування.

Схематичне структурування правової спадщини не може відобразити вповні її зміст і сутність. У цьому випадку поняття можуть і, до певної міри, повинні залишатися відкритими [165, с. 21].

2.2. Семіотичність правової спадщини у її артефактах (інформаційно-семіотичне розуміння правової спадщини).

Дійсність, у якій існує людина, являє собою нерозривну єдність природи та культури. Продукти й результати людської діяльності постають як артефакти — явища, породжені культурою. До них належить усе створене людиною: від матеріальних предметів до ідей, способів мислення та дій. Проте це не просто механічна сукупність речей і понять, яку можна емпірично виокремити й описати. Артефакти формують цілісну предметну реальність, у якій втілено людські сили, цінності та відносини, — реальність, що постійно трансформується та відображає історичний і духовний досвід людства [19, с. 140]. Як зазначає С. Скуріхін, цим терміном позначають сферу розвитку людської природи та гуманності, яка протиставляється стихійним, природним і тваринним формам буття. Однак таке розуміння не є однозначним: з одного боку, культуру сприймають як засіб піднесення людини, вдосконалення її духовного життя та моральних засад; з іншого — як певний спосіб існування, що реально функціонує та історично зазнає змін [173, с. 91].

Культура виникає тоді, коли у людей з’являється можливість особливими для них способами добувати, накопичувати, обробляти й використовувати інформацію. Ці способи пов’язані зі створенням спеціальних знакових засобів – артефактів, за

допомогою яких інформація кодується й транслюється в соціумі. Отже, артефакти являють собою інформаційне поле, у якому закодована певна інформація.

Культура, за висловом науковців, найбільш досконалий механізм організації інформації, основна її роль полягає в «структурній організації навколишнього світу людини» [46, с. 46]. З допомогою культури характеризуються особливості мислення, процеси діяльності, а також результати даної діяльності в різних сферах життя суспільства. Таким чином, через правову культуру можуть бути виражені особливості правового мислення, правосвідомості, процес і результат діяльності людини в правовій сфері і відповідно образ права [46, с. 48].

Процес переходу правової культури в правову спадщину є складним і багатогранним, відбувається він не миттєво, а крок за кроком, упродовж тривалого часу. Цей процес можна уявити як плавну ріку, яка тече через ландшафт історії та культури, постійно збагачуючись новими притоками та змінюючи свій напрямок у відповідь на природні перепони.

Уявімо собі, що кожна правова ідея, кожен закон чи правовий принцип є краплею води у цій річці. Спочатку ці краплі можуть здаватися ізольованими, але з часом вони збираються разом, формуючи потоки та річки, які наповнюють басейн правової культури суспільства. Правова культура, таким чином, стає сукупністю цих потоків – знань, переконань, цінностей, норм поведінки та практик, що стосуються права та його застосування [174, с. 74, 75].

Коли ці потоки прямують через час, вони набувають історичної ваги. Це можна порівняти з процесом, коли вода, протікаючи через землю, залишає сліди у формі русел та озер. Так само правові ідеї та практики залишають сліди у формі законів, судових рішень та правових доктрин, які формують основу правової системи. Ці елементи, передані з покоління в покоління, стають частиною правової спадщини – стійкого фундаменту, на якому будується майбутнє правової системи.

Антропологічний підхід до спадщини виводить в її центр людську діяльність [175, с. 85], тобто, в контексті культури, спадщина розглядається як специфічний спосіб взаємодії людини з довкіллям крізь набутий досвід, що передається та впливає на подальший розвиток. Для соціологічного підходу

характерним є розуміння спадщини як сфери ідеального, яке містить продукти духовної творчості людей: символи, ідеї, цінності, у відповідності до яких формується буття людини і її відношення до дійсності. На основі цих двох напрямів вироблено сучасну концепцію спадщини, яка синтезувала ці важливі ідеї та отримала назву інформаційно-семіотичної концепції. В її основу покладено положення про те, що спадщина втілює засоби, способи, результати людської діяльності та постає у трьох основних сферах:

1) як сфера артефактів (продуктів і результатів людської діяльності, штучно створених людиною предметів та явищ);

2) як сфера смислів;

3) як сфера знаків [181, с. 24].

Якщо взяти за основу загальний культурологічний підхід, то до культурних артефактів можна віднести різноманітні аспекти продуктивної діяльності людей, а також їх твори і активності (які мають особливу якість і впливають на наше повсякденне життя, роботу, навчання, розваги, створюючи цінність та приносячи благо і добро). Культурні артефакти в сутності своїй слугують для осмислення світу та задоволення розумових потреб людей. Артефакти включають в себе не лише окремі вироби, хоча і охоплюють їх (наприклад, ремісничі, чи вироби народних промислів), а також системи, створені суб'єктами (зокрема, політичні та юридичні структури, системи цивільної та військової оборони, освіти, охорони здоров'я, соціального страхування та інші). У ці системи входять конкретні установи, фахівці й інші працівники, які активно діють всередині цих структур, дотримуючись відповідних правових (нормативних) актів. Артефакти – це щось, що створено або вчинено людьми, що ретельно проаналізовано, осмислено та, по можливості, випробувано на практиці, а також оцінено з урахуванням їхнього впливу на суспільство.

Парадигма культурології досліджує створення та використання культурних артефактів у контексті культурних стандартів, які передаються від покоління до покоління. У цих артефактах лежать основні «ядерні зразки», які визначають різноманітні культури та встановлюють можливості та обмеження для створення

нових артефактів. З іншого боку, еволюція артефактів залежить від еволюції глибинних культурних систем, їх переосмислення, руйнування та виникнення нових культурних систем.

Артефакт розглядається як основна структурна, функціональна і генетична одиниця культури. Як структурна одиниця, артефакт досліджується з точки зору традиційних археологічних і культурологічних концепцій, що вказують на початок культурного розвитку цивілізації при появі артефактів. З точки зору функціональної одиниці, артефакт визначається як ключовий компонент у всій людській діяльності, оскільки люди взаємодіють з допомогою артефактів. В аспекті генетичної одиниці, артефакт включає в себе символи та знаки, що передають інформацію про культуру, і ця інформація часто відображається в мові та інших виявах культури [176, с. 87].

Артефакт може взаємодіяти з нами у різних аспектах. З погляду знаку, він виступає як інформаційний передавач, що відображає культурний код та сприяє його трансляції. У функціональному відношенні артефакт може бути розглянутий як предмет, особливо коли він належить до системи присвоєння та відчуження. Нарешті, в аспекті «ідеального» відношення, артефакт представляє собою сенс та ідеї, що втілюються в ньому і відображають глибоке культурне значення [176, с. 87].

Категорію «артефакт» можна розглянути у трьох ключових аспектах:

– технологічному (процеси створення артефактів);

– прагматичному (способи їх використання);

– культурно-трансляційному (механізми вилучення і передачі досвіду).

У сфері культурології існують різні теоретичні підходи, які уможливлюють вивчення артефактів у трьох визначених аспектах. Психоаналіз допомагає досліджувати створення та формування артефакту, виявляючи психологічні аспекти цього процесу. Структуралізм і семантика допомагають аналізувати функціонування артефакту в різних культурних контекстах, та відзначають його значущість. Герменевтика допомагає розкрити культурний смисл артефакту,

розуміти його тлумачення та інтерпретацію в контексті культури. Окрім цього, виокремлюється декілька ключових способів існування артефактів:

1) матеріальний (у формі об'єктивації штучного об'єкта);

2) функціональний (як сума модифікацій при його використанні);

3) семантичний (як значення, смисл і цінність артефакту в контексті соціокультурної комунікації).

Ю. Оборотов, в рамках інформаційно-семіотичного підходу, запропонував розглядати правову спадщину як втілення засобів, способів та результатів правової діяльності (так званих продуктів правової діяльності – «правових артефактів»), що впливають на виникнення та розвиток правової культури; як постійне перетворення засобів діяльності на її цілі, та навпаки, цілей – на засоби. Правова культура є світом правової діяльності, тобто світом *правових артефактів*, в які люди вкладають певний смисл; світом смислів, які людина надає своїм творінням [124, с. 98].

У сфері права артефактами виступають усі існуючі правові явища, створені людиною, від предметів до думок, засобів і способів дії (це і правові цінності, норми, процедури, правосвідомість, правове мислення, правотворчість, і реалізація права та правова діяльність). Уся накопичена інформація про правові артефакти входить до правової спадщини [177, с. 352]. Відповідно, все, що може бути пізнано в праві завдяки семіотичному підходу, може розумітися як правовий артефакт, який є первинною одиницею правової спадщини і наділений конкретним смислом (задумом).

Більшість правових артефактів є концептами, тобто «їхня соціальна значимість і зміст визначаються не через онтологічні властивості і параметри їх буття, а через сформовану правову традицію» [178, с. 198], «через них здійснюється трансісторична передача соціально-правового досвіду. Як стійкі мнемонічні структури, вони активно беруть участь у справі соціалізації нових поколінь. Завдяки їм традиційні, апробовані нормативно-ціннісні уявлення про належне вводяться в актуальне духовно-практичне життя суспільства» [179, с. 63].

Правові артефакти фіксують ті аспекти, які становлять основу соціально-правової реальності. Оскільки правовий факт являє собою цілісність, виявлену

через емпіричні і теоретичні методи, а також містить інформацію про конкретні об'єктно-суб'єктні відносини всередині правового контексту, то правовий артефакт можна визначити як вторинну культурну реалію, яка через свої пізнавально-оціночні функції інформує про суттєві характеристики правових відносин.

На онтологічному рівні, правовий артефакт можна розглядати як результат розумової діяльності людини. Під час аналізу правового артефакту важливо відокремити людський внесок від природної сутності об'єкта (не з метою дослідження останнього у його первинному стані, а, найпевніше, для аналізу та оцінки внеску людини). Семантичний характер артефакту дозволяє використовувати його для передачі і фіксації значущих інформаційних та культурних контекстів, які створюються за участю людини. Артефакти правової спадщини виступають як інструменти для протистояння постійному впливу часу, які дозволяють соціальним суб'єктам зафіксувати свої правові ідеї, правове почуття, світорозуміння та праворозуміння у різних образних, понятійних, символічних формах.

Отже, правова спадщина представляє собою світ людської діяльності або світ артефактів – це її найперша, але недостатня для розуміння її сутності, характеристика.

Артефакти, як продукти культурної діяльності людини, в юридичному контексті мають подвійну характеристику. З одного боку, вони є частиною об'єктивної реальності, існують незалежно від суб'єктивного сприйняття, аналогічно до природних об'єктів. З іншого боку, їхня суб'єктивна визначеність відображає специфічні смисли, значення, ідеї, ідеали та естетичні уподобання, які є результатом творчої активності людини.

Ця об'єктивна реальність артефактів у правовому полі є фундаментом для визначення їх як предметів цивільних правовідносин, об'єктів інтелектуальної власності чи елементів культурної спадщини. Суб'єктивна визначеність, зі свого боку, дозволяє розглядати артефакти через призму їх значущості для правової культури, історії права, правової ідентичності.

Аналізуючи правові інститути як артефакти культури, можна зазначити, що, на відміну від фізичних об'єктів, значущість яких визначається їх фізичними властивостями, юридична значущість правових інститутів не випливає виключно з їх формальної організації. На прикладі інституту власності, професори Ю. Гоцуляк та Т. Міхайліна в своїй роботі «Ідеї свободи та власності як вихідних принципів формування правових відносин у вченні Г. Гегеля» зазначають: «сприйняття світу речей через категорію власності покладає основу майнових і немайнових правовідносин, оскільки розуміння власного буття із річчю як власника розкриває тотожне сприйняття іншого, наділеного свободою волі». Відповідно, значення правових інститутів формується в контексті культурної, історичної та соціальної динаміки, яка їх породила та в якій вони функціонують [180, с. 7].

Розглянемо це на прикладі інституту приватної власності. Об'єктивно він визначається через законодавчі акти, які встановлюють права та обов'язки власників, методи захисту власності, обмеження та відповідальність. Однак суб'єктивна визначеність цього інституту включає в себе різні культурні та історичні погляди на власність, як то основа економічної стабільності, засіб соціальної ідентифікації (статус та інші характеристики), елемент соціальної справедливості (суб'єкту належить виключно те, що він заробив чи отримав на законних підставах). Ці приклади не є вичерпними та можуть варіюватися й змінюватися з часом, але вони найяскравіше відображають смисли правового інституту, які культивуються та транслюються з покоління в покоління.

Культура формує здатність індивіда й суспільства наділяти сенсом не лише слова чи матеріальні об'єкти, а й поведінку, взаємодію та життєві процеси загалом. У правовому вимірі це виявляється у нормативному закріпленні цінностей, ідеалів і принципів, які відображають культурно зумовлене бачення справедливості та порядку. Саме через право суспільство надає узаконену форму своїм ціннісним орієнтирам, забезпечуючи узгодженість соціальної поведінки та впорядкованість суспільних відносин відповідно до культурних засад суспільства.

Отже, культура є не просто сукупністю продуктів людської діяльності, артефактів. Культура – це і світ смислів, які людина вкладає у свої творіння й дії.

Такими видами смислів виступають знання, цінності та регулятиви. Смислогенез відбувається у когнітивній сфері особистості, коли вона, керуючись власними потребами, здійснює пізнання, оцінку та регуляцію як зовнішніх, так і внутрішніх процесів і явищ. У контексті даного процесу, знання (когнітивний аспект), цінності (аксіологічний аспект) та нормативи (регулятивний аспект) конституюють тріаду основних смислів, що формуються в юридичній свідомості [181, с. 15].

Первинним аспектом виокремлюється знання. В юридичному контексті воно представляє собою інформацію про атрибути об'єкта правового регулювання. Це визначення, хоч і здається на перший погляд тривіальним, насправді є предметом значних філософських дебатів через свою концептуальну складність:

- інформація завжди має об'єкт свого відображення, отже, будь-яка інформація несе в собі знання про певний об'єкт.
- Знання завжди є формою ствердження, будь то афірмативне або негативне висловлювання. Відмінність полягає в тому, що перше підтверджує наявність у об'єкта певних властивостей, тоді як друге – їх відсутність.
- Знання є об'єктивним, оскільки воно детерміноване властивостями самого об'єкта, а не суб'єктивними перцепціями.
- Знання не завжди істинне: помилкові судження також належать до знання, оскільки відображають суб'єктивне тлумачення та відносну істинність.
- Об'єктом знання може бути будь-що: від фізичних об'єктів до абстрактних концепцій, реальних подій або нереалізованих ідей. Зміст знань охоплює не лише підтверджені факти, але й недоведені гіпотези, вірування та уявлення [181, с. 16].

В юридичній науці знання виступає як фундаментальна складова культурно-правового розвитку, займаючи ключове місце в структурі правової культури. Паралельно з еволюцією правових систем, обсяг юридичних знань у суспільстві постійно збільшується. Проте не всі накопичені правові доктрини та теорії залишаються валідними протягом часу: деякі з них, які були прийняті як беззаперечні в минулому, згодом демонструють свою помилковість (наприклад, правові норми, засновані на язичництві). Більше того, певні правові положення

можуть бути визнані легітимними в рамках однієї культурно-правової традиції, в той час як в іншій їх перцепція (походить від лат. perceptio «отримання, свідоме та підсвідоме сприйняття») може бути категорично відмінною.

Знання є когнітивним аспектом будь-якого правового інституту, адже дозволяють глибше осмислити його природу, функції та суспільне значення. Інститут власності у цьому контексті є показовим прикладом: знання охоплюють не лише юридичні норми та принципи, а й ширше розуміння ролі власності в суспільстві. Це включає історичний розвиток поняття власності, економічні теорії, що лежать в його основі, та соціальні наслідки власницьких відносин. Саме когнітивний підхід дає змогу осмислити власність як інструмент особистої свободи, економічної безпеки та соціальної стабільності [182, с. 777].

Це підкреслює важливість контекстуального підходу в правозастосуванні та правовій науці, коли юридичні знання оцінюються не лише через призму їх внутрішньої логічної послідовності та відповідності загальноприйнятим нормам, а й з урахуванням їх відповідності культурному, історичному та соціальному контекстам. Також це свідчить про динамічний характер правової науки, яка має адаптуватися до змін у суспільних відносинах та культурних парадигмах, водночас підтримуючи цілісність та стабільність правової системи.

Така динаміка юридичних знань вимагає від правників постійної освіти та самовдосконалення, а також готовності до критичного переосмислення традиційних поглядів у світлі нових доказів та соціальних змін. Відтак, юридична наука та практика представляють собою не лише збереження та передачу існуючих знань, а й безперервний процес їх переоцінки та оновлення заради досягнення справедливості та ефективності правового регулювання [183, с. 290, 291].

Другим аспектом виступає цінність або ціннісний смисл. Ціннісний смисл виражає зафіксоване у свідомості людини ставлення до об’єкта, яке визначає його значущість для суб’єкта. Об’єкт набуває статусу цінності лише тоді, коли розглядається як засіб задоволення певної потреби або як умова її реалізації. При цьому цінність не тотожна самому об’єкту, а втілюється у властивостях, що надають йому здатності задовольняти людські потреби. Інакше кажучи, об’єкт є

лише носієм цінності, тоді як її зміст формується у сфері людського сприйняття та оцінки. Цінність може проявлятися як у матеріальних речах і процесах, так і в нематеріальних феноменах — знаннях, ідеях, уявленнях чи переконаннях, що відображають духовний вимір людського буття [181, с. 17].

Щоб об’єкт набув статусу цінності, необхідне його усвідомлення людиною — тобто розуміння того, що певні властивості цього об’єкта мають значення для задоволення її потреб чи підтримання життєдіяльності. Інакше кажучи, цінність не існує поза свідомістю: вона виникає лише в момент, коли суб’єкт пізнає залежність свого буття або добробуту від певного явища чи речі. Так, земля, повітря, спілкування чи природні ресурси є об’єктивно необхідними для існування, однак без усвідомлення їхньої ролі вони не набувають ціннісного виміру у свідомості людини. Цінність перебуває у тісному зв’язку зі знанням, однак не тотожна йому. Знання лише фіксує властивості об’єкта, включно з тими, що потенційно можуть задовольняти людські потреби. Проте сама здатність задовольняти потребу ще не надає об’єкту цінності. Вона виникає лише тоді, коли між людиною та об’єктом встановлюється особистісне або соціальне відношення, у межах якого ці властивості набувають значення для суб’єкта. Отже, цінність постає не як об’єктивна характеристика речей, а як результат взаємодії свідомості з навколишнім світом, де знання виступає передумовою, але не джерелом ціннісного змісту [181, с. 17].

Цінності, що лежать в основі правового інституту власності, відображають загальні суспільні погляди на справедливість, рівність та свободу. В різних культурах ці цінності можуть інтерпретуватися по-різному, відображаючи унікальні ідеали та очікування. Наприклад, в одному суспільстві приватна власність розглядається як невід’ємне право, що захищає індивідуальну автономію, тоді як в іншому – як соціальний засіб, спрямований на забезпечення загального блага та рівності доступу до ресурсів [184, с. 6, 7].

І на третьому щаблі виступає регулятивний смисл. Регулятив становить собою правило або вимогу, що визначає межі та способи допустимої поведінки в межах певної культурної системи. Саме через нього людина орієнтується у світі

соціальних норм і формує власні моделі дій відповідно до прийнятих у спільноті стандартів.

На відміну від тварин, поведінка яких переважно обумовлена генетичними програмами, людська діяльність не має вроджених алгоритмів і потребує засвоєння культурно вироблених зразків. Культура виконує функцію носія позагенетичних програм, які визначають структуру суспільного життя й виконують роль регуляторів поведінки.

Норми й правила — це форми культурних регулятивів, які людина створює й приймає свідомо. Вони можуть охоплювати найрізноманітніші сфери: від правил етикету, спортивних або правових процедур до регламентації дорожнього руху чи судочинства. І хоча людина здатна свідомо порушувати чи дотримуватися цих норм, сам факт їх прийняття передбачає добровільне самозобов'язання їх виконувати.

Введення таких регулятивів є унікальною рисою людського способу існування — формою соціального самоупорядкування, в якій культура виступає механізмом стабілізації, відтворення й гармонізації суспільного життя [181, с. 19].

Цивільний кодекс України, наприклад, встановлюютьс конкретні правила поведінки, права та обов'язки власників, а також механізми захисту та реалізації права власності (ст. 316-394) [185]. Ці нормативи слугують інструментом реалізації когнітивних та ціннісних аспектів власності, водночас адаптуючись до змін у суспільних умовах та до потреб сучасності. Вони не тільки визначають межі законних інтересів індивідів та організацій, але й забезпечують основу для судового та адміністративного захисту цих інтересів у разі їх порушення.

Регулятивний аспект власності відіграє важливу роль у забезпеченні соціальної гармонії та економічної стабільності, виступаючи як основа для передбачуваності та впевненості в юридичних відносинах. Через систему прав та обов'язків власності суспільство регулює розподіл матеріальних та нематеріальних ресурсів, сприяючи їх ефективному використанню та управлінню [186, с. 5].

Окрім того, регулятивний аспект правового інституту власності відображає здатність правової системи до саморегуляції та самовдосконалення, реагуючи на

соціально-економічні зміни, технологічний прогрес та змінені суспільні цінності. Це проявляється у постійному оновленні та адаптації законодавства, що регулює власність, включно з введенням нових форм власності, розширенням прав власників та вдосконаленням механізмів захисту [184, с. 8].

Наприклад, у відповідь на розвиток цифрової економіки та інформаційних технологій, правові системи багатьох країн адаптували свої закони з метою захисту прав на інтелектуальну власність, визнавши її ключову роль у стимулюванні інновацій та креативності. Також посилене усвідомлення важливості екологічних питань призвело до інтенсифікації регуляцій щодо використання природних ресурсів та землеволодіння, підкреслюючи необхідність збалансованого підходу між правами власності та екологічною відповідальністю.

Таким чином, регулятивний аспект будь-якого правового артефакту (на прикладі правового інституту власності) має вирішальне значення у формуванні структури правових відносин, сприяючи стабілізації суспільства, забезпеченню правової визначеності та адаптації до змінюваного світу, враховуючи при цьому потреби та інтереси всіх учасників суспільних відносин.

Наступним аспектом, в якому втілюється правова спадщина, виступає знакова система або світ знаків.

У результаті людської діяльності — як фізичної, так і духовної — речі, процеси й явища, наповнені смислом, набувають знакового характеру. Вони стають носіями певної інформації, тобто перетворюються на знаки.

Знак можна визначити як матеріальний об’єкт, явище чи дію, що виконує функцію репрезентації іншого предмета або відношення. Його сутність полягає у здатності передавати, зберігати й опрацьовувати інформацію. Іншими словами, знак виступає як посередник між реальністю та свідомістю, забезпечуючи фіксацію і трансляцію знань.

Матеріальна природа знака поєднується з його символічним змістом: він є конкретним, обмеженим у своїй формі, проте потенційно безмежним у смисловому наповненні. Саме завдяки цій властивості знакова система забезпечує передачу

правової інформації різними каналами комунікації — від традиційних до технічних — та уможливлює її раціональну, логічну чи аналітичну обробку [187, с. 4, 17].

Символ – одне з найбільш багатозначних понять, універсальна категорія, що розкривається через зіставлення предметного образа і глибинного сенсу. Переходячи в символ, образ стає «прозорим», зміст наче просвічує крізь нього, і завдяки цьому образові людина сприймає правову дійсність і будує своє правове буття. Тут слід наголосити, що створення символів відноситься до сфери впливу великої традиції, відповідно створюється професійною групою.

Під поняттям правового символу, узагальнено, слід розуміти умовний образ, який користується державною охороною, як відмітний знак, що може бути сприйнятий зорово або акустично, та якому суб'єкт правотворчості присвоює певний політико-правовий зміст, не залежний від суті цього утворення. Правові символи виступають як особливі засоби формалізації юридичного вмісту з метою надання йому ясності, визначеності, лаконічності та образності. Символи широко застосовуються практично у всіх галузях права. На сьогодні правові символи активно використовуються як знакові кодифікатори в різних обсягах та формах в нормативному регулюванні суспільних відносин [188, с. 15].

Символи як засоби законодавчої і правозастосовної техніки часто є найбільш зручним і доступним інструментом для розуміння й регулювання суспільних відносин. Для них характерна наочність, стислість та лаконічність. Якщо символи зрозумілі і вкоренилися у свідомості пересічних громадян, то державно–владне веління, зовні виражене у вигляді символу, буде реалізовуватися навіть на підсвідомому рівні. Це дозволяє деяким правознавцям вести мову про символічний характер права [189, с. 141].

До знакових проявів правової спадщини можна віднести: правову традицію, мову права, правове мислення, правосвідомість та образ права.

Така ієрархічна послідовність запропонована на підставі критерію фундаментальності, впливу на формування і функціонування правової культури та правової системи в цілому.

Уявляючи правову традицію в ролі знакового явища, можна стверджувати, що вона функціонує як носій соціально-значущих регуляторів правової діяльності, та є центром унікального смислового спрямування права. Правова традиція враховує досвід правової діяльності її попередників і акумулює його для подальшого спрямування творчих зусиль суб'єкта, викарбовуючи та підтримуючи правові цінності. В контексті правової діяльності та наслідування вона виступає як стійкий осередок, що сполучає індивіда з суспільством, об'єднує різні соціальні групи та сприяє передачі корисних правових знань і цінностей від покоління до покоління. Вона є невід'ємною частиною культурного світу і формує його унікальний правовий вимір, що відзначається індивідуальністю та цілісністю. Таким чином, правова традиція виступає важливим способом передачі як загальних правових цінностей, так і правових аспектів культури, сприяючи реалізації правового світогляду людини [190, с. 57].

Окремим знаковим виразом правової спадщини є мова права. Мова є основним засобом, через який культурні звичаї, традиції, вірування та знання передаються від одного покоління до іншого. Кожне слово, фразеологізм чи прислів'я несе в собі шари культурних значень, які відображають досвід, історію та світогляд певної спільноти. Завдяки мові люди мають можливість ділитися історіями, міфами та легендами, які формують їхнє розуміння світу та місця в ньому. Вважається, що мова сприяє формуванню моделей поведінки, які передаються від покоління до покоління та є однаковими як для малих, так і для великих груп населення, суспільства загалом. Саме за допомогою мови фіксуються символи, норми, звичаї та весь життєвий досвід людини. Ми можемо сказати, що мова є найбільш стійким і міцним зв'язком усіх поколінь, котрий походить від людини до людини, від батьків до дітей, від старших до молодших, від володарів та керівників до підвладних та підлеглих [191, с. 37]. У кожної суспільної групи формується своя, природна, мова під впливом конкретного соціокультурного середовища. Крім цього, мова служить ключовим інструментом для запису та інтерпретації історичних подій. Історичні наративи, закодовані в мові, не лише документують події, але й передають контекст, емоційні відтінки та соціальні

наслідки цих подій. Через мову можливе глибоке розуміння причин та наслідків історичних змін, що дозволяє сучасним поколінням вивчати та розуміти минуле.

Мова є знаковою системою, що слугує засобом спілкування та мислення, водночас забезпечує пізнання світу, збереження й передачу інформації. Тому володіння мовами та їхнє практичне використання свідчать про рівень культури особистості. Розвиненість національної мови — її багатство, словниковий запас, внутрішня структура — відображає ступінь зрілості національної культури. Вона виконує функцію вираження почуттів, настроїв і емоцій, а також є складовою духовного світу, що формує цінності та значення.

Мова постає як ментальний феномен, що є основою комунікації: у ній закодовані знання людини, її уявлення про навколишню дійсність, особистий досвід і цілісна картина світу спільноти. У процесі спілкування мовлення того, хто говорить, спрямовує увагу слухача до певної інформації, упорядкованої в його свідомості як частина загальної картини світу [192, с. 10, 11].

Відповідними особливостями та характеристиками наділяються і специфічні мови (медична, правова, технічна), як похідні від загальної національної мови, та зазнають впливу всіх культурологічних, цивілізаційних та інших чинників, які зумовлюють специфіку і природної мови [193, с. 227].

Таким чином, мова права осмислюється, як цілісна комунікативно-галузева підсистема літературної мови з певним набором характерних лінгвостилістичних і структурно-жанрових ознак, зумовлених специфікою правової сфери та комунікативно-професійними потребами в ній; як надзвичайно важлива й соціально значуща сфера мовної комунікації, що забезпечує нормативно-правове регулювання діяльності суспільства [194, с. 24].

Мова права як соціально та історично сформована сукупність мовних засобів (лексичних, фразеологічних, граматико-стилістичних) являє собою поліфункціональну, багаторівневу, відкриту і стилістично диференційовану систему. Вона забезпечує нормативно-правове регулювання, виконуючи низку функцій: номінативну, гносеологічну, аксіологічну, комунікативну, регулювальну,

культуроносну, виховну та естетичну. Ця мова відображає культурологічні, цивілізаційні впливи, формуючи специфіку правової спільноти [195, с. 12].

На цьому етапі можна визначити певні взаємозв'язки між правовою традицією, правовою спадщиною і мовою права, яка є їх сполучною ланкою.

Мова права нерозривно пов'язана з правовою традицією, оскільки для формулювання, збереження та передачі правових знань, досвіду, смислів, іншої інформації, відтворюваних цінностей необхідна чітка мова.

Отже, правова традиція має значний вплив на формування мови права, визначаючи її структуру, лексику, стилістику та загальні принципи використання. Лексичний рівень включає специфічні терміни, що відображають юридичні поняття. Структурний рівень впливає на організацію юридичних текстів, а стилістичний рівень визначає їх формальність та консервативність. Культурний рівень забезпечує зв'язок мови права з ширшим культурним, соціальним та історичним контекстами.

Таким чином, правова традиція формує мову права на кількох рівнях, забезпечуючи її специфічні характеристики, які необхідні для ефективного функціонування правової системи. Вона дозволяє мові права відображати історичні, культурні та соціальні особливості суспільства, забезпечуючи збереження та передачу правових норм і цінностей крізь час.

Іншим рівнем взаємодії визначається зв'язок мови права з правовою спадщиною. Мова права відіграє центральну роль у підтримці та культивуванні правової спадщини, виступаючи як основний інструмент для збереження, передачі й розвитку правових знань, норм та цінностей.

Через мову права реалізуються процеси збереження правових знань, передачі цінностей, інтерпретації норм та юридичної освіти, що забезпечує стабільність та адаптивність правової спадщини і правової системи в цілому [196, с. 80].

Наступним знаковим проявом правової спадщини є правове мислення, адже воно включає здатність аналізувати, інтерпретувати та застосовувати правові норми в різноманітних ситуаціях. Правове мислення розвивається на основі знання мови права та історичних традицій.

Правове мислення – це специфічний спосіб аналізу, інтерпретації та застосування правових норм та принципів. Воно включає логічне міркування, критичний аналіз, здатність розуміти та застосовувати закони в конкретних життєвих обставинах.

Правове мислення є фундаментальним аспектом юридичної професії та правової науки. Воно не лише дозволяє правникам розуміти та інтерпретувати закони, а й використовувати їх для вирішення конкретних питань і проблем [197, с. 15-16].

Правове мислення становить інтелектуальну основу ефективного аналізу та застосування правових норм і принципів. Воно інтегрує логічне міркування, критичну рефлексію, а також здатність до інтерпретації правових положень і їхнього практичного втілення. Особливе значення має логічне мислення, яке дозволяє послідовно формулювати висновки на основі визначених посилів — законодавчих актів, судових рішень, доктринальних підходів, — із застосуванням методів дедукції, індукції та аналогії.

Критичний аналіз є невід'ємною частиною правового мислення. Він передбачає оцінку джерел та аргументів на предмет їх достовірності, релевантності та значимості. Це включає в себе виявлення слабких місць в аргументації, визначення прогалин в законодавстві та оцінку потенційних наслідків застосування різних правових норм. Правове мислення також передбачає врахування ширшого соціального, економічного та політичного контексту, в якому застосовуються правові норми, що дозволяє зрозуміти їхнє справжнє призначення та ефект.

Інтерпретація правових норм є ключовою для їх правильного застосування до конкретних життєвих обставин. Це вимагає не лише розуміння букви закону, але й глибокого проникнення в його дух задля досягнення справедливого результату. Здатність застосовувати теоретичні знання та правові принципи у практичній діяльності відіграє важливу роль у вирішенні конкретних справ, у захисті прав та інтересів клієнтів.

Отже, правове мислення є комплексним процесом (який включає логічне міркування, критичний аналіз, глибоку інтерпретацію та практичне застосування

правових норм), котрий спрямований на ефективне вирішення юридичних питань та проблем. Правове мислення лягає в основу не лише юридичної практики, але й формування правової свідомості.

Правова свідомість, що включає в себе знання про право, ставлення до нього та готовність його застосовувати, є результатом взаємодії особистісних і соціальних факторів, серед яких правове мислення відіграє вирішальну роль. Воно дозволяє індивідам не просто пасивно сприймати правові норми, а активно аналізувати їх, розуміти їх значення та вплив на особисте життя й суспільні відносини загалом.

Наступним в ієрархії знакових систем, в контексті правової спадщини, доцільно виділити такий елемент, як правосвідомість. Вона відображає внутрішнє сприйняття та ставлення індивідів до права, його норм і принципів. Правосвідомість, на думку В. Мужа, формується під впливом правової традиції, мови та мислення, і воно є важливим для забезпечення соціальної згуртованості та дотримання правових норм [198, с. 40]. Цілеспрямований процес активного відображення дійсності у свідомості людини, зумовлений суспільно-історичною практикою людства, є процесом пізнання, в основі якого лежить активна, конструктивна і конструююча діяльність суб'єкта. Суб'єкту притаманна активна роль у створенні, інтерпретації, осмисленні та використанні власного досвіду, а також у процесі генерації та використання знань. Суб'єкт пізнає право і правову дійсність з допомогою таких чинників: по-перше, правової традиції, по-друге, за допомогою мови права та правового мислення, які тісно пов'язані, є взаємозалежними і впливають один на одного.

Як семіотичний елемент, правосвідомість є складним багатоаспектним соціальним феноменом, у якому людина стверджує свою власну правову приналежність і визнає правову приналежність інших людей.

Як зазначає З. Петрович: «Поняття правосвідомості охоплює юридичний, соціокультурний, філософський рівні. На першому рівні – знання права і свідоме його засвоєння. Це мінімум правосвідомості, без якого немає правового та громадянського суспільства. Другий рівень сягає за юридичні межі розуміння

правосвідомості і розглядає його в широкому соціокультурному та історичному контекстах. Тут право сприймається як феномен культури, а культура визначається як здатність свідомого засвоєння і виконання правових норм. Третій рівень свідчить про метафізичний вимір права. Тут ідеться про «чисте в праві» (відкриття Канта) як буття розуму, що відкриває перспективу його наукового та філософського осмислення (виявлення смислу та призначення права)» [199, с. 500]. Слід наголосити, що правосвідомість формується, розвивається та корегується, але не передує праву, на відміну саме від образу права, як первинного передчуття та його ідейно-зароджуваної ознаки.

Отже, правосвідомість виникає, розвивається, функціонує та відтворюється в середовищі суспільства й завдяки соціальній діяльності.

В контексті семіотичності правової спадщини варто звернути увагу на концепцію «міфологічної свідомості» як колективної форми світосприйняття, особливого типу останнього, «відмінного від науково-логічного мислення, що має специфічну систему побудови і власні закони розвитку» [200, с. 35]. Міфологічна свідомість – неодмінний атрибут суспільного розвитку з найдавніших часів і до наших днів, суттєва складова нашого світосприйняття та світорозуміння [201, с. 239]. Перебуваючи в міфологізованому світі і бувши переконаною у його реальності, людина іде за заданою міфологічною логікою, сприймаючи її як дійсну і раціональну, «аналізує» сконструйовану реальність запрограмованими ззовні методами «логічного аналізу» [201, с. 240]. Така ситуація одвічна і перманентна, а подальший розвиток технологій контролю свідомості сприяє її більшій насиченості міфами і формує людину, яку можна визначити як «символічну істоту» [202, с. 313].

Як зазначає П. Герчанівська, міфологічна свідомість – синкретична, що проявилося в єдності міфу, обряду, ритуалу й мистецтва (в яких відбилася система цінностей, прийнята у спільноті). Цю взаємодію, на її думку, не можна розуміти як простий конгломерат культурних явищ, оскільки вони являють собою нерозривну цілісність – світоглядну, функціональну, структурну, художню, естетичну [200, с. 38]. Міфологічна свідомість формується у межах традиції, як основної форми зберігання і ретрансляції міфів.

І. Костюк наголошує на аксіологічній функції міфу і зазначає, що міфологічна свідомість є носієм ціннісного ставлення суб'єкта до світу, показуючи загально-значущі цінності та мету історичного розвитку, за допомогою яких індивід може орієнтуватися в різних життєвих ситуаціях і відповідно коригувати свої вчинки. Міф закріплює безумовну цінність кожного носія міфологічної свідомості, власна роль в історії усвідомлюється як видатна й виняткова. Таким чином, міф пропонує людям правила соціальної поведінки, зумовлює систему ціннісних орієнтацій, полегшує переживання стресів, спричинених критичними станами природи, суспільства та індивідуума. Міф є своєрідною ослабленою етичною свідомістю, він не знає чіткого поділу на правду і вигадку, він швидше виправдовує те, що корисне людині. Життєва значущість міфу диктується саме вирішенням насущних проблем людини, його ціннісна шкала визначається суспільними інтересами роду, етносу, держави [203, с. 370].

Міфологічна свідомість була засобом описання структури уявлень про різні аспекти дійсності. У сучасних наукових доробках використовується конструкція «образ світу» для позначення саме «описання структури уявлень про різні аспекти дійсності» [204]. Отже, можна припустити, що міфологічна свідомість і була засобом побудови та існування певного образу світу, в тому числі й правового.

Для позначення смислових утворень, що відображають правову сферу, використовується поняття «образ права», як співвідносне з таким теоретичним конструктом, як «образ світу» («картина світу»). Він може бути розглянутий як підсумковий аспект, оскільки формується під впливом усіх вищезазначених факторів, і відображає загальне уявлення про право в суспільстві. Образ права впливає на правосвідомість громадян, їхню поведінку та взаємодію з правовою системою.

Модель образу права може бути побудована, відштовхуючись від концепції образу світу, оскільки так само, як в індивідуальному, так і в груповому образі світу, має бути присутня цілісна модель відношення до правової сфери, пов'язана зі специфікою діяльності суб'єкта стосовно цього аспекту соціальної реальності [205, с. 19-20].

Образ права у формі смислових структур, передусім особистісних правових цінностей і смислових конструкцій, втілює попередньо встановлене відношення до правової реальності, яке проявляється у відповідних смислових налаштуваннях у контексті конкретної соціальної діяльності.

Таким чином, образ права можна визначити як комплексне уявлення про правову систему, що включає в себе ідеали справедливості, методи регулювання правових відносин, а також очікування від правозастосування. Він формується під впливом історичного правового досвіду, правової традиції та традицій у праві, і безумовно віддзеркалює в собі правову культуру. Образ права можливо простежити завдяки історичному правовому контексту, який відображає особливості національної правової думки (як сучасної, так і тієї, що склалася в минулому), особливості правових цінностей, правових наративів, правового дискурсу, які можуть передавати уявлення про право та його роль у суспільстві. Важливе значення відіграють такі елементи знакової системи, як символи, метафори, вірування, які нерідко мають глибокі історичні корені й дозволяють ідентифікувати та інтерпретувати правові ідеали, цінності. Образ права тут відіграє сполучну роль між минулим і сучасністю, дозволяючи зберегти та адаптувати історичні ідеали й цінності до поточних умов життя суспільства.

Актуалізація сформованого образу права передує кожному акту відображень правових об’єктів і явищ в свідомості; отримання інформації має правове звучання. При сприйнятті будь-якого нового закону, оцінці ефективності роботи правоохоронної системи, існуючі смисли образу права значною мірою впливають на прийняття чи неприйняття інформації, що надходить. Коли правова інформація проходить через систему правових цінностей та смислових конструкцій і отримує особистісний контекст, виникають смислові настанови щодо неї. Ці настанови впливають на спрямованість поведінки суб’єкта в юридично значущих ситуаціях і відіграють ключову роль у формуванні майбутньої правосвідомості. Це відображає сутність правового життя, яке проявляється у формі образів у свідомості індивіда, який активно реалізує право, створює нові юридичні норми, оцінює та глибоко осмислює його значення.

Образ права та його вплив на сприйняття і поведінку людей можна аналізувати в контексті правової спадщини через призму сукупності правових актів, конкретних законів, різновидів правової діяльності, культивованих правових принципів і цінностей, які передаються з покоління в покоління. Звідси випливає, що правова спадщина формує основу для правової системи та відіграє вирішальну роль у формуванні загального ставлення до права серед населення. Це відношення, своєю чергою, впливає на правову культуру, сприйняття законності та авторитету правових інституцій. Крізь призму правової спадщини можна простежити, як історичні традиції, засадничі правові доктрини й цінності впливають на норми поведінки та стандарти справедливості в суспільстві.

Вплив правової спадщини на суспільство та індивідуальну свідомість може бути як позитивним, так і негативним, залежно від того, наскільки ефективно і справедливо правові норми втілюються в життя. Позитивна правова спадщина, що базується на принципах рівності, справедливості та поваги до прав людини, сприяє формуванню довіри до правової системи, підвищенню правової обізнаності та активності громадян у захисті своїх прав і свобод. Водночас негативне сприйняття правової спадщини, викликане несправедливими законами, корупцією чи неефективністю правозастосовної системи, може призвести до розчарування в праві як інструменті соціальної регуляції, зниження правової культури та загального правопорядку.

Таким чином, правова спадщина не тільки віддзеркалює історичний досвід та культурні традиції суспільства в правовій сфері, але й визначає майбутнє розвитку правової системи, її здатність адаптуватися до сучасних викликів та потреб, забезпечуючи гармонійне співіснування і стабільність в суспільстві. Дослідження семіотичності правової спадщини, в новітню епоху розвитку філософсько-правової науки, проводиться за допомогою різноманітних методів і підходів, і серед них особливо перспективним видається семіотико-правовий підхід. Категорія семіотики права розкривається через аналіз відповідності та взаємозв’язку між правовими поняттями й символами, що виходить за межі текстового та термінологічного (понятійного) рівня, і дозволяє розглядати правові дослідження

на рівні смислу, оскільки «у праві звичайна, але застаріла термінологія часто перекручує суть нових явищ» [206, с. 367].

Якщо огляд культури як світу людської діяльності розкриває, головним чином, її матеріальні прояви, як світу смислів – її духовний зміст, то культура як світ знаків постає перед нами у єдності матеріального і духовного.

Зрозуміти будь-яке явище правової культури — це не просто зафіксувати його чуттєву форму, а збагнути внутрішній, «невидимий» смисл. Саме завдяки здатності виступати у вигляді знака, символу чи тексту, які потребують інтерпретації, воно й стає фактом правової культури.

На основі інформаційно-семіотичного підходу до визначення правової культури, правова спадщина може бути розглянута через подібну призму, проте з акцентом на правові аспекти суспільного життя. Таким чином, правова спадщина постає у трьох основних аспектах: світ правових норм і законів, світ правових значень та інтерпретацій, світ правових символів і знаків. Феномени правової спадщини – це будь-які правові документи, закони, нормативні акти, судові рішення, що штучно створені в процесі суспільної діяльності та несуть в собі певні значення, інтерпретації, тобто постають як символи і знаки, що мають правове значення. Сукупність цих правових символів і знаків утворює правові тексти, в яких міститься інформація про правові відносини, норми та цінності суспільства.

Виходячи з вищесказаного, можна сформулювати коротке (інформаційно-семіотичне) визначення правової спадщини. Правова спадщина – це система правової інформації, яка зберігається і накопичується в суспільстві за допомогою створюваних у рамках правової системи символів і знаків, і яка відображає сукупність правових норм, цінностей та інтерпретацій, що складають основу правового порядку і регулювання суспільних відносин.

2.3. Типологічні характеристики та критерії класифікації правової спадщини.

Як відомо, класифікація (від лат. classis «розряд» і facere «робити») – це загальнонауковий метод систематизації знання, спрямований на організацію деякої

сукупності (множини) досліджуваних об’єктів різних сфер життєдіяльності в систему супідрядних груп (класів), за якими ці об’єкти розподілені (на підставі їх подібності). У теоретичному правовому вимірі класифікація використовується для систематизації і впорядкування правового матеріалу, щоб зробити його більш доступним для аналізу, порівняння та використання. Відповідно, основною метою класифікації є визначення місця об’єктів в системі та встановлення наявності певних зв’язків між ними, що у майбутньому визначає подальше упорядкування множини об’єктів [207, с. 20]. Відповідно, класифікація – це процес систематизації та впорядкування об’єктів правової спадщини на основі їхніх сутнісних властивостей і подібностей, спрямований на спрощення доступу до правового матеріалу для його аналізу та порівняння. Вона може бути дескриптивною, коли враховуються зовнішні характеристики, або структурною, коли акцент робиться на сутності об’єктів. Класифікація охоплює широкий спектр правових явищ, таких як правові норми, судові рішення, правові інститути, і має на меті організувати ці об’єкти у зрозумілі групи відповідно до чітко визначених критеріїв.

У контексті правової спадщини та правової науки в цілому, об’єктами класифікації можуть бути, наприклад, канонічні норми, правові норми, судові рішення, правові інститути, суб’єкти права, правові цінності, правові ритуали, правові системи самі по собі. Але тут, стосовно правової системи, на поверхню виходить вже не стільки їх класифікація, скільки типологізація, оскільки при виокремленні правових систем важливішими будуть не окремі прояви, а загальна структура, закономірності та властивості правової системи (наприклад, українська правова система). Тут доцільно акцентувати, що типологізація – це процес наукового аналізу, спрямований на виявлення загальних структур, закономірностей і властивостей об’єктів, орієнтований на визначення спільних рис і відмінностей між ними. У правовій сфері типологізація фокусується на правових системах та їхніх структурних характеристиках, що дозволяє здійснювати порівняння різних систем і глибше розуміти сутність об’єктів. Цей процес має абстрактний характер, вимагає аналізу загальних закономірностей, спільного та відмінного, сприяючи осмисленню загальних принципів функціонування правових систем.

Для проведення типологізації правової спадщини можна використовувати ресурси цивілізаційного підходу, в межах якого можна виділити внутрішньоформаційний, міжформаційний і регіонально-епохальний типи спадщини.

Внутрішньоформаційний тип правової спадщини виникає та розвивається всередині однієї формації та відображає правові особливості певного суспільного устрою (наприклад, античне римське право, яке сформувалося в рамках римської цивілізації, античне слов'янське право та ін.).

Міжформаційний тип правової спадщини переходить через різні історичні та суспільні формації (наприклад, принципи візантійського права, адаптовані для сучасної української правової системи, чи то засади римського права, адаптовані для сучасної континентальної правової системи). Така типологія забезпечує наступність правових ідей і принципів у різних соціальних укладах (наприклад, принцип верховенства права, який походить із античних джерел, але активно розвивається в сучасних правових системах) [208, с. 176].

Останній, регіонально-епохальний, тип правової спадщини має чітко визначену регіональну або часову прив'язку (наприклад, право Київської Русі, правова спадщина доби Литовсько-польського панування). Такий підхід до типології правової спадщини відображає культурно-історичні особливості певного регіону або епохи. Наприклад, правові традиції козацтва, які поєднували звичаєве право з новими для того часу ідеями самоврядування. Досліджуючи правову спадщину Великої революції, ми отримуємо можливість вивчати і розуміти цінності, ідеї та досягнення різних культур та епох. Такий підхід дозволяє нам глибше осмислювати й використовувати ці спадкові активи для розвитку та гармонізації суспільства [209, с. 113, 114].

Окремої уваги заслуговує застосування історико-генетичного підходу при типологізації правової спадщини, в межах якого можливо розділити правову спадщину на два великі типи, враховуючи час їх виникнення:

– архогенетичну правову спадщину, яка включає елементи, що сформувалися в період первісно-общинного устрою,

– і неогенетичну, яка сформувалася на більш пізніх етапах історії.

Такий поділ дозволяє нам ретельно вивчати та аналізувати розвиток спадкових цінностей від давніх часів до сьогодення, зрозуміти, як вони вплинули на формування сучасного суспільства і правової системи.

Розглядаючи правову спадщину як систему взаємопов'язаних явищ (пізнавальних, інституційних, прагматичних, комунікативних, релігійних, естетичних тощо), можна виокремити такі типи її прояву:

1) духовний – духовність є не що інше, як спосіб існування спадщини. Якщо правова спадщина – це умова існування в сучасному світі, що забезпечує здатність до самоідентифікації, то духовність є інструмент збереження її самої, необхідна умова синкретичного осмислення правового досвіду і модернізації суспільства на основі такого осмислення;

2) історичний – говорить нам про правову пам'ять етносу;

3) соціальний – дозволяє вибудувати в суспільстві систему правових цінностей, спираючись на минуле як на кращий фундамент регулювання певного роду відносин;

4) матеріальний – фіксується специфікою правових відносин в історії розвитку та існування етносу.

Самостійно виступати критерієм типологізації правової спадщини заслуговує спосіб комунікації між поколіннями та окремими суб'єктами, відповідно до якого можна виділити такі типи правової спадщини:

- безпосередня правова спадщина (передача правового досвіду від «учителя» до «учня»). Це процес передачі правового досвіду, що базується на безпосередньому контакті між «учителем» та «учнем» без проміжних посередників. Цей процес передбачає передачу не лише знань та навичок, але й цінностей, формування правового мислення, розуміння підходів до розв'язання правових питань, закріплення професійних стандартів.

«Учитель» у цьому контексті може виступати як досвідчений юрист, який має широкий досвід у певній галузі права. Він передає свої знання, вміння та досвід «учневі»-юристу, який знаходиться на початковому етапі своєї кар'єри або має

менше досвіду. Цей процес може відбуватися через різні форми, включаючи наставництво, менторство, навчання на робочому місці тощо.

Ключовими поняттями в цьому контексті є передача знань, досвіду та професійних навичок. Цей процес може бути описаний як «професійний правовий розвиток».

Отже, безпосередня правова спадщина виступає як ефективний механізм передачі правового досвіду, що сприяє розвитку професійних навичок та підвищенню якості юридичної практики.

- Опосередкована правова спадщина (передача відбувається через «текст» і «контекст»), об'єднуючи всі раніше перераховані та інші види правової спадщини.

Опосередкована правова спадщина є процесом передачі правового досвіду, де передача знань, навичок та цінностей відбувається через використання письмових джерел («текст») та контекстуального аналізу соціокультурних, історичних та інших факторів («контекст»). Цей тип спадщини може об'єднувати різні види правової спадщини, включаючи безпосередню передачу від «учителя» до «учня», та інші.

У контексті опосередкованої правової спадщини, «текст» може включати закони, постанови, судові рішення, наукову доктрину, правові коментарі, канонічні збірники та інші письмові джерела, які містять правову інформацію. Ці текстові джерела можуть відображати актуальний стан законодавства й практики та служити джерелом знань для наступних поколінь юристів.

«Контекст» охоплює ширший культурний, історичний та соціальний контекст, в якому виникають і застосовуються правові норми. Він може включати культурні та історичні традиції, політичні умови, економічні фактори, соціальні цінності й інші аспекти, які впливають на розвиток та застосування права [210, с. 44].

Таким чином, опосередкована правова спадщина враховує важливість як письмових джерел права, так і контекстуального розуміння, що допомагає

забезпечити повніше і глибше розуміння правової системи та її розвитку для наступних поколінь.

Одну з потужних складових, яка пронизує будь-яку національну правову спадщину (України зокрема), становить релігійна складова, яка базується на релігійній традиції конкретного суспільства та виступає самостійним видом правової спадщини в релігійному контексті. Відповідно до визначення, релігійна традиція у праві відображає специфіку правової системи, зумовлену впливом певної релігії на неї [211, с. 44]. Іншими словами, релігійна правова традиція є частиною правової спадщини, і визначає яким чином, і якою мірою вона впливає на історичний розвиток права того чи іншого суспільства. Кожній релігійній традиції у праві властива низка рис, які впливають на загальне розуміння усієї правової спадщини, і позначаються на особливостях розвитку та функціонування усіх елементів, які є об'єктами правової спадщини. Такі риси можуть бути поділені на дві групи:

- сутнісно-функціональні (спільні для всіх релігійних правових традицій, тобто такі, що відображають природу цих традицій та їх роль у правовій системі), а також
- змістовні (властиві кожній конкретній традиції). В залежності від змістовної характеристики релігійного впливу на розвиток права, правову спадщину України можна відмежувати від іншої на підставі релігійної традиції, а саме за православною характеристикою, католицькою характеристикою, або в цілому за християнською [212, с. 26].

Релігія, подібно до правової традиції, вважається стійкою та несхильною до частих змін, несхильною до радикальної відмови від прийнятих та закріплених цінностей і принципів, своєю чергою релігія пов'язана з правовою спадщиною, оскільки визначає вектор, за яким правова спадщина буде відфільтровувати найкращі напрацювання для їх подальшого укорінення в свідомості та менталітеті. В цьому контексті можна зазначити, що важко уявити раптовий стрибок у розвитку християнських православних цінностей. Початкові цінності залишаються незмінними і є основою для формування секулярних моральних цінностей та

етичних кодексів. Не лише їхній зміст, але і форма залишаються сталими протягом багатьох століть [213, с. 11]. Сьогодні все більше стає очевидним, що право і релігія перебувають у складному діалектичному взаємозв'язку та взаємозалежності. Релігія впливає на дух права, є важливим фактором, що визначає сутність правової традиції. Православ'я відіграло важливу роль у формуванні національної правової традиції, встановивши особливе ставлення до права і справедливості. Воно підкреслило важливість моральних норм порівняно з нормами права та суттєво вплинуло на розробку різних галузей законодавства [214, с. 126]. У рамках цього контексту, аналізуючи відносини, взаємодію та вплив права і релігії (як взаємопов'язаних явищ регулятивного характеру, які включають і ціннісний (нормативний), і ненормативний аспекти), можна визначити дві великі групи правових традицій: світські і релігійні. Вони відрізняються характером взаємодії правової системи з релігією. У першому випадку ця взаємодія опосередкована філософією і юридичною наукою. У другому випадку ця взаємодія є прямою, і право тут не розглядається як самостійна конструкція. В цій ситуації релігія виступає як основна система соціального регулювання [215, с. 235].

Повертаючись до класифікації та виокремлення відповідних критеріїв, слід наголосити, що критерієм класифікації є основна ознака, за якою здійснюється поділ об'єктів на групи. У правовій сфері такими критеріями можуть виступати форма вираження норм, сфера застосування, предмет правового регулювання, спосіб санкціонування тощо. Відповідно до обраного критерію, об'єкти класифікації розподіляються на класи або категорії — відносно однорідні групи, що мають спільні характеристики. Кожна з таких груп може мати власні внутрішні особливості, що дозволяє здійснювати подальшу деталізацію й систематизацію.

Таким чином, класифікація виступає засобом впорядкування правового матеріалу та логічної організації правових явищ. Вона забезпечує не лише структуроване подання правової інформації, але й створює передумови для глибшого аналізу, зіставлення та узагальнення. У цьому контексті класифікація має важливе значення як у теоретичному, так і в практичному аспекті: в наукових

дослідженнях вона сприяє формуванню чіткої картини правової системи, а в юридичній практиці — забезпечує зручність застосування норм і стандартів.

Узагальнюючи, класифікація у теоретичному правовому вимірі є важливим інструментом для організації та розуміння правового матеріалу, що сприяє розвитку правової науки, практики та передачі упорядкованої інформації.

У наукових дослідженнях передбачається наявність єдиних методологічних аспектів класифікації відповідно до загальної теорії класифікації. Тому існує необхідність розрізняти «дескриптивні» класифікації, які дають можливість привести до зручного вигляду накопичені результати, які використовуються в більшості природничих, технічних і гуманітарних наук, і «структурні» класифікації, спрямовані на визначення сутності об'єктів, що класифікуються. Даний підхід дозволяє градувати класифікації за шкалою «екстенсіональність – інтенсіональність». Екстенсіональні (дескриптивні) – це класифікації, засновані на зовнішніх характеристиках об'єктів, інтенсіональні – на сутнісних. У такому розумінні інтенсіональні класифікації зближуються з типологією. Одночасно мають місце широке і вузьке трактування класифікації. В широкому сенсі це довільне виділення груп у множині матеріалу, у вузькому – це розподіл об'єктів по групах (класах) на основі подібності або відмінності [216, с. 92].

Видається можливим розглядати поняття «класифікація» як еквівалентне поняттю «категоризація». Наголошуємо, що науково обґрунтована класифікація (категоризація) предметів і явищ відіграє ключову роль у процесі пізнання, і дає можливість отримати більш глибокі знання про класифіковані об'єкти. Досліджувані об'єкти розподіляються на види і класи не випадково, а відповідно до їх найважливіших відмінних ознак. Усі класи і групи взаємопов'язані й утворюють динамічну структуру, яка має враховувати загальні закономірності. Крім того, будь-яка класифікація включає в себе не лише констатацію поточного стану об'єктів, але й враховує їх історичний розвиток.

Класифікація правової спадщини залежить, передусім, від погляду конкретного дослідника на саме поняття правової спадщини та її складові. На сьогодні науковий інтерес вчених-правознавців пов'язаний, переважно, з аналізом

правової спадщини як цілісності або окремих складових правової спадщини, які відграють роль у правовому розвиткові та наступності. Окремі складові правової спадщини розглядаються як «категорія юриспруденції, феномен правової культури та елемент правової системи» [21, с. 5], або, висловлюючись нашою термінологією стосовно об'єктів правової спадщини – правовими артефактами.

Як основу класифікації різних форм прояву правової спадщини, можна застосувати багатовимірну модель, відповідно до якої виділено три виміри суспільного життя людей, як системи, що реально функціонує й розвивається:

1) суб'єкт діяльності (тобто хто діє);

2) об'єкт діяльності (на що направлена діяльність і де вона здійснюється);

3) спосіб діяльності (яким чином здійснюється людська діяльність). Ця багатовимірна модель може стати основою для інтеграції всіх аспектів культурної спадщини. У цьому контексті пропонується створення класифікації, перш за все, за суб'єктами – тими, хто несе, тобто створює та відтворює спадщину. Оскільки спадщина включає в себе соціально сформовані стереотипи, правові цінності та правовий досвід, то носіями цієї спадщини можуть бути будь-які історичні спільноти у найширшому розумінні цього слова. Спільноти можуть проявлятися у різних формах, таких як етнічні та соціально-групові. По-друге, спадщина може бути класифікована за сферами, в яких вона функціонує.

Особливого інтересу набуває можливість класифікувати правову спадщину за ступенем її сформованості та офіційного визнання. На цій основі правова спадщина може поділятися на формальну і неформальну. Умовно (щодо одне одного) до формальної правової спадщини відносяться правові інститути, закони, рішення, канонічні норми, власне саме право. До неформальної правової спадщини можна віднести релігію, язичництво, міфологічні світоуявлення, народні повір'я, правові міфи, правові ритуали.

Аналогічно до наведеного підходу можна простежити й інші спроби осмислення різноманіття правової спадщини, зокрема у звичаєвих практиках, що фіксують і передають соціально-правовий досвід:

1) за ступенем акумуляції та передачі – норми, звичаї, обряди, знання, зразки..., що передаються з покоління в покоління по пам’яті;

2) за ступенем оформленості офіційно прийнятих норм – формальні і неформальні.

Передана з одного покоління до іншого в зафіксованому вигляді (як правило, письмовому), правова спадщина включає офіційно прийняті норми поведінки та установки [21, с. 5, 7].

Використовуючи напрацювання науковців (щодо аналізу спадщини у сфері культурології та пристосування теоретичних доробків до класифікації правової спадщини), припустимим є виділення трьох основних напрямів:

1) акцентування на змісті правової спадщини, іншими словами, на тому, що передає спадщина;

2) фокусування на тому, як іде передача (трансляція) інформації, тобто на процесі передачі змісту правової традиції, правових цінностей, правового досвіду, мови права, патернів правового мислення, правового менталітету, що забезпечує комунікацію між різними поколіннями;

3) наголошування на ставленні нового покоління до своїх предків у площині негативних або позитивних настанов (суб’єктний напрям).

В основі загальної класифікації правової спадщини лежать такі підходи:

– комунікативний підхід, при якому основні проблеми дослідження концентруються навколо передачі інформації;

– об’єктний підхід, в рамках якого розглядаються питання понятійного апарату;

– аксіологічний підхід, який концентрується на оцінці ставлення до елементів правової спадщини [217, с. 95].

Аналогічні підходи до розуміння правової спадщини, але під іншою назвою, пропонує Д. Лубан:

– трансмісійний – зосереджується на передачі елементів правової спадщини в процесі комунікації між поколіннями;

– об’єктивний – трактує правову спадщину як актуалізоване правове минуле;

– суб'єктивний – зображує правову спадщину як оціночне звернення сучасного покоління до минулого, як особливий рід цінностей, захист чи критика яких містить апеляцію до їх походження з минулого [218, с. 1038].

Існують різні критерії класифікації правової спадщини, а також можливість об'єднання їх в одному дослідженні.

Свого часу, С. Павлов пропонував застосовувати класифікацію правових традицій до правового минулого. В певному контексті це припустимо, але повністю з цим погодитись не можна, оскільки це два різних підходи до організації та розуміння правового минулого.

Класифікація правових традицій спрямована на класифікацію різних правових традицій, які виникли внаслідок історичного, культурного та географічного контексту. Наприклад, можна виділити такі традиції, як законодавча (романо-германська) правова традиція, прецедентна (англійська) правова традиція, ісламська правова традиція тощо.

Класифікація правових традицій спрямована на визначення основних правових традицій, їхніх особливостей та історичного походження. Наприклад, при порівнянні різних правових традицій можна вивчити їхні принципи, методи та особливості. На відміну від цього, класифікація правової спадщини спрямована на організацію правового матеріалу, який виникає внаслідок цих різних правових традицій, за конкретними критеріями.

Наприклад, порівнюючи законодавчу та прецедентну правові традиції, ми можемо вивчити їхні особливості, а потім застосувати класифікацію правової спадщини для розрізнення видів правових норм чи форм зовнішнього вираження правової спадщини в контексті цих традицій; чи порівняти та виокремити схожості та розбіжності у функціонуванні тих чи інших правових інститутів та інститутів права, зрозуміти, чому один інститут плавно увійшов у використання при запозиченні, а інший не знаходить свого відтворення.

Цей приклад демонструє, що класифікація правової спадщини має бути спрямована на розділення правової спадщини на різні категорії за конкретними

критеріями (наприклад, форма зовнішнього виразу, види норм, сфери застосування, інституційна вираженість, суб'єкти права та ін.).

На нашу думку, більш прийнятним підходом до класифікації правової спадщини буде виокремлення її нижчеописаних критеріїв та видів.

За формою виявлення представляється можливим простежити зовнішнє оформлення змісту правової спадщини, яка знаходить свій вираз в офіційних документах чи не має безпосередньої нормативної оформленості, але зберігає та відтворює загальну визнаність суспільством. Відповідно можна вести мову про наявність нормативної та ненормативної правової спадщини.

За нормативною ознакою можна виділити правову спадщину, що закріплюється в Конституції, випливає із законів, міститься в інших нормативно-правових актах. Нормативна правова спадщина – це сукупність нормативно-правових актів, які зберігають інформацію про константи правової системи, що формувалися в минулому, були передані (трансльовані) в теперішні часи та впливають на правові аспекти суспільства. Нормативна правова спадщина відображає стан правової системи, правові підходи та цінності в межах конкретної правової культури або правового контексту. Вона може використовуватися для формування нових чи підтримки вже сформованих правових інститутів, цінностей, які є необхідними для збереження правової пам'яті в контексті еволюції правової системи [219, с. 58].

Ненормативна правова спадщина охоплює правові принципи, мову права, правові звичаї, юридичну доктрину та інші неофіційні джерела права, які не є прямо закріпленими в нормативних актах, але суттєво впливають на формування правової практики, відтворення смислів, інтерпретаційну (правотлумачну) діяльність. Ненормативна правова спадщина доповнює нормативну, розширюючи розуміння права та його застосування в різних контекстах.

Оскільки правова спадщина має нормативний прояв, відповідно в її нормативній основі міститься інформація про те, які правовідносини існують, як встановлюється їх зміст, визначається порядок захисту прав та інтересів, які існують процедури в реалізації права, що є безпосередньо успадкованим правовим

досвідом. Виходячи з цього, правова спадщина може мати матеріальний та процесуальний прояв.

Матеріальна правова спадщина включає напрацьований досвід минулого, який проявляється в особливостях юридичної техніки стосовно визначення нових прав та обов'язків, порядку та особливостей визначення нових правових статусів осіб у нових правових відносинах та ін. Матеріальна правова спадщина підтримує та визначає правові відносини між суб'єктами права та встановлює їхні права та обов'язки в межах правової системи. Таким чином вибудовуються рамки, в яких кожен суб'єкт права, реципієнт правової спадщини, усвідомлює та відтворює в своїй діяльності сформовані в суспільстві на основі наявного правового досвіду та завдяки цілеспрямованій діяльності юристів кліше стосовно правових ідеалів, принципів, певних правових установок, що дозволяють орієнтуватися в системі правових відносин.

Процесуальна правова спадщина, своєю чергою, охоплює правила та процедури, які регулюють процес застосування права та розв'язання правових спорів. Вона включає правила судового процесу, адміністративні процедури, а також механізми альтернативного вирішення спорів. Процесуальна правова спадщина окреслює порядок та процедури, які сформувалися або були відтворені з минулого, та визначають характер застосування матеріальних правових норм та вирішення правових питань. У межах процесуальної правової спадщини також визначаються особливі механізми управління та правосуддя, крізь призму діяльності професійних суб'єктів (суддя, слідчий, нотаріус, адвокат, поліцейський, медіатор та ін.) [219, с. 58].

За інституційною ознакою правову спадщину допускається поділяти на ту, що існує в правових інститутах, і ту, що існує в інститутах права.

Правовий інститут визначається через систему правових принципів та норм, що формують основу для організації та функціонування відповідної правової системи. Він відображає загальноприйняті цінності та забезпечує стабільність і передбачуваність у суспільних відносинах (останні зберігають цілісність, визначають легітимність правових інститутів та забезпечують їх однаковість у

правовій системі України) [21, с. 13]. Наприклад, правовий інститут власності, відповідальності, суду, влади, демократії, зобов'язань та ін. На рівні правових інститутів відбувається віддзеркалення різних державних і соціальних процесів. Відбувається закріплення тих явищ і процесів, які мають цінність і значущість для подальшого закріплення порядку, надаючи поштовх для подальшого правового розвитку [220, с. 198].

Своєю чергою, інститути права, як категорія, вже безпосередньо охоплюють правові норми, принципи, що складають конкретний правовий порядок суспільства, включаючи принципи, які характеризують конкретну діяльність та механізми правозахисту. Сюди входять також правові норми, що визначають систему законодавства, судову систему, правову відповідальність та інші конкретні аспекти правової сфери національного права. Наприклад, у слов'ян інститут верві, інститут общинного суду, інститут копного суду як вияв загального правового інституту суду, чи інститут родової та персональної власності в межах правового інституту власності, чи інститут «гоніння слідом» як конкретизація слідчих дій в межах правового інституту встановлення правди (правосуддя в сучасному розумінні) та ін.

З огляду на специфіку об'єктів правової спадщини, особливості їх виникнення, розвитку і взаємного співіснування, цілком допустимим вважається проведення класифікації правової спадщини за галузевою приналежністю (з урахуванням належних кожній галузі специфічних інститутів права), як то: конституційну правову спадщину, адміністративно-правову спадщину, кримінально-правову спадщину, цивільно-правову, земельно-правову та ін. [220, с. 198].

Наприклад, у контексті конституційно-правової спадщини можна розглядати інститут виборності як невід'ємну складову правової спадщини українського народу, як складне та багатоаспектне явище, яке посідає особливе місце серед історичних досягнень цивілізації, у сучасному демократичному суспільстві є фундаментальним принципом формування та функціонування інститутів системи народовладдя, державних органів, органів місцевого самоврядування, політичних

партій, інститутів громадянського суспільства. Традиція виборності (як складова правової спадщини) показана як правове явище з притаманними йому ознаками (стійкістю, незмінністю, стабільністю, повторюваністю). Провідна особливість інституту виборності в правовій спадщині України полягає в тому, що інститут виборності тривалий історичний час розвивався в рамках української звичаєво-правової системи, яка була основою для його трансформації в інститут державного права, самоврядного права та громадянського суспільства [221, с. 20].

Наголошується, що об'єкти правової спадщини, інститути, які демонструють світосприйняття народу, а також взаємовідносини між народом і владою, передують їх юридичному оформленню.

Конституційно правова спадщина, своєю чергою, може розглядатися через призму поняття «континуїтет», який трактується як спадкоємність у праві та пов'язаний, передусім, з обстоюванням прав і вольностей, з демократичними традиціями, традиціями народоправства, ідеями доступу до справедливого і безстороннього суду, балансом між лібералізмом і комунітаризмом. Конституційна спадщина тісно пов'язана з основними правами і свободами людини через зв'язаність держави правом, за якого пріоритетом владних рішень є правова безпека індивіда, визначеність його правового положення, стабільність і визначеність законодавства, заборона свавільного його застосування [222, с. 87]. Конституційну спадщину, на думку М. Савчина, який розглядав саме традицію як правове минуле, складають соціальні цінності конкретно-історичного типу суспільства, щодо яких у суспільстві склався консенсус, і щодо яких еліта впроваджує певні політичні заходи, спрямовані на забезпечення її безперервності [222, с. 84].

Значення правової спадщини проявляється також у необхідності розуміння, подальшого аналізу та розвитку інституту місцевого самоврядування. Правова спадщина, яка пов'язана з утвердженням традиції місцевого самоврядування, може бути визначена як сукупність обумовлених попереднім державно-правовим розвитком особливостей, які стало відтворюються і в організаційній моделі місцевого самоврядування, і в діях його суб'єктів [223, с. 62-64]. Правова спадщина місцевого самоврядування характеризує колективний правовий досвід юридично

значимої діяльності, сприяє організації політико-правового життя на місцевому рівні, відтворює правове мислення і передають їх з покоління у покоління.

Адміністративно-правова спадщина проявляється в принципах адміністративного права, які, за твердженням А. Пухтецької, призначені для формування аксіологічної метасистеми, що забезпечує єдність загальних засад для визначення цілей, завдань, функцій і компетенції органів державного управління [224, с. 226]; є основоположними витоками, невід'ємними положеннями, максимами, що визначають правила взаємодії суб'єктів адміністративного права, сприяють підвищенню захисту прав і свобод людини в адміністративних правовідносинах, визначають орієнтири і засади правового регулювання у сфері державного управління/регулювання; створюють умови для реалізації прав та свобод людини і громадянина, інших суб'єктів в означеній сфері, взаємопов'язані з гарантіями забезпечення реалізації означених прав тощо [225, с. 74].

За критерієм генези національної правової спадщини України можна виокремити:

Правову спадщину дохристиянського періоду. Архаїчне звичаєве право істотно вплинуло на українську правову систему, заклавши основи регулювання суспільних відносин: спадкування, сімейні зобов'язання, власність та конфліктні ситуації. Ці норми адаптувалися до соціально-економічних змін, формуючи подальшу правову базу Київської Русі та пізніших українських князівств. Звичаєве право мало значний вплив на земельні відносини, закладаючи принципи колективного володіння, що відбилося в земельному праві України та сприяло розвитку почуття соборності українського народу. Правові ідеї, які формувались у дохристиянський період, розвивали підходи до вирішення конфліктів на основі справедливості, рівності перед законом та врахування громадської думки. Компенсаційний характер покарань вплинув на кримінальне право, підкреслюючи важливість відшкодування потерпілим [209, с. 113].

Візантійську правову спадщину. Візантійське право мало значний вплив на правову систему Київської Русі, зокрема на законодавчі та адміністративні аспекти. Запозичення церковного права започаткувало розвиток судочинства. Канонічне

право і духовні норми вплинули на організацію та функціонування православної церкви, на її структуру і правові принципи.

Правову спадщину Литовсько-польської доби. Литовсько-польська доба (XIV-XVII ст.) залишила глибокий слід у правовій системі України. Інтеграція норм римського та католицького канонічного права була новацією для українського суспільства. Відбувалися реформи судової системи, впроваджувалися нові законодавчі акти, що регулювали власність, сімейне право, торгівлю та кримінальне право. Це спричинило формування синкретичної правової системи, яка поєднувала різні правові традиції [209, с. 114].

Правову спадщину козацько-гетьманського періоду. Козацький період сприяв розвитку унікальної правової системи, заснованої на звичаях, традиціях і обрядах козацького життя. Козацькі ради ухвалювали рішення з питань управління, судової практики та внутрішньої безпеки, формуючи національну правову ментальність. Активно розвивалося військове право, що регулювало дисципліну та санкції за порушення військових норм [209, с. 114].

Правову спадщину України у складі двох імперій. Вплив Російської імперії мав довготривалий характер. Нормативні акти цього періоду часто відображали інтереси імперії, визначаючи структуру адміністративної, правоохоронної та судової систем України. Цей вплив формував правове середовище та культуру українського суспільства протягом століть. У цей час впроваджувалися нові нормативні акти, які регламентували адміністративний устрій, оподаткування, права власності. Важливим нововведенням був інститут нотаріату. Норми австро-угорського права мали значний вплив на подальший розвиток українського права [209, с. 114].

Правову спадщину часів української революції 1917-1921 рр. Правова спадщина цього періоду є знаменною для створення національної правової системи України. Основними принципами сучасного конституціоналізму України стали державний суверенітет, демократія та рівність прав, закладені саме тоді.

Основи державного устрою були визначені Конституціями Української Народної Республіки-Західноукраїнської Народної Республіки, які поєднали

європейські правові традиції з національними особливостями. Тимчасові закони Скоропадського, хоч і мали авторитарний характер, створили адміністративну, фінансову та судову системи централізованої держави.

Універсали Української Центральної Ради поступово встановлювали суверенітет України, переходячи від автономії до повної незалежності. Вони стали основними конституційними актами, які визначали права громадян, державні органи та міжнародні зобов'язання України.

Ці правові документи стали визначними у формуванні інституційних традицій та правової системи України, залишили значний слід в історії права, вплинули на розвиток конституційного права й визначили основні напрями державного «будівництва». Їхній досвід залишається важливим для сучасної української правової доктрини та практики.

Радянську правову спадщину. Конституція УРСР визначала основні принципи організації держави, права та свободи громадян. Вона передбачала певну автономію республіки у сфері економіки, освіти, культури. Прогресивність Конституції виявлялася у правах на працю, освіту, охорону здоров'я, але ці положення мали здебільшого декларативний характер [209, с. 114].

На додаток, є доречним визнати, що допустимим вважається застосування й інших підходів та критеріїв до класифікації правової спадщини, які можуть застосовуватися до більшої частини правових явищ, наприклад, функціональний, ідеологічний інформаційний та ін.

Така різноманітність і багатогранність можливих критеріїв поділу правової спадщини та виокремлення самостійних її видів, вочевидь, не є вичерпною, і, беззаперечно, можна запропонувати та осмислити й інші види (прояви) правової спадщини, такі як наукова правова спадщина, християнська правова спадщина, правова спадщина соціалістичної ідеології, комуністичної ідеології, юридична спадщина.

Як можна побачити, все це є свідченням того, що для сучасної та майбутньої юриспруденції відкривається новий, величезний простір для виокремлення новітніх підходів та способів осмислення нашого правового минулого, кожний із

яких має бути проаналізований для вироблення єдиної стратегії нашого подальшого правового розвитку.

2.4. Окремі аспекти морфології правової спадщини: артефакт, цінність, досвід, суб'єкт.

2.4.1. Правовий артефакт як структурна одиниця правової спадщини.

Правильне розуміння об'єкта правової спадщини пов'язане, перш за все, з етимологічним значенням слова «об'єкт».

Термін «об'єкт» є загальнонауковим. Найбільш широке розуміння об'єкта представлено в логіці, де він визначається як те, що існує поза нами і незалежно від нашої свідомості (зовнішній світ, дійсність), і є предметом пізнання, практичного впливу. У філософському, ближчому до лінгвістичного, розумінні об'єкта, об'єкт визначається як те, що «протистоїть суб'єкту в його предметно-практичній пізнавальній діяльності. Об'єкт не тільки тотожний об'єктивній реальності, а виступає як така її частина, яка знаходиться у взаємодії з суб'єктом, причому саме виділення об'єкта пізнання здійснюється за допомогою форм практичної і пізнавальної діяльності, яка вироблена суспільством і відображає властивості об'єктивної реальності» [226, с. 438].

В юриспруденції категорія об'єкта відзначається різноманітністю тлумачень в теоріях різних авторів. Але, в той же час, у них простежується певна спільна тенденція виокремлення в ролі об'єкта таких явищ, як предмети (матеріальні і нематеріальні), особи, дії осіб.

В юриспруденції категорія об'єкта трактується по-різному залежно від теоретичних підходів, проте простежується тенденція вважати об'єктами явища, що охоплюються правом – зокрема, речі (матеріальні об'єкти), нематеріальні блага, осіб та їхні дії. У цьому сенсі об'єкт права – це те, на що спрямована дія права чи правове регулювання. Розглядаючи об'єкти правової спадщини як сукупність результатів минулої правової діяльності, доцільно вважати їх елементами правової спадщини, що репрезентують зміст, сформований під дією права, та набули значення у правовій культурі. До таких елементів належать правові приписи,

правові інститути, принципи права, правові цінності, юридичні конструкції, концепти та моделі правового мислення, які фіксують, структурують і передають правовий досвід, акумульований у правовій традиції та нормативній реальності суспільства. Ці елементи правової спадщини можуть бути формалізовані у вигляді правових текстів, що набули документальної форми, символічних знаках, інституційних актах або усталених процедурах, які функціонують як зовнішні носії правового змісту.

У науці утвердилася позиція, що культура, опосередкована в знаковій формі, визначає зміст соціального світу. Вона виступає механізмом соціалізації, механізмом відтворення соціального світу, яке втілено в значеннях і змістах, що приписуються людям, діям і предметам.

Дані твердження цілком застосовні до сфери правової культури, виходячи із чого, правова культура – це механізм відтворення правової реальності. Її конститутивними аспектами є «юридичне означування» і відтворення юридичних значень у практиці. Тут під «юридичним означенням» мається на увазі створення правових артефактів – спеціальних знакових засобів, за допомогою яких здійснюється кодування й трансляція інформації про правову реальність [46, с. 49].

Деконструкція класичної парадигми пізнання в рамках постмодерністської парадигми акцентувала особливу увагу на дослідженні штучних об’єктів, якими і є артефакти в контекстах їх існування.

Традиційно термін артефакт використовувався в археології та історіографії стосовно матеріального об’єкта, виготовленого людиною. Але М. Коул розглядає артефакти ширше, як продукти історії людства, що включають ідеальне й матеріальне. Він посилається на те, що в радянській культурологічній школі під «знаряддям» розумілася, наприклад, мова, явище очевидне і не матеріальне, а всі засоби культурної поведінки (по термінології М. Коула – артефакти) по своїй суті, своєму походженню й розвитку – соціальні. Відповідно, в праві, під артефактами можна розглядати феномени, які створені людиною та суспільством у сфері права: предмети, засоби і способи діяльності, символи, знаки, образи [227, с. 167].

Артефакт можна розглядати як когнітивну модель, що є результатом творчої активності людини та втіленням її інтелектуальних здібностей, уявлення та інтуїції. Правові артефакти становлять відображення реальних ситуацій та явищ, які існують в позаминулому часі.

При цьому артефакти перебувають не тільки поза людиною, а імпліцитно функціонують у ній. Саме з них індивід бере смисли, мотиви та значення своєї правової поведінки. Отже, світ смислів, які людина вкладає у свою свідомість і поведінку, та світ знаків є зрізами правової культури. Окремим її зрізом в рамках інформаційно-семіотичного підходу виступає світ знаків. Більшість правових артефактів правової культури є концептами, тобто їх значущість і зміст визначаються не через онтологічні якості та параметри їх буття, а через наявну правову традицію [89, с. 56].

Саме «артефакт» є елементарною частиною будь-якого семантичного простору, одним із яких є право. Це те, що визначає специфіку культури, відповідно і права, напряму у філософському й науковому пізнанні, релігійних доктринах у їхньому реальному (речовому) й абстрактному вираженні.

Таким чином, артефакт – це система, що позначає мінімальну репрезентативно-конструктивну одиницю штучного світу. Артефакт як узагальнююча категорія позначає всі типи та варіації штучних об’єктів. Таким чином, коли ми говоримо про феномени культури, що мають принципово різну як матеріальну, так і репрезентативну організацію, ми говоримо про те, що вони представляють собою певні артефакти.

При цьому ми можемо міркувати про артефакт принаймні у двох модальностях: активній – коли щось репрезентує якесь явище, і пасивній – коли щось виражається за допомогою артефакту.

Артефакт – варіативний і полісемантичний. Його слід розглядати як абстрактний носій культурної семантики, що проявляється по–різному в різних контекстах соціальної взаємодії.

Можна виокремити різні юридико-семантичні поля існування артефактів. Важливими представляються три виміри, що дозволяють визначити місце

артефакту в правовій культурі: функціональний (мета артефакту); соціалізаційний (його інформаційна роль); формальний (спосіб об'єктивації). Будь-якому артефакту притаманна властивість передавати інформацію. Його можна «читати» і розуміти, що перед нами не просто фізичні, звукові, іконічні та інші форми, а саме організована сукупність елементів, що піддаються ідентифікації й номінації.

У контексті даної конструкції артефакт відіграє фундаментальну роль, тому що є тією елементарною часткою, яка існує тільки в семантичному просторі; останній, своєю чергою, конституює артефакт і визначає його формальне вираження.

Артефакт інформативний і бере активну участь у процесах культурного семіозису. Тому вивчати артефакт необхідно в певних культурно-семантичних полях, які одночасно являють собою і семіотичний результат змістів (і значень) певних класів артефактів та середовища їх існування.

Крім того, система артефактів, які входять у простір правової культури, являє собою сферу її спадщини. Таким чином, можна припустити, що правові артефакти – це особлива група об'єктів правової спадщини, що відбивають на собі складні структури впливу історії. Причому ці впливи можуть бути як суто зовнішніми, так і значеннєвими, а самі «структури» артефактів згодом можуть ускладнюватися, видозмінюватися й навіть спрощуватися.

Через те, що правову культуру допускається осмислювати як процес збереження, відтворення, розвитку та безперервного оновлення, то сполучним матеріалом цих процесів виступає правова спадщина, роль якої – забезпечення процесу породження й самооновлення культури на кожному етапі її розвитку. І оскільки будь-яка, навіть «найстабільніша», правова культура постійно змінюється, то і правова спадщина виявляє комбінацію стійких, видозмінних і нових компонентів, які трансформуються з різною швидкістю, забезпечуючи необхідний мінімум «генетичного» матеріалу, достатній для повноцінного відтворення правової культури в тому або іншому історичному періоді. Тут доречно зауважити, що правова спадщина не відбиває динаміку зміни правової культури. Вона,

найімовірніше, являє собою її статичну складову. Тим самим стабільність і наступність правової спадщини забезпечує правову стійкість суспільства.

Сфера правової спадщини (представлена особливою групою об'єктів, що відбивають на собі складні історичні впливи) дає уявлення про правовий розвиток, юридичну аксіосферу, соціальну структуру в цілому. При цьому значимість мають як прадавні, так і сучасні правові артефакти, оскільки «артефакт є для еволюції культури тим же, чим ген є для біологічної еволюції», отже, правовий розвиток являє собою еволюцію правових артефактів.

Культура в цьому випадку – це цілісна сукупність артефактів, накопичених соціальною групою в ході її історичного розвитку. Можна сказати, що правова культура – це цілісність, яка включає в себе правову спадщину, накопичену в ході її історичного розвитку. В теорії М. Коула, нагромадження артефактів здійснюється соціальною групою, у контексті загальної культури, отже, у рамках правової культури, нагромадження правових артефактів і формування правової спадщини передбачуване, здійснюється професійною групою осіб – юристами (вченими й практиками).

Що ж являє правовий артефакт, сам по собі, як об'єкт правової спадщини? Нас у першу чергу цікавить відношення ідей, інформації до об'єктивованого світу артефактів. Базове, принципове припущення будується на тому, що артефакти є знаковими формами, значеннями яких виступають пов'язані з ними, їхнім формуванням, їхнім використанням деонтичні (поведінкові) норми, ідеї, цілі, плани [46, с. 49].

На думку Л. Буразина, природа соціальних артефактів (правовий артефакт по своїй суті соціальний) визначається свідомим наміром «авторів» артефакту визначити його зміст [228, с. 216]. Іншими словами, артефакт – це об'єкт, який був зроблений навмисно, або зроблений для досягнення певної мети (яка повинна бути досягнута згідно плану реалізації (інтенціональній і функціональний аспекти артефакту)). На думку дослідників артефактів, план реалізації (у їхній термінології – план використання) є змістом авторської мети артефакту. Більше того, саме мета виступає основою артефакту, і мета повинна бути простежена в своєму історичному

розвиткові, в процесі створення й наступної модифікації артефактів [229, с. 5]. Необхідно відзначити, що артефакти можуть бути переінтерпретовані, змінені, можуть набувати нові функції й втрачати старі. Тому історія намірів, що лежить в основі реальності артефакту, не обмежується оригінальним творчим процесом. Це послідовність укорінених процесів створення, переосмислення й модифікації.

Таким чином, поняття наміру, плану дій та історії конкурують між собою, претендуючи на визначення онтології артефактів. Подібна конкуренція відзначається сучасними юристами в теорії права. Концепції наміру правотворця, мети правової норми, історії законодавства й соціального плану вже давно намагаються (як окремо, так і в різних комбінаціях) ураховувати специфічну реальність правових інститутів. Багато правових інститутів походять від авторитетного акту, який є свідомим, зміст якого часто в тій або іншій формі інтерпретується для подолання проблемних аспектів функціонування цього інституту. Але намір – це ще не все. Ідея про те, що закон не може бути просто винаходом законотворця, й що він повинен бути зафіксований у соціальному житті (як такий, що переслідує певні соціальні інтереси й мету), є однією з найважливіших. Подібно цьому, в теорії права прийнято говорити про те, що правову норму не можна тлумачити ізольовано, і що кожен правовий інститут повинен розглядатися у світлі всієї правової системи або навіть у світлі її «законодавчої історії». У даному судженні можна чітко визначити паралелізм між сферою артефактів і сферою правових інститутів.

Багато правових артефактів виходять зі звичних дій, що не мають явного й усвідомленого змісту, тобто не відповідають критерію «усвідомленого авторства» [230, с. 48]. Тропи проходять у лісах, щоб була чітка стежка і ніхто не заблукав. Прогулянки в лісі, не гублячись, безумовно, були частиною намірів тих, хто створив цю стежку, і вони, можливо, зробили це, просто пройшовши по стежці. Але, можливо, жоден з тих, хто обрав цей шлях, не мав явного наміру створити слід. Але хіба ми не скажемо, що цей слід – артефакт? Або, наприклад, стіна, що оточує поселення, як периметр оборони, який є просто результатом зіставлення стін, побудованих сільськими жителями для захисту своїх будинків. Тут ніхто не

збирався створювати оборонне укріплення, але всі прагнули створити захист своїх будинків. Отже, стіна – це результат творчих намірів, що мають у своєму змісті своєрідний опис, але цей опис не відноситься до стіни, що служить оборонним периметром. Іншими словами, артефакти можуть бути як результатом людських намірів, які пов'язані з ними, але не являють собою прямих намірів (як у випадку зі слідами), так і результатом людських намірів, які були творчими, але не мали у своєму змісті своєрідного опису, який би відносився до конкретного артефакту (як у випадку зі стіною).

Правовий артефакт, згідно наведеного визначення, характеризується особливим використанням, тому що мета його існування залежить від навмисних цілей індивіда/суспільства підтримувати його [228, с. 380].

Прийняття закону чи формування «локального» звичаю ще не гарантує його перетворення в діюче право, його включення в реальний правовий порядок. Для цього потрібно фактичне використання цього нововведення як правозастосовувачами, так і широкими народними масами. Саме за конкретними індивідами залишається завершальне слово у питанні прийняття історією відповідної правової інновації.

Експлікація правових артефактів є більш складною й абстрактною, ніж експлікація матеріальних артефактів, тому що правова система є абстрактним інституціональним утворенням, що зберігає свій континуїтет завдяки повторенню дій, які зумовили її первинне виникнення [228, с. 360]. Виходячи з цього, класифікація артефактів може проводитися за характером їх намірів (онтогенез артефакту):

1. соціально-еволюційні – першопочаткові, стихійні артефакти, що утворилися внаслідок усталених повторюваних дій без усвідомленої мети створення – правові інститути (наприклад інститут родової відповідальності).

2. навмисні – створені цілеспрямовано, як продукт правового мислення, формалізованої правотворчості та юридичної науки (закони, офіційні рішення, програми реформ тощо).

Інший спосіб виявлення правових артефактів полягає у співвіднесенні їх із різновидами правових знаків, що досліджуються семіотикою. Однак у цій сфері існує помітна прогалина: наявні наукові підходи до класифікації знаків не вважаються повними та достатніми, особливо коли йдеться про аналіз реально функціонуючих систем означування. Це зумовлює потребу в більш гнучких та комплексних підходах до типологізації правових знаків, здатних адекватно відобразити сучасну складність правової комунікації.

Правові артефакти, безумовно, є образним витвором задуму свого автора. Тож логічно буде представити усі правові артефакти як образні знаки. Виходячи з цього твердження, є можливим, за аналогією з образними знаковими системами, поділити правові артефакти за формою репрезентації (знакова модальність) на такі види:

- текстуальні – юридичні тексти, правові документи;
- візуально-символічні – герби, печатки, емблеми, уніформа;
- звукові та світлові – гімн, офіційні звукові сигнали, сигнали світлофора;
- цифрово-кодові – електронні форми, цифрові інтерфейси (застосунок «Дія», блокчейн-реєстри) [231, с. 414].

Таким чином, правові артефакти можна класифікувати за їх роллю у встановленні загальнообов'язкових правил, за способом офіційного закріплення на:

1. нормативні правові артефакти – об'єкти, наділені обов'язковими нормами поведінки і містять санкції за порушення встановленої моделі. До нормативних правових артефактів доречно віднести закони, правові інститути, канонічні норми і под. [219, с. 58];

2. ненормативні правові артефакти – об'єкти, які відіграють відповідну правову роль в регуляції поведінки, але не містять у собі зобов'язань чи встановленої реакції з боку держави чи групи осіб. До них можна віднести міфи, ритуали, міфологеми;

3. процесуальні правові артефакти – об'єкти, які регулюють процеси вирішення правових питань та забезпечують правову процедурну дію в різних

сферах. До них можна віднести форми, шаблони, інструкції, протоколи засідань, реєстраційні записи [219, с. 58];

4. ціннісно-орієнтаційні – репрезентують смислові й аксіологічні орієнтири (принципи права, правові цінності);

5. інституційні правові артефакти – виникли органічно, як результат функціонування правових інститутів (наприклад, артефакти, які належать до судової чи адміністративної практики і репрезентують їхню діяльність, повноваження чи ідентичність, правозастосовні процедури, правозахисні практики, шаблони діловодства тощо);

6. концептуально-смислові артефакти – репрезентують абстрактні категорії, інтелектуальні структури та семіотичні форми правового мислення, що забезпечують осмислення, систематизацію й інтерпретацію правової реальності (правові конструкції, доктринальні концепти, правові фікції тощо) [232, с. 119].

Представлені варіанти групування видів правових артефактів, безумовно, не вичерпні. Існують й інші характеристики, які можуть бути у подальшому використані наукою для класифікації та систематизації правових артефактів. Представлені види правових артефактів є лише спробою репрезентувати їх як елемент правової спадщини у знаково-символьній формі, яка фіксує й передає правовий смисл. Поряд із цим правові артефакти є багатогранними і поліморфними, оскільки вони несуть в собі певну інформацію про кожен період свого існування.

2.4.2. Правові цінності та цінності права: аксіологічна основа правової спадщини.

Доповнюючи склад об’єктів правової спадщини, слід зауважити про правові цінності.

Як справедливо відзначила К. Жебровська: «Протягом багатьох століть у людей вироблялася здатність виокремлювати у навколишньому середовищі предмети і явища, які відповідають їхнім потребам, і до яких вони ставляться по-особливому: цінують і оберігають їх, орієнтуються на них у своїй життєдіяльності.

До таких феноменів відносяться цінності взагалі, та правові цінності зокрема» [71, с. 12].

Становлячи певний спосіб буття людини у світі, спосіб її ставлення до світу, вкладаючи сенс усього простору душі індивіда і надаючи йому цілісності, цінності стають чинниками, через які люди відчувають себе людьми, мірилом людського у людині й виражаються у думках, діях, усій поведінці [233, с. 7].

Сутність терміну «цінність» відповідає самому поняттю – це те, що люди вважають цінним, іншими словами, предмети, речі, природні явища, а також людські дії і вияви культури. Цінності є основою для формування культури суспільства та визначають його соціальне життя. Цінності представляють собою відчутно-інтелектуальну єдність і виражають ставлення людини до конкретного об'єкта або явища. Саме через таку універсальну природу цінності стають базисом і для правової системи, що втілює соціально значущі орієнтири у нормативних формах.

Цінності складають також фундамент суспільства, і останнє зберігає стабільність, незважаючи на властиві йому конфлікти, якщо має ціннісну згоду, певний набір цінностей, який поділяють всі. Цінності в історії людства з'являлися як певні духовні опори. Вони впорядковують дійсність, вносять в неї осмислення, оціночні моменти, дозволяють порівнювати свою поведінку з нормою, ідеалом, метою, яка виступає як зразок, еталон .

Світ цінностей сам по собі є надзвичайно складним, різноманітним і багатовимірним та має різні підходи до класифікації цінностей (зокрема, правових).

Одна із перших типологій цінностей, на думку М. Слабан, була розроблена ще давньогрецькими філософами, які розрізняли цінності когнітивної діяльності (Істина), естетичного задоволення (Краса), соціальної адаптації та моралі (Добро, Справедливість) [234, с. 24] . Ця типологія стала підґрунтям багатьох класифікацій, запропонованих сучасними дослідниками. Попри значну кількість наукових підходів до систематизації цінностей, традиційним, вважається критерій потреб та інтересів [234, с. 23]. Під соціальним інтересом суб'єкта права, з погляду

М. Слабан, слід розуміти його прагнення (спрямованість) задовольнити власну потребу за рахунок користування певною цінністю (благом). Інтерес виникає тоді, коли явище дійсності набуває позитивної значущості для суб'єкта [235, с. 48]. Формуванню інтересу, продовжує авторка, передує потреба як об'єктивна необхідність в будь-якій цінності (блазі). Якщо об'єктом інтересу виступає конкретна цінність, спроможна задовольнити потреби окремого суб'єкта, то об'єктом потреби є абстрактна, типізована цінність, під яку можна підвести значну кількість індивідуалізованих благ. Юридичним (правовим) інтересом вважається охоронюваний правом соціальний інтерес особи (суб'єкта права) [235, с. 49]. О. Бандура схиляється до тієї точки зору, що стосовно людини потреби являють собою, по-перше, стимули людської діяльності, а по-друге, свого роду суспільні відносини, в тому розумінні, що вони не існують поза суб'єктом, який має соціальну природу. Ці сторони потреб не тотожні. Таке положення є справедливим і щодо інтересів [233, с. 45]. П. Рабінович, також дотримується ідеї, що цінність розглядається як благо, та завдяки своїй позитивній значущості здатне задовольняти потреби та інтереси суб'єкта, а також об'єктивно сприяє реалізації його можливостей. На думку науковця, усвідомлені інтереси є відображенням певних людських потреб [236, с. 95].

У контексті зазначеного варто підкреслити, що соціальні цінності, як складова духовного життя суспільства, знаходять своє відображення у принципах природного права, поступово набуваючи нормативного закріплення в системі позитивного права. У різних формах (відкритих чи прихованих) вони формують підґрунтя правосвідомості та впливають на вибір правових засобів урегулювання суспільних відносин. Такі ціннісні орієнтири становлять своєрідний внутрішній стрижень, який визначає зміст і спрямованість як конкретної правової діяльності, так і загального вектора правового розвитку. Вони формують духовно-ціннісну основу народу, крізь яку простежується еволюція правових уявлень і розвиток національної правової системи.

Перехід соціальних цінностей у правову площину відбувається через механізми нормативного закріплення та правового осмислення. Саме на цьому

етапі виникає потреба розмежування понять «правові цінності», як внутрішні принципи та ідеали, що визначають зміст права та його спрямованість, та «цінності права» стосовно яких право виступає як інструмент їх здійснення або захисту [237, с. 51]. Саме ці ціннісні категорії стають своєрідними «маркерами» правового розвитку нації, у яких відображено досвід попередніх поколінь і закріплено аксіологічну спадкоємність правової культури.

Що стосується поняття правових цінностей, то в правовій науці досі не сформувалось єдиного визначення чи трактування цього складного феномену, як його визначив К. Горобець [238, с. 94]. Ю. Оборотов вів мову про те, що правові цінності розкривають власну цінність права (суб'єктивне право, юридичний обов'язок, законність, юридична відповідальність, правовий статус та ін.) [124, с. 36]. І. Кравцов зазначає, що «правові цінності корелюють з уявленням про ідеальне у праві та є одночасно і цілями, і засобами його досягнення» [237, с. 51]. О. Сидоренко констатує, що «правові цінності це цінності самого права» [239, с. 78]. К. Жебровська, дотримається власної позиції, згідно якої правовими цінностями є узагальнені правові цілі та правові засоби їх досягнення, які виконують роль правових норм [71, с. 21]. Продовжуючи власну ідею, дослідниця зазначає, що правові цінності можна розуміти як специфічні соціально-правові феномени та інструменти, що забезпечують функціонування й цінність права у суспільстві. До них належать конкретні механізми та гарантії, які роблять право дієвим у повсякденному житті людини: захист особистої безпеки в конфліктних ситуаціях, стабільність і передбачуваність правового статусу, забезпечення справедливого й істинного вирішення юридично значущих питань. Важливе місце серед таких цінностей посідають фундаментальні природні права людини та основоположні демократичні принципи права. До правових цінностей також належать спеціальні правові засоби й інститути, що дозволяють поєднати нормативне регулювання з індивідуальними потребами та гарантувати реальність і захищеність прав [71, с. 21]. Таким чином, правові цінності становлять внутрішню основу права, яка поєднує його ідеальні цілі та практичні засоби реалізації. Вони

забезпечують дієвість і справедливість права, виступаючи ключовими орієнтирами правового розвитку та гарантіями захищеності прав людини.

Стосовно розуміння цінностей права, то всі трактування зводяться до ідеї закріпленості благ у позитивному праві. Згідно позиції Ю. Оборотова, то цінності права – це різноманітні матеріальні та нематеріальні блага, які забезпечуються правом (життя, здоров'я, свобода, власність тощо) [124, с. 37]. І. Кравцов, дотримуючись цього вектору мислення зазначає, що «цінність права – це його позитивна значущість у задоволенні потреб учасників суспільного життя» [237, с. 52]. І. Вороніна, вважає, що «цінності права виступають як природні і соціальні блага, що захищаються і забезпечувані правом в силу їх значущості і корисності для людини і суспільства» [240, с. 6]. Таке розуміння цінності права розкриває змістову сторону значущості об'єктів і явищ природної та соціальної сфер, здатних задовольняти потреби суб'єктів і водночас знаходити своє формальне вираження у позитивному праві.

У праві статусу цінностей можуть набувати як матеріальні, так і ідеальні явища. До них належать предмети та блага, що задовольняють життєві потреби людини, певні типи суспільних відносин, людські дії та вчинки, а також вольові феномени — мотиви й спонукання, — поряд з ідеями, ідеалами та соціальними інститутами. Вони визнаються правовими цінностями тому, що становлять основу права й правопорядку, визначають мету права та функціонування його інститутів [241, с. 162]. Значення правових цінностей набувають деякі соціальні цінності. Як високі ідеали, вони пронизують суспільну правосвідомість і стають основними принципами права. Такими є свобода, рівність, справедливість, демократія, порядок, безпека, мир.

Правові цінності забезпечують бажаний, переважливий для соціального суб'єкта стан правових зв'язків; служать критерієм оцінки реальних правових явищ; визначають зміст цілеспрямованої юридичної діяльності.

Кожна історична епоха вирізняється власною, внутрішньо впорядкованою системою правових цінностей. Саме в ній закріплюються ключові поняття та категорії, що отримали суспільне визнання та легітимність у конкретний період

розвитку. Такі концепти стають концептуальним фундаментом для побудови спеціалізованих механізмів нормативного регулювання, формування відповідних соціальних інститутів і визначення моделей індивідуальної поведінки [71, с. 24].

Цінність права та правова цінність формуються як результат правового розвитку народу, що надає цим елементам окремого культурного смислу і закріплює їх у формах певних інститутів, наприклад, у формі правового інституту власності, інституту свободи, інституту юридичного обов'язку, інституту юридичної відповідальності і т. п. Тут мова йде не про окрему сукупність правових норм, а про організований правовий підхід до встановлення значущості цих об'єктів у забезпеченні загального порядку, які фіксуються у певних правових артефактах, як зовнішніх формах. Таким чином, правові цінності та цінності права, поряд із іншими правовими артефактами, виступають тими значущими константами правового розвитку, які здобув народ протягом тривалого періоду розвитку, в якому закріплені незмінні константи усвідомлення власної правової ідентичності, які народ зберігає та транслює у майбутнє. У цьому аспекті правові цінності та цінність права виступають не лише результатом правового розвитку, а й невід'ємними складовими національної правової спадщини, у яких закріплено історичний досвід народу щодо осмислення права як духовної і соціальної цінності. Саме через ці елементи відбувається збереження і передача ідей справедливості, свободи, гідності, рівності та законності, що утворюють ціннісний каркас української правової культури. Таким чином, правові цінності та цінність права виступають не лише результатом правового розвитку, а й невід'ємними складовими національної правової спадщини, у яких закріплено історичний досвід народу щодо осмислення права як духовної й соціальної цінності. Саме через ці елементи відбувається збереження й передача ідей справедливості, свободи, гідності, рівності та законності, що утворюють ціннісний каркас української правової культури. Вони становлять аксіологічне ядро правової спадщини, у якому поєднано традицію, історичну пам'ять і сучасне розуміння права як духовного феномена національного буття.

У підсумку, правові цінності та цінність права не лише формують аксіологічний каркас правової системи, а й виступають джерелом накопичення правового досвіду, що утворює основу правової спадщини народу.

2.4.3. Правовий досвід: когнітивна пам'ять і трансляція.

Окремим об'єктом правової спадщини виступає правовий досвід — процесуально-когнітивна форма засвоєння й трансляції правових смислів, що акумулюється в індивідуальній та колективній пам'яті як результат практики, правових рішень і ціннісних суджень. Функціонування правової системи будь-якого суспільства невід'ємно пов'язане з процесом накопичення, збереження й оновлення правового досвіду, який формується внаслідок юридичної діяльності, судової практики, правозастосування, а також проявляється у формах правового мислення, комунікації та інтерпретації.

Такий досвід фіксується в індивідуальній та колективній (професійній, інституційній, культурній) пам'яті у вигляді «культурних зразків» — усталених стандартів поведінки, типових правових рішень, відпрацьованих моделей дій, юридичних процедур, форм правового висловлювання та засобів тлумачення норм.

Правовий досвід відіграє істотну роль у забезпеченні ефективності правового регулювання суспільних відносин. Він реалізується як у професійній діяльності юристів (суддів, адвокатів, прокурорів), так і в повсякденній правовій поведінці громадян, громадських об'єднань, інституцій, що здійснюють або ініціюють юридично значущі дії. Результати застосування такого досвіду безпосередньо впливають не лише на стан законності й правопорядку в державі, а і на збереження, відтворення та адаптацію правових смислів і норм у змінюваному соціокультурному контексті [242, с. 10].

До розуміння правового досвіду існують різні підходи та інтерпретації. Наприклад, можливий розгляд правового досвіду крізь повсякденну діяльність юристів, суддів, позивачів та інших зацікавлених у розгляді справи осіб, де виявляється безпосередній юридичний досвід, тобто несвідома основа всього того, що вони говорять і роблять.

Найбільш всеосяжні трактування досвіду представлені в рамках феноменології, коли відбувається переорієнтація з об'єктивного світу права у вигляді норм і законів на правового суб'єкта. Вибудовуючи певну систему, де центральними є такі концепції, як суб'єкт права, цінність у праві та ідеал правовідносин, важливо враховувати, що суб'єкт права не просто учасник правових відносин. Він повинен мати духовну природу, в якій домінують релігійно-моральні засади. Для нього право і мораль стають нероздільними поняттями. В такому контексті індивід (як суб'єкт права) виступає як онтологічна основа права і є носієм сенсу правових норм. Саме індивідуальне сприйняття цінностей права визначає зміст і структуру правового досвіду [243]. Відповідно, правовий досвід є особливою взаємодією суб'єкта з правом у вигляді правових даностей, первинних правових фактів і правових цінностей. Він формується в процесі взаємодії з іншими носіями права, усвідомлено даний нам в ситуації переживання не права. Досвід права, який індивід отримує в процесі відкриття правового буття, не є чуттєвим або емоційним досвідом, це чисте інтелектуальне сприйняття права нашою свідомістю.

Правовий досвід можна розглядати як організовану інформацію, яка формується та зберігається з метою подальшого використання. Ця інформація виникає на основі сприйняття суб'єктами юридично важливої поведінки або внаслідок їх соціальної взаємодії. Правовий досвід нерозривно пов'язаний із мовою та сенсорним відображенням властивостей та відносин об'єктів у правовій системі суспільства. Осмислення цього досвіду значною мірою визначає зміст та ефективність будь-якої юридичної діяльності у майбутньому. Крім того, він є необхідною передумовою для пізнання правової дійсності [244, с. 79]. Правовий досвід є поліструктурним утворенням, основними компонентами його змісту є юридичні знання, способи здійснення юридичних дій (юридичні навички та вміння), і юридичні емоції.

Отже, правовий досвід — це систематизовані колективні знання, втілені у правових положеннях і здобуті в результаті здійсненої юридичної діяльності. Він слугує засобом пізнання правової дійсності та узгодження суспільних і особистих інтересів. Як складова національної правової системи, правовий досвід містить

інформацію про результати практики правотворення та правозастосування. Він може мати як позитивний, так і негативний характер, адже охоплює не лише успішні рішення, а й прорахунки та помилки, що стають уроками для правового розвитку. Формування правового досвіду відбувається шляхом накопичення та осмислення знань про попередню юридичну практику, перетворюючи їх на частину правової спадщини суспільства [245, с. 73]. Правовий досвід можливо розглядати як у суб'єктивному, так і в об'єктивному контекстах. У суб'єктивному сенсі він визначається як особистий юридичний досвід, що охоплює збережену в довготривалій пам'яті окремої людини систему юридичних «сценаріїв». Ці сценарії відображають соціально-правові ситуації реальної дійсності та включають знання, навички, вміння, звички та інше, набуте людиною в процесі виховання, освіти та практичної діяльності. Своєю чергою, в об'єктивному сенсі, правовий досвід представляє собою характер юридичної діяльності, який формується під впливом особистого досвіду. Цей досвід стає невід'ємною частиною національної правової системи. Він також може розглядатися як накопичене колективне знання, яке представляє собою результат спільної юридичної діяльності різних суб'єктів протягом всього періоду розвитку права. Правовий досвід виявляється формально в правоположеннях, що визначаються як сталі (й вироблені протягом тривалого розвитку) розпорядження загального характеру. Ці правоположення накопичують у собі стійкі та стабільні аспекти практичної діяльності, і відображають соціально-цінні фрагменти [88, с. 210-216].

Правовий досвід може бути класифікований за декількома критеріями, включаючи способи організації, існування та зовнішнього вираження; нормативне значення для подальшого правового регулювання суспільних відносин; основні сфери суспільного життя; галузеву приналежність; ступінь спільності інформації, що становить його зміст; особливості суб'єктів; вид юридичної діяльності, в результаті якої відбувається його формування; ступінь відповідності його змісту нормам права та іншим правовим розпорядженням; прогресивність і ефективність правової інформації, яку він містить; ступінь його формалізації; територію розповсюдження; способи придбання юридичного досвіду.

Правовий досвід, як результат взаємодії суб'єкта з зовнішнім світом, фіксується такими способами:

1. у предметних правових формах, таких як державні інститути, юридичні спеціальності, нормативно-правові акти тощо;
2. у системі правовідносин, включаючи суб'єкти і об'єкти правовідносин;
3. у способах юридичної діяльності, юридичній мові та термінології;
4. у формах і способах юридичного мислення індивіда, правових теоріях та ідеологіях тощо.

Водночас правовий досвід не існує як розрізнена сума елементів. З часом він набуває цілісності, перетворюючись на впорядковану систему характеристик, що визначають своєрідність певної правової культури. Ця впорядкованість, структурна узгодженість та повторюваність способів правового мислення і правової техніки дає підстави говорити про правовий стиль — узагальнений вираз правового досвіду в категоріях походження й розвитку правової системи, її доктрини, джерел та інтерпретацій, а також ціннісної основи [246, с. 318-320].

Таким чином, правовий досвід можна розглядати як змістовну основу, що живить правовий стиль; а правовий стиль — як вищий рівень впорядкування цього досвіду, який надає правовій системі її індивідуальне «обличчя» та дозволяє порівнювати її з іншими системами. Іншими словами, правовий стиль — це спосіб самоорганізації та концептуалізації правового досвіду в межах певної правової традиції.

Іноді правовий досвід ототожнюють з такими суміжними категоріями, як «правова традиція», «правова закономірність», «правовий звичай», але, насправді, це різні поняття, які мають свої відмінності.

Так, правова традиція дійсно забезпечує зв'язок сучасного стану правової дійсності з минулим, але не будь-який досвід стає традицією. Це залежить від соціальної цінності досвіду, оскільки традиція може ґрунтуватися тільки на основі позитивного досвіду [247, с. 575].

Щодо співвідношення юридичного досвіду та правової закономірності, варто зазначити, що правова закономірність становить об'єктивну, систематичну

повторюваність взаємопов’язаних фактів і явищ у сфері права. Вони представляють глибинні, істотні властивості правових явищ. Вони реалізуються через людську поведінку, діють в певному масштабі, виявляються на основі суспільної практики, є стійкими і повторюваними [248, с. 117]. Закономірність відбивається в правовому досвіді. Тільки вивчивши правовий досвід, можна відстежити закономірність того чи іншого явища.

Отже, правова закономірність відбивається у правовому досвіді, який фіксує сталі повторювані зв’язки правової дійсності та надає їм соціально-практичного змісту. У цьому контексті правовий звичай може розглядатися як одна з історичних форм зовнішнього виявлення правового досвіду — його усталений, нормативно визнаний і санкціонований державою прояв. Водночас правовий досвід має значно ширший характер: він охоплює не лише звичаєві практики, а й інші форми правової діяльності, що забезпечують тяглість і саморозвиток правової системи.

2.4.4. Суб’єкт правової спадщини: носій, транслятор, творець.

Правова спадщина, як і право загалом, не може існувати без суб’єкта, волею, розумінням і досвідом якого вона створюється, транслюється і перетворюється. Цей суб’єкт є не лише учасником правового процесу, але його джерелом, його сенсом [249, с. 10].

Усі правові явища — норми, відносини, інститути, правопорядок — можна споглядати ззовні. Але вони набувають реального сенсу лише в межах суб’єктивного досвіду, тобто через призму того, хто в них діє, взаємодіє, розуміє і легітимує. Право існує лише тому, що його хтось реалізує, осмислює і підтримує. Суб’єкт права — це не просто фігура у системі норм, а активна сила, завдяки якій ці норми оживають, отримують значення і регулятивну силу [250, с. 18].

Суб’єкта права можна розглядати багатовимірно: як правову особу, як втілення правової волі, як носія правосвідомості й правової культури, як джерело правової активності, як цінність, що визначає інші правові цінності. У всіх цих виявах суб’єкт виступає центром, навколо якого обертається правова реальність.

Особливо важливою є комунікативна природа суб'єкта в контексті правової спадщини. Саме через комунікацію між суб'єктами — передавання смислів, цінностей, інтерпретацій — право отримує континуїтет, спадковість і здатність до трансформації. У цьому сенсі суб'єкти спадщини — це комуніканти: адресант і адресат, мовець і слухач, автор і читач. Вони не просто обмінюються інформацією, а створюють спільний простір смислу, де формується правова норма, оцінка, символ, традиція .

Цей простір комунікації є ключовим для передачі із покоління в покоління правових артефактів, норм, традицій. Без нього правова спадщина була б мертвою, була б набором текстів без читача, традицій без спадкоємця, норм без розуміння. Суб'єкт у такій взаємодії — це не просто носій інформації, а учасник смислотворення. Він не лише відтворює, а й рефлексує, осмислює, адаптує, змінює, при цьому має різні можливості, масштаби, глибину, способи та засоби впливу на соціально-правовий розвиток [251, с. 98].

Тому суб'єкт правової спадщини постає як творець нових сенсів, ініціатор правової новизни. Він не лише передає право, а й формує право. Саме це дозволяє спадщині бути не догмою, а ресурсом, не копією минулого, а ґрунтом для майбутнього.

Формування права — це не механічний акт встановлення правил, а складний і багаторівневий процес, у якому право не лише створюється, а й осмислюється, легітимується та інституціоналізується. Воно завжди має суб'єктний вимір: право не існує поза волею, розумінням і дією людини. У цьому сенсі саме суб'єкт є центральною ланкою правотворення.

Початковим імпульсом до формування нових правових норм виступає суспільний запит, потреба в регулюванні нових відносин або перегляді існуючих. Ця необхідність усвідомлюється, формулюється і концептуалізується — так починається рефлексивна фаза.

Далі настає нормотворча фаза, в якій нові правові ідеї оформлюються у норми. Джерелом норм можуть бути: практичний досвід; моральні уявлення;

фрагменти звичаєвого права; запозичені з інших правових систем правові зразки [252, с. 122, 123].

Коли норма формується, вона проходить інституціоналізацію — закріплюється через закон, звичай, судову практику або доктрину. Проте цього недостатньо: правові ідеї повинні стати доступними для широкої правової комунікації, набути смислу в публічному просторі. Це — комунікаційна фаза, яка охоплює їх уведення в обіг через наукові тексти, правотворчі акти, публічні дебати, інтерпретаційні традиції.

Завершальною є фаза легітимації, коли суспільство визнає нові норми такими, що мають обов'язкову силу. Тут важливу роль відіграють авторитет державних інституцій, переконливість правової аргументації, зв'язок із цінностями.

В усіх цих фазах діють два основні типи суб'єктів: індивід (як носій внутрішньої правової традиції, що включає звичаї, колективні уявлення, ментальні моделі, ритуали, практичну мудрість і моральну інтуїцію); юрист-професіонал (як носій і транслятор зовнішньої правової традиції, втіленої у правових текстах, доктрині, інститутах, рецепійованих правових моделях) [119, с. 40].

Ці типи не протиставляються однозначно, а радше утворюють динамічну взаємодію. Юрист виводить смисли з глибин народного розуміння справедливості, інтерпретує їх у категоріях формального права, надає їм інституційної форми. Натомість, індивід, отримуючи ці формалізовані норми, не є пасивним реципієнтом, а реагує на них, приймає або відкидає, адаптує до свого життєвого світу, або формує альтернативні уявлення про правову норму.

Таким чином, формування права — це не лінійний процес від професіонала до суспільства. Це — комунікативне коло, у якому суб'єкти різних рівнів (індивід / еліта) постійно обмінюються смислами, цінностями, символами. Індивід — не лише адресат, а співтворець; професіонал — не лише джерело, а перекладач і посередник. Саме в цьому обміні право живе, змінюється, оновлюється.

Правова спадщина постає як багатовимірне утворення, що зберігає сліди як внутрішньої, так і зовнішньої правової традиції. Ці два типи традиції формуються

різними шляхами, мають різні механізми передавання, і водночас — тісно переплетені між собою в єдиному правовому просторі.

Внутрішня правова традиція виникає в самому середовищі народного буття — з досвіду, поведінки, звичаїв, ритуалів, усталених практик, які несуть символічне, а подекуди й метафізичне навантаження [111, с. 71]. Вона транслюється через сім'ю, громаду, народну мораль, життєві сценарії. Її основою є правовий звичай — така форма регуляції, яка не закріплена письмово, але глибоко вкорінена в суспільній свідомості.

Звичай функціонує як неписана, але реально діюча норма. Звичай виникає через повторюваність певних дій, які вважаються правильними або справедливими, і поступово набуває статусу зобов'язання. Його сила полягає не у санкції держави, а у визнанні з боку громади. Його легітимація — в колективному переконанні, що «так правильно».

У цьому контексті індивід постає як суб'єкт-реципієнт внутрішньої правової традиції, але не в пасивному значенні. Він сприймає звичай через практику, досвід, соціалізацію, але також — інтерпретує, вбудовує в своє правосвідоме уявлення, надає йому смислу. Звичай для нього — не просто соціальне правило, а форма інтуїтивного мислення про право, мораль, справедливість.

Зовнішня правова традиція, на відміну від внутрішньої, не виникає стихійно, а запозичується, адаптується та свідомо формалізується. Це — правові, моделі, доктрини, кодифікації, що передаються через інститути, навчальні програми, законодавчі корпуси. Її основними носіями виступають юристи, які не просто транслюють знання, а надають правовій спадщині структурованості, послідовності, системності.

Індивід і юрист постають як полюси, що взаємодіють: перший — як джерело автентичності, інтуїції, морального змісту; другий — як гарант структури, відповідності, логіки. Їхній діалог — основа динамічного правотворення. За словами М. Козюбри, людина «виступає як творець, орієнтир й адресат права» [253, с. 5].

У межах правової спадщини ключову роль відіграє юридична еліта — сукупність суб'єктів-професіоналів, які займаються створенням, інтерпретацією, трансляцією та збереженням права. Це не просто група юристів, а соціокультурна форма, яка забезпечує спадковість правового знання і його здатність до розвитку.

Професійна юридична спільнота формує і підтримує правову культуру, що є не зведенням норм чи технік, а цілісною системою уявлень, цінностей, символів, звичок, мовних форм, переконань.

Ця культура формується через освіту, професійну соціалізацію та спадковість правових традицій, що передаються як через теорію, так і через практику. Вона є інтерсуб'єктивною — тобто такою, що виникає в комунікації, обговоренні, правових спільнотах, професійних асоціаціях, судових дебатах, наукових текстах [254, с. 5].

У межах цього досвіду виникають ціннісно-оціночні компоненти професійної правосвідомості: переконання, звички, рефлексивні установки, що впливають на те, як юрист сприймає норму [255, с. 123]. У зрілій правовій культурі дотримання закону стає не зовнішнім приписом, а внутрішньою потребою.

Професійна правова культура юриста — це також простір інтерпретації правової спадщини. Минуле тут постає не як мертва сукупність норм, а як активне джерело сенсів, символів, досвіду.

Професійна правнича діяльність — це не лише прикладна функція, а глибокий культуротворчий процес, у якому зосереджено енергію пам'яті, інтелекту, логіки та уяви. Через діяльність юристів транслюється правова спадщина і відкривається можливість її новаційної трансформації.

Правова спадщина існує не лише у взаємодії індивіда та професіонала, а й у ширшому контексті, у соціальних групах, які виступають колективними суб'єктами права. Кожна з них розвиває власну правову культуру, що відображає її історію, цінності, символи та уявлення про справедливість.

Особливо значущими серед таких груп є професійні юридичні спільноти, які мають унікальну здатність: засвоювати правові знання з минулого; трансформувати їх у дієві концепти; створювати норми, що відповідають вимогам

сучасності. Чим глибше і повніше проникнення юриста в сутність правових явищ, тим більше передумов для подальшої ефективної участі у всіх стадіях процесу правового регулювання. Джерелами такого проникнення й формування правових уявлень, на думку В. Чефранова, є правова інформація, що має багатоканальний характер і пов'язана як з чинним актуальним правом, так і з минулим [256, с. 38], тобто правовою спадщиною.

Правова інформація, яку засвоює юрист, має багатоканальний і багаторівневий характер: вона включає як актуальне позитивне право, так і історичні концепти, правові теорії минулого, зразки правозастосування, символи, терміни, метафори, логічні моделі, мову права. Минулі епохи залишають не тільки багатий нормативний матеріал, результати правозастосовної діяльності, а, також, його сприйняття попередниками, що знаходить свій вияв у наукових теоріях [257, с. 23].

У процесі правозастосування особливу роль відіграють правові переконання — ті глибинні уявлення про право, які не лише підтримують зовнішню форму, а надають їй смислу, етичної сили [258, с. 64].

Зрештою, вся правова спадщина функціонує не як архів, а як ресурс, що потребує суб'єкта — не лише індивідуального, а й колективного. Насамперед таким суб'єктом виступає народ, який є носієм історичної пам'яті, правової ідентичності і живого досвіду права. Саме народ як носій колективної правосвідомості, звичаїв і уявлень про справедливість формує ціннісні орієнтири, на які спирається право в процесі свого розвитку. Яскравим виявом цієї ролі є інститути прямої демократії, зокрема референдум, у якому правова спадщина набуває формалізованого вираження через безпосереднє волевиявлення. Наприклад, Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року (на якому переважна більшість громадян підтвердила акт проголошення незалежності України [259]) [260] став не лише політичним актом, а й правовим виявом історичного континуїтету національного суверенітету. Надалі ця воля народу була формалізована у правовому полі шляхом закріплення відповідних норм у законодавстві, зокрема в Конституції та інших актах державотворення.

Цей процес формалізації став можливим завдяки діяльності професійних спільнот — юристів, правників, науковців, правотворців, які цілеспрямовано транслюють і оформлюють правову спадщину у вигляді нормативних актів. Саме вони забезпечують її дієвість у часі й просторі, її легітимацію, а також її адаптацію до нових історичних, політичних і культурних умов.

Таким чином, українське національне право, як результат взаємодії індивіда, професіонала, народу і культурного контексту, — це символічна конструкція, яка відображає минуле, діє в теперішньому і проєктує майбутнє. Його спадковість — не в повторенні, а в інтерпретації. Його сила — не в незмінності, а в здатності еволюціонувати, залишаючись вірним своїй основі, — людині як суб’єкту права.

РОЗДІЛ 3. ГЕНЕЗА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

3.1. Правова спадщина дохристиянського періоду.

На сучасному етапі розвитку України відбулися значні зміни у сприйнятті та захисті прав і свобод людини, у їх законодавчому врегулюванні. З'явилися нові шляхи для їхнього забезпечення та створені відповідні правові механізми. Україна проводить законодавчу та інституційну реформу задля визнання та відповідності юрисдикції європейських інститутів щодо захисту прав і свобод людини.

Гарантування кожній особистості можливості вільного та повного розвитку становить основу для формування правової держави. Таке суспільство має засновуватися на демократичних громадських структурах, які забезпечують свободу висловлення думки й доступ до інформації, гарантують проведення вільних виборів на основі впливу громадської думки і моралі, а також передбачають наявність легальної опозиції та багатопартійність для запобігання монополізації влади. На сьогодні, на жаль, не всі демократичні традиції в Україні виходять на достатньо високий рівень.

Для їх зміцнення та піднесення в національній свідомості, використання їх як певних настанов та принципів у функціонуванні державної влади необхідна їхня оцінка та відновлення як правової спадщини України, як держави з власними, багатими історичними і культурними традиціями.

Становлення українського права зі всіма його особливостями і властивостями – це правове буття, що складається, поза сумнівом, не на порожньому місці, не штучно, а знаходить сприятливий ґрунт, який готувався в ході тривалого попереднього для української нації суспільно-історичного та правового розвитку як створення якісної правової цінності, котрий має домінантою національні орієнтири формування пріоритетними відповідні інтереси та перспективи [261, с. 204]. Розповсюдження права відбувається не в стерильному оточенні, готовому сприймати нав'язувану систему сприйняття правової дійсності, а в умовах динамічного, насиченого середовища, яке готове до такого сприйняття, рецепції та акумуляції сформованого досвіду, де важливу роль відіграють вже

сформовані правові звичаї, релігійні переконання та правила, общинні правила бачення того, як це має відбуватися.

Саме звичаєвість, язичництво, корпоративно-общинний підхід до врегулювання відносин становлять основу дохристиянської правової спадщини для української правової культури [262, с. 5].

Звичаєвість характеризувала певний період історичного розвитку українського права і була невід'ємною від міфологічної традиції. Звичаєво-правова культура є важливою складовою історико-правової спадщини українського народу. Тривала відсутність власної державності спричинила домінування законодавства сусідніх держав, яке здебільшого не враховувало особливостей традиційного господарювання, етнічної специфіки землеволодіння та землекористування, а також притаманної українцям правосвідомості й ментальності. За таких умов право не забезпечувало належного врегулювання суспільних відносин, що зумовило активне використання звичаєвих норм для заповнення прогалин [263, с. 30].

Для дохристиянського традиційного укладу життя характерне сповідування мононормативного регулювання у спосіб багатошарової системи міфологічних, культурних і звичаєвих обрядів. В ті часи, індивіди сприймали право, в сучасному його розумінні, як дифузне, неформалізоване явище, але таке, що констатує «правду» як складову частину, фундамент духовного, міфологічного та регулятивного світу особистості [264, с. 44]. На цьому тлі формувалося сприйняття правди та істини. Такий симбіоз духовного, міфологічного та регулятивного характеру світосприйняття в слов'янській правовій системі простежується у формуванні основ національного правопорядку і впливі на правові цінності, що проявляються в історичній та сучасній правосвідомості народу .

Цінність традиції багато в чому виступає засадничою для життєдіяльності соціуму, символізуючи темпоральну єдність людства, колективного існування, обмеженого часом. На перший погляд, традиція проявляє свою важливість на первинному етапі її формування. Однак, в історичній перспективі, традиція постає однією з найдавніших цінностей, які визначали пріоритети народу й прагнули збереження своєї єдності, порядку та стабільності. Збереження традиційного

укладу спочатку було прагненням до виживання, а згодом стало необхідним для відтворення та продовження сформованого нащадками вектору розвитку. Їхня сутність полягає у прагненні до існування, яке не має часових обмежень, і це досягається завдяки передачі генетичної, міфологічної та духовної інформації. Цінність традиції виражається в її спрямованості на «вкорінення» в часі та соціальній історії [2, с. 22].

Своєрідність сприйняття права в певних образах (про цілісний образ права в ті часи складно вести мову) і певному правовому мисленні (з часом виокремиться правовий менталітет) слов'ян, які населяли територію, котра згодом виокремиться у Київську Русь, полягало, передусім, в тому, що вони носили сакральний характер і ототожнювалися з істиною та правдою. Для світогляду слов'ян з давніх часів було характерно розуміння права як «правди», тобто, передусім, справедливості. Це було пов'язано з домінуванням впродовж тривалого часу міфології та звичаю, як основних витоків права. Свідомість, що керується нормами звичаєвого права, використовує категорію справедливості замість закону, і ця ідея базується на здоровому глузді [265, с. 158]. Справедливість виступає як поняття, яке об'єднує аспекти права й моралі, виконуючи роль зв'язкового елементу між ними. Ідея справедливості становить найважливішу складову ідеї права, крім того, ідея права завжди асоціюється з ідеєю справедливості [129, с. 4]. Власне, термін «право» отримав своє визнання в більш пізні часи, а до того використовувався термін «правда». Національна правова культура, яка сформувала свої власні, такі, що мають неповторний окрас, правові інститути, спиралась на такі поняття, як правда, праведний, правило тощо, об'єднані спільно-слов'янською кореневою морфемою «правь», яка символізувала порядок [266, с. 216].

Дохристиянский період визначався тим, що слов'яни вірили в те, що всесвіт грунтується на концепції правди, яка включала елементи справедливості (розглядаючись як характеристика праведних людей та відповідності їхніх дій моральним і владним установкам), істину, правдивість, моральні чесноти, доброчесність, доброчесні дії, систему закону, владу, зобов'язання, обіцянку, клятву та норми моральних заповідей [267, с. 112]. «Правда» була суспільним

законом. Люди називали правду Матір'ю, щоб вказати на її респектабельність і творче начало. Всі складові суспільного життя визначалися правдою. Справедлива організація суспільства, недоторканність чужої власності, рівність людей і вірність клятві – лише деякі прояви дотримання правди. Правдою (або неправдою) в стародавній Русі визначали чи не всі дії людини. «Правду» можна було дати, тобто поставитися справедливо, або принести клятву. «Правду» можна було взяти, наприклад, в суді, якщо кидають жереб, сподіваючись на волю Божу. «Правду» можна було втратити, загубивши уявлення про добро і зло. Її можна було мати, ставлячись справедливо, і погубити власною провиною. Людина могла жити по «правді», тому що вона – божі заповіді: «І міг судитися по ній, тому що «правда» – суд, а також судові випробування і навіть мито за заклик до суду свідка» [268, с. 75].

Давні слов'яни виділялися високорозвиненою міфологічною концепцією світу, яка вражала духовною глибиною та вираженістю індивідуальних протиправових особливостей. Вважається, що слово «Веди» символізують знання, тобто відати (знати) і трактувалося, що цінним є не лише фактичне знання, яке набулося емпіричним шляхом, а знання в широкому сенсі, як інформаційне поле, що передається від попередніх поколінь. Відповідно «Веди», «відати» постало корінням для формування слів, таких як: «повідати», «відомості» і тому подібних. А слово «Праві» використовувалось для визначення правильного спрямування життя. Вираз «жити по Праві» визначав необхідність дотримуватися вірних моральних принципів у мовленні, мисленні та діях. Ця концепція стала основою для понять, таких як «правда», «правила», «справедливість». До речі, можна згадати про таке поняття як «праведність», що у слов'ян означало «відать правду», тобто знати про неї і діяти згідно з порядком, який був закладений у минулому (в міфологічній свідомості слов'ян це виражалося у формі вірності богу та виконанні його волі) [269, с. 37]. Однокореневим до цього постає і поняття «проповідь», що означало «про правду відати», тобто знати правду, інформувати про неї, відтворювати і передавити її.

Ці фактори значно вплинули і на формування особливої юридичної термінології, а відповідно і мови українського права, як такого, що передує чиннику правосвідомості [269, с. 38].

Передусім варто зазначити, що особливість правового мислення (зародки правового менталітету) слов'ян пов'язана з їхнім ставленням до права та влади. Для них це відношення містило елементи відчуженості, що передбачало писані правила та владу як атрибути вищої державної влади. Ця суперечливість в світогляді слов'ян відіграла важливу роль у формуванні національного характеру відтворення та захисту справедливості, виразилася в їхньому тяжінні до волі та духовної свободи, у формуванні характерних для слов'янського світосприйняття характеристик відповідник правових інститутів [270, с. 10]. Одну з важливих традицій цього періоду становить вираз національної ідеї свободи та справедливості – це викарбовування правових інститутів на основі правового звичаю, обережне ставлення до чужорідних запозичень, консервативність соціального і правового життя. Ці ідеї в основі мають непримиренне ставлення народу до зловживань та узурпації з боку влади, що можна простежити в характері тих правових інститутів, які зародилися в архаїчний період існування слов'ян.

На цій основі в слов'ян культивувалося та викорінилося в свідомості надання переваги системі колективного, спільного прийняття рішення, що згодом виступило як передумова до виокремлення інституту самоврядування. Ідея зборів на загальні наради для вирішення важливих питань, незалежно від обставин, формувало у слов'ян повагу до спільного управління важливими соціальними процесами, зокрема відповідальності за прийняті рішення. Підтвердження цих ідей відзначаються в низці наукових праць, де зазначається, що слов'яни розв'язували засадничі державні проблеми на всенародних зборах. Ці дані отримали підтвердження в давньому літописі, в якому описується ситуація, коли плем'я полян розглядало питання виплати данини хозарам на їх спільному зібранні.

Як виток до формування принципу демократії, такий підхід в прадавньому праві (протоправо) вимагав активної участі всіх членів, а не просто більшості громади у зборах. Хоча ця практика була характерною для додержавного періоду,

її формування відбулося не одразу. Старовинні записи свідчили про первісний спосіб життя деяких племен, які вели дику екзистенцію. Первісно, при кочовому способі життя, створення великих громадських об'єднань було нереалістичним. Однак з переходом до збиральництва і, як наслідок, ведення осілого способу життя, люди почали перебувати поруч, збиратися всім разом стало легше, відтак народні збори стали реальністю [271, с. 243].

До середини першого тисячоліття нашої ери, східнослов'янські племена почали формувати політичні союзи, як-от союз антів з IV по початок VII століття, де влада царів, підтримувана аристократією, була обмежена традиційними правовими нормами, а важливу роль відігравали народні збори. Така система свідчить про демократичний підхід до регулювання владних відносин серед східних слов'ян, охоплюючи управління на різних рівнях: від союзу племен до родової громади.

Родова громада, як первинна форма соціального та виробничого об'єднання, базувалася на спільній власності та, частково або повністю, на самоуправлінні, заснованому на сімейних зв'язках. Громада була центром усієї системи суспільних відносин. Така основа суспільного ладу спровокувала формування у слов'ян інституту складчини. До речі, у південних слов'ян подібний підхід іменувався – задругою; вони, у свою чергу, об'єднувалися в артілі, як вид трудових асоціацій у східних слов'ян, а в південних і західних слов'ян утворювали спряги.

Ці інститути визначали спосіб об'єднання всієї робочої сили у всіх слов'ян для виконання праці (обробки землі, збору врожаю). Так, у поляків існував звичай «спряга», що означало об'єднання у пару коней, які належали різним селянам, з наступним поділом видобутку навпіл; у східних слов'ян цей вид об'єднання називався «помоч» або «толока», в залежності від території, як допомога сусідам у побуті. Скажімо, у південних слов'ян такий вид допомоги односільчанам зветься «моба» (від слова «молба», що означає прохання) [272, с. 209]. Схожий вид кооперації простежується у Чорногорців у вигляді «radhe» – робота та «pomoh na uzajmicu» – допомога зі взаємністю.

Це закладало усю основу дохристиянського устрою, який очолювався старійшеною. У цьому контексті важливо відзначити, що старійшина відправляв свою владу лише на основі правового звичаю, який не дозволяв узурпувати владу, що зберігало патріархальність. Відповідно такий підхід закладав первісно основу законності влади та порядку її реалізації.

Продовжуючи роздуми стосовно порядку відправлення влади, на характерних для слов'ян розумінні правди, варто зазначити про витоки процесу засудження зла та несправедливості, який, можна сказати, започаткував формування прообразу інституту суду та судочинства.

У додержавний період і в епоху становлення української державності монопольне право здійснювати осуд, визначати порядок встановлення справедливості, тобто «судити по правді», що стало кореневим до поняття «правосуддя», належав родовим общинам, як визначальним структурним одиницям додержавного суспільства. Але тут слід зауважити, що засудження порушення звичаю чи наказу влади здійснювалося вже не безпосередньо усіма членами родової общини, а найповажнішими членами общини, яких називали «добрими людьми», що згодом виокремилися в самостійну групу в межах роду. Це поклало основу для формування общинних судів, членів яких називали «судними мужами» [274, с. 55].

Під їх юрисдикцію потрапляли усі справи щодо порушення правових звичаїв та наказів, які визначали правовідносини, що відбувалися на території общини. Общинному суду фактично належала роль посередника між сторонами відповідного процесу. Такий процес відбувався публічно (у присутності всієї родової общини), у присутності свідків, проводився усно, та мав обвинувально-змагальний характер. Усний характер визначався вербальною баталією по принципу «слово проти слова», за умови доведення своїх слів доказами [273, с. 25].

Відповідно такий підхід, вочевидь, сформував у слов'ян власне розуміння того, як має відбуватися правосуддя або відновлення справедливості та доведення правди, що стало витоком до формування процесуального права у пізніші часи. Серед первісних процесуальних норм, які стали основою для майбутнього

процесуального права серед слов’ян, були правові звичаї, пов’язані з регулюванням кровної помсти. Спочатку ці звичаї ввели акти помсти під соціальний контроль, що обмежило їхнє використання, а згодом замінили кровну помсту грошовим відшкодуванням. Врешті-решт, з посиленням ролі державної влади, кровна помста була повністю заборонена [274, с. 52].

Загалом, додержавне відновлення правди у східних слов’ян базувалося на їхньому звичаєвому праві. Засаднича роль у додержавному процесі пошуку правди та її відновленні у східних слов’ян належала потерпілому. Правові звичаї, які визначали процесуально-правовий порядок у слов’ян, вже в ті часи виокремлювалися розвинутою термінологією. Так, слов’яни використовували такі поняття, як потерпілий, злочинець, свод, гоніння сліду, сок, зла воля та ін. Ці терміни визначали як правовий статус учасників процесу, так і засоби, за допомогою яких потерпілий шукав злочинця, вкрадену річ та ін. [274, с. 56].

Цікавий факт становить те, що, наприклад, пошук потерпілим злочинця у спосіб гоніння слідом закладав усвідомлення необхідності проведення первісних дій – виток поняття «слідчі дії» [275, с. 8]. Спіймавши злочинця, знайшовши при тому й «лице», і свідків, потерпілий повинен був не лише надати общинному суду всі докази, а й також привести на засідання общинного суду свого кривдника. Для виконання цього завдання він міг навіть застосовувати силу [274, с. 56].

Наступні історичні етапи розвитку відзначалися ускладненням цього процесу, появою нових учасників процесу та засобів досягнення справедливості, що з’являлися як еволюційний процес розвитку накопиченого правового досвіду. Так, у слов’ян вже тоді з’явилися в їх понятійно-категоріальному апараті такі терміни, як «доводчик» – позивач, «ответчик» – відповідач, «угода» – як засіб врегулювання суперечки.

В будь-якому разі можна констатувати в цьому констексті факт формування однієї з таких ознак відправлення судочинства, як процесуальність.

Повертаючись до аналізу впливу родового устрою життя у слов’ян на формування інших інститутів, слід згадати, що засадничою складовою роду була сім’я. Слов’янська сім’я утворювалися через шлюб, тобто союз за взаємною згодою

двох рівноправних осіб. Безумовно в ті, дохристиянські часи, коли панувало язичництво, було дозволено багатоженство й викрадення жінки. Однак не кожен мав змогу собі це дозволити, адже чоловік в такому разі повинен був самостійно утримувати жінку та дітей. Під час такого підходу велике значення відігравало раціональне ставлення до виживання та продовження роду; відповідно до цього в більшій мірі культивувався саме інститут шлюбу, коли обидва роди (жінки та чоловіка) дали згоду на шлюб за умови, що один із цих родів прийняв би їхню сім'ю до свого складу. Це відзначилося на унікальних для слов'ян того періоду характеристиках сім'ї. В слов'янський сім'ї істориками права акцентується повне панування рівності всіх дорослих членів сім'ї. Безумовно, жінка у східнослов'янській сім'ї володіла дещо меншим обсягом прав, ніж чоловік, але ця відмінність була майже незначною. До того ж, молодші члени сім'ї, набуваючи повноліття, вступали в усі права, якими користувалися інші дорослі члени. У випадку, якщо діти втрачали своїх батьків, то вони переходили під виховання та утримання роду (жінки чи батька). Це може оцінюватися як певний виток майбутніх інститутів опіки, піклування, утримання, які становлять сучасне сімейне право.

Унікальною в ті часи у слов'ян, на відміну від інших племен, відзначалася заборона кровноспорідненого шлюбу, за винятком, якщо споріднення було досить далеким. У слов'ян передбачалося припинення шлюбу за ініціативою жінки чи чоловіка. Не зважаючи на те, що умови такого припинення невідомі, це все одно підтверджує факт самостійності та вільної волі кожного з учасників сімейних взаємин.

Унікальність таких характеристик слов'янської сім'ї підтверджують проведені дослідження правових основ сім'ї в римському праві. Бальтазар Богішич, застосувавши компаративістський метод співставлення аналогічних інститутів, описував римську сім'ю як деспотичну. Головою сім'ї виступав «paterfamilias», влада якого була необмеженою. Жінка в сім'ї не мала особливих прав, перебувала з головою сім'ї у зв'язку «in manu» (від лат.), тобто у його владі (під його рукою). Окремо дослідник у своїй студії звернув увагу на роль дітей в римській сім'ї, які

перебували у зв'язку «in potestate», тобто під його владою, отже, майже в рабстві. Такий зв'язок між дітьми та батьком зберігався впродовж життя. Згідно з цим, навіть якщо дитина була відділена, одружена, мала дітей, онуків, то перебувала зі своєю сім'єю у владі батька – «filiusfamilias». Як, підкреслював Б. Богішич: «навіть у німців не було такого цілковитого поглинання батьком сім'ї. Син міг звільнитися від батьківської влади тільки тоді, коли заводив своє особливе господарство» [276, с. 357].

Становлення та викарбовування інституту сім'ї, визначення правового зв'язку та ролей між членами сім'є виявилися у формуванні спадкових взаємин. Спадкові відносини як взаємини щодо переходу права на майно від однієї особи до іншої після її смерті пов'язані з виникненням права власності (особливо приватної), бо передати у спадок кожен може лише те, що належить йому. Формується два види спадкування: за законом або заповітом [274, с. 54]. Тут слід прояснити, що у слов'ян в розлядуваний період ще не було осмислення закону в нашому його розумінні. Закон усвідомлювався як певна межа, яка виходить від володаря, за межі правового звичаю. Для слов'ян слово «конъ» символізував край, межу. Від сюди пішли однокореневі поняття «покон» – тобто порядку складеному в певних межах, з яким слов'яни відчували внутрішній спокій, і «закон» порядок, який виходить за усталені, сформовані народом межі, або священний указ [277, с. 67, 92]. Як правило, це були владні настанови і накази. Відповідно під передачею спадщини за законом мався на увазі порядок переходу майна, який регламентувався не наявними звичаями, а згідно зі встановленим порядком (тоді цей порядок визначала церква). Передача власності за законом регламентувала суб'єктів, які мали право на спадок, визначаючи їх винятково колом найближчих родичів чоловічої статті. Стосовно майна, яке належало володільцю не на основі права власності, а на праві користування, тобто належало роду, то воно переходило в користування інших членів роду [278, с. 393].

Урешті-решт, передачу майна за заповітом, від «за поведанієм», яке пішло від слов'янського слова «повідувати» – розповідати, давати настанови, розуміли як вираз волі людини, яка помирала, а воля людини у слов'ян здавна вважалася

святою. Такий підхід знайшов відображення в Руській Правді: «Якщо хто, вмираючи, поділить своє майно дітям, то нехай так і буде; якщо ж він помре без заповіту, то майно йде всім його дітям, а на спомин душі самого померлого дати частину» [279, с. 123] (ст. 92. РП). Віра у святість цієї волі цілком могла виключити існування якихось обмежень і наявність обов'язкових часток у наявній власності для спадкувальників. До речі, первинно індивідуалізувалося спадкування рухомого майна (луку, спису, сокири, інші знаряддя праці тощо). Тобто важливість власності асоціювалася з можливістю працювати та захищатися.

Зосередивши більш детальну увагу на аналізі процесу становлення інституту спадкування у слов'ян, можна звернути увагу на деталі стосовно визначення кола суб'єктів спадкування. Спочатку в це коло входили всі члени сім'ї та роду, незалежно від статі, участі у формуванні майна тощо. Згодом, коли дочок стали видавати заміж із переданням приданого, з оплатою їхньої відмови від права успадковувати, спадкоємцями стали лише сини у рівній частці.

Цікавим постає також той факт, що існуючий у слов'ян в дохристиянський період масив норм уже на той час визначав достатньо глибоку регламентацію спадкоємних відносин, з огляду на право на спадщину позашлюбних дітей: «Якщо залишаються діти від першої жінки, то вони візьмуть те, що належить їх матері; якщо навіть їх померлий батько заповів цю спадщину жінці, вони таки візьмуть собі належне їх матері» (ст. 94) [280, с. 9].

Схожий розвиток відносин спадкування був і у південних слов'ян, що передбачало також усне (за законом) і письмове (за заповітом) спадкування (ст. 43 Законника Стефана Душана) [281, с. 478], а також передбачені заходи захисту наслідуваного майна та обов'язковий розподіл майна при спадкуванні на рівні частини за певних обставин, як, наприклад, в «Законі судном людям»: «А якщо батько не поділить спадщину нарівно між своїми дітьми й одному дасть мало, іншому більше, а третьому й зовсім не дасть, то спадщину варто поділити нарівно» [280, с. 3].

Як вже зазначалося, розвиток спадкових відносин визначається наявністю права власності. У східних слов'ян ідея власності формувалася ще у додержавному

періоді і формувалася у розумінні її як певного ресурсу, необхідного для підтримки роду та власного виживання. Це сформувало трактування власності як родової, до якої найчастіше відносилася земля, та персональна власність, яка уособлювалася рухомим майном: знаряддя захисту, знаряддя праці, товари, худоба.

Інститут власності, як протоінститут відомий з IX століття, але не в сучасному його розумінні, а як «полюддя» – символ, значення зв'язку панування й примусу [220, с. 196]. Полюддя було тісно пов'язане з правом землеволодіння, адже земля перебувала у користуванні та, фактично, у власності родових чи сусідських громад. Саме це сприяло зародженню уявлення про колективну власність. Її суб'єктом виступала родова община, а об'єктами — земля, водні ресурси, ліси та інші природні багатства. Управління такою власністю здійснював старійшина разом зі своїм найближчим оточенням, від імені всієї громади [274, с. 53]. Як самостійний інститут власності полюддя лише починало відокремлюватися, що призвело до фази трансформації землі у феодальну власність. Як відзначають дослідники, на ранньому етапі розвитку слов'янських держав у більшості випадків попередниками персональної земельної власності були князівські володіння, а також землі, даровані в особисте користування (згодом і в успадковане) передусім за військову службу. Між X по XI століттям окремого значення набула державна власність на общинні землі. Уособлена верховною владою володаря, держава реалізовувала своє право власності шляхом стягування данини з общинників, яким надавалася земля в користування [282, с. 50].

Крім колективної власності, слов'яни розвивали розуміння персональної власності, як такої, що належала персонально індивіду.

Щодо такої ідеї в науці існують різнополярні погляди. Дехто вважає, що персональна власність в додержавному суспільстві неможлива, позаяк індивід хоча і був наділений певними права, але все-таки залишався не повністю самостійною частиною роду. Такий підхід постає дещо звуженим і можливо сформований на підставі дослідження прототипів власності в інших правових культурах.

Для слов'ян характерні дещо інші підстави. Можна погодитися, що персональна власність існувала в обмеженому вигляді, але це не виключає її

існування як протоінституту. Це можна довести щонайменше фактом наявного інституту передачі власності за заповітом, тоді як роду власність переходила за законом. Самостійне значення мають військові походи, які обґрунтували «знахідку» як джерело нової власності, а її власника як добросовісного набувача.

Речі індивідуального призначення (одяг, знаряддя тощо) мали належати особі на праві приватної власності. Інші рухомі речі також могли бути власністю особи. Щодо нерухомого майна, то можливість особи володіти ним, як приватною власністю була мінімізованою. Власником землі був рід, який міг дозволяти володіти та користуватися нею певній сім'ї чи особі. Водночас повністю заперечити приватну власність на нерухоме майно у додержавному суспільстві також було б несправедливо, адже досить ймовірними визначені випадки, коли його власником була одна людина.

Наявність власності, колективної чи персональної, у слов'ян зумовило витоки інституту зобов'язань у давніх слов'ян, який тісно пов'язаний з розвитком їх соціально-економічних і протоправових відносин, що виникали на двох основних підставах: через укладення договору та внаслідок завдання шкоди. Інститут зобов'язань у будь-якій культурі формується на основі потреб у регулюванні взаємовідносин між людьми у процесі їх взаємодії. У слов'ян це було зумовлено різними аспектами.

По-перше, общинно-родовим устроєм, який передбачав спільне володіння землею і ресурсами, створював основу для колективних форм зобов'язань. В общині діяли правила співжиття, засновані на взаємодопомозі та взаємозобов'язаннях між її членами, що регулювалися звичаєвим правом. Це закладало основу родових відносин, коли майно належало не особі, а роду, общині. Це сприяло формуванню довіри між членами роду та виховувало в народу почуття взаємодопомоги. А також створювало сприятливий ґрунт для виникнення договірних відносин, адже люди звикали покладатися один на одного в розподілі ресурсів, праці та відповідальності. Повага до договору, як способу встановлення взаємовідносин, виховувалася на підставі діючого звичаєвого права у слов'ян та була настільки міцною, що навіть і не передбачалося порушення договору. Це

зумовлювало той факт, що у слов'ян договірні відносини між членами общини часто ґрунтувалися на усних домовленостях або підтверджувалися деякими символічними діями (наприклад, обміном предметів, рукостисканням тощо), що вкоренилося, подекуди, в менталітеті слов'ян та їх нащадків.

По-друге, мовиться про особливість сприйняття слов'янами відповідальності за наслідки. Вкорінення такого підходу щодо визначення договірних відносин та зобов'язань підтримувалося концепцією колективної відповідальності. У разі порушення угоди відповідальність могла розподілятися між усіма членами роду або общини порушника, що зміцнювало соціальний контроль та підтримувало дисципліну виконання зобов'язань. Сила такого звичаєвого права та його усвідомленість народом була настільки стійка, що, як відмічають історики права, майже не зазнала змін, навіть після трансформації у слов'ян родової общини в територіальну громаду – вервь.

По-третє, слід зауважити про досить активний розвиток взаємодії слов'ян з оточуючими їх родами і навіть народами, що сприяло розвиткові торгівельних зв'язків. Приміром, можна згадати про договори Русі з Візантією. Відтак розвиток торгівлі та ремесел зумовив появу і формування зобов'язань між торговцями, ремісниками і їхніми клієнтами. Такий підхід стосується угод, пов'язаних із купівлею-продажем, обміном товарів, наданням послуг, які потребували визначеності та гарантій виконання. Тісні взаємовідносини з сусідами, які часто були представниками інших культур, культивували інші правові звичаї інтерпретувалися як ворожі. Для підтримки нормального ділового обігу, майнових відносин, пом'якшення різних поглядів щодо договірних відносин, слов'яни організовували свято, щоб цю ворожість дискредитувати. Це зумовило запровадження інституту «могорича». Він полягав у тому, що сторони договору та свідки його укладення розпивали напій [283, с. 116]. Правове значення «могорича» полягало в тому, що договір вважався укладеним з моменту його випиття. До того моменту сторони мали право змінити умови договору чи відмовитися від його укладення. Це становить свідчення зародження базових принципів договірного права.

Самостійною підставою виникнення зобов'язань виокремлюється шкода, коли дії однієї сторони заподіюють збитки іншій, що вимагає компенсації або відшкодування. У давніх слов'ян система відповідальності за завдану шкоду базувалася на звичаєвому праві. Відповідно звичаєве право слов'ян, що закріпилося в Руській Правді, визначає: «коли одна людина знищила врожай іншої, то повинна була поділитися своїм». Це свідчить про те, що постраждала сторона мала право на отримання компенсації у формі майна, грошей або інших цінностей, як системи вирахувань.

Розвиток соціальних взаємовідносин й торгівлі, накопичення певних ресурсів, як певного капіталу, провокувало збільшення конфліктних випадків. Архаїчними способами встановлення відповідальності виступала кровна помста, потік (вигнання) та розгарбування. Ці форми покарання мали глибоке суспільне та символічне значення, оскільки вони не лише карали винного, але й становили засіб відновлення порушеної соціальної гармонії.

Кровна помста, як один із найдавніших засобів вирішення конфліктів, глибоко вкорінилася в традиції східних слов'ян. Цей звичай виходив із принципу взаємної відплати за злочини, такі як вбивство чи серйозне ушкодження, дозволяючи родині потерпілого відплатити винуватцю або його рідним тією ж монетою.

Основоположною для цієї практики було визнання родової відповідальності, за якою не лише безпосередній винуватець, але й увесь його рід могли вважатися відповідальними за скоєне. Таке розуміння підкреслювало міцні зв'язки та взаємопідтримку серед членів родових спільнот.

Проте кровна помста передбачала безкінечний цикл насильства. Кожен акт помсти породжував нову агресію, затягуючи обидва роди у довготривалу ворожнечу. Це створювало замкнене коло кровопролиття, яке могло тривати поколіннями [284, с. 123].

У деяких громадах східних слов'ян кровну помсту сприймали не тільки як право, а й як обов'язок роду відновити справедливість та захистити свою честь.

Відмова від помсти могла принести ганьбу на весь рід, визначаючи його як слабкий та не здатний захистити своїх членів.

Втім, існували й спроби мирного врегулювання конфліктів, такі як викуп або інші форми компенсації, що дозволяли уникнути подальшого кровопролиття.

Самостійним видом досягнення справедливості та покарання винуватця виступав «поток». Поток або вигнання з громади було одним з найсерйозніших видів покарання, оскільки воно фактично відсікало винного від соціальних зв'язків, доступу до спільних ресурсів та захисту общини. Вигнання використовувалося за серйозні злочини або порушення, такі як зрада, великі крадіжки, вбивство або чародійство. Це покарання не тільки позбавляло особу її звичного середовища, але й накладало на неї стигму, що робило майже неможливим вступ в іншу громаду.

І третій вид покарання, який визнавався слов'янами в архаїчні часи, було розгарбування. Як форма покарання полягало в конфіскації майна винного, яке могло розподілятися серед потерпілих або використовуватися на користь всієї громади. Цей вид покарання використовувався для відшкодування завданої шкоди та слугував водночас і засобом стримування, і способом відновлення справедливості. Розгарбування могло застосовуватися самостійно або у поєднанні з іншими видами покарань.

Усі три види покарань мали глибоке суспільне та символічне значення для слов'ян. Вони демонстрували важливість соціальної згуртованості, взаємної довіри та відповідальності перед громадою. Кровна помста символізувала обов'язок роду відновити справедливість та захистити свою честь. Невиконання цього обов'язку могло призвести до ганьби роду. Вигнання символізувало абсолютне відкидання порушника громадою, підкреслюючи неприпустимість будь-яких протиправних дій, тоді як розгарбування відображало ідею відновлення справедливості через матеріальне відшкодування шкоди.

Ці форми покарання з часом трансформувалися або були замінені іншими більш формалізованими методами встановлення правосуддя, однак їх історичне значення у формуванні правових норм та правових цінностей залишається важливим.

Окрему увагу як правову спадщину дохристиянського періоду, що вплинула на розвиток національного українського права, становить формування та визнання інституту злочину. В архаїчних слов'ян поняття злочину було щільно пов'язане з порушенням соціальних норм та звичаєвого права. Злочини, як правило, розділялися на кілька основних категорій залежно від того, проти кого вони були спрямовані: проти індивіда, роду або громади в загалом. Це свідчить про те, що злочини, які були спрямовані проти такого розмаїття об'єктів, визначали межі дозволеного, і кожен такий акт вважався не лише особистою провиною, але й порушенням порядку всієї громади. До речі, розмежування важкості злочинів у слов'ян за об'єктом посягання становить унікальну особливість того періоду, на відміну від підходів до визначення обсягу «злої волі» в інших сусідніх народив. Так, як зазначає Н. Деркачова, в сусідніх народах ступінь важкості злочину та покарання за нього визначався суб'єктом посягання. Представникам знаті, аристократії присуджувалися незначні покарання, не зважаючи на обсяг заподіяної шкоди, і навпаки, представникам нижчого соціального статусу могли присудити більш тяжкі покарання за незначні провини [285, с. 118]. Це свідчить не лише про унікальний підхід у слов'ян до розуміння злочинів, а й також про більшу, порівняно з іншими народами, справедливість у визначенні обсягу покарання залежно від об'єкту посягання, а не суб'єкту, що підтверджує тезу про рівність всіх індивідів перед правовим звичаєм, що викристалізувався в сучасне розуміння принципу рівності усіх перед законом.

До злочинів проти індивіда належали «убивство» і «розбій», причому в останньому випадку вбивця не підтримувався громадою й піддавався із дружиною та дітьми потоку й розграбуванню. Каліцтво членів – «каліцтво» належить до злочинів цієї групи, у тому разі, якщо «отпадеть рука або усохнеть» [286, с. 43], аналогічно розглядалося й каліцтво ноги. Такі каліцтва прирівнювалися до вбивства, тому що такого роду тілесні ушкодження характеризувалися як «суспільна смерть», оскільки людина втрачала можливість себе захищати.

До злочинів проти майнових прав можна віднести «татьбу»; за крадіжку стягувалися різні види штрафів від 12 гривень до 60 кун, залежно від цінності

украденого або від місця крадіжки. Псування чужих речей передбачали покарання у вигляді максимально високого продажу – 12 гривень. Аналогічна сума продажу призначається у ст. 33 Руської Правди «аже кто всядеть на чюжь конь не прашав». Ці об'єкти злочинів зафіксувала Руська Правда, низку об'єктів правового регулювання засвідчили інші пам'ятники права [287, с. 54].

Стосовно злочинів проти роду можна зазначити, що такі акти мали особливо серйозне значення. Рід вважався не лише сімейною одиницею, а й основною соціально-економічною та військовою структурою, тому будь-які дії, що загрожували його злагоді, сприймалися як загроза виживанню та процвітанню всієї громади.

До злочинів проти роду слов'ян належали такі:

1. Зрада або змова проти роду. Будь-які дії, що могли бути розцінені як спроба зрадити інтереси роду, особливо шляхом співпраці з ворогами або конкуруючими родами – прообраз колоборації, вважалися одними з найтяжчих злочинів. Такі дії могли призвести до вигнання з роду або навіть смертної кари.

2. Наклеп або образа честі роду. Звинувачення або образи, що ставили під сумнів честь роду, також розглядалися як серйозні злочини. Родова честь була важливим активом і її захист відбувався за допомогою правових та соціальних механізмів.

3. Вбивство члена роду. Таке посягання у дохристиянський період мало подвійну оцінку. З одного боку, вбивство оцінювалося як посягання на життя, з іншого боку, посягання на основи родової солідарності. Відплата за такий злочин могла містити строгі форми покарання для винуватця, включаючи кровну помсту з боку рідних загиблого.

4. Крадіжка в межах роду. Тут також визнавалася дуальне сприйняття протиправної дії. Не зважаючи на посягання на власність окремої особи, крадіжка сприймалася як зрада довір'я та порушення родової згуртованості. Такі дії могли призвести до серйозних санкцій, спрямованих на відновлення порушених прав і зміцнення родових зв'язків.

Останні два види злочину проти роду та усієї громади загалом віддзеркалюють прояв колективного способу життя слов'ян, де кожний індивід самостійний, водночас є невід'ємною складової усієї родово-общинної системи. Відповідно у слов'ян сформувалося та вкорінилося почуття родової гідності та солідарності, що забезпечувало високий рівень соціального контролю й допомагало підтримувати порядок та стабільність в межах громади.

Зазначені ідеї, образи, які закладені в основу правових інститутів, що вибудовували всю ієрархію суспільства та його відношення до власного розуміння порядку і справедливості, відобразилися в менталітеті слов'ян, визначивши картину світу та її спосіб сприйняття реальності кожним індивідом. Цей менталітет було передано через фольклорні та міфологічні тексти в національну свідомість, закріпилося в ній та стало культурно-правовою традицією. Ця традиція формувала ціннісні та юридичні орієнтації, а згодом визначала загальну ідею суспільства. Поступово усталені культурно-правові традиції перетворилися на засоби соціального регулювання поведінки, впливаючи на правосвідомість, та стали необхідною складовою національної правової культури [288, с. 20].

Заглиблення в дослідження основ правового буття слов'ян дохристиянського періоду, осмислення основних способів нормування та регламентації їх життєдіяльності, дозволять виокремити детальні, глибинні прояви слов'янського менталітету в сучасному прояві правового менталітету, поряд з тими, що проявляються на поверхні, на основі розглянутих правових інститутів.

До слов'янської правової спадщини, яка знайшла вкорінення у правовому менталітеті, на думку С. Жданенко, належить таке:

а) неоднозначне ставлення до закону: з одного боку, суспільні вимоги до можновладців щодо встановлення справедливих законів, а з іншого – відсутність чітких внутрішніх імперативів до їх виконання; своєрідна ціннісна амбівалентність;

б) існування поза правовим світом неписаних правил та настанов, що є вищими за закон та пов'язані з загальносуспільними уявленнями про справедливість, порядок, добро, свободу, порядність; розуміння свободи як

свавілля, а можливість встановлення порядку пов'язується не зі свободою, а із сильною владою;

в) еклектичність поглядів щодо основних та антиправових цінностей;

г) схильність до виправдання антиправових вчинків залежно від ситуації та діючої особи;

ґ) позаправовий пошук справедливості, що часто-густо має неприборканий характер;

д) емоційність та образність виразів правових явищ у фольклорі за допомогою приказок, прислів'їв, анекдотів, повчальних історій із життя [289, с. 188].

Врахування національної ментальності дозволило деяким науковцям ще на початку XIX століття осмислювати існування слов'янського права як самостійного явища.

В 1832–1835 рр. була опублікована праця польського юриста й історика Вацлава Мацеєвського «Історія слов'янських законодавств» («Historia prawodawstwa słowiańskiego» [290, с. 73]), в якій він дав інтегральний образ єдиного слов'янського права, не диференційованого за окремими слов'янськими народностями. Ця студія повинна була продемонстувати, що в Європі на додаток до римського і німецького є законодавство, відмінне за своїм утворенням й оригінальне за своїм розвитком – слов'янське. В. Мацеєвський наголошував на єдиному національному самоцінному духові прав слов'янських і намагався показати, як «дух цей, втілений у слово, оголошував себе світу через правду і закон, чи звичай і статут, і як та правда, розвинута і оброблена юристами, залишається в серці та розумі цих людей», визначав основні риси слов'янського духу – миролюбність, волелюбність, общинність та ін. [290, с. 73].

Поряд з ідеями В. Мацеєвського, український вчений М. Іванішев, який був прихильником слов'янофільської ідеології і одним з перших використав порівняльний метод в дослідженні слов'янського права, захистивши в 1840 р. докторську дисертацію «Про плату за вбивство у давньоруському та інших слов'янських законодавствах у порівнянні з германською вірою» [291, с. 120], простежив спробу ретельного дослідження інституту помсти і віри у слов'ян.

М. Іванішев довів, що пам'ятки слов'янського права не запозичені у німців, а є національним надбанням. Він звертав увагу на те, що помста вже в «договорах Олега і Ігоря являє собою чистий слов'янізм без будь-яких домішок права чужоземного» [292, с. 44]. Порівнявши і проаналізувавши правову основу слов'янських народів, М. Іванішев робить висновок, що «між давніми слов'янськими законодавствами є тісний внутрішній зв'язок, який виник з одноплемінності слов'янських народів».

Самостійної думки щодо існування слов'янського права дотримувався в численних дослідженнях М. Володимирський-Буданов. Науковець вважав, що право – це не просто випадковий продукт усереднених рішень, а складова, яка виникає з природи і основана на єдності психологічних і фізичних законів людської природи [272, с. 207].

Ця концепція допомагає пояснити схожість правових норм у народів, які походять від спільного коріння та, на початку свого існування, місця проживання. Таким чином, можна говорити про історію правових систем груп держав, що виникли внаслідое поділу народу [293, с. 12].

На сьогодні по-новому виглядає концепція слов'янського права, що базувалася на ідеї «демократичних» рис, до яких належать «народоправство», общинне землеволодіння, перевага особистих якостей над походженням, договірна основа у сімейному праві, двоїстий характер батьківської влади, оцінка злочину за «кількістю злої волі», а не за «походженням» тощо.

Ця схожість, прикмети якої залишалися помітними і через багато років, утворилася із первинної єдності слов'янського права. Умовою єдності слов'янського права може бути лише самобутній його розвиток у кожній слов'янській нації, адже сім'я слов'янських народів може скластися тільки з самостійних та повнокровних членів, для чого необхідно спочатку досягнення ближчої мети, а саме – усвідомлення самостійності та єдності кожної слов'янської нації окремо [294, с. 42].

Національна правова традиція ґрунтується на унікальному типі правової ідентифікації соціальних явищ, який властивий слов'янській культурі. Цей тип

ідентифікації охоплює соціоправове співставлення значущих елементів суспільних відносин, включаючи символи, архетипи, звичаї, норми, культові практики, інститути та ідеали, які визначають складний зв'язок між духовним та матеріальним аспектами культури [295, с. 131].

Як зазначає М. Бедрій, оцінюючи походження права слов'ян у дохристиянський період, як спадщини українського правового розвитку, українці ведуть своє походження від східних слов'ян, через що українське право, в первинному вигляді, було започатковано на підставі додержавного права цих народів, або так званого «протоправа». Незважаючи на заперечуваність юридичної сутності «протоправа» позитивістською науковою школою, номінування його «примітивним» або «квазіправом», постає обґрунтованим визнання додержавного права східних слов'ян як такого, що охоплювало велику кількість суспільних відносин, мало визнання в суспільстві та забезпечувалося суспільним примусом, що робить його повноцінним діючим об'єктивним правом [274, с. 50].

Правова система слов'ян в історичному контексті розвинулася до значного рівня завдяки своїм особливостям, особливо через використання звичаєвого права, яке формувалося на основі внутрішніх вірувань та традицій. Відмінну рису слов'янського законодавства становить те, що, на відміну від неслов'янських культур, де введення писаних законів сприяло єдності та централізації, у слов'янських спільнотах звичаєве право виступало як фактор об'єднання різних племен. Водночас, писане право часто призводило до розбіжностей та розколів. Слов'яни не приймали закони, які не відображали їхніх реальних потреб, і спроби нав'язати такі закони зазвичай закінчувалися невдачею, оскільки вони сприймалися лише як зовнішнє втручання, не знаходячи відгуку в серцях людей та підриваючи традиційні уявлення про право, а відповідно і правду, і справедливість. Такий підхід змушував законодавців часто змінювати правові норми, що підірвало авторитет законів у суспільстві [296, с. 234]. «Право є творінням людського духу: чи то загальної свідомості, чи то загального переконання. Воно (право) є спільною волею всіх членів правового суспільства. Народний дух є витоком людського і природного права» – зазначає В. Дудченко [297, с. 144]. Ця ідея діалогізує з тим,

що: «на народному дусі, справедливості й вірі тримається все слов'янське право» [36, с. 10].

Варто підкреслити, що дослідження слов'янського права все ще перебуває на етапі формування, характеризуючись відсутністю повноти, переривчастістю та обмеженою деталізацією. Важливий аспект у вивченні слов'янського права становлять фундаментальні принципи, які відображають засадничі чинники історичного розвитку слов'янських народів, включаючи такі фактори, як територіальні умови, клімат, етнографічні характеристики, психологічні нахили, економічні та соціальні умови. Аналіз слов'янського права охоплює не лише звичаєве право, але й взаємодію з писаним правом, передбачаючи осмислення як взаємозв'язку окремих правових норм, так і їхнього місця в загальній системі права. Окрема увага приділяється взаєминам між різними слов'янськими племенами та впливу міжнародного контексту на розвиток права, а також зовнішніх і внутрішніх чинників, що впливають на життя слов'янських народів [36, с. 118].

Особливу увагу привертають наукові доробки Б. Богішича, які висвітлюють особливість слов'янського правового минулого, як правової спадщини. У праці «Збірник нинішніх правових звичаїв у Південних слов'ян», автор науково обгрунтовує, що в народному житті збереглося багато стародавніх звичаїв, які продовжують діяти, відповідно перейшли до правової спадщини українського права [298, с. 98].

У своїй програмній статті «Про наукову розробку історії слов'янського права», Б. Богішич підтримав висловлену ідею М. Владимирським-Будановим про існування права кожної окремої нації, як самостійного явища. Зокрема, Б. Богішич обстоював ідею визначення самостійності національного права на підставі унікальних характеристик правових інститутів, які при своїй однаковості, в кожній державі, нації здобувають особливого забарвлення, що виражає внутрішній дух народу. Він відмічав, що «навіть щодо інститутів, які вважаються у всіх народів однаковими, за відомим правилом: «Si duo idem faciunt, non est idem» («Якщо двоє роблять одне й те ж, це вже не те саме» (лат.) – прим. автора); що ще більше може

відноситись до народностей як самостійним особам. У нас є інститути з особливим, їм одним властивим характером, інститути, які ми сміливо можемо порівнювати, без будь-якої для нас невигоди, з відповідними інститутами інших народів» [298, с. 99].

Таким чином, досліджуючи філософські основи формування української правової культури, як справедливо відмічає Г. Попадинець, слід визнати той факт, що правова культура України увібрала такі слов'янські дохристиянські гуманістичні світоглядно-філософські характеристики, як: повага до людини-особистості, як форми існування божественного, бережливе ставлення до традиційно-звичаєвих засад життя, схильність до утвердження морально-етичних цінностей [299, с. 5], що і виступає проявом впливу слов'янської правової спадщини на національне українське право та українську правову систему в усіх її формах (менталітеті, мисленні, досвіді, цінностях та ін.). Основними смисловими характеристиками протоукраїнського права, за словами Г. Попадинець, були «принципи природної (божественної) справедливості, добра, спільного блага, християнського милосердя, цінності людини, її життя тощо, що свідчить про розуміння праукраїнцями права як глибинно духовного явища, своєрідного моралізованого права, яке постало як форма вираження почуттєво-ментального начала народу, його християнізованої філософсько-світоглядної культури» [299, с. 5]. Саме на цій духовно-гуманістичній основі постала антропологізація українського права. Вона значною мірою зумовлена власним, притаманним українській традиції розумінням і прийняттям християнства, яке підготувало ґрунт для праворозуміння, зосередженого на людині. Християнська спадщина закріпила у правовій свідомості ідеї єдності людського роду, рівності його членів та неприпустимості дискримінації, утвердила моральні принципи любові до ближнього, що стали підвалинами демократичних засад, поділу влади й громадянського суспільства. Особливе значення має християнське уявлення про свободу волі як невід'ємну рису людської природи, що водночас є підґрунтям визнання гідності та самостійності особистості. Такий антропоцентричний зміст, народжений у надрах давньої звичаєвої правосвідомості та християнсько-

моральних ідеалів, надав сучасній українській правовій культурі здатність зберігати історичну спадкоємність, критично сприймати зовнішні впливи та водночас залишатися відкритою до оновлення, утверджуючи власну ідентичність і гуманістичні засади права [300, с. 5]. У цьому контексті всі ці права трактуються як невід'ємні від людини та народу, а український романтично-філософський світогляд, в межах якого ствердилася національна ідея, лише посилив вплив на правову свідомість українців, їхню національну правову культуру та державотворення загалом. В основу цього світогляду було покладено ідеї унікальності людини-особистості, цінність її життя, первинності її природних прав стосовно влади та закону тощо [299, с. 6].

Варто також погодитися із думкою Г. Попадинець, що ідеї невідчужуваних природних (божественних) прав людини і народу (нації) на буття в просторі та часі, на власну державу, право, приватну власність, віру, мову, освіту, національну ідентичність і т. д. лягли в основу низки нормативно-правових документів тієї епохи [299, с. 7].

Можна навести низку зразків блискучого розвитку слов'янської нормотворчості того часу. Наприклад, принципи рівності, справедливості, працьовитості, честі та самосвідомості як необхідні умови співжиття людей проголошували в «Повчанні дітям» (Володимир Мономах), у «Слові» (Данило Заточеник), в агіографічній літературі. Загальновідомими постають настанови Володимира Мономаха щодо допомоги знедоленим людям: «Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіться самі, а не давайте сильним погубити людину» [301, с. 56]. Не можна не відзначити і впливу на право багатьох політико-правових трактатів Стародавньої Русі, які систематизували правові норми, адаптували правову традицію до суспільних умов, що змінювалися, доповнювали та конкретизували правові та інституційні засади управління суспільством [302, с. 51]. Відбувалася деталізація, уточнення, доповнення існуючих правил. Вводилися нові норми, як заміна кровної помсти грошовою компенсацією, виокремлення з родової власності окремих членів сім'ї, визначався порядок передачі власності, що започаткував

появу окремих норм щодо спадкування тощо. Все це мало важливе значення для вдосконалення всієї системи державного управління та формування окремих правових інститутів, які регламентували суспільні відносини [302, с. 52].

Один з таких текстів – «Слово про Закон і Благодать», написаний у XI столітті київським митрополитом Іларіоном. Важливо відзначити, що Іларіон розпочинає свій твір з розгляду взаємозв'язку Закону та Істини. У середньовічній культурі термін «закон» вживався у теологічному і юридичному контексті, оскільки Закон розглядався як провідник чужої волі – Бога або Пана (в цьому випадку, правителя). Істина була пов'язана з досягненням християнином високого морального статусу, який вимагав розуміння Новозавітного вчення і його втілення в їхній поведінці та діяльності. Закон і Істина не протиставлялися один одному, а навпаки, показувалися в контексті взаємодії, і ця взаємодія була представлена з певною послідовністю [303, с. 33].

Як відмічає С. Жданенко: «[…] у слов'янській ментальній традиції концепт «закон» має три основні значення: 1) закон Божий та моральний; 2) закон юридичний; 3) закон науки. Але в усіх цих значеннях «закон» мислиться як «межа», за якою лежить інша сфера життя або духу, інша реальність. Отже, «закон» окреслює не тільки коло належного, а й більш широку сферу. У понятті «юридичний закон» проявляється, по-перше, поняття «закону совісті», Божого закону, моральності; по-друге, як поняття «харизматичної особистості», слідувати відразу якій більш морально, ніж виконувати букву юридичного закону; по-третє, як особливе ставлення до злочинців як до страждальців. У понятті «закон природи» простежується протест проти об'єктивних законів, що відкриті та встановлені наукою у природному та громадському житті. Закон як «межа» визначає й такі похідні поняття, як «злочинець» – той, хто переходить «межу», «ворог» – той, хто перебуває за межами «кола своїх», за межами роду, громади, звичаїв та традицій. Отже, суспільна та індивідуальна правосвідомість містять своєрідну «межу» у вигляді самообмеження та самоконтролю щодо можливих дій, яка ґрунтується на певних засадах та становить їх синтез: позитивне право, природне право, мораль,

релігійні норми, звичаї. Ця «межа» набувається свідомістю шляхом дій у правовій та неправовій реальностях, шляхом виховання та самовиховання» [289, с. 186].

Як особливу віху правової спадщини у формуванні українського права безумовно варто виокремити договори Русі з Візантією, що буди укладені в 907, 911, 944 роках. Вони визначаються унікальними зразками первинного прояву міжнародного права, що підтверджують високий рівень правової розвинутості слов'ян у дохристиянський період [304, с. 643]. Ці угоди не лише заклали основи міжнародних відносин, але й стали яскравим свідченням правової зрілості та здатності Русі діяти як повноправний суб'єкт міжнародного права.

Зокрема, договір 911 року, укладений князем Олегом після військового походу на Константинополь, є одним із найдавніших документів міжнародного права, що дійшов до нас у письмовій формі. Його текст, викладений у «Повісті минулих літ», містить положення, які відображають високу організацію міжнародних відносин. Договір детально регламентує порядок взаємодії сторін у таких засадничих аспектах, як торгівельні відносини, майнові права, способи врегулювання спорів та питання безпеки.

По-перше, відбувалося закріплення права східно-слов'янських купців на вільну торгівлю у Візантії, що надавало їм привілеї, включало забезпечення проживання, харчування та судовий захист. Ці положення демонструють не лише економічну важливість Русі, але й здатність інтегрувати економічні інтереси в правовий простір міжнародних відносин.

По-друге, окремого визначення здобули зобов'язання сторін щодо повернення втраченого або викраденого майна, що включало процедуру компенсації за матеріальні збитки. Це положення становить одну з перших спроб закріплення принципу відшкодування шкоди в міжнародному праві.

По-третє, міжнародні угоди визначили правила розгляду конфліктів, передбачивши обов'язок кожної сторони забезпечити справедливий розгляд скарг та вирішення спірних питань на підставі домовленостей. Такий підхід можна осмислювати як ранню форму впровадження принципу мирного врегулювання спорів.

По-четверте, договір зобов’язував сторони підтримувати мир та уникати актів агресії. Закріплення таких положень свідчить про усвідомлення необхідності забезпечення колективної безпеки [305, с. 173].

Договір 944 року, укладений князем Ігорем, продовжив традицію закріплення взаємних зобов’язань. Особливо важливим було розширення положень щодо захисту прав купців, передбачення обов’язковості дотримання умов договору та введення санкцій за їхнє порушення.

Правовий аналіз цих угод дозволяє стверджувати, що підписанти цих договорів були не лише політичною та економічною силою, але спільнотою, яка володіла правовими механізмами взаємодії з іншими суб’єктами міжнародного права, навіть в протодержавний період. Угоди базувалися на принципах консенсусу, взаємності та рівності сторін, що відображало прогресивність правової культури Русі.

У контексті сучасного правового аналізу ці договори можуть розглядатися як джерело кількох засадничих принципів [306, с. 23]:

1) Міжнародної правосуб’єктності, оскільки угоди підтверджують визнання Русі рівноправним учасником міжнародного співтовариства.

2) Договірного регулювання, враховуючи закладені принципи чіткого визначення прав та обов’язків сторін, механізмів відповідальності й вирішення спорів.

3) Екстериторіальність, як забезпечення прав купців на території іншої держави, що включає право на судовий захист, є прообразом сучасних інститутів міжнародного приватного права.

Договори Русі з Візантією стали фундаментом традицій договірного права, теорії контрактивізму та міжнародних відносин, які мають безпосередній зв’язок із сучасним міжнародним публічним і приватним правом. Їхнє значення в контексті української правової спадщини полягає не лише у формуванні національної традиції міжнародного права, але й у відображенні тих правових принципів, які згодом стали універсальними для світового правового порядку.

На перший погляд, ці, здавалося б, незначні деталі вказують на притаманні тому періоду високий рівень правової культури та розвиненість правової системи, порівняно з іншими схожими народами. Отже, можна висловити думку, що слов'янське право, способи відображення укладу життя та регламентації відносин, зіграли засадничу роль в започаткуванні шляху становлення правової традиції у формуванні української нації з розвиненою правовою системою, власним правовим досвідом, національною мовою права, унікальними характеристиками правосвідомості та правового мислення.

Протоправо слов'ян мало вирішальне значення у впорядкуванні соціальних відносин серед східних слов'ян. Аналізуючи весь спектр правових питань минулого, можливо передбачити напрями майбутнього розвитку правової структури сучасної України.

Самостійною категорією в оцінці національної правової системи та підтримки в ній і культивуванні власної дохристиянської правової спадщини слід виокремити правове мислення (менталітет). Правове мислення індивідуальних представників кожної нації становить складну систему типізації юридично значущої поведінки та правових оцінок, яка, в більшості випадків, залишається поза свідомістю та рефлексією і визначає особливе розуміння права, правового мислення та етнокультурний зміст правових норм. Важливими характеристиками слов'янського правового мислення є акцент на цінностях та раціональних підходах до легітимації правопорядку, відхід від юридичного формалізму, акцент на суспільних ідеалах та цінностях без обмеження індивідуальних інтересів, виражений підхід до соціальної справедливості, прагнення до правового патерналізму, відмова від ціннісного релятивізму у державно-правовій ідеології, а також застосування харизматичної легітимації верховної влади. Унікальність слов'янського правового мислення робить його несумісним із неоліберальною доктриною універсального правопорядку та уніфікацією права в контексті однополярної глобалізації [270, с. 14].

У слов'янському праві, яке ґрунтується на слов'янському правовому мисленні, здійснюється активне відзвітування таких цінностей, як віра, духовність,

національна самосвідомість, єднання, пряме народне управління та милосердя. Ці цінності постають не лише правовим надбанням слов'ян, але й втіленням їхнього кредо віри, надії і любові. Особливості, характерні для слов'янського права, проявляються незалежно від того, в якій державі воно застосовується, незважаючи на відмінностях в регіональних об'єднаннях, віросповіданні, ідеології та політичному курсі.

Отже, можна виснувати, що аналіз права дохристиянського періоду дозволяє не лише виокремити його як окрему правову традицію, але й підкреслити його цілісну систему цінностей, норм і ритуалів, втілених у регулятивних механізмах (колективне самоврядування, звичаєве право, ранні міжнародно-договірні практики та сакральне уявлення справедливості). Ця традиція сформувалася на основі язичницького світогляду та громадсько-родових звичаїв, що забезпечували колективну відповідальність і єдність моральних та правових приписів, заклавши фундамент української правової системи задовго до прийняття християнства.

Істинне завдання полягає в усвідомленні самобутності та величі слов'янського права, які спростовують стереотипи про його запозиченість та відсталість. Попри наявність як досягнень, так і невдач, яскравих і менш виразних періодів у його розвитку, слов'янське право завжди вирізнялося своєю унікальністю. Воно становить значний масив правової інформації, що становить невід'ємну частину правової спадщини України [270, с. 10].

3.2. Візантійська правова спадщина.

Історичний досвід демонструє, що першопочатково право кожної держави формується зі звичаїв, що складаються на її території. З плином часу і впливом багатьох факторів, зокрема із посиленням державоутворювальних процесів, відбувається збільшення влади законодавця і закон починає витісняти звичай [307, с. 232]. Відтак можна стверджувати, що спокійне племінне (патріархальне) життя слов'ян могло довго обходитися тим незмінним запасом юридичних норм, які вироблені звичаями з незапам'ятних часів. Але з початку X ст. східні слов'яни були у взаємодії з віддаленими країнами – Візантією і західноєвропейським світом. Це

зумовило різноманітність у розумінні юридичних норм і змусило узгодити свої вітчизняні норми з чужоземними. Таким чином, виникли перші законодавчі прийоми – договори з іноземцями і рецепція чужих законів [308].

С. Лоза, розглядаючи проблему трансформації візантійської спадщини, зазначає, що неодноразово було підкреслено те, що Русь запозичила необхідні для неї норми і процеси впливу на суспільні відносини за допомогою спеціальних юридичних, фізичних чи інших методів. На додаток до цього необхідно сказати, що соціально-правове наслідування, або мимесис (дав. –грец. μίμησις – подібність, відтворення, наслідування) можна визначити як прилучення до соціальних цінностей через імітацію. Мимесис – спільна риса соціального життя, як точно виділив А. Тойнбі у розвідці «Осягнення історії» [309, с. 464]. Цю дію можна спостерігати як в суспільстві примітивному, так і в цивілізаціях, проте в різних видах суспільств мимесис діє в різних напрямках і сферах.

У Київській Русі мимесис орієнтований на більш розвинену цивілізацію, але при цьому також враховує важливу роль власних вітчизняних правових особливостей та харизматичної ролі володаря і довіри до здійснюваних такою особою перетворень, які мають на меті розвиток і спонукання до прогресу загальнолюдської мети.

Під час дослідження візантійської та південнослов'янської правової спадщини на Русі, було відзначено, що виникнення класового суспільства, формування держави, прийняття християнства, створення церковної організації та встановлення тісних політичних та культурних зв'язків з Візантією сприяли проникненню в Русь елементів візантійської цивілізації. Цей процес сприяв розвитку і посиленню Русі як феодальної держави [310, с. 124]. Проте, відзначається, що правові норми і принципи Візантії в Русі запозичувалися і адаптувалися вкрай вибірково, і фрагментарно. Це пов'язано з тим, що релігія – фундаментальна, визначальна, цивілізаційна, але при цьому більш «абстрактна» структура, ніж право. Християнські догмати, ритуали і практики вельми опосередковано пов'язані з реаліями соціуму, на відміну від правових практик, які безпосередньо пов'язані з повсякденним життям, від яких воно залежить.

Це дає підставу стверджувати, що, з одного боку, недостатня зрілість соціуму, недостатність соціальних і соціокультурних передумов в принципі не є непереборною перешкодою для рецепції тих чи інших явищ.

З іншого боку, коли запозичуване явище, що відповідає більш складному і більш зрілому макросоціуму, в нашому контексті – візантійське право, відкидається, принаймні в певних істотних сегментах суспільства, як недостатньо зріле або ж занадто консервативне громадське утворення.

Значення правової спадщини Візантії в становленні українського національного права осмислюється на основі вчення про зміну соціально-економічних формацій як природно-історичного процесу розвитку українського суспільства. Проте важливо зазначити, що прийняття візантійського права слов'янами стало можливим тільки завдяки активному «внутрішньому процесу правогенеза», який вже тривав серед слов'ян перед впровадженням чужорідних «правових стандартів» [311, с. 596]. Цей внутрішній процес був істотно визначений язичництвом, міфологією і звичаєвим правом. Цей процес правогенезу, який відбувався у слов'ян, був вкорінений у свідомості і ставленні слов'ян до системи цінностей, яка існувала. Язичництво, міфологія та звичаєве право виступали елементами соціальної регуляції, формами і способом світосприйняття. Така сформована потужна система не давала можливості провести темпову реформу правової системи Київської Русі і застосувати візантійську модель правового регулювання. Тут можна зазначити, що відповідна ініціатива, наприклад, реформа Володимира щодо введення системи фізичних кримінальних покарань закінчилася провалом через стратегічні прогалини в недооцінці природи давнього слов'янського соціуму, яке має лише мінімум сукупного додаткового продукту, чия державна політична надбудова суто специфічна навіть для ранньофеодального суспільства і має недостатньо аналогій з візантійською державною машиною. Крім того, реформатори зробили прорахунки, що стосуються недооцінки величезної інерції в ментальності суспільства [312, с. 240].

Під час дослідження візантійського впливу на розвиток Київської Русі та відповідно формування правової спадщини України зосереджено увагу на таких

аспектах: аналізі різноманітних давньослов'янських культурно-правових явищ, включаючи писемні пам'ятки, що зафіксовані в правових нормах, а також вивченні рівня розвитку права та суспільства, з якими ці норми були пов'язані. Додатково проводиться аналіз правових і державних інститутів, а також явищ, які виникали та впливали на правовий процес та суспільство загалом. З огляду на такий підхід, слід констатувати, що найбільш істотними проявами візантійської правової спадщини виступають такі:

1) формування державницького способу організації суспільства, на відміну від існуючої слов'янської общини;

2) формування двовір'я, оскільки запозичене християнство та формування церкви не викорінювало язичницької віри зі свідомості народу, що, як наслідок, приводило до пристосовування закорінених уявлень до нових умов;

3) формування церкви на території Київської Русі дало поштовх до розвитку канонічного права;

4) поява писемних законів, договорів призвело до формального нормування поведінки паралельно зі звичаєвим;

5) запозичення візантійських правових елементів сформувало передумови до виокремлення інших підходів стосовно судового забезпечення порядку.

Візантійська держава розглядалася як цивілізація, де соціальні відносини регулювалися законами та судовими процедурами. У цій цивілізації договори укладалися в присутності свідків та завірялися призначеною князем уповноваженою особою, а підготовка документів, таких як заповіти, шлюбні договори, торгові угоди, акти на відчуження нерухомості й інші, була відповідальністю знавців законів, звичаїв, канонічних норм. Громадяни мали можливість звертатися до судів з позовами та скаргами, і судді приймали свої рішення, спираючись на писаний корпус текстів та усталені звичаї [313, с. 61]. Це стало поштовхом до формування власної системи правової діяльності, яка відтворювала наявний національний правовий досвід, копіюючи візантійські підходи до регламентації соціальних відносин.

Візантійське право характеризується відносно високим ступенем стабільності, внутрішньої цілісності, а також здатністю пристосовуватися до мінливих соціально-економічних і політичних умов [314, с. 33]. Ці якості права у Візантії визначалися низкою історичних факторів, серед яких особливе значення мали традиційно сильна центральна імператорська влада, римська правова спадщина, візантійська християнська церква. Вже на ранніх етапах розвитку держави у Візантії склалася своєрідна правова система, яка виникла безпосередньо з римського права та апробувала вплив специфічних, перехідних до феодалізму, відносин у суспільстві, що відрізнялися великою соціальною й етнічною строкатістю. Під впливом часу й місцевих умов, зокрема різноманітних правових звичаїв, римські правові інститути поступово еволюціонували. Але принципові засади римського права не були підірвані і не піддалися корінним змінам, чому неабиякою мірою сприяло тривале збереження у Візантії рабовласницького укладу [314, с. 102].

Багато науковців у дослідженнях позиціонують, що термін «візантійське право» є не цілком коректним, хоча і буде застосовуватися в подальшому. Справа в тому, що за багатьма своїми зовнішніми ознаками право Візантії було модифікованим римським правом або, правильно сказати, римським правом в епоху християнської імперії [315, с. 386].

Візантійська правова думка вперше в історії людської цивілізації ясно висловила ідею антропоцентризму, що розглядається під кутом середньовічного розуміння християнської етики і моралі. Постулати візантійської юриспруденції втілювали в собі зародок доктрини природного права і гуманістичних начал, передбачивши тим самим епоху Відродження і Нового часу [316, с. 119]. Вже раннє візантійське законодавство проголосило ідеї універсального права і рівності громадян перед законом, виводячи його в домінування над правовим звичаєм [317, с. 7]. Кожна людина фактично мала конкретно визначений правовий статус, що включав право на життя, право створювати власну сім’ю і мати сімейний статус, право розпоряджатися майном та успадковувати, участь в різних майнових та

зобов'язальних правовідносинах, доступ до судового захисту та відповідний процесуальний статус [317, с. 7].

Важливою особливістю візантійської правосвідомості було розуміння закону як виразу загальної волі громадян держави. Усі владні норми відображали цю загальну волю, що зумовило головний принцип здійснення державної влади, – досягнення соціальної справедливості й гармонії. З точки зору правових норм, адміністративна система складалася з осіб, які не були принципово пов'язані з певними соціальними групами. Усі громадські групи, незалежно від сфери діяльності, національної належності і матеріального становища, рівноправно співіснували в опозиції до державного апарату, що зберегло античні принципи публічного права [317, с. 7].

Найважливішими етапами соціального розвитку стали уніфікація права власності та реформи спадкового і сімейно-шлюбного права. Візантійське законодавство акцентувало увагу на недоторканності права особистої власності, захистивши майнові інтереси жінок та інших членів сім'ї [318, с. 824]. Воно становило найкращий зразок законодавчих способів захисту особистості в сфері і публічного, і приватного права [319, с. 401]. Починаючи з цього часу, візантійське право стало еволюціонувати невпинно, впродовж багатьох століть, забезпечуючи стійкість норм природокористування, регулювання сусідських відносин, концепцій сім'ї та соціалізації молоді, а також багатьох інших аспектів суспільного життя. Ці соціальні та культурні зміни відображалися в великих законодавчих збірках, які відзначалися цілісністю та комплексністю юридичних положень, включених до них [320, с. 60].

Ефективність і прогресивність на той час вказаних положень не викликає сумніву. Однак, з іншого боку, така прогресивність не накладалася на вже існуючі і сформовані ідеї та ідеали, які вже існували у слов'ян. Можна відмітити захист слов'янами звичаю проти чужинського права, що, до речі, підтверджується і договорами русів з греками, укладених за князівства Олега (911 р.) і Ігоря (945 р.): «Якщо християнин вб'є Русина, нехай вбивця буде затриманий ближніми убитого і так уб'ють вони його». Сила слов'янського способу права виявляється в цьому

випадку наскільки сильним і вкоріненим, що слов'яни не поступаються нею навіть перед греками [321, с. 82]. Подібні ідеї відзначені і в договорах з німецькими – «Ганзейські міста», укладених Новгородом в 1195 і 1270 рр. і Смоленськом в 1299 р., де зафіксовані ті норми суду, на підставі яких повинні були каратися кримінальні порушення правил німцями і слов'янами при їх взаємних торгових співвідношеннях; також зовсім заперечується смертна кара в тих випадках, в яких вона призначалася за німецькими законами. На думку вчених, протиставлення своїх минулого, правових звичаїв, проте нових законів у слов'ян пов'язується із тим, що мовилося не про нові закони, які змінюють старий закон, а про зміну правової системи, перехід від звичаю, звичаєвого права до закону в повному розумінні цього слова. Такий підхід передбачає іншу логіку і практику правозастосування. Цей перехід набагато складніше здійснити і на нього набагато складніше зважитися, ніж на перехід від старої норми закону до нової.

Розрив між нормами закону і реальними практиками становить аналогічний феномен до розриву між офіційно визнаною та загальною релігією, християнством, і приховуваною, але все ще зберігаючою певну легітимність вірою предків – язичництвом. Це можна розглядати як своєрідне «правове двовір'я», яке не належить до релігії, але стосується сфери права.

Специфічною рисою візантійського права визнана переважна роль в ньому релігійного витоку. Передусім, це виражалося в широкому поширенні і всеосяжному значенні канонічного права. Світське право Візантії постійно зазнавало прямий і опосередкований вплив релігійно-етичних норм канонічного права [315, с. 386]. Відсутність принципової, з точки зору середньовічної юриспруденції, відмінності між світськими законами і церковними канонами є найважливішою передумовою їх визнання в якості невід'ємної частини візантійського права. З цих позицій канони, на відміну від установлень світського законодавства, розглядають як форму правил, що діють на основі релігійної віри і переконань [315, с. 386]. Посилення релігійного витоку історики вбачають в інших передумовах. Вони пов'язують цей процес із тенденціями перебудови правового інституту покарання та використання смертної кари та віри. У Візантії смертна кара

і християнські цінності якось уживалися в специфічному духовно-світському законодавстві і в повсякденному житті імперії. В Русі, при перенесенні на чужий грунт, суперечності між ними стають більш жорсткими і очевидними, оскільки спосіб покарання завдяки прямій смертній карі у слов'ян майже не застосовувався, що наділяло кожного індивіда самоцінністю для роду і його розвитку. В крайніх ситуаціях застосовувалося вигнання з роду, що було аналогічним смертній карі, оскільки індивідуальне виживання поза родом було майже неможливим.

В Київській Русі після хрещення збільшилася кількість розбоїв, пов'язаних з введенням додаткового оподаткування, десятини, а також з посиленням покарань віровідступникам, які повернулися до відправлення язичницьких обрядів [322, с. 45]. Такий факт вимагав негайної реакції з боку влади і під впливом Візантійського єпископату було запропоновано князю Володимиру: «Чому не караєш їх (розбійників)?». Він відповів їм: «Боюся гріха». Єпископи ж заперечили князю: «Ти поставлений Богом, щоб стратити злих і милувати добрих. Слід тобі страчувати розбійників, але розслідувавши». Це вплинуло на формування нового інституту страти за найтяжчі злочини проти стійкості державницької системи, яка під впливом Візантії забезпечувалася релігією. Відповідно покарання у якості смертної кари застосовувалися на першому етапі розвитку задля викорінення в народу ідей віровідступництва. Поряд з використанням смертної кари продовжували функціонувати інститут віри та інших грошових покарань, як системи штрафів. Тут слід зазначити фіскальну функцію, яку виконувало накладення на злочинців вір, як одного з основних способів поповнення скарбниці. Відмова від сплати вір, штрафів, десятин відображалося на доходах князя; відповідно до цього прийнятним було вважати такі відступлення від встановлених, як зазіхання на стійкість держави, що каралося смертною карою.

Віра, штраф, за звичаєвим правом давніх слов'ян, була основним способом покарання за вбивство. При цьому вона співіснувала поруч з язичницькою практикою кровної помсти (не регулювалися або майже не регулювалися судом) і судових поєдинків. Зараз констатується особливе значення таких інститутів для збереження внутрішніх підвалин давніх слов'янських народів, східних слов'ян

зокрема, проте в певні моменти історії, дані положення не вписувалися в існуючі моделі інтерпретації історії Київської Русі, тому в деяких дослідженнях їх значення намагалися нівелювати.

Нині більшість вчених погоджуються, що навряд чи князівська скарбниця залежала саме від вір за вбивство – в ситуації, коли існувала система штрафів за багато інших злочинів. Так що цілком природним було прагнення влади почати з відміни вір за найбільш тяжкі злочини і переходу до утвердження інституту смертної кари – при збереженні системи штрафів за переважну більшість інших злочинних діянь. Що, можливо, припинило б розгул «розбійництва» і в той же час не підірвало кардинально фінансовий базис влади. Проблема запозичення норм візантійського права в той час пов'язувалася з тим, що в Стародавній Русі баланс духовно-релігійного (вбивство, в тому числі кара, є гріх, злочин) і світського (смертна кара є неминуче зло, своєрідний прояв справедливості і один з основних механізмів підтримки порядку в державі) був, вочевидь, іншим, ніж в Візантії. Небажання князя брати гріх на душу і відправляти смертну кару надав поштовх вектору візантизації права Русі за допомогою церковного суду, а не через княжий суд.

Вкорінення ідей візантійського права відбувалося опосередковано через впровадження та функціонування передусім церкви та церковних судів. Запозичення візантійського церковного законодавства сталося раніше і ширше, ніж адаптація світського законодавства.

Слід зауважити, що церковний суд охоплював інтереси не тільки духівництва, а й всієї громади, в справах, які стосувалися компетенції церкви. Передусім, це стосувалося сімейного та спадкового права. Питання щодо шлюбного та спадкового права вирішувалися у церковних судах з використанням візантійських імператорських постанов. Ця практика церковних судів була відображена в Пространних списках Руської Правди. Відправлення церковного суду за зразками візантійського права послужило прикладом, зразком для формування подальшої юридичної моделі, на яку орієнтувалося законодавство і влада в Русі. Норми візантійського права знайшли відображення в різних правових збірниках, таких як

«Мірило Праведне», «Закон Судний людям», «Кормчі книги», «Статут великого князя Ярослава Володимировича про церковні суди і про земські справи» та інші.

Попри широкий спектр норм у слов'ян, що виражали як ідеї звичаєвого права, традицій і релігійних норм, вже був сформований певний масив писаних правил; але згодом виникла необхідність регулювати нові види правовідносин, які не були належним чином охоплені нормами звичаєвого права [323, с. 36]. Це актуалізувало процес сприйняття з галузей візантійського права підходів до регламентації цивільних, кримінальних та сімейних відносин. Необхідно відзначити, що Русь перейняла норми візантійського права у спосіб їхнього глибинного перероблення й пристосування під існуючу свідомість та розуміння про правду і справедливість, стосовно яких дохристиянська правотворчість мала свої особливості. Крім того, не було засвоєно процесуальне право і візантійська термінологічна система. Це було зумовлено кількома чинниками. По-перше, процес прийняття християнства та візантійської правової системи на Русі відбувався нерівномірно. Християнська парадигма, на якій базувалося візантійське право, та власна дохристиянська правова традиція і правова культура зіштовхувалися із певними складнощами. По-друге, відсутність специфічних юридичних та філософських шкіл в Русі призвела до того, що існуюча, в певному сенсі архаїчна, термінологічна база була адаптована для опису нових концепцій та норм, замість того, щоб просто рецепіювати їх. По-третє, культурні, соціальні і політичні відмінності між Київською Руссю і Візантією створили контекст, в якому проникнення візантійських ідей і норм було обмеженим. По-четверте, витоки давньослов'янського права вказують на казуальність та конкретний контекст застосування багатьох норм. Різні норми права не носили абстрактних визначень і застосовувалися в обмежених ситуаціях, що призвело до фрагментарного впливу візантійського права на території Русі.

Одним з перших запозичених візантійських законодавчих пам'ятників на території нинішньої України була Еклога (лат. Ecloga Basilicorum) VIII ст. імператорів Лева і Костянтина [324, с. 220]. Про деякі причини прийняття Еклоги йдеться в передмові до самого документу, де вказується на його реформаторський характер. Однією з головних причин прийняття Еклоги з'явилася необхідність

вдосконалення правосуддя, введення платні судовим чиновникам з метою припинення «хабарництва». Під впливом християнської ідеології, в Еклозі проводився принцип рівності всіх перед судом, незалежно від їх соціального та майнового стану, який передбачав спрямування «в дусі християнської доброзичливості та справедливості» [324, с. 220]. Стислість Еклоги призвела до фрагментарності правового матеріалу, що міститься в ній. Проте в Еклозі спостерігається високий рівень юридичної техніки, який виявляється в лаконічності мови та формулювань, а також в чіткій та оригінальній структурі. В Еклозі передбачалося переслідування державних злочинців: перебіжчиків до ворога, фальшивомонетників тощо. Особливо було виокремлено статтю, де говорилося про осіб, що піднімають повстання проти імператора або ж беруть участь в «змові проти нього або проти держави християн». Такі особи розглядалися як такі, що наміряються «усе зруйнувати», а тому їх «у ту ж годину необхідно покарати на смерть» [36, с. 155].

Також дослідники вказують на відмінність Еклоги від відомої на той час системи приватного права, яка виокремлювала особу, речі та позови. Еклога ґрунтується на більш конкретному та спрощеному принципі, в межах якого кожний розділ містить норми, що визначають статус осіб та їх правовий зв'язок з речовим правом чи то позовом [325, с. 110].

Завдяки простій структурі і зрозумілому змісту Еклоги вона мала широке застосування в Русі, що дає підстави вважати її важливою частиною візантійської правової спадщини в подальшому розвитку національного українського права.

Еклога була дуже популярною в слов'янських країнах; була не тільки цілком перекладена на слов'янську мову, але і послужила одним з найважливіших джерел найдавніших слов'янських законодавчих пам'ятників, зокрема Кормчої Книги [326, с. 593].

Ще одним видатним джерелом візантійського права був Прохірон, який був скомпільований у 872 році. В цьому збірнику було вміщено перероблені норми з Інституцій, Дигест, Кодексу і Новел Юстиніана. Прохірон доповнив та розширив зміст Еклоги, включаючи деякі норми, які не були занесені до неї. У слов'янських

країнах цей законодавчий збірник став відомий як Закон Градський і ввійшов до складу Кормчої Книги [327, с. 575].

Окремо можна констатувати виникнення перекладів в двох слов'янських редакціях Мірило Праведне, яке наслідувало ідеї виражені в «Пандектах», і стародрук Кормчої, як переклад Еклоги. Ці правові пам'ятники дозволяють визначити ареал впливу візантійської правової спадщини в середньовічній системі права загалом та ступінь інтеграції візантійських правових норм в устрій слов'янських народів і рівень адаптації традиційного права до «чужорідних текстів» зокрема. Рецепція візантійського права проявилася у тому, що Русь запозичила необхідні для себе норми, які було видозмінено і модифіковано, з урахуванням існуючих норм звичаєвого права і специфіки суспільного життя.

Цей процес інтеграції вказує на здатність давньоруського суспільства не лише адаптувати зовнішні впливи, але й ефективно їх інкорпорувати у власну правову систему, збагачуючи та розвиваючи її. Візантійські правові норми, перейняті через Мірило Праведне і Кормчу Книгу, сприяли формуванню унікального правового простору, де традиційне звичаєве право гармонійно співіснувало з візантійськими правовими концепціями.

Внаслідок прийняття християнства «з рук» візантійського патріарха та наявності наприкінці X ст. власної правової традиції на засадах звичаєвого та княжого права, найбільшого впливу візантійського права зазнали ті галузі та інститути права Київської Русі, які мали безпосереднє відношення до церковної юрисдикції [328, с. 43].

Важливою правовою традицією формування системи українського права тривалий час були номоканони православного християнства. Вони започатковані з приходом в Київську Русь «візантизму», положення якого було відображено в «богослов'ї» та, наприклад, заснували розвиток церковних статутів, які визначали імунітетні права Церкви [329, с. 78]. Спочатку, як вважається, формування імунітетних прав церкви виходило із запиту священнослужителів до світської влади за захистом і підтримкою їх діяльності, що передбачало запозичення візантійського інституту інвокації, як особливої частини офіційного, урядового

документу [330, с. 103]. Слово «invocato» походить з латинської мови, де воно використовувалося в значенні «викликати», «прохати» або «молитися за допомогу». Цей термін застосовувався в різних контекстах, зокрема у релігійному, де воно означає звернення з молитвою до Бога, святого чи вищих сил за допомогою, захистом або благословенням, та в правовому, в якості для позначення прохання або виклику особи [331, с. 266]. Вкорінившись у свідомості народу, воно сформувало джерело розуміння необхідності звернення за захистом до певного суб'єкта, який наділений певною владою чи знаннями. Це зумовило можливість запозичення аналогічного поняття «advocat», що має спільний корінь «vocare» – викликати. Але інвокація символізувала звернення до когось за захистом, а адвокація – виклик когось для захисту.

Імунітет дозволив сформуватися церковній юрисдикції, основні приписи якої відобразилися у взаємодії візантійського та місцевих компонентів, чим заклали свої положення в правові цінності й досвід, правосвідомість, правові ідеологію та менталітет українського народу [21, с. 76].

Привласнення догматів християнства на Русі спочатку, за часів хрещення та під керівництвом князя Володимира Святого, було ініційоване грецькими церковними ієрархами [273, с. 66]. Вони не лише внесли на слов'янські землі «велике коло готових правових і політичних ідей», але й принесли із собою церковні установи та церковні канони, які сформували розуміння важливості актової документації в регламентації відносин. Це заклало початок виокремлення важливості не тільки самих документів, але і їхньої будови, з поділом на структурні компоненти і частини, визначення їхньої кількості та порядку розташування в документі, врахування ступеня підпорядкованості будови тексту риторичним правилам та засадам аргументації та композиції, зауваження використання характерних топосів (образних, риторичних засобів, мовних кліше, типових порівнянь, зворотів, прикладів) [330, с. 101]. Це стало первинним етапом формування канонічного права на території Київської Русі.

Прийняття християнства дійсно спричинило істотні зміни у всіх сферах правового життя. Звичаєве слов'янське право в багатьох випадках протистояло

вченням християнської моралі та церковного права, наприклад, у питаннях багатоженства, умов укладання шлюбу, розлучення, наложництва та інших аспектах. З християнством на сцену вийшла церква, яка мала свої канонічні закони, які часто не відповідали слов'янським звичаям. Крім того, разом із церквою прибуло багато осіб із Візантії, які були освіченими та впливовими, й не бажали підкорятися слов'янському праву. Це створило значне напруження та конфлікти в сфері правосуддя та нормативної бази [332, с. 108].

Аналізуючи шляхи впливу візантійського духовенства на національні аспекти слов'янського права, духовенство розуміло, що не може обмежити свій вплив лише до однієї сфери народного життя. Воно прагнуло поширити контроль на всі сфери права і моралі в стародавній Русі. Духовенство ставилося з негодуванням та ворожнечею до язичницьких звичаїв, намагаючись замінити їх візантійськими аспектами. Проте важливо враховувати, що відмінності в початкових принципах між різними типами життя, включаючи слов'янські та візантійські, залишалися, і духовенство ігнорувало їх на користь візантійських зразків без врахування переваги слов'янських базових принципів [333, с. 183]. Але одного бажання візантійського духовенства виявилося замало і «слов'янські початки» в праві не були витіснені абсолютно. З часу правління князя Ярослава Мудрого іноземні канонічні збірники починають перекладатися слов'янською мовою, доповнюватися слов'янськими статтями і, відповідно, адаптуватися до слов'янського правового мислення, сприйняття правових цінностей та почало підвищувати правову культуру.

В Київській Русі, з досить раннього часу, основним типом формалізації пам'яток християнського і візантійського церковного права був збірник Кормча Книга (номоканон Іоанна Схоластика), яка за своєю суттю представляла переклад візантійських тематичних збірників, що були необхідні єпископам та їх чиновникам для керівництва церковною діяльністю та здійснення судової практики. Кормча Книга фіксувала авторитетні та обов'язкові для церковної організації пам'ятки, включаючи апокрифічні «апостольські правила», правила вселенських та деяких помісних соборів, твори церковних письменників IV–VII століть, що стосувалися християнських норм управління, права та служби. Крім цього, деякі дослідники

відносять до складу Кормчої Книги ще законодавчі акти візантійських імператорів, юридичні зразки та довідники, а також пам'ятки близькосхідного права, а також монастирські статути [334, с. 24, 67].

Склад і переклади цих збірок були різними, а до них додавалися коментарі та тлумачення канонічних норм, які набували індивідуальних характеристик записів. Ці особливості залежали не тільки від змісту текстів, але й від умінь писарів, включаючи їхню освіту, професійну підготовку та досвід у сфері канцелярської праці. Також важливою була здатність до креативного підходу під час створення записів, що включала вибір і розташування необхідних складових елементів документів та встановлення логічних зв'язків між ними. На Русі також доповнювали збірки місцевими церковними і світськими правовими текстами і правилами [335, с. 55].

У свій час, директор Папського інституту вивчення Сходу у Ватикані І. Жужек писав, що в перші сімсот років своєї історії Кормчі Книги мали постійне і велике значення в праві східних слов'ян, причому вони були не тільки кодексом канонічного права, а й «чимось на зразок Конституції в сучасних державах, чимось, що має суворо дотримуватися всіма законодавцями в церковних справах» [336, с. 19].

Доволі популярним правовим твором в Стародавній Русі, який вплинув на правове мислення руського народу, були «Пандекти» Нікона [337, с. 12]. Цей збірник містив не лише положення, що відображали побутові та церковно-монастирські правові ситуації, а й конкретні види релігійних злочинних посягань та покарання за їх вчинення. Так, зокрема, «Пандекти» передбачали наступні види релігійних злочинів. Заборонялося зневага підвалин сім'ї, чернечому стану було заборонено бути корисливими і займатися хабарництвом, каралися «бісівські ігрища і танці». Загалом «Пандекти» проявляють принцип «економії репресій» у своєму ставленні до покарань, який був досить розвинений в середньовічному східнослов'янському праві. У цій пам'ятці можна помітити переважання покут, відлучення від спільноти та загрозу Божого суду, хоча водночас зосереджено менше уваги на тілесних покараннях та утриманні в темницях. Навіть у випадках, коли

йдеться про єретиків, чаклунство чи волхвування, застосовуються переважно церковні покарання [338, с. 167].

Разом з правовими джерелами візантійського права, хоч і в адаптованому вигляді, на територію Київської Русі потрапила ціла низка принципів, які ґрунтувалися на багатосторічній традиції римського права й до наших часів вважаються основоположними принципами демократичної правової держави (хоча сама теорія «правової держави» була сформульована значно пізніше [328, с. 43]). Прикладом ілюстрації вказаної тези Цвєткова наводить норму, за якою єпископ не має права звинувачувати людину у злочинах лише на основі інформації, що була отримана ним на сповіді, без інших доказів. Більше того, у такому випадку, навіть отримавши впродовж сповіді подібні зізнання, єпископ не має права відлучити таку людину від Церкви під страхом власного відлучення [328, с. 44]. Вказана правова норма, на думку Цвєткової, мала, по-перше, підтримувати тайну сповіді, по-друге, виховувати в членах громади беззаперечну довіру до свого єпископа, та, по-третє, запобігати демонстрації особи єпископа у хибному світлі безпідставного обвинувача. Заборона ж відлучення такої особи опосередковано підтримує принцип «немає покарання без доведеного злочину», принцип, який вважається у наш час невід'ємною частиною прав людини, закріплений в Конституції України та Кримінальному кодексі [328, с. 42]. З іншого боку, еволюцію канону, який заборонив священикам розкривати таємницю сповіді можна прослідкувати до Закону «Про адвокатуру», де встановлюється поняття адвокатської таємниці – відомостей, які адвокат, отримавши інформацію від свого підзахисного, повинен не розголошувати за будь-яких обставин [328, с. 43].

Незважаючи на те, що візантійські пам'ятники права значно впливали на розвиток слов'янського законодавства, а подекуди і прямо застосовувалися в Русі, історики-правознавці відзначали безсумнівну відмінність систем слов'янського і візантійського права. На підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що існує невелика подібність між візантійськими нормами цивільного і кримінального права та слов'янськими в Русі. Щодо деяких аспектів, зокрема термінів давності в майнових справах, законодавство до XVI століття майже не враховувало систему

грецького права [339, с. 139]. Однак можна відзначити схожість систем не лише в правових нормах, але і в більш широкому плані, в загальнохристиянському погляді на інститути і казуси. В більш пізній час, коли тексти візантійських світських юридичних пам'ятників стали набувати широкого поширення, можна спостерігати вплив таких явищ, які можливо не були прямо передбачені в Номоканонах, але виникли внаслідок укорінення християнських моральних цінностей в суспільній свідомості. Наприклад, у законах про спадщину XV століття трапляються певні явища, які відображають дух християнської моралі і котрі можна вважати відображенням загальнохристиянських цінностей.

Отже, хоча слов'яни максимально сприймали форми та техніку із візантійського права, що становило потужний стимул для їхнього правового розвитку, вони водночас намагалися зберегти і впорядкувати свої власні традиції права і звичаї через цей правовий вплив [340, с. 183].

Поступово, поруч із пам'ятками візантійського законодавства, що входили до складу Кормчих Книг і Мірила Праведного, почали з'являтися «твори національної творчості» у формі князівських церковних уставів, грамот, послань, правил і відповідей представників духовної ієрархії, уроків [341, с. 18]. Характерно, що у відповідних правових артефактах, відображено процеси, які свідчать про диференціацію суспільства, розвиток взаємин між державою та церквою, а також формування правових основ земельної власності. Ці артефакти є засадничими для розуміння структурних змін в суспільстві, демонструють, як з часом відбувалася спеціалізація соціальних ролей, формувалася інституційна автономія церкви та відбувалася регламентація інших відносин. Зокрема, з правової перспективи, вони стали основою для закріплення і регулювання прав та обов'язків різних верств населення, визначення меж світської влади і церковного управління, а також встановлення порядку збирання мита за користування земельним наділом. Вони фіксують еволюцію правових норм, що відповідає зростаючій комплексності суспільних відносин та потребі в деталізації правового регулювання у сферах, де виникають нові соціально-економічні відносини.

Важливість цих правових артефактів (документів-пам'ятників) полягає у тому, що вони не лише відображають стан правової культури в певний історичний період, але й служать механізмом вирішення конфліктів, регуляції владних повноважень та захисту прав власності. Як наслідок, через правове оформлення соціальних норм і відносин, грамоти, устави й уроки стали фундаментом для подальшого розвитку та піднесення національної правової культури в Київській Русі, сприяючи стабілізації суспільства та зміцненню держави.

Візантійський вплив на слов'ян визначається не лише безпосередньо формуванням церковної влади та запозиченням візантійських правових документів, що знайшли відображення в таких документах, як Кормча Книга, Мірило Праведне, Номоканон та багато ін. Цей вплив визначив перехід на самостійну письмову форму закріплення владних установок, наказів та видання інших правових документів, які слугували не лише регуляції відносин, але формували розуміння суті влади як фундаменту для підтримки порядку та можливості її самостійного існування, легітимації та власного інституційного забезпечення.

До візантійського впливу легітимація княжої влади відбувалася на основі правового звичаю, харизматичної ролі володаря та визнання його князем дружиною чи родом. Цей процес (ритуал) у слов'ян відбувався на підставі слов'янського правового звичаю «могорича». «Могорич» використовувався як засіб легітимації влади, оскільки, передусім, правове значення «могорича» полягало в тому, що договір вважався укладеним з моменту його випиття. Згідно з цим, в контексті влади та її легітимації можна визнати, що правовий звичай могорича – це реалізація договору між князем і членами роду (можливо дружиною), скріплення почуття товариськості між ними. Оскільки застілля організовував князь, то це накладало зобов'язання на всіх, хто доєднався до цієї процесії. Такий спосіб реалізації влади давав підстави оцінити роль князя, як ватажка, що мав заслужити своє визнання [274, с. 54].

Зі зміною родового устрою на общинне, як зазначає П. Сацький, виникала можливість ставити під сумнів належність князівської влади особі, і право реалізувати князівську владу доводилося періодично захищати навіть особі

князівського роду [342, с. 87]. Це пов’язано з тим, що інституційна забезпеченість та процедура її легітимації перебували лише у процесі становлення і не мали ще одностайного визнання всіма.

Тому, як засіб легітимації влади за візантійськими зразками, визнавалося за законом та скріплювалося церковним визнанням, що надавав владі можливості виступати в якості єдиної, офіційної та не потребувало постійного доведення її належності конкретній особі, що значно зменшувало посягання на неї ззовні.

Ці процеси та зміни в суспільному устрої започаткували оформлення Київської Русі саме як держави. В той період, згідно з літописними пам’ятками під час Володимира (княжив з 980 по 1014 рр.), було створено кілька Статутів (постанов влади з одного або кількох питань), а згодом, в подальшому, традицію видання законодавства в формі статутів продовжив Ярослав. У XI столітті був розроблений важливий законодавчий акт – Руська Правда, який включав своєрідну інкорпорацію звичаєвого давньоруського права, княжих статутів і візантійських актів [340, с. 181]. Вплив візантійського права на зміст Руської Правди визнає багато дослідників. Зокрема Є. Харитонов, визнаючи Руську Правду продуктом давньоруської правотворчості, вбачає певний вплив римського приватного права у його візантійській інтерпретації, що пов’язано з рецепіюванням звідти окремих засад та рішень [343, с. 217]. Виокремлюючи унікальний характер Руської Правди, варто зауважити певні ознаки впливу візантійських джерел права. Зокрема, зв’язок між Руською Правдою і Еклогою був встановлений через Закон Судний, укладачі якого взяли за основу деякі статті Еклоги при створенні Руської Правди. Однак, слід зауважити, що цей зв’язок може бути більше формальним і не відображати глибоких спільних рис між цими двома правовими документами [340, с. 181].

Отже, можна додати, щодо періоду візантійського впливу на систему правових поглядів, яка існувала у Київській Русі; вона розвивалася не лише на запозиченнях візантійських інститутів, підходів, категорій стосовно правової регламентації відносин, а й на пристосуванні та видозміні запозичених елементів відповідно до внутрішніх правових цінностей, вподобань та віросповідання, що ґрунтувалося та виростало з архаїчного язичницького, звичаєвого права; лише

частково запозичувалися норми візантійські шляхом процесу синтезу, сполучення одного з іншим, що відбувалося у надзвичайно тривалий період. Загалом, слід констатувати, що, не зважаючи на підходи до розуміння виникнення окремих інститутів, які розвивалися чи виникали в Київській Русі під впливом Візантії, – для всіх них характерне розуміння як інструментів, прикладних елементів у застосуванні права, а не лише вираженням ідеї свободи права, яка була укорінена у слов'ян у попередні часи. Це і спричинило бурхливе і подекуди негативне відношення мас до процесів, які відбувалися.

Саме ці зміни, які були привнесені Візантією до Київської Русі, сприяли укріпленню того, що право стало не самостійним чинником, не способом життя, а інструментом, знаряддям в розпорядженні влади. Таке ставлення до права триває і нині.

Очевидно, що архаїчне слов'янське суспільство кінця X – початку XI ст. та його члени, які існували в язичницькій та звичаєвій парадигмі, ще не сформували зрілого сприйняття індивіда як самостійної соціальної одиниці. Відповідно, вони не усвідомлювали власну цінність, не брали на себе роль відповідального громадянина та не мали спонукання до формалізованої дисципліни в її римському розумінні. Проте суспільство і влада, яка виступала виразником загальних інтересів та цінностей народу, вже сформували для себе розуміння необхідності формування права як інструменту для встановлення порядку. Таким чином, відбувся процес перетворення в свідомості уявлень про право, не як правду в її священному слов'янському розумінні, а як інструменту для встановлення загальнообов'язкового регламентування відносин, та, власне, підтримки і забезпечення самої влади. Це зумовило виокремлення інституційної влади, оскільки її розповсюдження відбувалося на всій території, і відповідно сам князь не міг її здійснювати одноосібно й призначав відповідних представників. На цьому тлі виокремилися і первинні зародки розуміння офіційно виданих документів, які мають відповідати певним критеріям, мати відповідну структуру, що може варіюватися залежно від характеру документа та суб'єкта його видання. Така започаткована інструментальна вираженість права Київської Русі виокремила передумови до формування

відповідних професій щодо розвитку, інтерпретації та застосування відповідних рішень в процесі розв'язання конфліктів та забезпечення різного роду відносин на усій території держави.

3.3. Литовсько-польська правова спадщина.

Суспільний устрій і право Польщі та Литви істотно впливали на суспільні та правові процеси на слов'янських землях, зокрема, це стосується Галицько-Волинської держави, яка виникла в західній частині Київської Русі у зв'язку з занепадом Давньоруської держави і початком феодальної роздробленості. Ці процеси стали поштовхом до виокремлення в межах єдиного правонаступництва щодо права Київської Русі й формування національного права України. Але цей вплив відзначався своєю двобічністю, адже суспільний лад та правовий устрій українських земель рівнозначно впливали на процеси в польській та литовській державах.

Це було зумовлено, по-перше, спільною правовою традицією, оскільки і Галицько-Волинська держава, і Польща з Литвою поділяли спільні східнослов'янські й західнослов'янські цінності та традиції права, що програмувало певну схожість ставлення до права, правового мислення, а відповідно і правових звичаїв.

По-друге, це визначало можливість прийняття певних правових норм та інститутів, які могли бути адаптовані або перейняті як Галицько-Волинською державою з Польщі та Литви, так і навпаки.

По-третє, визначається спільність мовної групи, яка впливала на можливість уніфікації правової термінології та формування унікальної для кожної держави мови права зі збереження національних особливостей. Це стосується, наприклад, земельного, спадкового, кримінального прав, а також судочинства. Таке поєднання української, польської та литовської культур державотворення і правового регулювання суспільних відносин призвело до формування особливого устрою суспільства та інструментів управління ним, що знайшло своє вираження у 300-

річному існуванні самостійного державного об'єднання – Велике князівство Литовське [344, с. 6].

Територія Великого князівства Литовського включала території багатьох князівств, але належність земель литовському князю зумовлювалася не його особистим правом на територію, а лише службою удільного князя. Спочатку їхні відносини оформлювалися у вигляді особистого союзу князів, заради оборони землі «як рівні з рівним» [294, с. 68], який ніяк не впливав на положення їхніх удільних володінь. Саме тому у Великому князівстві Литовському збереглися давні традиції місцевого управління, які зазнали певних змін лише із скасуванням удільної системи (XV ст.). Автономні землі, як і їхні адміністративні частини, охоплювали все вільне населення, що проживало на них, без будь-якої станової та іншої різниці [345, с. 14]. Як зазначає Т. Бондарук, охоплення саме українських земель у територіальному вимірах (до 90 % простору й населення Великого князівства Литовського); дотримання литовськими князями здебільшого сприятливої політики щодо населення колишньої Галицько-Волинської держави; номінальний характер влади литовських князів щодо уділів галицько-волинських князів; збереження на першому етапі розвитку держави давньослов'янських традицій адміністративно-територіального поділу та місцевого управління; сприйняття литовськими князями культури Київської Русі, яка, незважаючи на розпад держави, залишилась стійкою. Крім цього, спільним, об'єднуючим фактором виступила релігія в якості формалізованого канонічного права та безумовно мова [294, с. 72].

Успіх литовського впливу на території, що визначала українську державу, істориками пояснюється підтримкою місцевого населення об'єднавчої політики литовських князів, які зуміли не тільки ґарантувати Західній та Південно-Західній Русі політичну автономію, а й стати інтеґраторами слов'янської політичної й культурної спадщини та розглядалися русинами як продовжувачі традицій київських князів. Визнаючи українців поруч з литовцями історичними спадкоємцями Великого князівства Литовського, учасники наукових дискусій констатують, що русини на засадах політичного і духовного співробітництва з

литвинами були долучені до процесу розбудови класичних європейських інститутів влади (станово-представницької монархії, парламентської республіки з шляхетською демократією). Більше того, до кінця XV ст. вони зберігали політичну автономію у складі цієї держави, отримали можливості для розвитку власних правових традицій, започаткованих в період Київської Русі, власної самобутньої правової культури і власної юридичної термінології (мови права), яка віддзеркалювала внутрішні народні почуття правди, справедливості, законності і порядку [346, с. 32].

Розглядаючи право, що діяло в межах українських земель, слід враховувати передусім рівень суспільно-політичного розвитку цих територій, особливості та своєрідність становища власне України. Перебуваючи у складі кількох сусідніх держав, в Україні утворилася досить строката система правових джерел, які сформувалися на основі синтезу місцевого звичаєвого права і нормативних актів Польського королівства і Великого князівства Литовського (судебників, статутів, сеймових постанов, привілеїв та інших) [347, с. 81]. Попри численні трансформації правового середовища, українське право, яке вже викарбовувалося як самостійне в межах права східних слов'ян, виявилося найбільш міцним і витривалим. Розвинене на основі «Руської Правди» звичаєве право залишалося чинним на українських землях, адаптувалося до нових умов і впливало на правопорядок сусідніх територій, зокрема Литви [348, с. 38]. Як підкреслює О. Маложон, «основні принципи давнього маєткового, спадкового, родинного права, карне і процесуальне право були чинними як в українських, так і на литовських землях» [349, с. 40]. Принципи українського права не раз були стверджені великими князями литовськими через уставні грамоти-привілеї. Всі суди Литовської держави керувалися цим правом. Відтак до прийняття Статуту 1529 р. на цій слов'янській території продовжували діяти джерела права Київської Русі: правові звичаї, «Руська правда», законодавство князів, збірники візантійського права тощо. Однак на час створення Великого князівства Литовського вже існувало власне литовське звичаєве право, норми якого також діяли в тогочасному суспільстві та доповнювалися судовою практикою. Оскільки литовські правові звичаї доволі

часто синтезувалися з українськими, їх зміст доволі складно встановити [350, с. 100].

Як відомо, першою кодифікацією права Великого князівства Литовського був Судебник Казимира IV Ягайловича 1468 р., який здебільшого мав вузькопрофільний (кримінально-процесуальний) характер. Вже у цьому документі відчувається поєднання литовських і українських елементів правового регулювання [350, с. 101]. С. Ковальова, не погоджуючись із поглядами окремих дослідників цього акту, які вважали його текст примітивним та обмеженим, стверджує, що він формувався в кращих традиціях Середньовіччя. Його автори, на її думку, значною мірою використали юридичну термінологію, сформовану у слов'ян, правові ідеї, закладені в «Руській Правді» та інших джерелах слов'янського права. До того ж, були враховані думки представників правлячого класу та інших членів литовського та польського суспільства, очолюваного Казимиром IV, «божою милістю королем польським, великим князем литовським і руським, княжичем прусським і жемайтським та інших земель». Кожен із них у певних межах брав участь у підготовці, обговоренні, прийнятті чи оприлюдненні змісту Судебника. Саме таку технологію законотворення та доведення змісту закону до людей було застосовано Великим князем литовським, що постає з преамбули дослідженого акту [351, с. 49].

М. Колос, беручи до уваги час виникнення й історичний період, коли було укладено названий нормативно-правовий акт та особливості законодавчої техніки, так само стверджує, що Судебник становить якісний галузевий кодифікований законодавчий акт, котрий спрямований на кримінально-правову охорону суспільно-економічних відносин власності на території Великого князівства Литовського, до складу якого на той час входила значна частина земель сучасної України. М. Колос вважає, що галузева спрямованість регулятивно-охоронної спеціалізації Судебника завідомо обмежувала сферу його впливу певним предметом, проте не зводила до мізерності за правовою суттю. Адже з 25 статей цього акта 15 мають вочевидь виражений кримінально-правовий зміст (статті 1, 2, 5–8, 13–19, 23, 24). До того ж, норми матеріального кримінального права були

спрямовані на охорону такого важливого об'єкта суспільних цінностей, як власність [352, с. 88].

Підсумок поступовому об'єднанню у єдиний правовий простір усіх земель Великого князівства Литовського підбив Перший Литовський Статут 1529 р. Цей правовий збірник законів, унормував як засади державного устрою, так і положення цивільного та кримінального права. Статут органічно поєднав строгі юридичні поняття римського права, елементи Руської Правди, деякі норми звичаєвого слов'янського і литовського права, низку приписів чеських, польських та німецьких судебників, зокрема «Саксонського Зерцала», котре мало особливий вплив на формування правових систем країн Центрально-Східної Європи [347, с. 78].

У Статуті були кодифіковані основні станові права, визначені перед тим Віленським привілеєм 1447 року, яким було санкціоновано шляхетські привілеї, закріплено, зокрема інститут землевласницької юрисдикції. Формування в XV столітті у Литовсько-Руській державі шляхетського стану, обдарованого особливими політичними, соціальними, майновими та особистими правами, а також майже монополією на володіння землею та участь у законодавчих та виконавчих органах влади, виникло внаслідок еволюційного процесу, спричиненого новими політико-соціальними умовами та злиттям цього стану із традиційною східнослов'янською аристократією, відомою як знать [353, с. 169].

Важливо відзначити, що привілей, відомий також як привілегія, став основною формою розвитку права в Литовській державі і на території Русі-України до прийняття Литовського Статуту. Можна стверджувати, що XV століття характеризувалося пануванням привілеїв, які вирізнялися своєрідним партикуляризмом та казуїстичністю [339, с. 139]; і ці особливості виникали з того факту, що привілеї мали можливість легалізувати місцеве звичаєве право, встановлювати довільні норми або проявляти милість князівського уряду [339, с. 139]. Привілеї мали задовольнити інтереси населення і тим самим забезпечити його лояльність відносно влади, водночас продемонструвавши населенню лояльність і турботу влади. З цією метою тексти привілеїв містять численні

посилання на «старину», «звичай давній», «як по-старому було». Ці положення були призначені для того, щоб запевнити населення у дотриманні господарем давнього принципу: «Старовини не рушити, новини не вводити». Тож основу привілеїв становлять норми, які мають давньослов'янське походження [351, с. 17].

Привілеї були основною формою розвитку права до того часу, доки зміст різноманітних привілеїв не перетворився на загальний закон. Ця форма закону мала дуже широке застосування на території українських земель, що підлягали литовському впливу: у формі привілеїв видавалися не одні лише закони партикулярні, а й загалом різноманітні жалувані грамоти [354, с. 124]. Така розгалуджена система форм права започаткувала подальший розвиток централізації права та оформлення державницького початку у його формуванні, не виключаючи на той момент важливості та застосовуваності звичаєвого права. Це, передусім, пов'язується і з тим фактом, що відбувався процес трансформації політико-адміністративних зв'язків. Строката система поділу територій та різних способів формування влади і її представників на кожній з них змушувало князя спиратися у своїй діяльності на Княжу Раду, яка складалася з наближених до князя осіб і представників від окремих земель та представників духовенства. Такий устрій Ради значно зменшував одноособовий вплив князя на прийняття рішень. Крім цього, обмеження князівської влади простежувалося і в праві Ради за відсутності князя приймати загальнообов'язкові для держави рішення. Це започаткувало закріплення за Радою законодавчої ініціативи, яка до того моменту належала виключно двору. Зберігаючи традиції, які існували у слов'ян стосовно прийняття колективних рішень щодо питань, Рада відтворювала це за рахунок впровадження різних рівнів Ради, які мали різний обсяг повноважень щодо прийняття рішень. Рада поділялася в своїй структурі на Передню (малу) Раду та Велику Раду. Мала Рада складалася з великих землевласників та приймала рішення стосовно окремих земель, а Велика Рада, до складу якої входили великі землевласники та дворянська еліта (шляхта), приймала загальні рішення стосовно державного будівництва [355, с. 26]. Згодом такий поділ Ради був змінений і включений до складу великого вольного Сейму, але так чи інакше, це викарбувало

і в правових пам’яті та досвіді віднесення законодавчої компетенції саме до Сейму. В українській правовій пам’яті та традиції це відзначилося у існуванні Верховної Ради як основного законодавчого органу держави.

Статут 1529 р. визнає право на землю за господарем і приватними власниками. Право розпоряджатися землею зумовлювало й право розпоряджатися людьми, що жили на ній. Отже, розпад общинної власності, що ототожнюється з розпадом земської єдності і виокремленням особливого привілейованого стану – шляхти, призвів до зменшення прав простого народу, який отримав принизливу назву «холопи» і для якого XV та XVI ст. були епохою закріплення «до тягла і власника» [294, с. 82]. Закріплення «вічного права» панів на спадково залежних від них людей було вихідним пунктом розвитку кріпосного стану українського народу, який знаходився під впливом Великого князівства Литовського XVI ст. Майнова експлуатація селянина сполучалася із знущанням над особистістю [294, с. 83]. До цього додавалося гноблення релігійне і національне, що посилилися після Люблінської (1569) і Брестської (1596) уній.

Як пам’ятка правової думки, Статут 1529 р. «увібрав до змісту й дещо з ренесансних політико-правових ідей, як-от: поняття однакової відповідальності перед законом володаря, підданих та уряду; інститут присяги всіх без винятку службових осіб, починаючи від великого князя; законодавчо регламентовану охорону інтересів приватної особи через запровадження інституту адвокатури, у тому числі безкоштовної для неімущих; принцип персональної відповідальності перед законом, коли провина правопорушника не поширюється на членів його родини; детальне випрацювання майнових і особистих прав жінки; недиференційоване ставлення до представників різних конфесій та етнічних груп» [347, с. 79]. Литовський Статут значною мірою спирався на попередню українську правову традицію: у ньому використано чимало положень давнього звичаєвого права, а його структура в багатьох аспектах наслідувала «Руську Правду». Норми цього давнього збірника були покладені в основу багатьох статей, зокрема щодо судового процесу, який значною мірою спирався на усталені звичаєві правила [348, с. 38]. Статут надав суддям право, якщо трапиться який-небудь випадок, що не

знаходить вирішення в законі, керуватися старим звичаєм (розділ IV, арт. 1, 6, 37 [354, с. 125]).

Другий Литовський Статут 1566 р. радикально перереформував усю систему органів влади й управління, остаточно утвердивши ідею самоврядної і шляхетської держави, зближеної в типі основних політичних структур із Польським королівством. Статут 1566 року став підсумком тривалого процесу реформування та кодифікації права, що підніс рівень законодавчої техніки держави та закріпив її правову еволюцію. Передумови ухвалення Статуту формувалися упродовж попередніх років через низку важливих актів. Так, королівський привілей 1563 року скасував правові обмеження православного населення порівняно з католиками, надаючи насамперед моральний сигнал рівності. Більський привілей 1564 року поширив для магнатів і шляхти єдині виборні шляхетські суди, побудовані за зразком польського земського судочинства. Розвитком цих реформ став Віленський привілей 1565 року, який заклав підвалини регулярних повітових сеймиків та загальнодержавних сеймів. З утворенням земських судів та сеймиків виникла потреба впорядкувати адміністративно-територіальний поділ, що було здійснено та зафіксовано в «Списанні повітів Великого князівства Литовського [347, с. 80].

Завершальним етапом цього реформаторського руху став Литовський Статут 1588 року. Він не лише підтвердив попередні правові зміни, а й систематизував їх, надавши їм більш чіткої й цілісної форми. У Статуті було закріплено становище та привілеї шляхти, упорядковано організацію судів і процедури розгляду справ, остаточно юридично визначено залежність більшості селян [356, с. 442]. Значний масив його норм стосувався захисту майнових прав та врегулювання земельних відносин, підтверджуючи провідну роль шляхти у власності на землю. Водночас низка положень Статуту підкреслювала державну самостійність Великого князівства Литовського, що виразно контрастувало з положеннями Люблінської унії 1569 року [357, с. 213]. Значення проведеної кодифікаційної роботи засвідчує те, що кодифіковане право залишалося чинним ще довго після занепаду Великого князівства Литовського: у 1819 році його перевидавали як діючий звід законів, а на

Лівобережній Україні воно зберігало силу майже до середини XIX століття [347, с. 81].

Відмічаючи історичну цінність наступності в правозастосовчій практиці, Л. Коваленко підкреслює: «[...] Литовський Статут, зокрема литовське право було унікальним через те, що, зародившись в XIV ст., становило сукупність юридичних норм, якими впродовж наступних п'яти століть керувалася значна частина українського народу. Це право сформувало цілу низку суспільних явищ, яким судилося згодом відіграти величезну роль в житті українського народу та виокремитися у якості правової спадщини України. Завдяки литовському праву відбулося становлення централізації судочинства на території України» [358, с. 92]. За даними історичних досліджень, відомо, що князь був носієм головних повноважень в сфері юстиції та відправлення правосуддя, що вважається запозиченням Литвою саме давніх звичаїв Русі. Це визначалося тим, що за суб'єктами і характером справ, за якими відправлявся суд, майже все закріплялось за великокняжим судом. Визначається, що з прийняттям Статуту ВКЛ 1529 р. князь відмовився від такого обсягу судової влади, викликаною чисельністю звернень, наділивши відповідними повноваженнями Пани-Ради. Така перетрансформація ще не виключала князя з порядку встановлення правосуддя, а навпаки, створювала грунт для узаконення привілею звертатися до княжого суду, оминаючи місцевий суд. Суб'єктами, які мали право звернення до князівського суду визнавалися: особи привілейованого стану (військові чи шляхта); особи, які відправляли державні функції (прообраз держслужбовців – писарі, відкупники, збирачі мита та ін.); особи, що володіли імунітетом «закривального листа» (тобто дозволу князя звертатися прямо до нього) та іноземці, для яких встановлювалася альтернативна підсудність. Ці суб'єкти мали право звернення і до інших судів, в той час, як для осіб, що не входили в ці категорії суб'єктів, передбачався обов'язок звертатися не до княжого суду, а до суду нижчої інстанції – місцевих судів (територіальна підсудність). Але, поруч із загальним правилом підсудності, що був закріплений в законодавстві Великого князівства Литовського, функціонувало обмеження територіальної підсудності, що фактично продовжувало підтримувати князя, як

головного відправника правосуддя. De facto, суб'єкти мали право звертатися до інших видів суду, але за ними зберігалися права вибору, в якому суді вони мають намір судитися і, як правило, вибір відбувався на користь великокняжого суду, оскільки це оминало судову тяганину і було вигідно для зацікавленої сторони. Стосовно характеру справ, які підлягали можливості розгляду виключно княжим судом, були такі: злочини проти держави (перехід на бік ворога, верховна та земська зрада); злочини проти права князя (непокора суду, фальсифікування офіційних документів, підроблення печаток та несанкціоноване користування ними, самовільне встановлення мит та деякі ін.); злочини майнових прав князя (державної власності). І якщо ці види злочинів в тому чи іншому вигляді, у зародку були відомі і в попередні роки в Київській Русі, то новелою і самостійним проявом злочину стосовно світської влади варто визнати такий вид злочину, як посягання та образа великокняжих чиновників і посланців й окремо злочини, здійснені самими представниками княжої влади [359, с. 16]. Схожий, але не світський характер був відомий Київській Русі, коли захищалися візантійські священики та єпископи від посягань з боку народу, які сприймали їх діяльність як незрозумілу та ворожу [36, с. 57]. Останній вид злочинів – проти держслужбовця та злочини, скоєні самим держслужбовцем, поступово виокремився в самостійну групу і не залежав від наявності потерпілих: злочини проти панів-ради, воєвод, каштелянів, старост, посадових осіб під час виконання ними повноважень, скарги на незаконні дії посадовців [359, с. 17].

Повертаючись до розгляду інституціоналізації судової влади як централізованої, слід нагадати, що перелічені вище умови розгляду справ княжим судом гарантували можливість відправлення правосуддя на місцях нижчестоячими судами (територіальна підсудність), але із зауваженням про необхідність обов'язкового затвердження рішення нижчестоящого суду – великими князем [294, с. 102]. Наприклад, юрисдикцією суду господаря належало розгляд відповідних земельних тяжб, але при цьому, якщо земельна тяжба стосувалася жалуваних грамот чи обсягу данини з землі, то це вже виключно юрисдикція великого князя. Це в певному сенсі створювало велике навантаження на князя, крім того, такий

підхід ускладнювався фактом, що за принципом «старовини не рушити, новини не вводити» місцеві суди відбувалися за місцем перебування (господарський суд – на дворі господаря, копний суд – у копі), а великокняжий – за місцем перебування, що подібне до традиції Київської Русі об'їжджати князем володіння для «суду та розправи» [359, с. 18]. Великий князь був верховним суддею у всій державі, але здебільш номінально, оскільки перебуваючи у постійних роз'їздах, він не мав змоги оперативно приймати судові рішення, а їх приймали комісії судів (комісарські суди), які мали право колективного прийняття рішення без участі князя, а згодом ці повноваження були передані судовій інстанції Пани-Ради. А за умов постійного перебування князя за межами території було сформовано Пани-Ради як централізовану судову інстанцію, яка мала змогу відправляти правосуддя за відсутності господаря, що знайшло своє офіційне закріплення в Статуті ВКЛ 1529 р.

Схоже втілення ідеї відправлення судочинства та ідеї рівноправності всього «шляхетського народу» в судовій сфері проглядається і в польському праві того періоду, оскільки воно перебувало в щільній взаємодії з Литовським князівством та прагнуло зміцнити власну могутність. Поступове наближення до цієї мети відчувається в привілеях сеймів – Берестейського 1542 р., Віденського 1547 р., Бельського 1564 р. Результатом законодавчих кроків було не тільки закріплення участі шляхти в місцевому судочинстві, але й досягнення жаданої рівності всіх і кожного у питаннях підсудності. Остаточно новий судоустрій, що базувався на виборності судових чинів, було закріплено в Литовському Статуті 1566 р. У ньому регламентувалася діяльність замкового, земського і підкоморського судів [294, с. 105].

Поряд з державними судами, які впродовж двох століть зазнали відчутної реорганізації, діяли суди вотчинні, общинні, міські, церковні, копні. З наведеної низки, найцікавішим та особливим виразником правового духу, правових цінностей і підходів до захисту та збереження правди, а також історії слов'янського права загалом та українського звичаєвого права зокрема, за словами І. Черкаського, був копний суд [360, с. 36]. Копними їх називали тому, що люди сходились на них

«копою», гуртом. В певному сенсі, саме по собі поняття «копа» не належало до юридичних термінів. В слов'янських мовах, «копа» означала збирання, збирати, скупчуватися, копошитися. Співзвучні терміни існують за дослідженнями філологів і в болгарській мові – купа, у польській, чеській – kopa. Зароджуючись в надрах народної культури та відтворюючи підходи до розуміння світу та способу взаємодії з ним, у слов'янській культурі копа пов'язувалася і з грошовою одиницею, і одиницею виміру врожаю, і одиницею лічби. Але більш вкоріненим залишилося сприйняття копи як територіальної громади. І саме в якості розуміння територіальної громади копа почала застосовуватися саме за періоду володарювання князівства Литовського і Польського на територіях України. Це пов'язується з тим, що у східних слов'ян територіальною одиницею громади виступала виключно «вервь», а у західних слов'ян та у литвинів саме «kopa», «kyopa» виступала одиницею територіального поділу або позначенням родової общини, що і перейшло на територію східних слов'ян та в культурний обіг з початком західного впливу [361, с. 32].

«Копа» не був єдиним терміном, що використовувався для його визначення. Крім нього, застосовувалися україномовні терміни «купа», «громада», «зібрання», «з'їдання», «сходка», «сойм», «слід», «віче» та латиномовні «testium» і «communitas». Багатозначність терміна «копа» зумовлювала спрощення правового регулювання, а відтак краще сприйняття тогочасного законодавства населенням українських земель [362, с. 3]. Це були найдавніші суди. Вони характеризували вічевий принцип особистої участі, а не представництва. На суд скликалися вотчинники, козаки і мужики, тобто глави самостійних господарств. Судовий процес ґрунтувався на законах правди. Потерпілі самі проводили попередні розслідування і потім керували всіма діями щодо судового процесу [358, с. 92].

На думку М. Бедрія, інститут копних судів був центральним у системі копного права (одного з історичних типів українського звичаєвого права), використовувався як ефективний механізм застосування і корекції звичаєво-правових норм. За допомогою копного суду не тільки відбувався захист й охорона прав значної частини суспільства, а й забезпечувалося застосування і юридична

чинність інших звичаєво-правових норм та інститутів гоніння сліду, копного округу, ордалій тощо [362, с. 4]. Зацитований автор вважає, що правотворча і правозастосовна діяльність копних судів була важливим джерелом вдосконалення українського звичаєвого права; дослідник акцентує увагу на тому, що у процесі слідства та прийняття рішення в кожній конкретній справі створювалися норми і процесуального, і матеріального права, які характеризувалися справедливістю і рівноправністю, гуманізмом і демократизмом, мали зрозумілий понятійний апарат [362, с. 5]. М. Бедрій обґрунтовує характерні ознаки, властиві копним судам: звичаєвий характер; органічний зв'язок з територіальною громадою; поєднання слідчих, судових і виконавчих функцій; вагомий вплив громадського чинника (публічність); сільська юрисдикція; сусідсько-територіальний характер; юридичний зв'язок з державою; національний характер; християнство як світоглядна основа функціонування; примирний характер. Перелічені ознаки дозволили автору студії сформулювати дефініцію: «копний суд – це громадський юрисдикційний орган сусідського об'єднання сільських територіальних громад, який здійснював судочинство в цивільних і кримінальних справах, розслідування злочинів, примирення винного з потерпілим та виконував свої рішення на українських і білоруських землях у XIV–XVIII ст. на підставі норм звичаєвого права, що ґрунтувалися на національних і релігійних особливостях цих народів та визнавалися органами державної влади Польського королівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та «Війська Запорозького»«; а також дало підстави відмежувати його від суміжних правових і суспільних явищ (зборових, отаманських, ярмаркових, волосних судів, самосудів тощо [363, с. 54]).

Копне право, за І. Черкаським, – це своєрідний витвір виключно слов'янського народу, вплив його правосвідомості. Визнаючи самостійне значення копного суду, вчений підкреслював також і тісний зв'язок між ним і судами урядовими та панськими. Їхні взаємовідносини зазнавали впливу загальнодержавних станових тенденцій, що позначилися, передусім, на юрисдикції копного суду. Спочатку вона поширювалася на все населення «копного округу», який складала волость або декілька волостей. В його межах збиралися «гаряча»

(мала) копа – для попереднього дізнання та велика копа – зібрання всіх «мужів» для власне судового слідства. Копі було підсудне все населення копного округу. Але поступово шляхта звільнилася від юрисдикції копного суду і він перетворився на суто селянський орган. Вироки суду за справою шляхтича передавалися державному суду [360, с. 28].

Окремим елементом правової спадщини Литовсько-польської доби у розвитку українського права було те, що саме завдяки укладеним Статутам на початку XVI ст. відбулося становлення «професійної» адвокатури — представництва та захисту чужих справ у суді [354, с. 130]. Можливість процесуального представництва в литовському праві була передбачена вже у ст. 8 розд. VI Статуту 1529 р., а Статут 1566 р. зрівняв у процесуальних правах сторону та її представника. В окремих випадках передбачалася навіть обов'язкова участь у судовій справі представника підсудного (наприклад, коли йому загрожувала смертна кара). Представників у судовому процесі називали прокураторами, умоцованими чи речниками [350, с. 100]. У першій половині XVI ст. представництво в судових справах не мало ознак фахової адвокатської діяльності. Сторони процесу зазвичай доручали свої інтереси близьким — служебникам, приятелям чи родичам, які виконували радше допоміжну функцію, ніж роботу підготовлених правників. Часто такими представниками ставали писарі, д'яки та інші урядники судово-адміністративних канцелярій [359, с. 112]. М. Бедрій припускає, що литовський інститут процесуального представництва, хоча й був відносно новим у XVI ст., мав звичаєве походження, попередньо сформувався та був апробованим судовою практикою, і лише після цього увійшов у статутне законодавство. Про це зокрема свідчить наявність процесуального представництва в XVI ст. у копних судах, які керувалися у своїй діяльності, передусім, звичаєвим правом [350, с. 101].

Виданням Литовського Статуту завершилася уніфікація законодавства Литовської держави. Впродовж XVII–XVIII ст. Річ Посполита на території Правобережжя поступово запроваджувала польське право, а разом із тим і польську мову. Литовський статут, який залишався чинним в українських землях за цієї доби,

був прийнятий українським населенням як власний кодекс та вважався за національне українське право впродовж усього часу і до 40-х років XIX ст [364, с. 98].

Характеризуючи юридичну природу національного права, закладеного в Литовських Статутах (XVI-XII ст.), є підстави стверджувати, що право Великого князівства Литовського цього періоду можна розглядати як складову формування правової традиції не тільки самої Литви, а й України. Вирішальним чинником його змісту став вплив українського звичаєвого права. Увійшовши під політичний протекторат Литви, український народ приніс у правове, культурне та політичне життя держави власні знання, здобутки та досвід, зокрема у сфері права [365, с. 206].

Знаковим в правовій спадщини цього періоду слід назвати Магдебурзьке право, що почало діяти в українських містах та ознаменувало початок процесу урбанізації. Значення Магдебурзького права для юридичного життя України було значущим, оскільки воно не лише існувало формально, але і дійсно застосовувалося в цій території. Ця ситуація зумовлювалася взаємодією місцевих звичаїв та Магдебурзького права, де перші не тільки заповнювали прогалини, але також займали місце другого в ситуаціях, коли вони не збігалися з українською правосвідомістю [366, с. 209]. Причому такі взаємовідносини залежали від багатьох чинників (ступеня польського, литовському впливу, наявністю латинської термінології, яка ускладнювала сприйняття певних положень, розвитку нових інститутів права тощо [294, с. 104]).

Магдебурзьке право було сприйняте на українській територіях, зокрема, у таких містах, як Київ, Львів, Чернігів, Ніжин, Переяслав, Козелець, Полтава та деяких інших. Менш ніж за сто років українським містам та містечкам було видано понад 50 магдебурзьких грамот [367, с. 139]. Як Магдебурзьке право стало основою самоврядування в українських містах і судового імунітету, своєрідним гарантом проти феодальної сваволі. На початку XIV ст. це право дістали багато міст Закарпатської України, які були підвладні Угорщині, починаючи з другої половини XIV ст. – чимало міст Правобережної України і, нарешті, наприкінці XIV ст. деякі

міста Лівобережжя. Міста, які одержували магдебурзьке право, виходили з-під влади місцевих феодалів, а їх мешканці формально вважалися вільними людьми й отримували низку пільг і привілеїв [368, с. 34].

Згідно з магдебурзьким правом, усі міські питання суспільно-політичного життя, майнового характеру, економічної діяльності тощо вирішувалися самими жителями міста [367, с. 139]. У місцевих жителів була власна система юридичних норм, що відповідало ролі міст як центрів виробництва та товарно-грошового обігу. Це було перше в Європі універсальне законодавство, яке можна було застосувати в будь-якому торгово-ремісничому центрі і яке базувалося на принципі самоуправління громади [369, с. 3]. На думку І. Дробуш, «зважаючи на всі регіональні особливості здійснення магдебурзького права на українських землях, низка універсальних інституційних положень залишалися незмінними, зокрема: повноваження, структура та порядок формування органів місцевого самоврядування (магістрат обирався тільки на виборних підставах); право на власне судочинство, обрання суддів на виборній основі; закріплювало територіально-адміністративні межі міста, межі земельних наділів жителів міста; право громадян на заняття торгівлею, ремеслами, організацію цехового виробництва; систему оподаткування в місті, феодальних повинностей, пільги громадянам; право громадян вносити зміни в організацію самоуправління і місцевої влади в місті» [367, с. 140]. Магдебурзьке право майже за чотириста років існування на українських землях стало невід'ємною частиною української правової спадщини, синтезувало вітчизняні традиції і здобутки західноєвропейської культури, дало імпульс розвитку культури та освіти, взаємодії і взаємопроникненню «східних» та «західних» парадигм [369, с. 5]. Магдебурзьке право значно зменшувало залежність міщан від феодальної держави й окремих феодалів, а отже, об'єктивно сприяло прогресивному розвиткові феодальних міст. Але, за словами Р. Марчук, на українських землях магдебурзьке право не надало повного визволення міському населенню від феодальної залежності, яке спостерігалося в містах Західної Європи. Його норми нерідко поєднувалися з місцевим звичаєвим правом. Важливо підкреслити, що магдебурзьке право мало класовий характер, що

виявлялося у наданні привілеїв панівній верхівці (шляхті, купецтву). Водночас можливості участі у міському самоврядування для нижчих верств населення були обмежені. Попри надану формальну автономію українським міста, що користувалися цим правом, їхнє самоврядування залишалося неповним і залежало від зовнішнього владного впливу [344, с. 5].

Поворотним моментом в історії України стала Люблінська унія 1569 року, в результаті якої Польське королівство та Велике князівство Литовське об'єдналися у єдину державу – Річ Посполиту [370, с. 14].

Унія, що започаткувала формування однієї з найбільших на той час багатонаціональних держав Європи проіснувала до кінця XVIII століття та мала для українського суспільства як позитивні, так і суперечливі наслідки в політичній та культурно-релігійній сферах. Серед здобутків можна відзначити включення українських земель до нової моделі державності — шляхетської республіки, розширення станових прав нижчого боярства, зрівняння його у політичному статусі з великою аристократією, упровадження виборних шляхетських судів, повітових сеймиків та регулярних загальних (вальних) сеймів. Якщо ж стара еліта Великого князівства Литовського сприймала такі нововведення з осторогою, побоюючись втратити попередню монополію на політичний вплив, то середня та дрібна шляхта, навпаки, розглядала зміни як шанс утвердитися в новій державі, здобути ширші можливості для самоврядування та стати активним політичним станом за зразком польської шляхти [371, с. 82].

До позитивних наслідків Люблінської унії Н. Яковенко відносить і «возз'єднання українських земель, яке стало поштовхом виділення з «руської» маси усвідомленої української спільноти». Важливим вона вважає й те, що Україна «вийшла на орбіту західноєвропейської культури», зокрема через посередництво Польщі [371, с. 83]. Водночас дослідниця наголошує й на негативному боці цього процесу — «руйнівному наступі католицької церкви» [371, с. 82]. Однак тиск контрреформації мав і неочікуваний наслідок: потреба зберегти власну віру та традиції спричинила піднесення культурно-освітнього руху, формування національного інтелектуального середовища й розбудову власної школи, що

поєднала західноєвропейські освітні взірці з місцевими традиціями. Саме з цього внутрішнього імпульсу, за спостереженням Н. Яковенко, почався перехід від «культури в Україні» до «української культури», що дало змогу органічно засвоювати «чужі» ідеї, не втрачаючи національної основи [372, с. 457].

На різні оцінки об'єднання вказують Н. Паламарчук і Л. Ігнатова. На їхню думку, після Люблінської унії Україна зазнала потужної польської експансії. На українську територію поширювалися через Польщу нові форми соціального та правового життя, у тому числі принципи корпоративної організації суспільства, шляхетської демократії, міського самоврядування тощо [370, с. 15]. Безумовно, на думку цих авторів, позитивними наслідками унії було також залучення українських земель до орбіти західноєвропейської культури, могутній спалах культурно-освітнього руху, який вперше об'єднав представників усіх станів і започаткував народження правової ідентичності українського народу, та усвідомлення себе як самостійної спільноти [370, с. 16].

3.4. Козацько-гетьманська правова спадщина.

Унікальності процесу правового розвитку України надало козацтво. Упродовж кількох століть воно було своєрідним автономним політично-адміністративним утворенням з багатьма ознаками державності й власним оригінальним досвідом здійснення влади. Запорізьку Січ визначають як «козацьку християнську республіку» – соціальне утворення, що поєднувало риси військової спільноти, політичного та соціального інституту [373, с. 125].

Створення Запорізької Січі стало потужним імпульсом консолідації українського народу, розвитку національної свідомості та правосвідомості. Характеризуючи цей період як світоглядно-філософську культуру українців, відзначає її гуманістичну спрямованість, яка яскраво проявилася в філософії права того періоду, і яка цілком ґрунтована на ідеях природного права [374, с. 43]. Особливо наголошується на ідеї цінності природно-правових регуляторів суспільного життя цього періоду, акцентується увага на ідеї права як вираженні справедливості, рівності всіх людей від природи, на ідеї зумовленості вчинків

людини природним законам, що сприяло формуванню українців як повноцінних суб'єктів права. Ідеї природного права, за переконанням дослідниці, знайшли своє втілення у низці правових документів того періоду: Гадяцькому трактаті, Конституції П. Орлика, Березневих статтях Б. Хмельницького тощо [299, с. 6].

Особливу цінність у правовій спадщині України становить оригінальний, автентично український досвід правотворення, яскравим прикладом якого було козацьке право як система звичаєво-правових норм, породжених суспільним феноменом козацтва, а також звичаєво-правових інститутів, які ці норми об'єднували [375, с. 84]. Як слушно зазначає О. Нелін, козацьке право було не тільки істинно звичаєвим, а ще й національним, продуктом відносин козацького суспільства, у нормах якого втілені їхні уявлення про право, справедливість, свободу, рівність [376, с. 22].

На думку О. Гуржія, формування та розвиток козацького права, безумовно, були б неможливими без його безпосереднього творця — українського козацтва. Після того як 1475 р. Кримське ханство опинилося під протекторатом Османської імперії, татари отримали додаткову впевненість у своїх агресивних діях на українських землях. Польське королівство, Велике князівство Литовське, а згодом Річ Посполита виявили повну неспроможність забезпечити захист місцевого населення від татарських нападів, що супроводжувалися вбивствами чоловіків та захопленням у полон жінок і дітей. У відповідь на таку беззахисність українці взяли на себе ініціативу самооборони — почали гуртуватися у військові загони, розташовані переважно в південних прикордонних регіонах, щоб організовано протистояти зовнішнім загрозам [377, с. 7]. Чисельне зростання таких «степових воїнів» було зумовлене, зокрема, тим, що українське селянство зазнавало істотних обмежень своїх особистих, політичних, релігійних і соціально-економічних прав. У пошуках свободи та гідності чимало селян свідомо наражалися на небезпеку, обираючи життя на волі заради благородної мети — оборони рідної землі. Саме ці вільні люди почали називати себе козаками [375, с. 85]. У 1553–1554 рр. була створена Запорізька Січ — осередок адміністративного та духовного життя українського козацтва. Вона не була ані повноцінною державою, ані простою

військовою базою, а радше виступала автономним адміністративно-політичним утворенням — своєрідною квазідержавою з ознаками демократичної унітарної республіки, населеної здебільшого воїнами, утікачами від феодального гніту та одинаками, що прагнули свободи [378, с. 157]. За словами В. Голобуцького, козацька форма державності мала свої особливості. По-перше, вона виникла не на етнічній, а на морально-психологічній основі. Людей об'єднала не сила державної влади, а духовна спорідненість. По-друге, Запорізька Січ була деформованим варіантом державності: інтенсивний розвиток військової сфери – могутнє військо та озброєння і примітивний економічний сектор (відсутність власної фінансової системи, грошей, міст, розвинутої інфраструктури) [379, с. 335]. Проте, маючи низку головних ознак державності, вона все ж залишалася перехідною моделлю між справжньою повноцінною державою і професійною общиною. Внутрішні недоліки перехідної моделі (домінування під тиском обставин воєнної та невиконання господарської, демографічної, культурної та інших державотворчих функцій) та несприятливі зовнішні впливи так і не дали змоги цьому зародку, ескізу української державності перерости у нову якість, але свій помітний яскравий слід у процесі українського державотворення козацька держава, безумовно, залишила [273, с. 364].

Січ як автономне військове, політико-правове й адміністративно-територіальне державне утворення поєднала в собі «дух свободи та дух релігії». Її самостійність лише на нетривалий час могла обмежуватися українськими гетьманами або литовськими, польськими, російськими чи турецькими правителями [373, с. 126].

Козацтво як окремий суспільний стан, що остаточно сформувався у XVI ст., істотно відрізнялося від попередніх соціальних груп. Йому були притаманні власна зовнішня репрезентація, специфічний світогляд і спосіб життя, заснований передусім на ідеї особистої свободи, якої було позбавлене селянство. Йдеться про свободу не лише політичну чи соціально-економічну, а й побутову, зокрема незалежність від родинних зобов'язань. Попри формальну дію державного законодавства, життєві обставини козацтва породили нові, актуальніші правила

поведінки, що набували авторитету, отримували суспільне визнання та поступово ставали юридично значущими у формі правових звичаїв [375, с. 79]. Як зазначав Д. Яворницький, «в основі всієї козацької громади був звичай: згідно зі звичаєм козаки не допускали в Січ жінок, згідно зі звичаєм чинили суд і розправу, згідно зі звичаєм ділилися на курені і паланки, згідно зі звичаєм збиралися у відомий час на спільні ради» [380, с. 192].

Запорізьке січове козацтво сформувало оригінальний вимір правового життя, що суттєво відрізнявся від феодального права з його закріпленою становою, релігійною, національною та майновою нерівністю [373, с. 126].

Політико-правова організація Запорізької Січі ґрунтувалася на засадах козацької демократії, тобто народовладдя, обмеженого межами одного суспільного стану — козацтва. Саме козаки мали право вирішувати внутрішні справи громади, обирати та бути обраними, а також обіймати військові, адміністративні й судові посади. Попри те, що на території Січі перебували люди, які не належали до козацького стану, вони не перебували у становищі рабів чи кріпаків. Майнова нерівність між членами товариства існувала, але мала виключно економічний характер і не перетворювалася на юридичну перевагу заможних над біднішими. У правовому сенсі не було різниці між заможними «дуками» (козацькою верхівкою) та малозаможним «поспільством» (голотою). Громада обходилася без привілеїв — усі козаки залишалися рівними у своїх правах. Частина незаможних мешкала безпосередньо в Січі, жила в куренях, перебувала на утриманні коша та працювала в паланках і зимівниках. Регулятором відносин виступало передусім неписане військове звичаєве право, а козацька правосвідомість спиралася на глибоку повагу до усталених традицій і заборон, які мали силу закону [381, с. 112].

За формою державного устрою Запорізька Січ належала до типу демократичної республіки. Основним органом прямого народовладдя виступала козацька рада, яка відрізнялася від європейських парламентських інституцій тим, що не була представницькою. Участь у прийнятті законів та вирішенні питань управління брали виключно члени одного стану — козаки. Раді належали повноваження як законодавчої, так і адміністративної влади: вона ухвалювала

закони, визначала засади внутрішньої й зовнішньої політики, здійснювала контроль за діяльністю урядовців. Ініціювати її скликання могли гетьман, митрополит, а у воєнний час — саме козацтво чи навіть окремі сторонні особи. Виконавча влада зосереджувалася в руках коша — виборних посадових осіб, яких обирала та ж козацька рада [382, с. 172].

Лідером Запорізької Січі, який мав вищу військову, адміністративну, судову та навіть духовну владу, був кошовий отаман. Це, на думку М. Бедрія, «було потрібно виключно задля чіткого виконання складних військових операцій, в яких важливий авторитетний керівник із широкими повноваженнями. Натомість ця велика влада не була загрозою для демократії, оскільки зрівноважувалася частотою переобрання кошового отамана (його переобирали щорічно)» [375, с. 80].

Правовий уклад Запорізької Січі є винятковим і самобутнім соціально-правовим феноменом. Він, з одного боку, виразно демонструє особливості формування українських правових традицій, відображає ментальні риси народу, його природну схильність до самоорганізації та впорядкування суспільного життя, а з іншого — відкриває цілий пласт правових реалій, що досі залишаються недостатньо опрацьованими вітчизняною юриспруденцією, попри очевидну актуальність для сучасного розвитку української правової системи. У теоретико-правовому вимірі правовий порядок Січі постає як доволі завершена конструкція, що відображає стан правової буття тогочасного суспільства, на всі сфери якого, зокрема й на правову, запорозьке козацтво справляло істотний вплив [383, с. 132].

Досліджуючи правову організацію Запорізької Січі, Н. Атаманова підкреслює, що на початковому етапі її становлення ціннісно-правові засади козацької нормативної системи ще перебували у зародковому стані. Вони проявлялися передусім у корпоративних уявленнях козаків про правду, справедливість, честь і порядок — категоріях, зміст яких тяжів до мононормативної регуляції, де правові норми тісно поєднувалися з моральними та релігійними приписами. Така неподільність правових, етичних та духовних принципів значною мірою зумовлювалась потребою мобілізації всіх доступних механізмів корпоративного саморегулювання, необхідних для підтримання суворої військової

дисципліни й належного порядку у всіх сферах життя козацького товариства [384, с. 10].

Важливим фактором правового порядку української держави козацької доби є утворення самобутньої правової системи, яка була інституціонально-нормативною основою формування і підтримання правового порядку у тогочасному українському суспільстві [383, с. 133].

У добу, коли українське право продовжувало функціонувати за відсутності власної державності, сформувався своєрідний масив звичаєво-правових норм, покликаних підтримувати принципи безпосередньої демократії, досягати згоди всередині козацької спільноти. Для організації кошового управління особливо важливою була система правового врегулювання демократичних засад формування органів влади та управління, а також звичаєві процедури вирішення ключових питань життя Січі — участі у військових діях, укладення мирних угод тощо [385, с. 181]. Недиференційована козацька правова система, відзначалася відсутністю чіткого розмежування між різними ціннісними складовими. Морально-етичні орієнтири (правда, справедливість, честь, свобода тощо), традиційні засади («давні права і вольності», звичаї) та релігійні уявлення суттєво впливали на формування політико-правових концептів, серед яких — «велика чесність», «здоровий глузд», утвердження православної віри, демократизм, республіканізм, консерватизм і провідна роль звичаєвого регулювання [384, с. 10].

Як слушно зауважує В. Тімашов, однією з фундаментальних ознак козацького права було інституційне утвердження особистої свободи та автономності козацького стану, що проявлялося насамперед у звільненні його представників від феодальних повинностей, податкових обов’язків і станових обмежень, характерних для феодального суспільства. Матеріальним підґрунтям цієї системи права стали специфічні соціально-економічні відносини, сформовані в умовах військово-політичної та господарської організації Запорізької Січі — своєрідного квазідержавного утворення з високим рівнем внутрішньої самоврядності. Юридична основа козацького права мала синкретичний характер: до неї входили адаптовані до конкретно-історичних реалій положення давньоруського права,

правові архаїзми та звичаї, що склалися в українському народному середовищі, а також трансплантовані (запозичені й трансформовані) елементи правових традицій суміжних народів, із якими козацтво перебувало в постійних військово-політичних і торгових контактах [382, с. 171-172]. Козацьке право, сформоване на основі звичаєвих норм, мало суворий характер, що зумовлювалося воєнізованим укладом Запорізької Січі. Тут зберігалися архаїчні елементи покарання — зокрема тілесні кари та навіть смертна кара, що слугували засобом підтримання дисципліни й громадського порядку у військовій корпорації. Водночас розвиток права на українських землях демонстрував поступову тенденцію до гуманізації. Так, ще «давнє звичаєве право — закон Руський — хоча й узаконювало панування феодалів, але водночас і обмежувало його, створювало певні правові гарантії для нижчих верств населення, закріплювало поступову відмову від варварських принципів кривавої помсти…» та «обмежувало сваволю і врегульовувало повсякденний побут населення Київської Русі» [382, с. 171]. Майнова різниця серед козаків існувала, проте вона мала суто економічний, а не юридичний вимір. Заможніші козаки не користувалися жодними правовими перевагами над біднішими. У правовому сенсі не розрізняли «дуків» — заможну верхівку, та «голоту» — простий козацький загал; товариство функціонувало без станових привілеїв [386, с. 76]. Подальша еволюція в напрямі захисту особистих прав виявилася, зокрема, у «Руській правді», яка закріпила «відсутність смертної кари, мученицьких покарань або катування під час допиту» та «поступове обмеження, а згодом і заборону кривавої помсти» [382, с. 171–172]. Ця тенденція продовжилася й у козацькі часи: у Конституції Пилипа Орлика 1710 р. встановлювалося «непорушне правило захисту жінок — удів козаків, їхніх дружин, дітей-сиріт» та забезпечення громадянських вільностей [382, с. 173]. Таким чином, попри збереження суворих санкцій, козацьке право вписувалося в ширший процес поступового пом’якшення правових практик та піднесення цінності людської гідності [382, с. 173].

Найважливіше значення у системі джерел (форм) права Запорізької Січі, на думку знавців української козаччини, мали правовий звичай, адміністративні акти та правосвідомість козаків.

В. Щербак наголошує, що звичаєві норми як риси козацького правопочуття слугували залагодженню наявних суперечок або ж вирішенню питань, викликаних тими чи іншими вчинками. Вирішувати їх слід було як із принципового боку, так і стосовно конкретного випадку. Головним критерієм схвалення нових звичаїв і традицій визнавалася їх практична значущість для забезпечення кінцевого результату козацьких змагань. Із розвитком запорізької вольниці ці традиції трансформувалися в конкретні поняття, що й стали основою козацького права. Важливим чинником його генези було існування Запорізької Січі. Порядок і форма кошового управління, зокрема, здійснення правосуддя, визначалися військовими традиціями, які транслювалися з покоління в покоління [387, с. 411].

Козацьке право було не писаним законом, а «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом» [388, с. 87]. Д. Яворницький підкреслював, що «писаних законів від запорожців не можна було й очікувати насамперед тому, що громада козаків мала занадто мало власного минулого, аби виробити ті чи інші закони, упорядкувати їх у систему та зафіксувати на папері; далі, писаних законів у запорозьких козаків не могло бути ще й тому, що все їхнє історичне життя було сповнене майже безперервними війнами, які не дозволяли їм приділяти багато уваги впорядкуванню внутрішнього устрою власного життя; нарешті, запорозькі козаки навіть намагалися уникати писаних законів, остерігаючись, щоб вони не змінили їхніх вольностей» [380, с. 188].

Дослідник звичаєвого козацького права І. Грозовський не поділяє окремих вищевикладених положень, вказуючи на наступні ознаки: по-перше, запорозьке козацтво проіснувало близько трьох століть і писемність була досить розвинена на Запоріжжі; по-друге, відповідь на те, чому козаки не склали писаного збірника своїх законів, дає аналіз рівня соціальної структури козацького суспільства, тобто диференціація суспільства на протилежні класи, а, отже, й соціальний антагонізм не досягнув в Запорізькій Січі свого максимуму; по-третє, усна форма права була

вигідна козацькій старшині, оскільки дозволяла трактувати стародавні звичаї у власних інтересах [389, с. 77].

Дану наукову позицію, аргументованій критиці піддав М. Слабченко. Учений наголошував, що на початковому етапі тут панували виключно військові звичаєві приписи, однак із часом відбулася рецепція правових норм сусідніх держав і поступове творення власного писаного законодавства. Дослідник навіть виокремив кілька етапів еволюції права Січі. Перший (до 1648 р.) позначався існуванням поодиноких вироків, які, повторюючись у практиці, набували характеру прецедентів. Другий етап (1648–1709 рр.) характеризувався тим, що на основі накопичених прецедентів оформлювалися стійкі звичаї. Третій період (1709–1715 рр.) знаменував появу перших писаних правових актів, властивих уже соціально неоднорідному середовищу козацької спільноти [390, с. 120].

Як підкреслює М. Бедрій, козацьке право не виникло на порожньому місці й не зводилося лише до правовідносин, пов'язаних із появою нового суспільного стану. Його становлення було результатом континуїтету правового розвитку на українських теренах, що спирався на багату правову спадщину — від звичаєвих норм дохристиянського часу та «Руської правди» до впливів візантійської традиції, Литовських статутів і магдебурзького права. Саме поєднання цієї правової спадщини з новим військовим і суспільним досвідом козацтва сприяло формуванню особливої козацької правосвідомості та виробленню власних правових норм, органічно вписаних у ширший контекст українського правового розвитку [375, с. 84].

Функціонування судової системи забезпечувало реальну дію норм козацького права. Судочинство Запорізької Січі постало як усвідомлене відображення ціннісних засад соціокультурного буття українського етносу. Правові приписи та регулятивні норми виступали конвенційними формами історично зумовленої правосвідомості запорізького козацтва, що перебувала під впливом не лише власної правової традиції та інтенцій римсько-християнського права, а й правових систем Речі Посполитої та Московської держави, котрі мали характер своєрідних паліативних запозичень [391, с. 6].

З огляду на те, що Запорізька Січ не була державою у сучасному розумінні, а радше державницьким утворенням, Д. Андреєв пропонує класифікацію історичних типів судочинства: самосуд, заснований на засадах звичаєвого права; судочинство, що передбачає певну організацію судової системи в межах упорядкованих суспільних структур; та правосуддя, органічно пов'язане з існуванням правової держави, складовою якої воно є. У такій перспективі внесок козацької правової спадщини полягає в тому, що козацька доба визначила для України перехід від архаїчного самосуду до впорядкованого державного судочинства, заклавши первинні національні елементи демократичного правосуддя [391, с. 6].

Юрисдикційні засади козацького суду формувалися на основі козацького присуду — соціально-правового інституту, що стихійно склався всередині козацької спільноти й згодом був легітимований державами, які прагнули підпорядкувати собі козацтво, як становий привілей цього стану. Цей інститут охоплював механізми судової самоорганізації та здійснення правосуддя, що спиралися на норми козацького звичаєвого права, а також на положення Литовських статутів і Магдебурзького права [392, с. 54].

Письмових джерел, які висвітлювали б здійснення судової влади на Січі, майже не збереглося. Невелика кількість наявних джерел переважно належать до періоду існування Нової Січі. Проте всі дослідники одностайні в тому, що козацьке судочинство здійснювалося передусім на основі норм звичаєвого права, які з часом склали правову традицію Запорізької Січі [373, с. 126]. Так, А. Скальковський зазначав, що розгляд справ на Січі ґрунтувався лише на звичаї та простому здоровому глузді й ніде не згадується про застосування законів польських або руських [393, с. 612]. Загалом звернення до документальних джерел та історіографії проблеми дає підстави стверджувати, що судочинство Запорізької Січі ґрунтувалося, по-перше, на правових звичаях козацтва загалом і «низового товариства» зокрема. По-друге, на судових прецедентах, які ще не трансформувалися у загальновизнаний правовий звичай. По-третє, на усному військовому та іншому праві запорожців. По-четверте, на правовій свідомості («здоровому глузді») запорізької старшини, яка здійснювала судові функції. На

останньому етапі існування Січі не можна виключати й обмеженого використання письмового права (рецепійованих норм інших держав та результатів власної нормотворчості) [373, с. 129].

Судочинство у Запорізької Січі здійснювалося від імені «товариства Війська Запорізького», причому кошовий отаман та військовий суддя підписували вироки й рішення не від власного імені, а від усього війська. Формально носіями судової влади вважалися всі січовики. Правосуддя реалізовувалося як безпосередньо на загальній військовій раді (її також називали січовою або кошовою) та на козацьких сходках, так і через виборну або призначену («наказну») старшину. Судова влада при цьому органічно поєднувалася з військово-адміністративною, не набувши інституційної самостійності. Наявність посади кошового судді — другої за значенням після кошового отамана — не може розглядатися як свідчення виокремлення судової гілки влади. Як зауважує низка дослідників, військовий суддя Запорізької Січі, розглядаючи цивільні та кримінальні справи й надаючи сторонам поради, не мав права остаточно затверджувати власні ухвали, оскільки ця прерогатива належала виключно кошовому отаманові. Водночас компетенція військового судді виходила за межі суто судової діяльності: йому належали також управлінські та господарські обов’язки [373, с. 131].

У добу Гетьманщини (1648–1782) у козацькій судовій практиці України склалися дві основні процесуальні форми — обвинувально-змагальна та слідча (інквізиційна). Цивільні спори здебільшого вирішувалися за змагальним принципом, тоді як кримінальні провадження здійснювалися в інквізиційній формі. Розгляд справ відбувався усно, із дотриманням принципу змагальності сторін, при цьому всі процесуальні дії ретельно протоколювалися. Протоколи судових засідань скріплювали підписами всі члени судової колегії. Завершальним актом процесу виступала судова постанова — «декрет»; починаючи з XVIII ст., у кримінальних справах усталився термін «думка», а в цивільних — «рішення». Інші ухвали з окремих процесуальних питань ухвалювалися колегіально шляхом голосування: спочатку у формі усного волевиявлення, а згодом у письмовій формі з фіксацією у судових книгах «для пам’яті» [392, с. 34].

Дослідники зазначають, що суд у Запорізькій Січі вирізнявся простотою, швидкістю та справедливістю, оскільки незначна чисельність козацького товариства, народний устрій та вільний доступ кожного члена громади до вищих начальників робили його максимально відкритим. Сторони особисто й усно викладали суть справи перед суддями, так само усно отримували рішення та негайно припиняли суперечки. Перед судом усі були рівними [380, с. 189].

Специфічною судовою інституцією у Запорізькій Січі був суд Похідного Коша, який діяв у паланках. За свідченням А. Скальковського, кошовий отаман разом із військовим суддею та писарем здійснював об'їзд паланок, по дорозі розглядав справи, ухвалював рішення та встановлював необхідні порядки. Прийняті рішення й постанови фіксувалися у спеціальному «похідному» журналі [388, с. 130]. У «похідних журналах» Похідного Коша зафіксовано протоколи розгляду різних цивільних справ, серед яких переважали спори щодо стягнення боргів, дотримання укладених угод та підтвердження давності володіння. Після внесення рішення суду зазвичай робився запис про виконання постанови — відповідне донесення надходило від паланки або військового осавула [388, с. 130]. Тут можна простежити відмінність між сучасним сприйняттям правозастосовчої діяльності та її стадій. Як можна побачити, судовий процес супроводжувався обов'язковим підтвердженням про виконання рішення, на відміну від сучасних дискусій про вирізнення виконання рішень чи то самостійної діяльності, чи то фінальної стадії правозастосування.

Для розв'язання конфліктів, переважно господарського та територіального характеру, створювалися спеціальні комісії, які виконували не лише функції слідчих органів, а й фактично виступали своєрідними третейськими судами. Зазвичай ці комісії діяли з метою вирішення територіальних конфліктів між запорожцями та їхніми найближчими сусідами, такими як мешканці Гетьманщини, Слобожанщини, Криму або Війська Донського [394, с. 99], відтак до складу подібних комісій входили не тільки запорозькі козаки, але й опоненти чи їх представники.

Озираючись крізь століття на судову практику Запорізької Січі, варто підкреслити, що саме тут уперше в історії України так яскраво проявилося розуміння судової влади як публічної, джерелом та головним носієм якої виступало все військове товариство — повноправні члени козацької громади. На відміну від литовсько-польського судочинства, де шляхта лише виборювала контроль над правосуддям, у Січі козацька спільнота реально здійснювала судову владу. Загальний демократичний характер устрою зумовлював і демократизм судової системи як його невід'ємної частини: суддів обирали всією громадою, а їхня діяльність була підзвітною військовій раді — своєрідному козацькому аналогу народних зборів. Завдяки цьому суд ставав не лише інструментом вирішення спорів, а й гарантією свободи та рівноправності січовиків, підтримкою демократичного порядку в Січі. При цьому судова та військово-адміністративна влада не були відокремлені: суд мав універсальний характер, охоплюючи політичну, військову, релігійну, економічну та інші сфери життя. Вищий орган — військова рада — виконував і контрольну функцію щодо старшини, що посилювало принцип народного суверенітету. Судочинство спиралося на визнані спільнотою правові норми та авторитет козацьких провідників, а сформована система судових органів діяла автономно, поза безпосереднім впливом Гетьманщини та інодержавного впливу в різні періоди (вплив Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, імперської зверхності) [373, с. 148].

Козацьке право мало низку визначальних характеристик. Йому була притаманна відносна впорядкованість та органічний зв'язок зі звичаєвими нормами, що зумовлювало його консерватизм. Воно формувалося природно-історичним шляхом, спиралося на громадівські засади співжиття та переслідувало специфічну мету — забезпечення виживання січової спільноти в суворих умовах шляхом консолідації її членів. Ця система закріплювала основи суспільного порядку, відображала правові уявлення, цінності й ідеали українського козацтва, а також спиралася на усталену правову практику. Вона була забезпечена як нормативною основою (звичаєве право, результати правотворення, правові звичаї, рішення Загальновійськової ради, акти гетьманів та старшини), так і

організаційними інститутами (Загальновійськова рада, посадові особи, власна система судочинства). Важливим було також те, що козацьке право мало персоналістичний та екстериторіальний характер — воно визначало статус козака незалежно від його місця перебування. Його дія поширювалася не лише на мешканців Запорізької Січі, а й на інших козаків та український народ загалом, як у межах Вольностей Війська Запорозького, так і поза ними, зокрема під час освоєння нових земель та козацько-селянських повстань. При цьому воно мало генетичний зв'язок із давніми правовими традиціями українців — демократизмом, громадівським характером, поширенням рад, звичаєвим правом, а також увібрало вплив сусідніх держав [395, с. 140].

Вершиною періоду козацького нормотворення вважається Конституція Пилипа Орлика 1710 р. (Пакти та конституції законів і вольностей війська Запорозького) – документ, який за висловом видатного українського історика О. Оглобліна, є «маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом та вікопомним пам'ятником української державно-політичної думки», характерною рисою якого є органічне поєднання традиційності й новаторства. Його змістовна унікальність «як документа на зламі середньовічного та новочасного конституціоналізму» полягає у тому, що він увібрав надбання європейської політико-правової думки та української демократично-правової традиції [396, с. 686].

В цьому документі містилися вимоги, які висувалися козацтвом до гетьманів і царів і стосувалися передусім обмеження їх компетенції, організації влади за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову, виборності урядовців, утвердження прав і свобод громадян. Зокрема, цим актом обмежувалися податкові стягнення, встановлювалося непорушне правило захисту жінок, забезпечувалося дотримання непорушних громадянських вільностей [382, с. 171].

У Конституції Пилипа Орлика обґрунтовано не тільки історичність українського народу, його право на свободу і самовизначення, а й демократичні засади суспільного життя. Це знайшло вираження у правовій формі ідея виборності чи «виборче начало» як ознака «особливого духу» українського народу. Таким

чином, відбувається становлення інституту виборності та укріплення відповідної традиції [221, с. 11].

На сьогодні сформувалися різнополярні думки щодо правового змісту і характеру цього правового пам'ятнику. Але більшість вчених визнали «Пакти» як першу конституцію не тільки Війська Запорозького, але й загалом як першу демократичну конституцію в світі. Інші фахівці називають цей документ конституційним актом, своєрідним договором між тогочасними українськими провідними політичними силами. В будь-якому разі, вона відбивала розвиток українських політичної і правової теорії та практики й розроблялася як документ, що регулюватиме конституційні питання у Війську Запорозькому після його виходу з під впливу імперської зверхності [397, с. 152].

У юридичній науці характеристики цієї Конституції мають здебільшого узагальнений характер, походять від істориків, а не юристів, а тому не містять детального державно-правового аналізу окремих її статей. А відсутність прямих констатацій щодо форми правління козацької держави, за Конституцією Пилипа Орлика, дає дослідникам простір для власного тлумачення відповідних питань [398, с. 26-27], що сформувало серед дослідників два протилежні табори. Одна група авторів упевнена в тому, що ця Конституція закріпила республіканську форму правління, інша – наполягає на її монархічному характері.

Аналізуючи і узагальнюючи положення Конституції Пилипа Орлика про статус та функції гетьмана, можна дійти висновку, що його повноваження були визначені досить широко — він залишався провідником військово-адміністративної влади та мав суттєвий вплив на управління державними справами, хоча й перебував під контролем Генеральної ради та старшини [399, с. 197]. Зокрема, у тексті наголошено, що Конституція обмежувала самовладдя гетьмана, запроваджуючи колективний механізм ухвалення ключових рішень і нагляд за його діяльністю з боку старшини та ради. При цьому обсяг гетьманських повноважень виходив за рамки, притаманні главі республіканської держави, і за своїм змістом радше відповідав моделі дуалістичної монархії мілітарного типу — коли невідповідальний глава держави, що безстроково обіймає цю посаду, поєднує

функції керівника виконавчої влади та військового провідника, а цивільне й військове управління становлять єдину систему [398, с. 34].

Таким чином, своєрідність правової системи Української козацької держави полягала в тому, що:

по-перше, її розвиток передбачав зберігання споконвічних традицій;

по-друге, в її основі лежало козацьке звичаєве право;

по-третє, норми звичаєвого права регулювало широке коло суспільних відносин, військово-адміністративну організацію державності, козацьку систему судочинства, забезпечували правильне налаштування земельних відносин;

по-четверте, звичаєве право запорожців установлювало порядок володіння й користування землею та іншим нерухомим майном;

по-п’яте, звичаєве право в судовому устрою та процесі Запорізької Січі мало у своєму арсеналі інститут помилування чи пом’якшення покарання, а в кримінальному праві існувала досить розвинена система класифікації злочинів та видів покарань [400, с. 40].

Таким чином, козацтво як феномен української культури, правової зокрема, відзначає його наступні характеристики, які вплинули на формування української ментальності: козацтво побудовано на монотеїстичному релігійному світогляді зі значною домішкою язичництва. Народна культура, яка продукувала внутрішню правову традицію становила основу, спільну для козацтва та усьому загалу українського населення. Козацтво базувалося на загальних світоглядних орієнтирах, звичаєвому праві та християнсько-язичницькій ритуалізації важливих громадських дій. Ідеали козацтва, головними з яких були захист особистої волі та православної церкви, вирізняє українській етнос серед інших оточуючих етносів. З цього боку, козацькі ідеали активно впливали на формування загальної української ментальності та самосвідомість народу [401, с. 120].

Подальше дослідження правових інститутів, сформованого правого досвіду, укоріненої правової ментальності за часів Запорізької Січі надасть можливість усвідомити їх як правову спадщину національної правової культури та виокремити ті найцінніші їх прояви для подальшого культивування та трансляції них майбутнім

поколінням шляхом подальшого розвитку правової діяльності, укріплення стану законності й правопорядку, підвищення рівня правосвідомості українців різних поколінь [391, с. 2].

3.5. Імперська правова спадщина.

3.5.1. Австро-Угорський вплив на правову спадщину України.

Осмислення правової спадщини Австро-Угорської імперії дає змогу більш повно з'ясувати спадкоємність і наступність розвитку українського права, континуїтет правової традиції, особливості правових процесів означеного періоду, які вплинули на національну свідомість і менталітет українського народу, розвиток їх правової та політичної думки.

Унаслідок першого поділу Речі Посполитої 1772 року, який провели Австрійська, Прусська та Російська імперії, під владу Габсбурзької монархії перейшли частина польських та українських етнічних територій, на основі яких було утворено окрему адміністративну одиницю — Королівство Галичини та Лодомерії. У цій штучно створеній адміністративній одиниці були об'єднані етнічні українські (східна частина Галичини, центр Львів) та польські землі (західна частина Галичини, центр Краків) [402, с. 35].

В австрійській офіційній документації приєднання Галичини було позначене терміном «ревіндикація» — тобто «повернення» або «прийняття» земель, що тлумачилося як відновлення історичних прав монархії Габсбургів на ці території [403, с. 87]. Юридичною підставою для такого найменування стало посилання на історичний факт — короткочасне правління в Галицько-Волинській державі представників угорської династії Арпадів, а також епізодичну належність цих земель до Угорського королівства, яке згодом увійшло до складу Габсбурзької монархії [404, с. 17]. За Константинопольським договором, укладеним між Османською імперією та Австрією 7 травня 1775 року, Буковина була передана під владу Габсбургів [405 , с. 159]. Спершу вона мала статус окремої адміністративної одиниці, однак уже 1787 року, враховуючи її безпосереднє сусідство з Галичиною на півночі й заході, ці землі були об'єднані [406, с. 116].

Закарпаття у складі Угорщини, якій вдалося зберегти свою автономію, окремішність, привілеї землевласників й осібне управління, непідконтрольне чиновникам Австрійської імперії, не було виокремлено в окрему адміністративно-територіальну одиницю [407, с. 324].

Включення західноукраїнських земель до складу імперії Габсбургів на момент розпаду Речі Посполитої мало важливі позитивні наслідки. Власне становище Буковини, Галичини і Закарпаття у складі Австрії було набагато кращим, аніж становище Наддніпрянської України, яка знаходилась під впливом імперської зверхності [408, с. 57].

Розпочався процес уніфікації управління новоприєднаними територіями, розпочався процес з кодифікації права, започаткувався бюрократичний централізм на західноукраїнських землях.

Галичина була найбільшою австрійською провінцією, важливим політичним та економічним регіоном Австро-Угорщини. Як зауважує Л. Коритко, «на українських землях Австрія зберегла панівне становище польської шляхти, яка продовжувала користуватися соціальними привілеями, володіти землею, експлуатувати селян на панщині, здійснювати пропінацію тощо. Закони в імперії видавав цісар. Він призначав і змінював виконавчий уряд, суддів, губернаторів» [409, с. 229].

Суспільний устрій і право Австро-Угорщини істотно впливали на суспільні та правові процеси в Австро-Угорській державі, адже українські землі ввійшли до складу Австро-Угорщини, маючи багаті самобутні традиції державності та права із часів Київської Русі, Литовської-польської держави. Таке поєднання української, австрійської та угорської культур державотворення та правового регулювання суспільних відносин призвело до створення особливого устрою суспільства та інструментів управління ним [410, с. 50].

З 1772 до 1786 р. на Галичині та інших українських землях, що увійшли до складу імперії, тривав процес заміни старого законодавства австрійським.

В межах Австрійської імперії на українських землях Закарпаття вводиться інститут урбарії (грошової повинності, що селяни мусили сплачувати поміщикам),

який був передбачений Маніфестом про запровадження урбаріальної реформи. Урбаріальний патент (наказ) визначав величину селянського наділу, регламентував обсяг натуральних повинностей селянина-кріпака, зокрема й на панщині. Ключовою засадою реформи було прагнення забезпечити кожного колишнього кріпака, навіть того, хто до того мав лише чверть наділу, земельною ділянкою такої площі, яка б гарантувала можливість самостійного господарювання та виконання встановлених повинностей [411, с. 13].

Подальший розвиток урбаріального регламентування відзначився виданням імператорського указу щодо селян – дрібно земельних господарів. Згідно з цим указом, було скасовано використання терміну «кріпосний». Що більше, селянам було надано право на вільний перехід. Відповідно до цього указу, селяни мали право займатися інтелектуальною роботою або стати ремісниками. Вони отримали право вільно розпоряджатися своєю рухомою власністю. Визначалося, що без серйозних підстав селяни не могли бути позбавлені своїх земель, і в разі будь-яких зловживань вони мали право звертатися за захистом до прокурора [412, с. 10].

У другій половині XIX ст. на західноукраїнських землях відбулися помітні соціально-економічні зміни, зумовлені скасуванням австрійською владою панщини. 17 квітня 1848 року імператор Фердинанд I підписав закон, який ліквідовував феодальні повинності селян у Галичині. Водночас селянам було надано сервітутні права — можливість випасати худобу на толоках і стерні, а також збирати квіти в лісах. Проте більшість інших сервітутів залишилися платними й здійснювалися на користь поміщиків [413, с. 115]. У другій половині 1848 року панщину було остаточно скасовано й в інших частинах Австрійської імперії. Селяни здобули розширені права у взаєминах із поміщиками: вони визнавалися повноправними громадянами держави, звільнялися від підлеглості поміщицькій владі та отримували у приватну власність земельні ділянки, які до того перебували в їхньому користуванні. Але, як відмічає Л. Коритко, «скасування панщини не надто покращило соціальне і економічне становище селян» [409, с. 236]. Українське населення імперії, яке складалося головним чином із селян і подібного до нього за статусом духовенства, і надалі займало переважно найнижчі соціальні

щаблі суспільства, перебуваючи під подвійним гнітом державно-бюрократичного апарату й регіонального національного визиску [414, с. 93]. Селянство невпинно боролося за реалізацію своїх економічних інтересів, що відображало соціально-економічні процеси та структурні зміни в сільському населенні, зумовлені поступовим розвитком капіталістичних відносин [409, с. 240].

Конституцією Австрійської імперії від 4 березня 1849 р., яка містила фундаментальні демократичні положення, де-факто «коронним землям» надавалися права суб'єктів федерації [415]. Усі народи імперії отримували однакові права, а кожній етнічній спільноті гарантувалося невід'ємне право зберігати та розвивати власну національну ідентичність і мову. Встановлювалося єдине громадянство для всієї держави, а порядок його набуття, здійснення та втрати визначався імперським законодавством. Конституційні положення закріплювали також низку основоположних громадянських прав і свобод: право вільного пересування в межах кордонів імперії; скасування будь-яких форм кріпосної залежності; рівність усіх громадян перед законом та єдині стандарти правосуддя; гарантії недоторканності приватної власності та її захисту з боку держави. Судова влада визначалася незалежною і такою, що здійснюється судами, а судді могли бути усунені лише на підставах, визначених Конституцією. При цьому закріплювався принцип відокремлення судів від адміністрації, а функція правосуддя вийшла з компетенції органів виконавчої влади [416, с. 100]. І хоча наведені положення Конституції Австрії були скасовані вже невдовзі імператорським патентом від 31 грудня 1851 р., рівність усіх перед законом та низка громадянських свобод були збережені [416, с. 58]. Формування та введення на території Галичини дії Конституції відзначається як знакова правова спадщина Австро-Угорського впливу на розвиток правової культури, оскільки надало офіційності закріпленню правових позицій у єдиному, основному законі держави та узгодження з ним усіх подальших нормативних актів.

Цісарський патент від 29 червня 1850 р. запровадив крайові конституції для Галичини та Буковини, які визначили основні напрями діяльності крайових сеймів. Відповідно до положень державної конституції, зокрема ст. 60, до компетенції

сеймів віднесено питання культури, освіти, релігії, опіки над малозабезпеченими, організації доброчинної та гуманітарної допомоги, а також контролю за фінансовими надходженнями та витратами, призначеними на потреби краю. Крім того, передбачалося управління крайовим майном, утримання та будівництво шляхів, водних і водопровідних каналів, а також забезпечення матеріальних потреб війська [417, с. 62]. Прийняття Крайового статуту 26 лютого 1861 р. закріпило в Галичині діяльність Крайового сейму, який формально мав функції місцевого представницького органу, однак фактично підпорядковувався австрійській владі. Будь-які ухвали сейму набували юридичної сили лише після їхнього затвердження відповідними міністерствами імперії або самим імператором. Через недосконалість виборчого законодавства та часті виборчі зловживання провідні позиції в Галицькому сеймі зайняла польська шляхта, що суттєво впливало на ухвалення рішень [409, с. 230-231].

Так, 12 грудня 1867 року було введено в дію спільну Австро-Угорську Конституцію. Її нормами, з-поміж інших, передбачалося, що «усі справи формуються на правовій основі спільного адміністрування та періодичного укладання правових засад. А «правовим законодавством займається репрезентація обох частин монархії (Рада державна і Сейм угорський [417, с. 47])». Конституція проголошувала, що всі громадяни рівні перед законом, гарантувався перелік прав і свобод громадян, зокрема таких: на доступ до державних посад, на вільне пересування по території держави осіб і майна, недоторканість власності, заборонялися будь-які відносини васалітету і залежності та гарантувалася особиста свобода. Конституція загалом була якісно новим рівнем розвитку імперського законодавства, декларуючи національну та правову рівність усіх громадян імперії тощо. Для українців актуальними були ст. 14 і 19. Так, перший пункт ст. 19, окрім расової і національної рівності громадян, гарантував вільний розвиток національних мов та їх застосування у владному процесі на місцях [408, с. 85].

Декларування рівності всіх народів монархії пробуджувало національну гідність – першу, необхідну та незмінну підставу національного відродження, давало правову основу домагатися всіх декларованих Конституцією прав.

Утвердження парламентаризму, якому судилося стати невід'ємною ознакою державного устрою новітньої доби, поступово змінювало суспільну психологію. Велика кількість населення з підданих середньовічного типу перетворювалася у співносіїв влади, мала призвичаюватися не лише до нових прав, але й до тягаря відповідальності, що їх супроводжувала ставати властиво громадянами [418, с. 12].

Дослідники слушно зауважують, що Конституція Австрії закріплювала доволі широкий спектр громадянських прав і свобод, що формально дозволяло розглядати державно-правовий лад як самої Австрії, так і Австро-Угорщини загалом, а також їхній політичний режим як відносно демократичний — особливо у порівнянні з правовою системою Російської імперії. Водночас на практиці далеко не всі задекларовані в конституційних та інших правових актах положення знаходили реальне втілення [419, с. 11]. На практиці, конституційне законодавство не забезпечувало всієї повноти декларованих національно-політичних прав і свобод. Недосконалим залишалися норми виборчого законодавства, прикладом чого можуть слугувати численні зловживання, махінації та навіть фізичні розправи напередодні та під час виборів [408, с. 85].

Правовою спадщиною України, що була трансльована у межі національного права від Австрії (Австро-Угорщини) можна вважати сформовану систему права, яка складалася з таких галузей, як конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне право, цивільний та кримінальний процес. Крім того, було розпочато низку перетворень у руслі політики «освіченого абсолютизму». Вони включали посилення державного управління за рахунок часткової децентралізації, модернізацію аграрних відносин, обмеження автономії міських громад і цехових привілеїв, реформування освітньої системи, уніфікацію законодавства та судової організації, створення регулярної армії, а також активізацію кодифікаційних робіт у сфері цивільного, кримінального та процесуального права. Головною метою цих реформ було інтегрувати всі успадковані території в єдину державу модерного зразка [420, с. 233]. Реалізації цих реформ заважала відсутність єдності та впорядкованості права у різних регіонах Австрійської монархії, зокрема складність

і фрагментарність правових норм, що діяли на українських землях, інтегрованих до складу імперії [421, с. 203].

Характер Австрії як багатонаціональної держави та сили, що спрямовані на утримання влади в єдиних руках, відзначилося на тому, що території, які входили до складу Австро-Угорської імперії, запозичили методи та способи встановлення влади. З погляду на правову спадщину України в той період, безумовно слід відзначити створення уніфікованого законодавства для централізованого здійснення управління територіями [422, с. 296, 297].

Зміни у законодавстві Галичини відбулися у зв'язку із запровадженням на її території Австрійського цивільного кодексу 1811 року, який був результатом кодифікації австрійського цивільного права і основним регулятором цивільних відносин у коронному краї Галичини. Проте, як зазначає І. Бойко, у історико-правовій літературі вченими правознавцями висловлюється думка, що це був Галицький цивільний кодекс або Цивільний кодекс Східної Галичини. Але, на думку І. Бойко, таке твердження виглядає надто категоричним [423, с. 8-9]. Розглядаючи праці професора Віденського університету В. Браунедера під назвою «Цивільний кодекс Галичини – перша кодифікація приватного права в Європі» і студії професора, член-кореспондента НАПрН України Р. Стефанчук під назвою «Цивільний кодекс Галичини 1797 р. як одна із перших світових кодифікацій цивільного законодавства», І. Бойко звертає увагу, що використана в літературі назва австрійського цивільного кодексу щодо Галичини є неточною та викликає дискусії. Науковець аргументує, що як Східна, так і Західна Галичина становили єдиний коронний край у складі Австрійської імперії, не мали власного законодавчого органу й, відповідно, повноважень ухвалювати настільки фундаментальні акти, як кодекси. Водночас австрійська адміністрація розглядала галицькі землі як своєрідний «законодавчий полігон» — територію для випробування нових нормативно-правових рішень, які після успішної апробації могли поширюватися на інші частини імперії. Тому, підсумовує І. Бойко, «Галичина не мала і не могла мати власного цивільного кодексу, оскільки була однією з багатьох коронних земель Австрійської імперії» [420, с. 232].

Про особливості апробації на галицьких землях законодавства Австрійській імперії говорять й інші науковці. Так, Х. Перепелиця, досліджуючи кримінально-правові відносини на західноукраїнських землях у період австрійського панування, наголошувала на цій особливості нормативно-правового матеріалу в Австрійській імперії і відмічала, що лише після вдалого завершення експерименту, а в окремих випадках – із внесенням певних змін та доповнень для усунення прогалин або корекції правового регулювання (як це і вийшло з австрійським кримінальним кодексом 1803 року), певний закон або кодифікований акт запроваджувався в інших підвладних Австрійській імперії землях [424, с. 81].

Н. Шутко, внаслідок історико-правового дослідження ролі Цивільного кодексу Австрії (ЦКА) 1811 року у розвитку цивільно-правової догматики на західноукраїнських землях, дійшла висновку про «належність цивільно-правової традиції цих земель до історичної центрально-європейської системи приватного права з розмежуванням публічно-правових і приватноправових інтересів, структурою цивільного права, заснованого на пандектній системі, рецепцією римського приватного права, формуванням міцної юридичної традиції» [425, с. 3]. Дослідниця зауважує, що Цивільний кодекс Австрії було прийнято в добу освіченого абсолютизму за умов збереження станової організації суспільства, феодальних привілеїв шляхти та залежності селян. Водночас закладені в ньому принципи виявилися достатньо гнучкими, аби забезпечити його подальше функціонування в змінених суспільно-економічних та державних реаліях [426, с. 204]. Цивільний кодекс Австрії, сформований під впливом ідей європейського Просвітництва, закладав принципи рівності людей, особистої свободи та економічної самостійності, що вступали в суперечність із тодішньою становою структурою австрійського суспільства. Як зазначає дослідниця, у його положеннях знайшли відображення головні концепції природного права, серед яких — зв’язок права з мораллю, визнання природних прав людини як невід’ємних та непорушних. До них відносилися право на життя, володіння й користування необхідними речами, самозахист, збереження честі та репутації, а також свобода розпоряджатися власним майном на власний розсуд [426, с. 52]. У Цивільному

кодексі було закріплено принцип загальної цивільної правоздатності та рівності всіх осіб у сфері приватного права, незалежно від їхнього станового походження. Закладені в ньому ідеї сприяли формуванню підходу, за яким зміст основних прав громадянина визначався нормами об'єктивного права, що згодом стало характерною рисою австрійського конституціоналізму після 1867 року. Попри те, що закріплені у Кодексі положення про природні права людини не були прямим відображенням конституційних норм через абсолютний характер Габсбурзької монархії, вони фактично ставали засадничими принципами, які зобов'язували державну владу поважати та захищати ці права [426, с. 203].

На думку Н. Шутко, Австрійський цивільний кодекс належить до найвизначніших кодифікаційних актів європейського приватного права, поряд із Французьким цивільним кодексом 1804 року, Німецьким цивільним кодексом 1896 року та Швейцарським цивільним кодексом. Його тривале застосування забезпечило істотний вплив на розвиток правової доктрини та юридичної практики в регіонах і державах, де він мав чинність [425, с. 16].

Стосовно правової спадщини України відносно судової системи, яка набула свого розвитку в період Австрійської монархії, слід констатувати, що до кінця XVIII століття в Австрійській монархії можна було говорити про певну спільність засад судового процесу, оскільки правові норми в основному ґрунтувалися на однакових принципах. Водночас у різних землях існували локальні відмінності, а також помітне протиріччя між міським і сільським правом. Попри спроби розв'язувати питання застосування австрійського права на місцевому рівні, державна влада ухвалила рішення уніфікувати судовий процес для всієї монархії шляхом загальної кодифікації. Ця політика завершилася запровадженням Загального судового порядку, який закріпив цивільно-процесуальне право Австрії на рівні законодавства та встановив єдиний порядок судочинства для всіх земель імперії [427, с. 18]. У 1784 році положення Загального судового порядку почали застосовувати й на галицьких землях. Відтоді суддів чітко зобов'язали неухильно керуватися буквою закону, без можливості виходити за межі його формального тексту. Їм заборонялося шукати прихований «розум закону» чи на власний розсуд

відступати від приписів, щоб уникнути ризику довільного або хибного тлумачення [428, с. 104]. Ці положення стали підґрунтям для поступового утвердження принципів законності та обмеження надмірного суддівського розсуду, формуючи більш упорядковане правозастосування. У кодексі було системно визначено всі етапи цивільного процесу — від подання позову до примусового виконання рішення суду. Водночас судовий розгляд залишався тривалим, ускладненим і фінансово обтяжливим, що робило його малодоступним для бідніших верств населення [428, с. 122]. Це призводило до того, що передбачений цивільно-процесуальним законодавством механізм фактично не забезпечував належного захисту порушених прав та інтересів громадян [427, с. 20]. Оновлення цивільного процесуального права було закріплене в кількох ключових нормативних актах. Зокрема, у серпні 1895 року було прийнято два закони: про здійснення судочинства та компетенцію звичайних судів у цивільних справах, а також про порядок розгляду цивільних спорів (цивільна процедура). У травні 1896 року ухвалили ще два важливі документи — про виконавче провадження та забезпечення вимог, відомі також як виконавчий статут [427, с. 19]. В сукупності вони склали Цивільний процесуальний кодекс, який став найважливішим досягненням цивільно-процесуального законодавства в XIX ст.

Після переходу Галичини до складу Австрійської монархії у 1772 році на її території ще деякий час зберігалася чинність попередньої польської судової системи. Перше суттєве оновлення судоустрою відбулося ще у 1763 році, коли було реорганізовано діяльність земських та гродських судів і запроваджено станові шляхетські суди [429, с. 769-772].Формування австрійської судової системи на території Галичини та Буковини відбувалося поетапно, із тимчасовим збереженням чинності попередніх джерел права та функціонуванням традиційних судових установ [421, с. 167]. На початковому етапі австрійського управління у Східній Галичині судова система зберігала становий поділ, охоплюючи шляхетські, духовні та міщанські суди [430, с. 57]. Шляхетськими судами першої інстанції були земські і гродські суди [431, с. 45]. Для забезпечення шляхетського судочинства було запроваджено окремий суд першої інстанції — земський суд (Landrecht), який

у практиці дістав назву шляхетського (Forum Nobilium). Апеляційним органом для шляхетських та кримінальних справ на території Галичини й Буковини визначили суд у Львові. Найвищою судовою інстанцією для всієї Австрії виступала Верховна палата юстиції у Відні, до складу якої входили німецький, чеський, а певний час і галицький сенати. Згодом чеський і галицький сенати було об'єднано в єдину структуру [432, с. 99].

У 1782–1784 роках було ухвалено низку імператорських патентів, що регулювали сферу судочинства та мали на меті реформування судової системи переважно шляхом адміністративного впливу.

Революційні події 1848 року стали поштовхом до модернізації судової системи Австрійської імперії. Проведені після цього зміни, зокрема реформа 1854 року, закріпили принцип виключної компетенції держави у здійсненні правосуддя, унаслідок чого судова влада набула чітко централізованого та ієрархічного характеру [433, с. 401]. Ключову роль у новій структурі почали відігравати окружні суди. Паралельно із системою загальних судів, що діяла і в Галичині, було створено низку спеціалізованих судових інституцій — військові трибунали трирівневої організації, а також торговельні, промислові й вексельні суди. У цей період започатковано адміністративну юстицію: у Відні запрацював Адміністративний трибунал, уповноважений розглядати скарги на дії органів влади всіх рівнів, хоча місцеві адміністративні суди так і не були сформовані. Крім того, на підставі закону 1850 року функції державного обвинувачення були покладені на новостворений інститут прокуратури [432, с. 103-104]. Іншим важливим здобутком реформи стало виокремлення прокуратури як органу обвинувачення з-під юрисдикції судів. Відтоді прокуратура функціонувала самостійно, сприяючи здійсненню правосуддя, але не входячи до складу судової системи. Найголовнішим же досягненням було остаточне розмежування судової влади та адміністрації, що утвердило принцип незалежності судів [416, с. 100].

Важливим нововведенням у реформованій судовій системі став інститут нотаріату, що виконував функції попереднього судового провадження. Як зазначає М. Кальницький, австрійська модель нотаріату вважалася однією з найбільш

розвинених у Європі й покликана була забезпечувати належну підготовку та фіксацію юридично значущих дій до їх розгляду судом [434, с. 68]. Починаючи з 1850 р., протягом двох наступних десятиліть у Австрійській імперії тричі ухвалювалися законодавчі акти, спрямовані на регулювання діяльності нотаріату [435, с. 62]. 11 жовтня 1854 р. Міністерство юстиції Австрійської імперії видало постанову, що регламентувала порядок практичної підготовки та складання професійних іспитів для кандидатів на посаду нотаріуса. Згодом, 21 травня 1855 р., цісарським патентом було затверджено оновлений порядок діяльності нотаріату [436, с. 237]. Згідно з положеннями цісарського патенту, нотаріуси виконували також функції судових комісарів: засвідчували факти смерті, опікувалися спадковими та сирітськими справами, надавали судові оцінки у майнових спорах щодо рухомого й нерухомого майна тощо. Цісарський патент від 7 лютого 1858 р. поширив дію нотаріального законодавства 1855 р. на територію Галичини, де воно набрало чинності 1 листопада 1859 р. Від цієї дати ведеться відлік історії галицького нотаріату як окремого від судової влади, самоврядного та незалежного правового інституту [437, с. 118]. У 1871 році було ухвалено новий «Нотаріатський порядок» (у літературі також відомий як «Нотаріальний порядок» або «Нотаріальне положення»), який започаткував черговий етап розвитку нотаріального інституту в Австрійській монархії [438, с. 184]). Імператорським законом від 25 липня 1871 року було встановлено обов’язкове нотаріальне посвідчення окремих видів правочинів. До них належали шлюбні договори; угоди між подружжям про купівлю, обмін, ренту, позику та боргові зобов’язання; підтвердження про отримання посагу чи віна (навіть якщо вони видавалися не самій дружині, а іншим особам); дарування без фактичної передачі майна; а також правочини, що укладалися неграмотними або особами з фізичними вадами (сліпі, глухі, німі). При цьому положення закону не змінювали раніше встановленого порядку судового чи нотаріального посвідчення інших угод [439, с. 88].

Як підкреслює М. Никифорак, саме із впровадженням «Нотаріального порядку» 1871 р. нотаріат почав функціонувати як самостійний та незалежний від судів правовий інститут [435, с. 61]. При цьому, попри власну автономність, він

залишався важливим елементом належної організації судочинства, а його розміщення «серед народу» забезпечувало доступність та зручність для громадян [440, с. 76].

Кримінально-правові відносини на західноукраїнських землях у період австрійського панування регулювалися декількома кримінальними кодексами, які поступово приходили на зміну один одному. Перший австрійський кримінальний кодекс 1768 року, – кримінальне уложення, видане за ініціативою імператриці Марії Терезії (так звана Терезіана), – у своїх двох частинах урегульовував кримінально-правові відносини в царині процесуального та матеріального права. Проте його чинність на територію Галичини було поширено лише через два роки після їх загарбання (у 1774 році) і лише в частині кримінально-процесуального права [424, с. 78].

1787 року імператор Австрії Йосиф II затвердив новий кримінальний закон про злочини і покарання. Цей кодекс містив наступні положення: вперше поділив злочинні дії на карні злочини, що розглядалися судами і поліцейські проступки (незначні правопорушення), що передавалися на розгляд адміністративних органів. Також він забороняв судово-слідчі тортури, гарантував надання деяких прав обвинуваченому на захист, забороняв призначення невизначених у законі покарань, що свідчило про його прогресивність. Також він не передбачав смертної кари (її могли застосовувати тільки за рішенням надзвичайних судів), однак система покарань, що мала феодальний характер, й надалі залишалася доволі суворою [441, с. 35]. Процесуальні відносини врегульовувалися окремим актом – судовою інструкцією від 23 лютого 1786 року. 1779 році імператор Йосиф II скасував можливість застосування тортур у кримінальному процесі і продовжив кодифікацію австрійського кримінального права.

Порівнявши положення австрійських кримінальних кодексів 1768 року і 1787 року, Х. Перепелиця зробила висновки про значні відмінності, що виявлялися не лише в лібералізації покарань, запровадженні нового поділу злочинів на окремі види, а й в техніці викладу кримінально-правових норм [424, с. 80]. Незважаючи на деякі недоліки, Кодекс 1787 р. став новим етапом у розвитку кримінального

законодавства зокрема та кримінального права загалом, оскільки у ньому було започатковано перехід до більш демократичних положень. Він був своєрідним стартом для всього подальшого розвитку австрійського кримінального права у руслі відмови від середньовічної жорстокості та переходу до ліберальної, демократичної, спрямованої на визнання цінності життя людини, модернізації кримінального законодавства [424, с. 82].

Новий кримінальний кодекс у 1796 році був запроваджений у Західній, а з 1797 року і у Східній Галичині. Тільки після певної апробації в Галичині та внесення незначних змін з 1803 року цей кримінальний кодекс був проголошений чинним у всій Австрійській імперії [442]. Кримінальний кодекс 1803 року передбачав усе різноманіття кримінальних протиправних діянь: від злочинів до поліцейських проступків, охоплював всі можливі прояви девіантної поведінки, передбачаючи не лише основні склади злочинів, а й кваліфіковані та привілейовані. Подальший розвиток буржуазних відносин в Австрійській імперії призвів до перегляду й видання нової редакції кримінального кодексу 1852 року, який у Галичині діяв аж до введення там польського кримінального кодексу 1932 року [441, с. 36]. Що ж до кримінального судочинства, то 1873 р. було прийнято новий кримінально-процесуальний кодекс, який за ім'ям тодішнього австрійського міністра юстиції Ю. Глазаря дістав неофіційну назву «процедура глазеровська». Цей кодекс базувався на принципах публічності й усності судочинства, участі присяжних у розгляді тяжких злочинів, вільної оцінки доказів тощо. Крім кодексів, багато важливих положень містив затверджений імператорським розпорядженням 17 січня 1850 р. Статут кримінального судочинства, який знаменував перехід до змішаного типу процесу за французьким зразком [373, с. 261].

Під час революційних подій 1848 р. розпочалася боротьба населення західноукраїнських земель за право на національну державність.

Розглядаючи українське національне питання в австрійській частині двоєдиної монархії, В. Трофимович зазначає, що воно являло собою складний комплекс взаємопов'язаних українських національних вимог та політичних і соціально-економічних заходів віденської влади, спрямованих на поліпшення

культурно-освітнього й політико-правового становища українців Галичини. Дослідник підкреслює, що специфіка цього питання в Австро-Угорщині полягала у залежності його вирішення від двох незалежних урядів — австрійського та угорського. При цьому, якщо в Австрії українська проблема поставала передусім у контексті польсько-українських суперечностей у Галичині та румуно-українських конфліктів на Буковині, то в Угорщині головним викликом були політика «мадяризації» та свавілля державної адміністрації. Такий курс Будапешта зумовлював упереджене ставлення до українського населення й руху, що виявлялося у небажанні розв'язувати проблеми закарпатських русинів [443, с. 146].

Розвиток української національно-правової думки у цей період відзначається тією особливістю, що саме тоді відбувається інтенсивний процес формування сучасної (модерної) української нації. Т. Андрусяк, аналізуючи особливості розвитку української правової думки у Галичині в XIX ст., зазначив, що «українсько-польське протистояння, яке на правовому рівні було започатковане в 1848 р. і не припинялося до розпаду Австрійської монархії, було одним з найсуттєвіших чинників, які стимулювали пробудження, розвиток, поширення та зміцнення національної свідомості українців у Галичині, розвитку їх правової та політичної думки» [444, с. 153].

Саме за часів конституційної Австро-Угорської монархії піднесено правову свідомість пересічного українця до розуміння ним своїх національних прав і обов'язків. Свідомість українців поступово втрачала відчуття національної неповноцінності, йшов процес консолідації української нації і формування національної державницької ідеї [418, с. 5].

Поразка Австро-Угорської імперії в Першій світовій війні стала поштовхом до активізації державотворчих процесів на західноукраїнських землях, на думку В. Трофимович, «сколихнуло національні почування проживаючих тут українців, примусило їх боротися не лише за власне виживання як окремого етносу, а й виразно заявити про свої політичні вимоги щодо створення української соборної держави» [445, с. 51]. Упродовж жовтня-листопада 1918 р. в Галичині, Буковині та

Закарпатті мали місце активні процеси державного будівництва. Це, врешті-решт, ознаменувалися проголошенням незалежних державних утворень [408, с. 57].

Як відомо, 9 листопада 1918 р., Українська Національна Рада, яка утворилася у Львові 18 жовтня, проголосила західноукраїнські землі суверенною державою – Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР). 13 листопада було прийнято «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії», доповнений конституційними законами, де були визначені головні принципи державного ладу, внутрішньої і зовнішньої політики держави, сформовані відповідно до української правової традиції. Окремим законом на територію ЗУНР було поширено дію австрійського законодавства, якщо воно не суперечило цілям новоствореної держави. І хоча прийняття власного законодавства ЗУНР зумовлювалося потребами новоствореної Галицької держави і було пов'язане з плануванням втілити в життя багато законодавчих ініціатив, через різноманітні зовнішні і внутрішні чинники завершити процес створення власного законодавства до кінця не вдалося.

У своїй законодавчій діяльності, зокрема під час формування засад конституційного ладу, Західноукраїнська Народна Республіка спиралася на універсальні, загальнолюдські цінності, які ставали орієнтиром для ухвалення правових рішень. В основу низки нормативно-правових документів тієї епохи, зокрема правових актів УНР та ЗУНР, за словами Г. Попадинець, лягли ідеї невідчужуваних природних прав людини і народу (нації) на буття в просторі та часі, на власну державу, право, приватну власність, віру, мову, освіту, національну ідентичність, ідеї унікальності людини-особистості, цінності її життя, первинності її природних прав стосовно влади та закону тощо [299, с. 6].

Найбільше значення діяльності ЗУНР та інших перших національних державних утворень новітнього часу полягає в утвердженні самої концепції української державності. Їхньою ключовою перемогою, попри надзвичайно складні історичні умови, стало закріплення на правовому, зокрема конституційному рівні, права українського народу на власну державу, культуру та рідну мову [446, с. 430].

Досліджуючи правопорядок ЗУНР крізь призму впливу правових традицій і звичаїв, М. Луцький зауважує, що поряд з офіційно чинним Австро-Угорським законодавством значна частина населення, передусім селяни, у повсякденному житті продовжувала спиратися на усталені норми українського звичаєвого права [408, с. 150]. Значення та стійке збереження звичаю в правовій культурі західноукраїнських земель пояснювалися специфікою їх соціальної структури та політико-правового становища. Українське населення залишалося малодиференційованим і здебільшого займалося сільським господарством. Високий рівень неписьменності (приблизно 75 %), незначна мобільність (до 95 % селян майже не виїжджали за межі громади), а також виховання на основі християнських моральних засад сприяли збереженню традиційного укладу життя, недовірі до нововведень і прагненню дотримуватися усталених норм попередніх поколінь. У певному сенсі це мало позитивне значення в умовах відсутності власної державності та домінування чужого законодавства, яке не враховувало локальних особливостей господарювання, етнічної специфіки землеволодіння та народної правосвідомості. Дотримання звичаєвих норм дозволяло українцям зберігати власну правову традицію та ідентичність [408, с. 155]. Дослідник пропонує класифікувати правові традиції, що виявлялися в інститутах права ЗУНР, на дві основні групи — конституційні та адміністративно-правові. Їхнє практичне застосування поєднувалося з чинними нормами офіційного законодавства, а подекуди саме звичаєві норми ставали визначальними при врегулюванні цивільно-правових відносин на місцях [408, с. 169].

3.5.2. Правова спадщина періоду імперської зверхності XIX століття.

Українська держава є спадкоємицею всієї тієї правової спадщини, що впродовж віків створювалась на українських землях, включно з періодом, коли ці землі перебували під зовнішнім впливом. Після встановлення протекторату над Україною, попри деякі спроби зберегти її державність і самостійну правову систему, відбувалося дедалі більше втягування в контекст історичного розвитку тієї імперії [376, с. 7]. Адміністративно-автономна модель, яка склалася на

території України, характеризувалася збереженням деяких елементів місцевого управління і правового регулювання, переважно в частині визначення станового статусу корінного населення і відносин в цивільно-правовій сфері.

Імперська державність, яка запанувала на українських землях, відсунула споконвічні слов'янські правові засади, не давала розкритися їх прогресивним потенціям [447, с. 25]. Місцеві особливості права на українських землях або зовсім не були враховані загальним законодавством в ті часи, або різко йому суперечили [376, с. 8]. Взяли гору формалізовано-бюрократичні канони і звичаї, механічно сприйняті регламенти феодальної Європи, з'єднані з доморослою чиновницькою практикою. У цій обстановці утвердилася ідеологія права влади, що різко протистоїть природно-правовому світогляду, природженим правам людини. Негативний вплив мали також вкорінені в тогочасному суспільному житті засади колективізму, які відкидали індивідуалістичне праворозуміння.

Імперська правова система, сприймаючи в своїй ідейній основі континентальні правові традиції, з самого початку обрала в якості основи своєї нормативно-регулятивної системи закон, тобто нормативно-правовий акт універсальної дії, а, відповідно, відразу була орієнтована на писане (позитивне) право (законодавство). Закон становився опорою влади і основним регулятором соціальних процесів.

Розвиток права на цих територіях в цей період відзначався особливістю завдяки широкому використанню європейських правових форм та нормативного матеріалу. У місцеве законодавство були впроваджені норми та інститути, запозичені зі шведського, французького, німецького та датського права, що змінило підхід до формування національної правової системи. Цей процес рецепції включав систематизацію наявного нормативного матеріалу та істотні зміни в юридичній техніці. Як наслідок, було закладено основи галузевого поділу права, з'явилися норми та інститути, які не мали аналогів у традиційній правовій системі. Письмові нормативні акти стали домінуючим елементом цього процесу [448, с. 195]. У цей період були закладені основи правової кодифікації, яка виникла як компіляція істотно європейських доктрин природного права в їх абсолютистських

інтерпретаціях. Ці ідеї були чужими місцевій правовій свідомості та традиціям суспільно-політичної і філософської думки [449, с. 76].

Цей період виявився засадничим для сприйняття правовою системою римської правової спадщини, яка стала важливою основою для подальшого розвитку місцевого права. Це сприяло збереженню самобутності правової системи, дозволило підвищити рівень наукового обґрунтування правових норм та поглибити наукові теоретичні підходи, запозичені з римського права. Завдяки цьому правова наука та юридична освіта досягли рівня, який відповідав розвитку європейської юридичної науки [450, с. 54]. Місцеві юристи та представники правлячих еліт з ентузіазмом сприйняли таку важливу складову юридичного світогляду, як віру в необхідність розширення правового регулювання суспільного життя та оптимізм щодо можливостей впровадження суспільних змін за допомогою розумного законодавства [451, с. 83].

Використання західного правового досвіду починалося з прямого копіювання європейських правових актів, проти чого виступали відомі українські вчені, які підкреслювали важливість збереження власної правової традиції та творчого сприйняття ідей західного права. В межах концепції історичної школи права, діючої в той період, акцент робився на необхідності використання правового звичаю як основного джерела права для більшості населення, і закони та «наука законоводців», тобто правова доктрина, розглядалися як додаткові джерела права. Такий підхід визнавав необхідність прямого застосування правової доктрини не лише в церковних, але й в світських правовідносинах [452, с. 17].

Вже під час правління Миколи I почалася рецепція європейського права, яка проявилася не лише в прийнятті конкретних правових норм, інститутів і інших елементів правової системи, але й в запозиченні ідеї систематизації законодавства як найбільш раціонального методу стабілізації та упорядкування законодавчої бази і правової системи загалом під час самостійного формування понятійного апарату в різних галузях законодавства.

Законодавчий напрямок тогочасної юридичної політики, пов’язаний з оформленням політичних рішень влади на рівні законів, проявився у створенні і

вдосконаленні механізмів і процедур законотворчості – створення Державної ради, відпрацювання процесу проходження законопроєктів, порядок їхнього затвердження верховною владою, пошук визначення видів і нормативно-змістового навантаження узаконень, оприлюднення та визначення юридичної сили узаконень. Велике значення в межах законодавчого напрямку юридичної політики мала систематизація законодавства та створення конституційної монархії, яка б дозволила заснувати самодержавне правління на законі. Законність форм здійснення влади пов'язували з необхідністю поділу влади. Законодавча влада повинна бути вручена двопалатній Думі. Глава виконавчої влади – монарх – бере участь в діяльності Думи, але «жоден новий закон не може бути виданий без поваги Думи. Вважалося, що в перетвореній за цими напрямами державі можливо найкращим способом забезпечити права підданих. На жаль, реалізація цих ідей розтяглася у часі, а обмеження верховної влади «на підставі законів» запізнилося на сто років і було здійснено тільки за Миколи II в Маніфесті 17 жовтня 1905 року «Про вдосконалення державного порядку» і Основних законах Російської імперії в редакції 23 квітня 1906 року. Але вони, на жаль, вже не змогли забезпечити еволюційний розвиток до нових форм життя, як того прагнув реформатор [453, с. 62].

В ході систематизації законодавства були виявлені і заповнені прогалини в законодавстві, створений комплекс актів систематизації відповідного рівня: хронологічної інкорпорації; тематично інкорпорованих і консолідованих чинних законів; кодифікації «каральних» узаконень (Ухвала про покарання кримінальні та виправні 1845 р.); консолідації чинного військового законодавства (Звід військових постанов 1839 р.); часткової консолідації місцевих узаконень (Звід місцевих узаконень губерній остзейських 1845 р.). Ця діяльність сприяла створенню інформаційно-правової основи, удосконаленню законодавства, підтримувала розвиток юридичної освіти та правознавства, а також визначила систему законодавства та взаємозв'язок між законами на загальнодержавному рівні та в регіональному контексті.

Визнаючи, що здійснені в рамках кодифікаційної роботи заходи мали консервативний характер, закріплюючи початки існуючої державної та соціальної системи, надаючи правову зовнішність абсолютистській державності і станово-феодальному ладу, високий рівень якості проведеної роботи виокремлюється в зазначенні, що за характером узагальненості та викладу правової норми, за поєднанням традиційного права і реформаторської правотворчості, за рівнем систематизації норм та розроблення окремих галузей права, за ступенем підпорядкування індивідуальних правових положень загальним правовим установкам, кодифікаційні роботи другої половини XVIII століття залишилися неперевершеними впродож всієї першої половини XIX століття, ставши важливим елементом усієї правової структури російської феодальної монархії до початку буржуазних реформ 1860-х років [454, с. 8].

Правова політика за умов абсолютистсько-імперської моделі організації влади та станового типу політичного режиму більше відповідала охоронній, преактивній моделі з точки зору взаємин між владою та суспільством [455, с. 49]. Активна політика домінує тоді, коли існуюча організація влади та адміністративно-наказного управління розглядається всіма як самоцінність і благо. Право не відіграє істотної ролі як засіб політичної регуляції. Елементи громадянського суспільства безжалісно придушуються за допомогою системи репресивного управління в ім’я збереження і зміцнення існуючого громадського порядку. Нові ідеї, передусім, ідеї свободи, на яких наполягав український народ, розглядаються як злочин. Всі реформи спрямовані на зміцнення існуючого порядку і не вносять в нього якісних змін. Для з’ясування суспільних настроїв використовується система судово-адміністративних інформаційних каналів: заохочувані або обов’язкові доноси, чолобитні, доповіді адміністраторів різних рівнів [456, с. 33].

Вирішення політико-управлінських і нормативно-регулятивних проблем, що постали перед верховною владою у зв’язку з включенням до складу різних територій, вимагало інтеграції місцевого права приєднаних територій, зокрема й України, в загальноімперську систему державного управління і права.

Збереження місцевих систем управління і законодавства відігравало важливу роль у стабілізації ситуації на новоприєднаних територіях. Незалежно від того, чи ці території входили до складу держави добровільно, чи були приєднані під час завоювань, їхні народи приносили із собою свій національний спосіб мислення, культуру, релігійні переконання та інші унікальні риси. Вони також привносили з собою вже існуючі системи управління, судочинства, місцевого самоврядування, а також місцеві закони, що діяли до моменту приєднання. Крім того, народи інтегрували свої звичаї та традиції, що визначали їхній «юридичний побут». Руйнування існуючих систем управління та законодавства на цих територіях не відповідало інтересам держави, оскільки це могло призвести до соціально-політичного напруження на приєднаних землях і загрожувати стабільності в усій державі [457, с. 30]. У кінцевому підсумку це призвело до виокремлення в правовій системі двох рівнів права – загальнодержавного та місцевого (партикулярного).

У XVII–XIX століттях у державному ладі спостерігалися цікаві особливості. Окрім коронного управління та самоврядування, що підпорядковувалося загальному законодавству, існували також унікальні явища, які наближалися до державної автономії окремих територій, що входили до складу держави. На західній околиці, починаючи з Бессарабії і закінчуючи Фінляндією, створювався пояс автономних областей зі своєрідним політичним устроєм. Склад і правовий статус цих областей не були сталі і змінювалися з часом. Деякі з них втрачали свої особливості, тоді як інші набували нових. Умови приєднання до складу держави не були однаковими навіть для однієї й тієї ж області. Система обласної автономії формувалася в історичному контексті та характеризувалася значною різноманітністю у правових регуляціях і політичному устрої [458, с. 432]. Таким чином, уряд широко використовував правовий автономізм національних регіонів як інструмент впливу на їхнє корінне населення та для реалізації своєї політики [459, с. 5].

У правовій системі держави місцеве (провінційне) право стає важливим джерелом юридичної інформації та використовується як засіб для забезпечення державної єдності. Правовий партикуляризм стає невід'ємною частиною

юридичної політики, спрямованої на розмежування загальнодержавного та місцевого права, щоб досягти оптимального рівня правової автономії національних регіонів у контексті формування складного державно-правового утворення.

Місцеве право в другій половині XVII–початку XX століття визнавалося в законодавстві, правозастосовчій практиці та правознавстві як сукупність різних систем права, що існували на територіях, приєднаних до держави, і були санкціоновані центральною владою. Ці правові системи складалися з різноманітних джерел і мали свою історію, пов'язану з національними регіонами, що увійшли до складу держави. Найбільш розгалуженою сферою місцевого права було регулювання цивільно-правових відносин [460, с. 4].

Політико-юридична природа місцевого права національних регіонів визначалася його унікальними особливостями. Це охоплювало обов'язкове санкціонування верховною владою джерел партикулярного права через їх офіційне видання державною мовою, визначення соціально-територіальних параметрів дії, а також процедури внесення змін до місцевого права, що нав'язувалося домінуючим імперським законодавством. Джерелами такого права були як міжнародні та внутрішньодержавні правові акти, що визначали принципи правового становища населення окремих регіонів, так і правові акти, що регулювали правові відносини корінного населення в окремому національному регіоні [461, с. 89].

До партикулярних джерел права належали: закони регіонального регулювання (положення про управління губерніями, склепіння партикулярного права); місцеве законодавство (закони, видані в регіонах до їх приєднання до імперії, канонічні норми інославних та іновірних сповідань); регіональні нормативні правові акти (розпорядження губернаторів, грамоти митрополитів та єпископів, розпорядження начальників губернських правлінь, укази повітових відомств; місцеві звичаї (звичаї корінних народів); локальні нормативні акти (положення про управління маєтками, накази та інструкції заводчиків та інших роботодавців).

У XVIII–першій половині XIX ст. робилися спроби створення зводів місцевих узаконень. Паралельно з кодифікацією права держави, під гаслом упорядкування

та уніфікації норм, що діяли на Лівобережній і Правобережній Україні, проводилися роботи з кодифікації українського права. Упродовж 1804–1808 рр. були укладені «Звід місцевих законів губерній та областей, приєднаних від Польщі», підготований для Правобережжя, та «Зібрання цивільних прав, чинних у Малоросії» – збірка підготована на основі використання провінційних норм права, які у своїй сукупності складали фундамент української системи права, що була своєрідним поєднанням норм звичаєвого права та законів, діючих в Лівобережній Україні на поч. XIX ст.; з урахуванням норм магдебурзького, саксонського, хелмінського права у польських перекладах, так зване німецьке міське право, Литовського Статуту, гетьманських універсалів, кодифікації «Права, за якими судиться малоросійський народ», Екстракт з указів, конституцій та установ з малоросійської частини [462, с. 51]. Збірка права 1807 р. є закінченим вдалим зразком кодифікації малоросійського права, не зважаючи на її незатвердження царатом. Саме через свою неординарність і відмінність від імперського права збірка не була схвалена і офіційно затверджена, але вона була використана у спробах запровадження в Україні єдиної загальноросійської системи права впродовж 30–40-х років XIX ст [462, с. 53].

1837 року було створено проєкт Зводу місцевих законів західних губерній, який увібрав джерела попередніх кодифікацій. У 1838 році проєкт Зводу затвердила Державна рада тогочасної імперії, але статусу чинного джерела він так і не набув [463, с. 219]. Хоча Звід 1837 року не набув статусу офіційного нормативно-правового акта, однак загалом не позбавлений практичної значущості, оскільки як авторитетне джерело діючого на території України права в першій половині XIX ст. слугував безцінним джерелом при тлумаченні, розкриваючи походження та сутність відповідних правових інститутів [464, с. 66]. Серед норм місцевого права, що зберігалися слід назвати такі: це і більш жорстка санкція за порушення майнових і особистих прав, ніж у Зводі законів тогочасної імперії: і такі різновиди дарування, невідомі російському праву, як дарування у власність, у тимчасове і довірче користування, із збереженням дарувальнику права користування з подарованого ним майна довічно або впродовж визначеного дарчим записом часу

та ін. [465, с. 92]. Крім того, Звід 1837 року «дозволяє відновити картину цивільно-правових відносин і відповідних їм правових норм, які діяли на Україні до введення на її території загальноросійської системи права», «виражає стан розвитку українського цивільного права на початку XIX ст. та зміни, які в ньому відбулись у відповідний історичний період. У цьому контексті досліджувана кодифікація є неоціненним джерелом наукового пізнання українського цивільного права» [464, с. 67].

Процес уніфікації місцевого права України відобразив наміри імперської верховної влади ліквідувати елементи самостійності в місцевому управлінні України і уніфікувати із загальноросійським правовим регулюванням. Так, впродовж 1831–1840 рр. указами Миколи I припинили на всьому просторі території Західного краю дію постанови Статуту Литовського, з закріпленням особливостей правового регулювання у Зводі законів (т. 10 Зводу законів Російської імперії 1842 і 1857 рр.). Окремі положення Литовського Статуту в зв'язку з особливостями цивільного обороту були збережені лише в Полтавській і Чернігівській губерніях. О. Коросташов, аналізуючи особливості правового регулювання цивільних відносин у Полтавській та Чернігівській губерніях у першій половині XIX ст., зробив висновок про те, що особливі для Полтавської і Чернігівської губерній положення другої редакції «Зводу законів Російської імперії», які ґрунтувалися на нормах місцевого права, в багатьох випадках не мали аналогій серед загальноросійських правил і відрізнялися від них вищим рівнем юридичної техніки та більшою широтою регульованих правовідносин (докладна регламентація відносин опіки, спадкових відносин щодо приданого, застосування угод про довічне володіння, тимчасовий поділ спадщини тощо [466, с. 130]).

Аналіз особливостей правового статусу Лівобережної України у сфері переважно аграрних відносин, проведений Д. Селіховим, дав підстави для формулювання автору низки висновків. По-перше, згадані відмінності пояснювалися головним чином тим, що система українського права розвивалася в інших історичних реаліях, відмінних від тих, які впливали на формування правової системи. Зокрема, на процес розвитку українського права не справляли істотного

впливу інститут общини, домінуюча роль релігійних догматів у суспільних відносинах, відсутність демократичних традицій у суспільному розвитку, які істотно впливали на процес формування системи права у імперських губерніях. По-друге, особливі для Полтавської і Чернігівської губерній норми права становили незначне вкраплення до системи імперського законодавства, не впливаючи по суті на загальне досить таке важке соціально-економічне становище мешканців колишньої Гетьманщини [467, с. 64].

У 1840 р. було ухвалено включити вживані на той час місцеві норми до загального Зводу законів. Місцеве право в даному регіоні практично припинило своє існування і було замінено загальноімперським з урахуванням місцевих особливостей.

По-перше, згадані відмінності пояснювалися головним чином тим, що система українського права розвивалася в інших історичних реаліях, відмінних від тих, які впливали на формування правової системи. Упродовж тривалого історичного періоду селянство залишалося основною та визначальною складовою українського суспільства. Воно формувало самобутнє середовище зі специфічними економічними та духовними потребами, внутрішнє життя якого здебільшого розвивалося поза сферою дії законодавства. Правові відносини серед селян традиційно будувалися на нормах звичаєвого права, що спиралися на колективну відповідальність та відкритість: майже кожен правовий акт ухвалювався за участю громади або за свідченням численних очевидців [468]. У світі літератури можна натрапити на ідею, що історично складені форми економічної діяльності, які функціонували в умовах общинного землеволодіння та здебільшого існували в замкнутому «малому співтоваристві» з внутрішнім контролем та нормами, визначили появу і стійке збереження у селянській правосвідомості унікальних звичаєво-правових (традиційних) методів регулювання господарської діяльності. Система звичаєвого права спиралася на столітні традиції самоврядування та діяла ефективно у вирішенні невеликих господарських чи побутових конфліктів всередині селянського співтовариства. Спори, пов’язані з господарською діяльністю, в сільському оточенні часто розв’язувалися згідно з традиціями і

вимагали виключно місцевого регулювання. Зазвичай такі конфлікти вирішувалися звертанням до сільського старости, залишаючи поза увагою правоохоронні органи, вирішуючи обставини справи вдома та мирним шляхом відшкодовуючи завдані збитки сторонам. Таким чином, традиційний сільський суд ставав найкращим способом вирішення справ в селянському оточенні [469, с. 39].

У юридичному просторі існувала й продовжувала співіснувати низка елементів, які до 1917 року представляли два різні типи правових культур: традиційну, що ґрунтувалася на селянському звичаєвому праві, та модерністську, яка базувалася на позитивному праві з нормами, закріпленими в законодавстві. Такий подвійний підхід до організації правового простору, відомий як «правовий дуалізм», як вияв роздвоєння соціокультурного середовища, застосовується до всієї області правової дійсності. Це концепція, яка відзначає наявність дуалізму в правовій культурі, правовій системі, системі правового регулювання та інших аспектах сфери права [470, с. 122].

Також можна характеризувати співіснування та конфліктну взаємодію двох правових систем в межах імперської правової культури. Спочатку це об'єднання ґрунтувалося на позитивному «раціоналізованому європейському» праві західного походження та традиційному селянському звичаєвому праві, що становили стійку систему інститутів і практик традиційного аграрного суспільства. Це явище відоме як «правовий дуалізм» є характерною рисою імперської правової традиції. Феномен правового дуалізму виявляється в особливостях правової системи того часу. Загалом, оцінюючи правову традицію епохи, можна відзначити тривале співіснування елементів звичаєвого права, що впливало на розвиток законодавства й правозастосування. Її розвиток можна охарактеризувати як поступове досягання європейської традиції, зокрема романо-германської правової сім'ї, з якою у неї були спільні джерела права та подібні етапи розвитку, за винятком декількох періодів. Ця традиція, у її сучасному вигляді, в багатьох аспектах спирається на західноєвропейські теорії, зокрема англійські, французькі та німецькі. Така проблема піднімає важливе питання: які саме характеристики, відомі як

«константи» визначають особливі риси правової традиції? Зазвичай виокремлюють п’ять таких констант:

- публічно-правовий характер земельних відносин, який вказує на важливість державного контролю над землею і власністю;
- інститут кріпосного права, який є історично важливим і великою мірою унікальним, оскільки він визначав соціальні відносини в імперській Україні впродовж значної частини її історії;
- історично утворена об’єднаність влади та контролю в формі службового апарату держави, що впливала на регулювання різних аспектів життя суспільства;
- юридична нечіткість оформлення інституту приватної власності, що призводила до складних судових справ і спорів;
- роль держави і бюрократії у регулюванні поземельних відносин і формуванні правлячої еліти, що призводила до значної залежності від державної влади.

Ці константи відображають унікальність й історичну складність правової системи, підкреслюючи особливий характер її розвитку та вплив на суспільні відносини впродовж століть [471, с. 492].

Традиційне селянське звичаєве право закорінене у порівняльно-розподільній психології, системних розмежовуваннях землі і практиках селянських волосних судів. Найважливіше, воно відповідає тій традиції правосвідомості, яку селяни вважали «правильною». Цю традицію вважають справжньою та автентичною для так званої «системи», що відображає її глибинні історичні корені та особливий характер розвитку [472, с. 256].

Особливість селянської правосвідомості того часу полягала в тому, що в ній специфічно поєднувалися елементи звичаєвого та позитивного права, що відображало унікальну взаємодію традиційних уявлень з офіційними юридичними нормами: справедливими визнавалися ті законодавчі норми, які відповідали правовим уявленням селян. В той період історії ставлення селян до законодавства були складними і важко піддаються однозначній характеристиці. Селяни не

ставилися до нього абсолютно шанобливо чи зневажливо; їхня позиція була особливою і віддзеркалювала адаптацію норм позитивного права до потреб селянської правосвідомості. Селяни розглядали «добрими» лише ті норми позитивного права, які вони сприймали як «справедливі» з точки зору своїх звичаєво-правових переконань [473, с. 98].

Важливу роль у формуванні правової свідомості та збереженні правових звичаїв українців упродовж століть відігравав інститут громади. Упродовж тривалого історичного розвитку вона виступала не лише об'єднуючим осередком селянства, створюючи цілісний соціально-економічний організм, але й виконувала функції захисту спільних прав та інтересів. Як мирський схід — орган місцевого самоврядування, громада протистояла посяганням представників влади та заможних селян на традиційно усталені соціальні й господарські права членів спільноти [468].

Унаслідок земельно-селянських і судових реформ 1860-х років звичаєве право отримало офіційне визнання та увійшло до правової системи держави. Після реформи 1861 року селянська земельна громада здобула статус юридичної особи та набула рис корпорації. Як колективний суб'єкт права, громада діяла не лише у відносинах із державними органами та іншими юридичними чи фізичними особами, але й у внутрішніх правовідносинах із власними членами — селянськими сім'ями й дворами. Оскільки українське селянство ще раніше виробило традицію економічної та морально-правової автономії родини, втручання громади у приватні справи відбувалося переважно на прохання самої сім'ї, зокрема при вирішенні майново-спадкових спорів. Водночас громада, спираючись на авторитет громадської думки та морально-правові настанови, здійснювала контроль за поведінкою своїх членів і за потреби могла офіційно донести застереження чи вимоги безпосередньо до голови двору [468].

У другій половині XIX століття, в імперській земельній політиці, відбулося істотне нововведення – більшість повноважень громади стали закріпленими в законодавстві. У повсякденному житті села після реформ зазвичай застосовувалися норми звичаєвого права, які відображали стан селянської правосвідомості. Після

реформи 1861 року, звичаєве право, яке реалізувалося через правову практику народу, розглядалося як одне з джерел національної системи права. На практиці селянський звичай був поставлений навіть вище норм партикулярного права, а також звичаїв церковних та інших норм церковного права. Деякі дослідники вважають, що попри офіційні декларації щодо необхідності інтеграції традиційних способів регулювання правовідносин у законодавство та судову практику, насправді процес кодифікації звичаєвого права слід розглядати як свідчення прагнення державної влади нівелювати його реальний вплив, підпорядкувати діючим правовим нормам та забезпечити уніфікацію правового, економічного й соціального устрою селянства відповідно до вимог модерного суспільства [474, с. 77].

Завдяки визнанню звичаю як джерела права, в цивільному законодавстві існувало безліч правових механізмів. Проте за умови збереження общинного порядку організації сільського життя ці механізми не завжди були дієвими. У законодавстві часто траплялися посилання на звичаї як спосіб регулювання різних правовідносин на місцях. За таких умов громада стала самоврядним соціальним організмом, який відігравав роль хранителя правосвідомості народу.

Інша значуща зміна в системі джерел права відбулася внаслідок звільнення селян і реорганізації судів, що мали право розглядати справи, що стосувалися селян. Після звільнення селян у 1861 році їхні справи стали розглядатися в Волосних судах, які підпорядковувалися повітовій і губернській адміністрації. Отже, щодо селян такі принципи реформи, як незалежність суду і поділ влади, не діяли. У цей період селяни вже не були залежними від волі поміщиків, і всі поміщицькі локальні нормативні акти втратили чинність [475, с. 60].

Судова реформа 1864 р. проголосила формальну рівність усіх громадян перед законом. Замість станових і закритих судів запроваджено публічні суди. Суди розділялися на місцеві (мирові суди та повітові з'їзди мирових суддів) і Центральний (Сенат) та загальні (окружні суди і судові палати). В основу діяльності судів були покладені принципи, які відповідали внутрішнім переконанням українців, що вкорінені в свідомості ще з часів козацтва, але

перебували в сплячому режимі, з урахуванням усіх обставин. Цими ідеалами виступають: незалежність, гласність, позастановість, змагальність процесу, самостійність слідства. У процесуальному праві найважливішим було проголошення принципу презумпції невинуватості.

Скасовувалася система формальних доказів, населенню надавалася юридична допомога в особі адвокатів і нотаріусів, як продовження існування запозичених інститутів з часів панування на цій території Австро-Угорщини. Запровадження інститутів присяжних засідателів та адвокатури сприяло демократизації судочинства. Присяжними могли стати особи віком від 25 до 70 років, які проживали в межах повіту щонайменше два роки. Їх обирали виборці, після чого кандидатури затверджував губернатор. Завдяки цьому механізму до ухвалення судових рішень долучалася громадськість, що водночас сприяло формуванню поваги до закону та судової влади [476]. Суд звільнився від зайвої тяганини, став доступнішим населенню.

Після дослідження особливостей реформування судової системи у 1864 році на провінційному рівні можна зробити висновок, що скасування попередніх судових установ стало необхідною умовою для створення нового судового устрою і судочинства. Ця необхідність виникла через те, що попередні судові установи не відповідали соціально-економічним реаліям, особливо великих промислових і торгових центрів, а також розвинутих доіндустріальних регіонів. Організація, формування та діяльність мирових судів в окремих губерніях мали свої особливості, які були зумовлені соціально-економічною ситуацією, рівнем культури та освіти населення. Нові судові інститути суперечили старим правовим традиціям і соціокультурній практиці, що призвело до значних складнощів у їх становленні і діяльності, а також у процесі адаптації населення до них. Заміна попередніх судових структур також призвела до реорганізації судових органів, створення інституту присяжних засідателів та адвокатури. Проте для повноцінного функціонування цих інститутів відсутні були необхідні умови. Нова судова система істотно вплинула на перегляд змісту діяльності прокуратури та інституту судових слідчих. Під час проведення судової реформи, з урахуванням нових

судових інститутів, структура та зміст діяльності поліції також зазнали змін [477, с. 164, 165].

Запорукою незалежності суду від виконавчої влади стала незмінність професійних суддів. Вони призначалися безстроково та не могли бути звільнені або переведені без власної згоди, що гарантувало їм захист від адміністративного тиску при винесенні рішень. Разом із тим у систему вводилися мирові судді, які обиралися місцевими земськими та міськими органами на визначений трирічний строк. Хоча їхня посада була строковою, протягом каденції вони також користувалися захистом від свавільного усунення. Реформа скасовувала формальні докази й канцелярську таємницю, утверджувала принципи гласності та змагальності процесу, надавала підсудним право на захисника, а участь присяжних засідателів робила правосуддя більш публічним і довіреним [478, с. 441-444].

Основним фактором, який лежав в основі перегляду судових статутів 1864 року, була зміна життєвих реалій в країні. Ця зміна була пов'язана зі становленням індустріального суспільства, що призвело до потреби адаптації судової системи до нових умов. Змінювалися економічні та соціальні відносини, з'являлися нові правові вимоги та конфлікти, які вимагали відповідних змін у судочинстві. Однак, важливо відзначити, що ці зміни в судових статутах також відображали суперечності між демократичними принципами судочинства та адміністративною системою російського самодержавства. Введення демократичних принципів у судочинство суперечило існуючій системі управління та контролю влади, що була характерною для самодержавства [479, с. 10]. Успіх реформи 1864 року, ймовірно, постає однією з найважливіших та найбільш перспективних подій у політичному та державному житті того часу. Велика частина цього успіху пов'язана з «пам'яттю права», яка просочилася через століття і визнала право та судову культуру як засадничі фактори для проведення національних демократичних перетворень у російському суспільстві. Ця реформа істотно підняла рівень правознавства, вивівши його на передові позиції у світовій юридичній культурі. Діяльність суддів та адвокатів стала важливою та престижною галуззю, що активно сприяло

утвердженню правових стандартів та гарантувало рівність перед законом [480, с. 139].

3.6. Правова спадщина часів української революції 1917–1921 років.

3.6.1. Правова спадщина періоду становлення Української Народної Республіки: від Першого Універсалу до Конституції.

Універсали Української Центральної Ради відіграли свою роль у процесі створення української держави з 1917 по 1918 рік – посприяли юридичному оформленню нових політичних обставин, закріплюючи основи автономії, суверенітету та визнання України як окремої держави. Універсали створили перші конституційні акти нової української держави.

Кожен із чотирьох Універсалів Української Центральної Ради відображав етапи становлення української державності та зміни політичної ситуації в Україні.

Україну як автономну республіку проголосив Перший Універсал. Універсал встановив, що єдиним законним представницьким органом на території України є Українська Центральна Рада, а український народ має право на самовизначення своєї долі. Перший Універсал мав за мету створити прецедент народного суверенітету в Україні. Універсал визначав курс на створення національних державних інституцій і управлінських структур, хоча його положення не мали чіткої законодавчої форми [481, с. 39].

Після переговорів між Центральною Радою та Тимчасовим урядом Росії було ухвалено Другий Універсал. Він визнав Українську Центральну Раду органом влади в Україні, але не визнав автономії, закріпленої в Першому Універсалі. Центральна Рада зобов’язалася чекати рішення Всеросійських Установчих зборів щодо статусу України. Другий Універсал був етапом «назад» у процесі створення держави. Він залишив Україну під контролем російського уряду, обмежуючи суверенні повноваження Центральної Ради. Як тільки його прийняли, статус Центральної Ради, як політичного органу був офіційно визнаний [482].

Утворення Української Народної Республіки (далі – УНР) у федеративному союзі з росією було проголошено Третім Універсалом. Універсал визначив основні

засади державного устрою та окреслив громадянські права. Законодавча функція Третього Універсалу полягала в тому, щоб створити правову систему УНР. Він визначив органи державної влади, права та обов'язки громадян і створив правову основу для судової та адміністративної гілки. Завдяки цьому почалося правове оформлення державності України, засноване на принципах народного суверенітету та демократичного управління [483, с. 114].

Основні принципи правового регулювання нової держави були закріплені Четвертим Універсалом, що дало підґрунтя для подальшого розвитку законодавства, особливо в галузі міжнародного права, фінансової та економічної політики.

Універсали Української Центральної Ради були першими конституційними актами України, які закріпили основи національного та міжнародного права, а також принципи організації державної влади та права і свободи громадян.

Універсали вперше в історії України офіційно закріпили право українського народу на самовизначення та державність. Вони стали важливим етапом розвитку правової традиції України та заклали основи конституційного права. Універсали закріпили демократію, народний суверенітет і міжнародне визнання як політичний і правовий курс України.

Конституція Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 року є важливим історичним та правовим актом, який відображає бажання українського народу мати незалежну, демократичну державу. Цей акт був однією з перших спроб закріпити основи української державності таким чином, щоб вона відповідала політико-правовим стандартам Європи того часу. Прийняття Конституції УНР відбувалося в умовах складної політичної ситуації, викликаної Першою світовою війною, революційними подіями в Російській імперії та прагненням українського народу до національного самовизначення [484, с. 36].

Після повалення монархії в Російській імперії та встановлення Тимчасового уряду, український національний рух зазнав нових маштабів, що призвело до створення Центральної Ради, політичного органу, який керував українськими територіями (як вже зазначалося раніше). Від початку своєї діяльності Центральна

Рада проголосила курс на автономію України в складі федеративної Росії, що знайшло відображення в перших Універсалах. Тим не менш, подальші події: Жовтневий переворот 1917 року та загроза з боку більшовицької Росії, спонукали Центральну Раду проголосити незалежність Української Народної Республіки 22 січня 1918 року.

Укладення Брест-Литовського мирного договору в лютому 1918 року забезпечило міжнародне визнання УНР, але водночас поставило її в залежність від центральних держав. Це було значним досягненням у зовнішній політиці. У таких складних умовах було вирішено створити правовий акт, який мав би стати основою для регулювання державного життя та закріплення основних принципів державності.

29 квітня 1918 року Конституція УНР була ухвалена на останньому засіданні Центральної Ради. Проте того ж дня внаслідок державного перевороту влада перейшла до Павла Скоропадського, що ознаменувало початок Гетьманату. Як наслідок, Конституція УНР не набула чинності, але стала важливим свідченням спроби створення демократичного правового порядку на території України [485].

Що ж до структури Конституції УНР, то вона складається з 8 розділів та 83 статей. Розлянемо детальніше кожен з них.

У своєму вступному розділі під назвою «Загальні положення» Конституція проголошує, що УНР є незалежною, суверенною та неподільною державою. Суверенітет України належить народу, який його реалізує через Всенародні Збори. Документ встановлює принцип децентралізації, надаючи місцевим громадам і землям широкі права та гарантує культурну автономію національним меншинам.

Ці положення показують прагнення творців Конституції забезпечити єдність держави і зберегти водночас гнучкість у регіональному управлінні та повагу до різноманітності народу [485].

Громадянські, політичні та соціальні права розглядаються в Розділі II. Конституція гарантує рівність кожному громадянину незалежно від соціального походження, віри, статі чи національності. Для того часу це було інноваційним на рівні всієї Європи, коли жінки отримали право голосу нарівні з чоловіками.

Гарантується недоторканність особистої свободи, житла, листування, а також право на свободу слова, друку, зібрань і страйків. При цьому фізичні покарання, смертна кара та конфіскація майна заборонені [485].

Звідси можна дійти до висновку, що у сфері прав людини Конституція УНР випереджала багато європейських держав.

Розділ III встановив три основні гілки влади: виконавчу, законодавчу та судову.

1. Законодавча влада.

Найвищим органом влади є Всенародні Збори, які обираються прямим, рівним і таємним голосуванням. Вони приймають закони, бюджети, міжнародні договори та контролюють виконавчу владу. Усі громадяни віком від двадцяти років мають право брати участь у виборах без будь-якої дискримінації.

2. Виконавча влада.

Рада Народних Міністрів, яка є підзвітною Всенародним Зборам. Рада координує роботу місцевих органів і контролює їх. Вона також розробляє політику в межах, не охоплених місцевим самоврядуванням.

3. Судова влада.

Судова система є автономною, з Генеральним Судом як найвищим судовим органом. Щоб забезпечити принцип верховенства права, Конституція забороняє законодавчим чи виконавчим органам втручатися в роботу судів.

У Конституції УНР місцеві громади, волості та землі мають велику автономію. На місцевому рівні управління здійснюється виборними органами самоврядування, тоді як урядові органи виконують лише нагляд і координацію.

Права національних меншин на автономію є особливістю Конституції. Національні союзи можуть самостійно контролювати внутрішнє життя своїх країн за допомогою своїх власних представницьких органів [485].

Конституція забороняє обмеження громадянських свобод на час війни чи внутрішніх заворушень (Розділ VIII). Такі обмеження, однак, повинні бути чітко визначені законом і схвалені Всенародними Зборами.

Отже, Конституція УНР була основним законом, який регулював засадничі принципи державного устрою, правовий статус громадян і структуру влади. Згідно з преамбулою документа, УНР є державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною. Цим було юридично оформлено незалежність України як суб'єкта міжнародного права [486, с. 430].

Заборона змінювати межі держави без рішення Всенародних Зборів підтверджує вищу юридичну силу норм Конституції. Крім того, встановлюється принцип народного суверенітету, який передбачає, що народ є джерелом влади.

Щоб досягти демократичного врядування, законодавчі, виконавчі та судові органи функціонували на основі принципу поділу влади. Водночас Конституція дозволила місцевим органам самоврядування діяти самостійно, надаючи їм широкі повноваження.

Незважаючи на обмеження (а саме Гетьманат Скоропадського та повне чи часткове ігнорування норм Конституції УНР), вона мала значний вплив на розвиток правової системи в Україні. Принципи, закладені в документі, стали основою для наступних українських конституцій. Конституція УНР є історичним символом бажання України мати незалежну, демократичну та правову державу.

3.6.2. Правова спадщина часів Української держави (Гетьманату).

Тимчасові закони Української держави, прийняті під час гетьманату Павла Скоропадського з квітня по грудень 1918 року, стали важливим етапом у створенні правової системи країни в умовах державного будівництва. Гетьманат Павла Скоропадського був створений як реакція на кризу влади в Українській Народній Республіці, коли країна потребувала швидких і рішучих правових рішень для стабілізації політичної, соціальної та економічної сфери. В умовах перехідного періоду тимчасові закони допомогли закріпити правові основи управління, демонструючи як елементи національної правової традиції, так і вплив європейського правового досвіду.

У «Грамоті до всього українського народу» від 29 квітня 1918 року (яку можна вважати конституційним актом) було проголошено запровадження

гетьманського правління. Відповідно до цього документа гетьман мав повноваження верховного правителя Української держави, підпорядковувавши йому законодавчу, виконавчу та судову владу. Гетьман мав право приймати тимчасові закони, які діяли до скликання Державного Сейму, який був передбачуваним законодавчим органом [484, с. 5, 36]. Таким чином, система правового регулювання фактично базувалася на декретах гетьмана.

Тимчасові закони Скоропадського вплинули на важливі сфери суспільного життя: управління державним апаратом, проведення судових реформ, регулювання аграрних відносин і визначення правового статусу громадян. Коли були створені губернії, повіти та волості, а також призначені відповідні посадові особи для управління цими територіями, особливу увагу приділяли адміністративно-територіальному устрою держави.

Тимчасові закони передбачали відновлення судової системи на основі попередньої судової системи Російської імперії з певними змінами для нових обставин. Мета створення Генерального суду (Адміністративного та Цивільного), судових палат, апеляційних інстанцій і мирових суддів полягала в тому, щоб гарантувати верховенство права та правосуддя в новоствореної державі [487, с. 80].

Одним із головних досягнень гетьманату була земельна реформа. Одним із найбільш суперечливих елементів політики Скоропадського було те, що тимчасові закони передбачали збереження великого землеволодіння. Вони забезпечили захист приватної землі, а також право на її оренду, купівлю та продаж. Однак велике соціальне невдоволення виникло через те, що обіцянки про створення земельної реформи, яка враховувала б інтереси селянства, так і не були виконані [488, с. 121].

Ухвалення законів про податки, державний бюджет, емісію грошей і нагляд за банківською системою забезпечили правове регулювання фінансової та економічної сфери. Введення гривні та карбованця, символів економічної автономії держави, забезпечило законодавче закріплення грошової системи [489].

Незважаючи на короткий термін правління гетьманату, тимчасові закони Скоропадського заклали основу для створення різних структур державного

управління в Україні. Вони свідчили про бажання поєднати авторитарну модель державного правління з компонентами європейських правових традицій і політико-правової культури України. Тимчасові закони є важливою частиною правової спадщини України, демонструючи складність і різноманітність процесу державотворення в умовах політичної нестабільності та зовнішніх загроз.

3.6.3. Правова спадщина періоду розбудови Західноукраїнської Народної Республіки.

Утворення української державності наприкінці 1800-х–на початку 1900-х років було важливим етапом у розвитку правової системи країни. Історія Західноукраїнської Народної Республіки (далі – ЗУНР) разом із правотворчими спробами Української Держави гетьмана Павла Скоропадського та Української Народної Республіки (далі – УНР) є одним із засадничих періодів цього процесу. Конституція ЗУНР, тимчасові закони Скоропадського та універсали УНР демонструють розвиток національного державотворення в умовах політичної нестабільності та зовнішньої агресії.

Аналіз правової спадщини цієї епохи дозволяє виявити як загальні, так і різні риси правового регулювання в Україні в умовах становлення національної держави. На сучасні концепції правової державності України вплинули конституційні акти, тимчасові закони та універсали. Розвиток української правової традиції та формування її ідентичності вимагають їх дослідження.

Наприкінці 1800–на початку 1900-х років на західноукраїнських землях відбувалися історичні, політичні та соціально-економічні зміни, які призвели до утворення Західноукраїнської Народної Республіки. Поразка в Першій світовій війні призвела до падіння Австро-Угорської імперії, що призвело до розпаду старої імперської системи та створення умов для національного самовизначення її народів. Оскільки економічні та політичні обставини вимагали негайного реагування, українці Галичини, Буковини та Закарпаття стали на шлях державного самовизначення.

Перенаселення, відсутність промислової бази та економічна залежність від імперських центрів призвели до складної соціально-економічної ситуації. Економічні проблеми викликали велике невдоволення серед селян (які становили більшість населення регіону). У таких обставинах, як політична еліта, так і широка громадськість все більше підтримують ідею створення власної держави [490]. Основними мотивами національно-визвольної боротьби були прагнення до соціальної справедливості та економічних змін.

Культурний інтелектуальний рух був значним. Політична свідомість українців була формована громадськими об'єднаннями, українськими партіями та організаціями. Національна ідея поширювалася та суспільство мобілізувалося за державність через видавничу діяльність, заклади культури та школи. У той же час українські політики, адвокати та юристи, які працювали в австро-угорських адміністративних та судових установах, підготували кадри, необхідні для створення органів управління нової держави [491].

Українські лідери змогли розпочати процес створення власної держави завдяки слабкості колишніх імперських центрів і новим політичним реаліям у Європі. Важливим фактором було прагнення західних держав зберегти стабільність у регіоні, що змушувало створювати буферні зони для новоутворених національних держав. В той же час Польща виступила проти цього, що призвело до загострення політичної боротьби та пришвидшення процесу формування державних структур ЗУНР.

Варто зазначити, що передумови політичного та правового утворення ЗУНР були створені задовго до офіційного проголошення держави. Участь українців у виборах Австро-Угорщини та їхня боротьба за національні права під час імперської дискримінації створили особливу школу політичного досвіду. Таким чином, коли імперія розпалася, у західноукраїнському суспільстві не лише було національно-політичне почуття, але й організаційні структури, здатні керувати державою.

На початку 1900-х років почалися національно-визвольні рухи на західноукраїнських землях (особливо в Галичині, Буковині та Закарпатті), які були під владою Австро-Угорської імперії. У цих регіонах національна свідомість

розвивалася під час політичних репресій і обмежень національних прав. Поступово це переросло в організований політичний рух за автономію, а потім – за повну державну незалежність [492, с. 54,].

Утворення національних політичних партій було вирішальним кроком до створення української державності. Зусилля інтелігенції, селянства та міщанства об'єдналися в Українську соціал-демократичну партію, Радикальну партію та Українську національно-демократичну партію [493, с. 156]. Ці партії створили платформу для формування правових концепцій майбутньої держави, де відомі політичні діячі, такі як Кость Левицький, Євген Петрушевич та інші, розробили програмні документи, які містили принципи демократичного управління, народного суверенітету, правової рівності та конституційного ладу.

Освітні та громадські організації (наприклад, «Просвіта»), українські кооперативи та студентські об'єднання сприяли розвитку національної ідентичності, яка послужила основою для створення відповідних структур. Національні партії формували правову культуру через видання, публічні програми та законодавчі проєкти [494, с. 59].

Створення політичних структур, здатних виконувати державні обов'язки та приймати законодавство, було основним компонентом національно-визвольного руху. Першим законодавчим органом майбутньої ЗУНР була Українська Національна Рада, яка була заснована 18 жовтня 1918 року [495, с. 23]. Прийняття рішень про структуру нової держави, визначення її меж та створення виконавчої влади були частиною її роботи.

Проголошення ЗУНР 1 листопада 1918 року було логічним продовженням боротьби за національні права [496, с. 181]. Після цієї історично важливої події були прийняті перші закони, які мали забезпечити легітимність новоствореної держави.

Одним із таких документів була Тимчасова Конституція ЗУНР, яка була ухвалена 13 листопада 1918 року і встановила основи державного устрою та структуру влади. У ньому визначалися основні права громадян, такі як рівність перед законом, свобода слова, друку та віросповідання. Він також передбачав

створення виконавчого органу – Державного Секретаріату. Крім того, законодавство ЗУНР регулювало питання громадянства, адміністративного устрою, судочинства та захисту. Національна символіка була затверджена, а українська мова стала державною мовою. Права національних меншин, які отримали гарантії культурної та політичної автономії, набули значної уваги [497, с. 26].

Створення судових установ, адміністративних органів і системи місцевого самоврядування також було частиною законодавчої діяльності ЗУНР. Було створено тимчасові суди, які керувалися національним законодавством та правилами австрійського права, але адаптовані до нових обставин [498, с. 334]. У зв'язку з тим, що саме аграрна реформа та врегулювання земельних відносин були найбільшою проблемою для українського селянства, особливе значення мала розробка «законопроєктів», які стосувалися цих питань.

Конституція ЗУНР була ухвалена, щоб відобразити бажання українців побудувати національну державу та створити демократичні правила управління на правових засадах. Конституція становить важливе джерело права, оскільки її положення відображають сучасні правові концепції та національні особливості українського державотворення.

«Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії» був офіційною назвою. Його структура була простою, а зміст був пов'язаний із політико-правовими обставинами того часу. Основний закон складався п'яти статей-артикулів, які регулювали важливі питання, пов'язані з державною діяльністю. Прийняття цього закону було юридичною відповіддю на проблеми, пов'язані з забезпеченням національної безпеки під час війни з Польщею та створенням ефективної системи влади.

У першому артикулі було заявлено, що Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття будуть незалежними державами. На території новоутвореної держави було встановлено, що єдиним джерелом влади є український народ. Всі інші політичні та правові організації втратили свою легітимність. Це положення

підтримувало ідею народного суверенітету, яка відповідала прогресивним демократичним поглядам, поширеним у Європі.

Згодом Конституція була доповнена іншими нормативно-правовими актами, які закріпили розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки. Українська Національна Рада, яка виконувала функції парламенту, стала верховним органом державної влади. Затверджувати міжнародні угоди, керувати виконавчою владою та приймати закони були її обов'язками. Державний секретаріат, який був урядом і підпорядковувався Українській Національній Раді, контролював виконавчу владу. Суди вважалися незалежними та підпорядкованими лише закону. Можна сказати, що принципи верховенства права та забезпечення справедливого судочинства стали основою судової системи [499, с. 31].

Конституція ЗУНР закріпила державні символи – державний герб, прапор і печатку, які мали символічне значення для ідентичності української нації.

Законодавчий процес ЗУНР передбачав обов'язкове обговорення та прийняття правових актів на сесіях Української Національної Ради. Тимчасовий основний закон дозволив внести конституційні поправки, щоб закріпити демократичні принципи в правовій системі.

3.6.4 Правова спадщина доби Директорії.

Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці від 12 листопада 1920 року був важливим правовим актом, прийнятим під час надзвичайно складного періоду боротьби за українську державність. Його прийняття відбувалося під час військової поразки УНР, евакуації уряду до Польщі та продовження діяльності органів влади в екзилі. Закон відображає прагнення політичних еліт України зберегти правову спадкоємність державності та створити тимчасову систему управління, яка здатна адаптуватися до складних умов внутрішньої та зовнішньої кризи.

Політична обстановка в Україні була надзвичайно складною на момент прийняття закону. До 1920 року Українська Народна Республіка зазнала значного тиску (після проголошення незалежності у 1918 році) як з боку зовнішніх, так і з

боку внутрішніх ворогів. Внаслідок поразки проти більшовицької Росії уряд УНР був змушений евакуюватися до Польщі. Директорія УНР намагалася зберегти політичну суб'єктність держави, функціонуючи як адміністративний і політичний центр під час вигнання. Уряд стикався з багатьма проблемами, включаючи збереження легітимності, організацію роботи органів влади та підтримку національної ідеї серед української діаспори [500, с. 23].

Соціально-економічна ситуація в Україні також була критичною. Наслідки війни та окупації призвели до значного руйнування інфраструктури, дефіциту ресурсів і зростання невдоволення серед населення. Уряд УНР мав обмежені можливості впливати на внутрішню політику, хоча значна частина українського суспільства була під радянською владою. Одним із головних завдань Директорії було збереження державних інституцій, навіть за кордоном.

Україна зіткнулася з ще більшими проблемами на міжнародній арені. Після Першої світової війни великі держави, які створювали Версальську систему, не були зацікавлені в підтримці незалежності України. В межах Варшавської угоди 1920 року Польсько-український союз був прагматичним і мав на меті запобігти розширенню більшовицької імперії. Однак український уряд часто був обмежений польськими інтересами. Ризький мирний договір 1921 року остаточно підтвердив відмову великих держав визнавати Україну як незалежну сторону міжнародних відносин. Тим не менш, у 1920 році уряд УНР все ще намагався зберегти міжнародну підтримку та організувати свої дії в екзилі.

Для забезпечення функціонування державного апарату в умовах вигнання необхідно було негайно змінити правове регулювання. Закон про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці був розроблений для того, щоб контролювати роботу державних органів, гарантувати правову спадкоємність і зберегти легітимність української влади.

Структура Закону про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці логічно поділена на 4 частини.

Принципи організації верховної влади визначаються в першому розділі закону. У ньому зазначено, що три основні органи – Директорія, Державна Народна

Рада та Рада Народних Міністрів тимчасово здійснюють верховну владу в Українській Народній Республіці. Цей розподіл був спрямований на те, щоб різні гілки влади працювали разом і балансували в умовах вигнання, коли ефективне управління було необхідно навіть за відсутності територіального контролю.

Ця частина унікальна тим, що наголошує на тому, що такий устрій є тимчасовим через очікування прийняття повної Конституції УНР. Згідно з Законом, Державна Народна Рада мала працювати на основі окремого закону, який визначав її склад, порядок скликання та обсяг повноважень.

Діяльність Директорії як найвищого виконавчого органу держави визначена в другому розділі закону. Увага приділяється обов'язкам, які виконував Голова Директорії, який представляв Українську Народну Республіку. Йому надавалося право затверджувати закони, прийняті Державною Народною Радою, призначення, здійснені Радою Народних Міністрів, і міжнародні договори. Крім того, Голова Директорії виконував представницькі обов'язки, представляючи УНР перед іншими державами.

Закон передбачає процедуру заміщення Голови Директорії, якщо він тимчасово відсутній через хворобу, від'їзд або будь-який інший фактор. Він може бути призначений головою Державної Народної Ради або спеціально створеною Колегією, яка складається з представників виконавчої, судової та політичної гілок влади, щоб передати йому повноваження.

Порядок здійснення законодавчої діяльності регулюється третім розділом Закону. Законопроєкти розробляються міністерствами, проходять розгляд у Раді Народних Міністрів і далі передаються на затвердження Державній Народній Раді. Рада Народних Міністрів тимчасово виконувала функції ухвалення законодавчих актів, якщо Державна Народна Рада не функціонувала.

Процес затвердження законів привертає особливу увагу. Після того, як вони були схвалені, акти подавалися на підпис голові Директорії. Проєкт закону повертався до Державної Народної Ради для повторного розгляду, якщо він не був затверджений. У випадку, якщо Рада повторно ухвалила закон у тій самій редакції, він отримав остаточною силу.

Закони, які вступили в силу, були опубліковані у «Віснику Державних Законів». Передбачалася можливість негайного впровадження актів у дію за допомогою засобів зв'язку, таких як посланці або телеграф.

У четвертому розділі закону розглядається робота Ради Народних Міністрів, яка була основним органом виконавчої влади. Міністри та керівники міністерств, а також Державний секретар із дорадчим голосом входили до її складу. Закон підкреслює принцип персональної відповідальності міністрів за роботу своїх відомств.

Рада Народних Міністрів також несе відповідальність перед Державною Народною Радою за всі справи уряду, що підтверджує підзвітність виконавчої влади законодавству. У разі відсутності функціонування Державної Народної Ради, Рада Народних Міністрів могла приймати законодавчі рішення після затвердження Головою Директорії, але вони обов'язково повинні бути затверджені Державною Народною Радою [501].

Отже, Закон був прийнятий як тимчасовий, який мав діяти до прийняття повної Конституції УНР, яка мала гарантувати постійне впровадження народного суверенітету. Це описує його як частину перехідного правового регулювання, яке має на меті підтримувати державну владу в умовах кризи.

Закон встановлює розподіл повноважень між виконавчою, законодавчою та судовою гілками влади на основі чітких принципів. Такий метод демонструє прагнення забезпечити правову спадкоємність і запобігти концентрації влади в руках окремих осіб або органів.

Незважаючи на те, що положення Закону були доволі ефективними, у його реалізації було багато проблем. По-перше, можливість ефективного виконання законодавчих і виконавчих рішень була обмежена через перебування УНР в екзилі. По-друге, принцип народного представництва, необхідний для легітимності влади, був ускладнений, коли Державна Народна Рада не функціонувала.

Крім того, недоліки включають складність і багаторівневість процесів ухвалення законів, які в умовах кризи можуть затримувати прийняття важливих

рішень. Також тимчасовість Закону не дозволила вирішити проблеми, пов'язані з майбутнім розвитком правової системи [502].

Закон про Державну Народну Раду Української Народної Республіки є «продовженням» та «доповненням» Закону про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці. Норма Закону про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці відсилає нас саме на Закон про Державну Народну Раду Української Народної Республіки.

Сам Закон є нормативним актом, спрямованим на створення та регулювання діяльності тимчасового представницького органу УНР. Його структура логічно поділена на сім основних розділів, що охоплюють засадничі аспекти організації, функціонування та компетенції Державної Народної Ради.

Основні принципи, на яких базується існування та функціонування Державної Народної Ради (далі – ДНР), описані в Першому розділі. ДНР є органом народного представництва, який виконує законодавчу владу до моменту скликання парламенту УНР. Орган є тимчасовим, що підкреслює його роль як перехідного елементу в правовій системі УНР, щоб забезпечити легітимність влади [503].

Рада складається з людей з різних громадських, наукових, професійних, політичних і кооперативних організацій. Крім того, встановлено, що кожен член Ради обирається як незалежний представник громадян УНР, і його не можна відкликати чи обмежувати.

Склад Ради публікується в урядовому часописі (ст. 4), а мандат депутата залишається чинним до наступного скликання парламенту. Якщо скликання парламенту неможливе, проводяться нові вибори за аналогічними умовами (ст. 6) [503].

Депутати ДНР мають особливі права, передбачені Другим розділом Закону. Члени Ради захищені від переслідувань за свої дії в Раді, що забезпечує їхню свободу слова та прийняття рішень. За винятком випадків затримання на місці злочину, жоден депутат не може бути арештований чи підданий кримінальному переслідуванню без згоди Ради.

Депутати також звільняються від військової служби та зберігають свої посади (ст. 11) у державних і муніципальних установах на період виконання своїх обов'язків. Це забезпечує соціальну стабільність для обраних членів Ради, що дозволяє їм повністю зосередитися на виконанні своїх обов'язків. Закон також забороняє депутатам брати участь у державних контрактах, концесіях або будь-яких інших економічних угодах із державою, які можуть призвести до конфлікту інтересів [503].

Цікавим є положення, яке передбачає, що депутати несуть відповідальність за свої дії та слова виключно перед Радою.

Третій розділ описує порядок скликання сесії Ради та формування її керівників. Голова Директорії має скликати першу сесію не пізніше ніж через місяць після набуття чинності законом про склад Державної Народньої Ради і порядок виборів до неї чинності (ст. 17). Сесії поділяються на чергові та надзвичайні (ст. 18). Чергові сесії відбуваються тричі на рік, кожна з яких триває два місяці. Їхній термін може бути продовжений за постановою самої Ради, вимогою Голови Директорії або Ради Народних Міністрів [503].

Надзвичайні сесії скликаються для вирішення конкретних питань і закриваються тільки після їх вирішення. Першу сесію відкриває Голова Директорії або Голова Ради Народних Міністрів, який покликає тимчасового головуючого. Потім обирається Президія Ради, яка складається з Голови, його заступників і секретарів. До вибору нового складу Президія відповідає за організацію діяльності Ради [503].

Четвертий розділ визначає функції та повноваження Ради. До основних завдань входять такі:

- Розгляд законопроєктів, які надходять від уряду.
- Розробка законопроєктів з власної ініціативи.
- Затвердження бюджету та контроль за державними фінансами.
- Розгляд міжнародних договорів, оголошення війни та укладення миру.

Контрольні функції Ради включають право висловлення недовіри уряду, створення слідчих комісій і розгляд звітів Державного Контролю. Також

передбачено право Ради приймати петиції від громадян, організацій і установ, що сприяє взаємодії з суспільством.

У П’ятому розділі розкривається процедура ухвалення законів і розгляду інших питань. Законопроєкти передаються Голові Директорії на затвердження після того, як вони ухвалюються більшістю голосів присутніх депутатів (ст. ст. 32, 33). У випадку, якщо закон не буде затверджений, він повертається до Ради для повторного розгляду. Якщо Рада повторно схвалить закон у тій самій редакції, він набуває чинності без затвердження Головою Директорії (ст. 34) [503].

Особливу увагу приділено процедурі інтерпеляцій до уряду, яка дозволяє депутатам отримати пояснення або вимагати звітування щодо конкретних питань.

Розділ Шостий визначає стандарти прозорості роботи Ради. Усі охочі можуть бути присутні на засіданнях, але в окремих випадках вони передбачені в закритому режимі. Це дозволяє балансувати між необхідністю прозорості роботи органу та необхідністю захисту конфіденційності під час розгляду чутливих питань. У засіданнях комісії стороннім особам заборонено брати участь; однак експерти з дорадчим голосом мають таке право[503].

Внутрішня структура Ради описана в останньому розділі. Регламент, який Рада сама розробляє та публікує, і регулює її діяльність. Тимчасовий регламент, прийнятий Радою Народних Міністрів, діє до затвердження власного регламенту. Закон також передбачає, що депутати можуть бути дисциплінарно відповідальними за порушення правил, що може призвести до тимчасового усунення від засідань [503].

Таким чином, дослідження спадщини доби української революції 1917–1921 рр. підтверджує їхнє значення як важливих етапів створення національної правової системи України. Основними принципами сучасного конституціоналізму України стали державний суверенітет, демократія та рівність прав, які були закладені саме в той період.

Основи державного устрою, права і свободи громадян, розподіл влади та судової системи визначені Конституціями УНР, ЗУНР, які поєднали європейські правові традиції з національними особливостями. Тимчасові закони

Скоропадського, хоча й були авторитарними, створили адміністративну, фінансову та судову системи централізованої держави.

Універсали Української Центральної Ради поступово встановили суверенітет України, переходячи від автономії до повної незалежності. Вони стали основними конституційними актами, які визначили права громадян, державні органи та міжнародні зобов'язання України.

Таким чином, ці правові документи є визначними у формуванні інституційних традицій і правової системи України в загалом. Вони залишили значний слід в історії права, вплинули на розвиток конституційного права та визначили основні напрямки державного «будівництва». Їхній історичний і правовий досвід все ще постає важливим для сучасний українських науковців.

3.7. Радянська правова спадщина.

Спроби ігнорувати радянський період у правовому розвитку країни є необґрунтованими і недоцільними, особливо в контексті України. Розуміння сучасних процесів у правовій системі неможливе без врахування і пояснення початкового стану реформованих юридичних інститутів і понять, що сформувалися в радянські часи [504]. Важливо зазначити, що нинішня правова система України ще не повністю відокремилася від радянського права, оскільки деякі частини радянського законодавства досі діють, хоч і в обмеженому обсязі. Зберігається спадкоємність у деяких підходах і концепціях, що необхідно враховувати в процесі сучасного правового аналізу і реформ. Революції XX століття призвели до знищення недосконалих структур громадянського суспільства, які формувалися в Україні після Великих реформ 60-х років XIX століття. Поняття «народної правосвідомості» вийшло на перший план, що призвело до розриву з європейською системою позитивного права, яка була пожертвувана на користь утопічних ідеалів «золотого віку». Це відкрило двері для появи своєрідного «соціалістичного права», яке фактично не мало правового статусу, а радше втілювало відкидання правових норм, створюючи умови для правового нігілізму та деструктивного анархічного протесту. Наслідком такого революційного проєкту стала радикальна,

насильницька та антиправова модернізація українського суспільства у формі ретрадиціоналізації, побудованої на пріоритеті комуністичної ідеології та революційного міфу над правом [505, с. 335].

Міф революції – це система уявлень (символів), заснована на вірі, але не на знанні. Зміст міфу революції визначався постулатами утопічної комуністичної (марксистсько-ленінської) ідеології, його структура була цілком логічною і в багатьох відношеннях нагадувала структуру релігійного міфу. Однак функція міфу революції була очевидною – підтримувати легітимність однопартійної диктатури [506, с. 15].

Формальне закріплення радянської державності на території України відбулося 10 березня 1919 року, коли в Харкові на III Всеукраїнському з'їзді Рад була ухвалена перша Конституція УРСР [507]. Прийняття цього документа означало правове оформлення радянського ладу в Україні та проголошення перемоги «диктатури пролетаріату» [508, с. 58]. І хоча за Конституцією Україна проголошувалася незалежною державою, її суверенітет з самого початку існував тільки формально. Уже з 1920 р. був укладений союзний робітничо-селянський договір між РСФРР та УРСР, за яким обидві республіки входили в єдиний військовий та господарський союз.

В результаті революційних перетворень починається процес організації особливої правової системи, яка б відповідала потребам нового політичного режиму, формуватися нове законодавство та право.

Характерними рисами новостворюваного права, на думку В. Ухача, були наступні: джерелами права в Україні цієї доби був закон та так звана революційна правосвідомість; Статутом про народні суди від 10 грудня 1918 року було остаточно заборонено старі закони, а судді при прийнятті рішень мали керуватися власним сумлінням і революційною правосвідомістю; характерною рисою радянських законів (декретів, постанов) була їх лаконічність та заідеологізованість. Вони не мали за мету все передбачити, а подавали лише основні принципові засади; радянське революційне право відкинуло правовий звичай як джерело права; у цей період виникає так зване партійне право, де резолюції і постанови партійних

органів, складені в декларативній формі мали обов'язковий юридичний характер; при відсутності законодавчої норми можна було керуватися так званою революційною правосвідомістю, тобто ідеологічними поглядами, які мали суто класовий характер [509, с. 96]. В умовах громадянської війни вважалося, що захист радянського ладу неможливо було забезпечити виключно через писане право. Його здійснення ґрунтувалося на соціалістично-революційній правосвідомості трудящих, їхньому пролетарському світогляді, революційному відчутті та загальних принципах, які визначали характер і спрямування всієї боротьби робітничого класу в той період [510, с. 357].

Тобто без опори на правосвідомість кардинальна трансформація всіх підсистем радянського суспільства в період становлення радянської держави була неможлива, тому саме вона стало потужним важелем більшовицької партії в боротьбі за соціальні зміни. Найбільш відомі концепції права і правосвідомості цього часу ґрунтувалися на нормативістському (легістському) праворозумінні та акцентували увагу на дослідженні революційної правосвідомості як перехідного типу від буржуазного до радянського. В перші роки радянської влади революційна правосвідомість була не тільки відправною категорією при поясненні феномена суспільної правосвідомості, але і вважалася основою принципу революційної законності в радянському суспільстві і державі [511, с. 27-29]. Незважаючи на теоретико-методологічні розбіжності вчених щодо цього питання того періоду, для них характерним був «вузько нормативний» підхід до визначення права та обґрунтування тези про взаємозалежність правової свідомості і правової поведінки, визнання неухильного дотримання радянського права як ознаки високого рівня правової свідомості.

Говорити про збереження елементів національної правової традиції після 1917 року, коли соціалістична революція привела, істотно, до фундаментального соціокультурного перелому, який передбачав зміну не тільки всієї системи цінностей і культурних орієнтирів суспільства, а й способу соціальної організації і самого життя, доволі складно. У зв'язку з цим, обговорення можливості відтворення дореволюційних правових ідей, цінностей і норм у радянському праві

видається складним завданням, особливо з огляду на український контекст. Після революції минуло не так багато років і серед професійних правознавців ще залишалися ті, хто добре знав колишню правову культуру та був носієм її цінностей та ідей. Однак, прагнучи утвердити соціалістичне право як новий, вищий вид права, що відрізняється від буржуазного не лише за змістом, а й за формою, радянська юридична наука ставила перед собою завдання філософського та методологічного розриву не лише з буржуазною, але й з усією передсоціалістичною юриспруденцією. Важливо підкреслити, що це не означало повного виключення традиційних питань права, таких як догматичні аспекти, зі сфери уваги радянського правознавства. Багато з цих питань продовжували розглядатися з позицій формально-юридичного методу теорії права і актуалізувалися в контексті юридичної техніки. Незважаючи на загальний негативний підхід до традиційної догматичної юриспруденції, у певних випадках результати її досліджень високо оцінювалися. Це стосувалося особливо «технічної юриспруденції», яка розглядалася як важлива складова загальної культури та досягнень цивілізації, що не лише могла, а й мала бути сприйнята та використана радянською юриспруденцією. Зокрема в українському правовому контексті було важливо знайти баланс між новими соціалістичними ідеалами та збереженням певних правових традицій, що забезпечували стабільність і правопорядок [512, с. 175].

Знищення старого права не означає його повного зникнення чи відкидання тих загальних рис, які були вкорінені в попередніх правових системах. Інакше вивчення старого права було б безглуздим і, можливо, навіть політично небезпечним. Нове право, безумовно, відкидає старе, але робить це таким чином, щоб створити новий правовий порядок. Знищення старого права свідчить про те, що в нових історичних умовах попереднє законодавство втратило свою юридичну силу. Це означає, що новий соціалістичний правопорядок не покладається на старе право для визначення виникнення, припинення або зміни правових відносин. Однак, навіть втративши юридичну силу, старе законодавство залишається важливим джерелом для нашого розуміння минулого, що є необхідним для осмислення сучасності і прогнозування майбутнього [513, с. 31]. Особливо в

контексті України важливо розуміти, як колишні правові норми і традиції впливали на розвиток суспільства та як вони можуть бути враховані в процесі формування сучасної правової системи, орієнтованої на демократичні цінності та верховенство права.

Отже, якщо розглядати ситуацію з точки зору позитивного праворозуміння, де юридична догматика виконує функції аналізу, коментування, систематизації та класифікації нормативного матеріалу, розробки законодавчих питань і застосування права, то можна стверджувати, що формально-юридичні аспекти радянського права можуть бути розглянуті через призму трансляції та реалізації правової спадщини Заходу. У цьому контексті наука і освіта виступають основними сферами, через які здійснюється ця трансляція, забезпечуючи засвоєння та адаптацію західних правових концепцій до місцевих умов, що дозволяє збагатити правову систему новими підходами та ідеями. В сучасній же Україні інтеграція до європейського правового простору передбачає врахування та розвиток тих елементів, які сприяють ефективному правовому регулюванню і забезпеченню прав людини.

В юридичній науці утверджувалася марксистсько-ленінська методологія, яка закладала теоретичний фундамент для розвитку абсолютно нової системи юридичних наук. Поєднання марксистської доктрини права з революційним досвідом робітничого класу та ідеєю диктатури пролетаріату, а також застосування методу діалектичного матеріалізму до вивчення державно-правових явищ сприяли формуванню нового розуміння права. Ця теорія надавала наукове пояснення процесам виникнення, класовій сутності та соціальній ролі права. Як наслідок, вона формувала новий тип праворозуміння, який трактує право як сукупність правил поведінки, що виражають волю панівного класу та закріплені законодавчо. Крім того, вона враховувала звичаї та правила співіснування, санкціоновані державною владою, які вимагали застосування примусової сили держави для забезпечення охорони, закріплення та розвитку суспільних відносин і порядків, що були сприятливими та бажаними для панівного класу. Це нове праворозуміння не тільки відкидало попередні правові традиції, але й прагнуло побудувати правову систему,

що відповідала ідеалам соціалістичної держави та забезпечувала її ідеологічні цілі [513, с. 28].

В науці з'явилося два абсолютно різних види пролетарського права – пролетарське право перехідного часу та періоду диктатури пролетаріату і пролетарське право як право соціалістичного суспільства в абсолютно новому сенсі цього слова [513, с. 26]. Для організаційного об'єднання теоретиків права було потрібне єдине теоретичне підґрунтя, яке було вироблене на Нараді з питань науки радянської держави і права (16–19 липня 1938 р.), організованої тодішнім директором Інституту права і, водночас, Генеральним прокурором СРСР Я. Вишинським, котрим і було подано формулювання загального визначення права як сукупності правил поведінки, що виражають волю панівного класу [513, с. 31]. Це визначення права, яке увійшло в літературу як «нормативний» підхід до права, жорстко зумовлювало характер, цілі, завдання та напрямки подальшого розвитку не тільки теорії права і держави, а й усіх галузевих юридичних дисциплін.

Тобто, як відзначає Ю. Шемшученко, у радянський період юридична наука виявилася міцно прив'язаною до потреб командно-адміністративної системи щодо теоретичного обґрунтування її політичних рішень, але, попри ідеологічні нашарування, ця наука і у той період продовжувала розвиватися значною мірою за своїми внутрішніми закономірностями [514, с. 4].

Теоретична спадщина радянських юристів 20-х і першої половини 30-х років, хоч і вражає жвавою філософською дискусією про майбутнє права та держави після пролетарської революції, проте водночас викликає сумніви щодо реальної наукової цінності. Багато з цих оригінальних концепцій праворозуміння, які нібито дозволяють глибше зрозуміти право як складний соціальний феномен, насправді були створені у відриві від світової правової думки та ізольовано від західної юриспруденції. Внесок радянських юристів у створення нових правових категорій, які не мають аналогів у західній науці, може радше розглядатися як спроба ідеологічного конструювання, ніж реальне збагачення правової науки. Наприклад, поняття «правове відношення», «правосвідомість» і «законність» часто були заплутаними та використовувалися для обґрунтування тоталітарних практик, що

обмежували права та свободи громадян. Хоча ці терміни продовжують впливати на сучасну юридичну науку, їхня роль у формуванні правової теорії, адаптивної до соціальних і політичних змін, залишається спірною, оскільки вони часто слугували інструментами для легітимізації політичного режиму, а не для розвитку правової культури [515, с. 38].

Науковці української юридичної школи активно включалися у розширення правової бази, створення нових правових актів та у підготовчі заходи щодо збору та узагальнення матеріалів для майбутньої широкої кодифікації. 1920-і рр. увійшли в історію радянського права як період першої великої кодифікації. За кілька років були створені кодекси та інші систематизовані законодавчі акти в основних галузях радянського права: Кримінальний кодекс УРСР (1922 р.), Кримінально-процесуальний кодекс УРСР (1922 р.), Положення про судоустрій УСРР (1922 р.), Цивільний кодекс УРСР (1922 р.), Земельний кодекс УРСР (1922 р.), Кодекс законів про працю УРСР (1922 р.), Кодекс законів про народну освіту УРСР (1922 р.), Закон про ліси УРСР (1923 р.), Цивільний процесуальний кодекс УРСР (1924 р.), Тимчасові будівельні правила УРСР (1924 р.), Ветеринарний кодекс УРСР (1925 р.), Виправно-трудовий кодекс УРСР (1925 р.) [516, с. 73].

Незважаючи на зовнішню схожість з буржуазними кодексами, радянське законодавство 1920-х рр. перебувало на охороні «інтересів диктатури пролетаріату». А текстуально однакові статті радянського і західноєвропейських кодексів використовувалися з різною метою, в діаметрально протилежних соціальних умовах і застосовувалися судами, які стояли на принципово різних позиціях. У той же час цей процес повною мірою відповідав тим історичним соціально-економічним умовам, які склалися.

Необхідність проведення таких робіт була зумовлена двома ключовими факторами: потребою закріпити в правовій формі нові суспільні відносини та водночас упорядкувати радянське законодавство, усунувши наявні в ньому суттєві колізій та заповнивши прогалини [517].

І. Усенко, аналізуючи процес кодифікації законодавства в УРСР, зауважував, що перша спроба систематизації нормативно-правової бази республіки

здійснювалася в руслі загального принципу єдності радянського законодавства та значною мірою орієнтувалася на нормативні акти РСФРР. Водночас при розробленні кодексів було враховано й певні особливості українських реалій. Так, Кримінальний кодекс УРСР отримав 11 нових статей, відсутніх у російському аналозі, а Земельний кодекс зафіксував низку відмінностей, пов'язаних із діяльністю комітетів незаможних селян, специфікою місцевого землевпорядного процесу та особливими умовами класової боротьби на селі [517]. Аналізуючи радянське законодавство того періоду, І. Усенко підкреслював, що в окремих випадках українські правники навіть випереджали своїх російських колег. Зокрема, оприлюднений в Україні у 1922 р. проєкт Цивільного процесуального кодексу було використано як основну базу для підготовки відповідного кодексу в РСФРР. Тільки в УРСР були прийняті такі нормативні акти, як Адміністративний кодекс та Кодекс законів про народну освіту. Крім того, спроби створення повної та системної кодифікації законодавства в УРСР виявилися успішнішими, ніж у РСФРР, результатом чого стало видання Систематизованого зібрання чинних законів УРСР [517, с. 50].

У межах правової спадщини України особливе місце посідає Адміністративний кодекс УСРР 1927 р. Він був затверджений Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом 12 жовтня 1927 р. і набрав чинності з 1 лютого 1928 р. як відомчий акт для НКВС УСРР [518]. Дослідники зазначають, що Адміністративний кодекс УСРР 1927 р. не мав аналогів в інших республіках СРСР і був одним із перших подібних кодифікаційних актів у Європі. Про високий змістовний та техніко-юридичний рівень Кодексу свідчить той факт, що він діяв тривалий час, зазнавши нової редакції у 1956 р. [519, с. 571]. Цей кодекс вирізнявся низкою характерних рис, які ілюструють його подвійну природу. З одного боку, він формалізував межі публічної влади, а з іншого — став інструментом політичного контролю.

По-перше, акт був результатом тривалого процесу розроблення і обговорення. Ще у 1924 р. працювала Комісія з розгляду законодавчих пропозицій, а у 1926 р. на сесії ВУЦВК розглядалися проєкти. До остаточного тексту були

враховані зауваження Українського юридичного товариства та доповіді, виголошені на III Всеукраїнському адміністративному з'їзді. На початку 1927 р. відбулося широке громадське обговорення проєкту за участю представників наукових, громадських і практичних кіл, а також у вищих навчальних закладах. 14 березня 1927 р. проєкт Адміністративного кодексу УСРР розглядався на засіданні державно-адміністративної секції Харківського юридичного товариства [520, с. 79]. Під час обговорення документ було загалом оцінено як задовільний і прийнятний для першої спроби подібної кодифікації. Дискусія засвідчила наявність різних підходів до структури, змісту та предмета адміністративного права, що відображало активний характер наукових пошуків у цій галузі.

У контексті політичних реалій 1920-х рр., коли була проголошена теза про «загострення класової боротьби», будь-яка спроба нормативно обмежити адміністративний вплив сприймалася негативно апаратною номенклатурою та силовими структурами. Це свідчить про те, що правове регулювання адміністративної влади здійснювалося не в умовах правового нейтралітету, а під впливом політичної доцільності та силового апарату.

По-друге, важливою ознакою Кодексу був його відомчий характер: він не поширювався на всю систему державного управління, а діяв лише в межах компетенції Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (НКВС УСРР) та його місцевих органів [520, с. 79]. Таким чином, кодекс виконував передусім функцію регулятивного інструмента виконавчої влади, а не універсального засобу захисту прав громадян.

По-третє, зміст Кодексу демонструє перевагу адміністративного впливу над правовими гарантіями. До кола регульованих ним сфер належали: адміністративні акти; заходи адміністративного впливу (затримання особи, обшук, вилучення); трудова повинність у разі стихійного лиха; обов'язки населення щодо охорони громадського порядку; обмеження діяльності товариств, клубів, зібрань, маніфестацій; правила користування державним прапором і печатками тощо [520, с. 80].

Погоджуючись із твердженням, що Кодекс мав відомчий характер і діяв у межах компетенції НКВС, Б. Логвиненко звертає увагу, що багато його положень стосувалися примусових заходів: затримання, обшуків («трусів»), вилучень («виймань»), трудової повинності, а також застосування зброї. У контексті останнього варто зазначити, що Кодекс закріплював положення про «вживання зброї міліцією» (артикул 98), де перераховувались підстави її використання: від «конечної самооборони» до «припинення погрому» чи «подолання збройного опору виконанню законних вимог органів радянської влади». Така деталізація свідчить про те, що право не обмежувало насильство, а навпаки — легітимізувало його як «законний» засіб забезпечення порядку. Фактично адміністративне право підміняло кримінальне, дозволяючи органам НКВС діяти поза судовим контролем, наділяючи їх широкими повноваженнями, не передбачаючи при цьому ефективного механізму контролю [521, с. 41]

Особливу увагу привертає юридична мова, характерна для того часу: замість «правопорушення» вживалось «праволомство», замість «застосування зброї» — «вживання зброї». Це показує, що тодішнє законодавство ще перебувало у процесі становлення, але вже було під сильним впливом радянської ідеології.

Отже, Адміністративний кодекс 1927 р. слугує прикладом того, як у радянській Україні право ставало одночасно формою організації влади та засобом її легітимації. Формально він закріплював межі публічної влади, але фактично сприяв концентрації та централізації адміністративного впливу. У контексті правової спадщини це створює класичну дилему: чи є право реальною обмежуючою силою для влади, чи навпаки — інструментом її легалізації.

Водночас з процесом систематизації законодавства в УРСР відбувалася організація судочинства. Як зазначає ряд дослідників, Жовтнева революція радикально зруйнувала попередню судову систему, докорінно змінила її завдання та принципи організації, надавши їй нового соціального змісту. Радянський суд вирізнявся насамперед тим, що відкрито позиціонувався як класовий, покликаний виконувати функції диктатури пролетаріату [510, с. 357].

І. Камінська, описуючи цей період розвитку судочинства, відзначає, що становлення радянської влади супроводжувалося ліквідацією судів і звільненням усіх державних чиновників, у тому числі суддів, і що такі дії революціонерів у подальшому зумовили непослідовність і стихійність у побудові судової системи та організації судочинства [522, с. 26]. Було створено два типи судових установ – народні суди та революційні трибунали, паралельно було започатковано «квазісудові» органи – надзвичайні комісії, які діяли у складі Наркомату внутрішніх справ УРСР; їхня юрисдикція поширювалася на вирішення справ про контрреволюцію, саботаж, спекуляцію. Надзвичайним комісіям надавалося право виносити вироки та доводити їх до відома революційного трибуналу. Отже, як вказує авторка, на території УРСР було легалізовано діяльність «квазісудового» органу, який мав повноваження призначати таку міру покарання, як розстріл [522, с. 25].

Важливою новелою радянської судової системи стало запровадження єдиного народного суду, де справи розглядала колегія, що складалася з постійного народного судді та народних засідателів. Засідателів у містах обирали Ради, а в повітах — їхні виконкоми. У процесі пошуку оптимальної моделі організації правосуддя радянські юристи дійшли висновку про доцільність запровадження розгляду справ у першій та касаційній інстанціях, створення спеціалізованих судів для окремих категорій спорів, а також формування колегій обвинувачів і правозаступників у структурі органів юстиції. Нова судова система намагалася усунути розрив між суддями та населенням, роблячи правосуддя більш відкритим і доступним. Порівняно з дореволюційним судівництвом радянські суди вирізнялися простішими процедурами та відсутністю традиційної тяганини, що певною мірою може слугувати зразком і для сучасної судової практики [510, с. 386].

Після п’ятирічної відсутності 1 грудня 1922 року було відроджено інститут прокуратури як особливого гаранта принципу законності. Місцевими органами прокуратури були прокуратури округів, які безпосередньо підпорядковувалися Генеральному прокурору [523, с. 90]. Через декілька місяців після затвердження прокуратури була відновлена і адвокатура. Положенням «Про адвокатуру»

передбачалося формування при губернських радах суддів колегії захисників із цивільних і кримінальних справ. На членів цих колегій покладалося завдання судового захисту. Варто наголосити, що в перші роки радянської влади до адвокатів ставилися з недовірою. Тому знадобився певний час для відновлення зруйнованої адвокатської практики. Та згодом, незважаючи на існування негативних факторів, таке ставлення змінилося [523, с. 91].

Судовою реформою 1922 р. були передбачені заходи щодо вдосконалення системи радянського правосуддя. Передусім, затверджене ВУЦВК 16 грудня 1922 р. «Положення про судоустрій УСРР», що набрало чинності 1 лютого 1923 р., скасувало існування двох відокремлених систем правосуддя — народних судів і революційних трибуналів. Натомість було сформовано єдину триланкову судову систему, до якої входили: народний суд (з постійним суддею або суддею та двома народними засідателями), губернський суд, а також Верховний Суд УСРР із його колегіями [510, с. 393].

Подальша еволюція судової системи УРСР тісно пов’язувалася з удосконаленням національного процесуального законодавства та поступовим відновленням гарантій незалежності суддів, що стало можливим після смерті Сталіна у 1953 р. Прийняття Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р. закріпило низку важливих засад — зокрема, виключне право судів на здійснення правосуддя та ширше залучення громадськості до судової діяльності, що означало важливий крок до реального зміцнення незалежності суддівського корпусу. Оцінюючи підсумки судової реформи 1958–1960 рр., І. Камінська наголошує, що її ключовим здобутком стала ліквідація позасудових органів кримінального переслідування, ослаблення політичного впливу на суди та розширення можливостей громадського контролю за здійсненням правосуддя [522, с. 29].

З лютого 1944 року, після прийняття Закону СРСР «Про надання Союзним Республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв’язку з цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат», Україна після двадцятирічної перерви поновила зовнішньополітичну діяльність, яка, в основному, була зорієнтована на

участь у роботі Організації Об'єднаних Націй (ООН). Як держава-засновниця ООН Україна (Українська РСР) брала участь у розробленні Статуту цієї організації, формуванні її структури, органів та установ. Участь у роботі Організації Об'єднаних Націй (ООН) давала можливість, хоча й символічну і обмежену, інформувати світову громадськість про життя України, брати участь у обговоренні світових та регіональних проблем, здобувати досвід у сфері багатосторонньої дипломатії. У 1945 р. Українська РСР стає членом Міжнародного Суду, в 1946 р. – Всесвітньої організації охорони здоров'я, у 1947 р. – Всесвітнього поштового союзу, в 1948 р. – Всесвітньої метеорологічної організації, в 1954 р. – Міжнародної організації праці (МОП), ЮНЕСКО, в 1956 р. – Європейської Економічної Комісії, в 1957 р. – МАГАТЕ [524].

В післявоєнний період знову проявилося чимало характерних рис режиму, основи яких були закладені у 1930-х рр.: суцільна ідеологізація, свавілля влади, домінування органів державної безпеки у всіх сферах життя, амбівалентність суспільної свідомості, втручання партії-держави у сферу приватного життя, загострення міжнаціональних стосунків тощо, тобто після війни відбувалося відновлення тотального контролю партії у суспільстві, частково втраченого в роки війни [525, с. 7]. Частково це було зумовлено зміною національного складу населення України після приєднання до УРСР Західної України, де проживало близько семи мільйонів українців. Як зазначає Я. Грицак, таке розширення мало значні й довгострокові політичні наслідки: разом із національною свідомістю західні українці принесли й особливу політичну культуру. Колишні піддані Варшави, Відня, Будапешта, Бухареста та Праги, вони поділяли політичний досвід інших народів колишньої Габсбурзької монархії — чехів, словаків, поляків тощо. Західна Україна залишалася найменш русифікованим і водночас найменш «радянізованим» регіоном СРСР, ставши осередком антикомуністичних настроїв. Радянська влада не виявила готовності й гнучкості для конструктивного розв'язання цих проблем, обмежуючись здебільшого політикою терору [526, с. 198].

Після Другої світової війни починається новий етап у розвитку радянської юридичної науки, який відзначається пом'якшенням раніше жорстко вираженого класового характеру. У цей період спостерігається переорієнтація від державної проблематики до пріоритету досліджень у галузі права, оскільки наукові теоретичні уявлення про радянську державу починають перетворюватися на застійну догму, що не приносить реальних результатів і не пропонує нових підходів. Така зміна вектору свідчить про кризу в ідеологічному обґрунтуванні ролі держави, що призводить до розуміння необхідності зміни акцентів у наукових дослідженнях на користь більш практичних і менш політизованих правових питань [527, с. 109].

В розумінні права радянські вчені-юристи залишалися загалом на нормативістських позиціях, оскільки право, як і раніше, тлумачилося як сукупність встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, дотримання яких забезпечується заходами державного впливу.

У 1940–1950-ті рр. на території України все ще діяли прийняті раніше республіканські кодекси і закони із застарілими нормами, які вже не відповідали політичним і соціально-економічним умовам. Це вимагало впорядкування законодавства, виключення із кодексів застарілих норм, визнання окремих актів або їх частин такими, що втратили чинність. До того ж, нове політичне керівництво СРСР у практиці державного будівництва декларувало заміну багаторічної більшовицької доктрини диктатури пролетаріату на модель «загальнонародної держави», а це передбачало істотну трансформацію соціальної бази радянського суспільства, наближення його до комуністичного самоврядування й, відповідно, ставило на порядок дня необхідність приведення правової системи до рівня розвитку суспільства [528].

Проголошений курс на демократизацію і розширення повноважень союзних республік у сфері права ознаменувався прийняттям постанови «Про перегляд кодексів законів УРСР». Але кодифікаційні роботи пришвидшилися після прийняття 11 лютого 1957 р. ВР СРСР Закону «Про віднесення до відання союзних республік законодавства про устрій судів союзних республік, прийняття

цивільного, кримінального та процесуального кодексів». Таким чином, до компетенції Союзу РСР тепер входило лише видання основ законодавства з перерахованих галузей. З настанням цього нового етапу в законодавчій діяльності загальносоюзних органів почалася друга кодифікація радянських законів [516, с. 78].

Кодифікаційний процес в УРСР забезпечувався за участі вчених-юристів, які надавали кваліфіковану, здійснювану на основі науково обґрунтованої методики, допомогу у підготовці та якісній експертизі законопроєктів. Увагу вчених було зосереджено на дослідженні питань конституційного розвитку УРСР, юридичної природи і основних принципів Конституції, а також на розробці важливих питань державно-політичного управління та будівництва, аналізові ролі, завдань, форм і методів діяльності місцевих рад депутатів трудящих загалом і в окремих галузях господарського і культурного будівництва [514, с. 4].

Провідною науковою установою в УРСР, яка займалася дослідженнями конституційного права, стала комісія радянського права при Всеукраїнській Академії Наук, в якій працювали провідні вчені-юристи, що брали участь у підготовці проєктів Конституцій УРСР. Радянське конституційне право, як й інші галузі права, спиралося на марксистсько-ленінські доктрини і розробленій на їхній основі політико-правовій теорії, згідно з якими основним завданням конституційного ладу є захист соціалістичної держави, а не прав трудящих. Незважаючи на це, вченими-конституціоналістами були напрацьовані теоретичні знання про конституційні явища і процеси, підготовані національні наукові кадри у галузі конституційного права, що стало підґрунтям для формування конституційних інститутів незалежної України [529, с. 140].

На думку А. Крусян, формування парадигми конституціоналізму в УРСР визначався передусім дією радянських конституцій — Основних Законів 1919, 1929, 1937 та 1978 років. Вони забезпечили необхідну конституційно-правову основу для глибоких суспільно-державних перетворень, що відбулися після Жовтневої революції, та водночас вплинули на формування загальносоюзної науково-практичної парадигми конституціоналізму. Зокрема, низка новел, уперше

закріплених у Конституціях УРСР, була використана в радянських конституціях для впровадження демократичних принципів, управлінських методів і механізмів гарантування політичних, соціальних, економічних та культурних прав громадян. При цьому простежується чітке прагнення побудови в Україні соціалістичного суспільства та держави на ідеологічних засадах соціалізму [530, с. 12]. Хоча окремі з цих положень не узгоджувалися з базовими засадами лібералізму, радянська практика державотворення водночас дала певний позитивний досвід, який вплинув на формування науково-практичної парадигми українського конституціоналізму. Зокрема, до таких здобутків можна віднести розвиток інституту народної власності, запровадження виборності органів управління, можливість проведення референдумів, формування системи соціального захисту громадян та інші елементи, що стали основою формування науково-практичної парадигми українського конституціоналізму [531, с. 14].

У 60–70 роки в Україні активізується науково-дослідний процес у сфері права. Так, наприклад, у сфері державного будівництва та адміністративного права отримала визнання провідна наукова школа В. Цвєткова. Досліджування здійснювалися за напрямами, які охоплювали, зокрема, проблематику теорії і практики удосконалення державного управління; правового регулювання державного управління у сфері господарювання; організаційно-правового забезпечення науково-технічного розвитку країни. Сформовані у межах цієї школи фундаментальні основи української науки адміністративного права та комплекс фундаментальних і прикладних знань визнані базовою складовою теоретико-методологічної підготовки сучасного покоління дослідників проблематики державного управління та адміністративного права [514, с. 4].

Варто зазначити, що в радянський період українська школа адміністративного права була однією з найбільш потужних не тільки в УРСР, а й за її межами. Так, Л. Міхневич, здійснюючи аналіз здобутків вчених як викладачів вишів та співробітників наукових правничих установ раннього радянського періоду у сфері адміністративного права, відзначав, що вже в цей період радянські вчені активно вивчали питання юридичної природи адміністративного права як

публічної галузі, форми адміністративної діяльності, види управлінських актів, межі здійснення публічних прав громадян та владних повноважень органів управління; піддавали аналізу принципи законності у сфері управління, заходи адміністративного примусу, особливості запровадження відповідальності посадовців тощо; як спеціальні розділи адміністративного права у 1920-х рр. досліджувалися й проблеми житлового, земельного, кооперативного та продовольчого права. У багатьох працях вивчалися питання про уповноваження адміністративних органів, нормативне регулювання громадських об'єднань, публічне речове право (націоналізація, реквізиція, конфіскація), житлові проблеми, способи адміністративного нагляду промисловості, торгівлі, охорони здоров'я та охорони революційної законності тощо, які у 1929 р. увійшли в перший випуск збірника «Наукові досліди та розвідки Комісії радянського права», присвячений питанням адміністративного права [532, с. 10].

Досить активно вели наукові розробки представники Харківської школи права, якими, одними із перших, обґрунтовано поділ адміністративного права на загальну та особливу частини; запропоновано класифікацію органів державної влади та відстояні позиції недоцільності включення місцевого самоврядування до системи органів державного управління. Крім цього, саме в межах розвитку Адміністративного права УСРС запропоновано поділ права на приватне і публічне, не зважаючи на діючу державну ідеологію про єдність соціалістичного права [532, с. 13].

Тому складно погодитися з думкою окремих представників нового покоління науковців, які стверджують, що «доводиться визнати, що єдиний загальноєвропейський правовий простір, в якому творилися й українська наука, законодавство і юридична практика, зі встановленням радянської влади на східноєвропейських теренах припинив своє існування… щонайменше на найближчі 70 років. […] Як наслідок – українська адміністративно-правова думка регресувала. […] Довготривале забуття, якого зазнала вітчизняна правнича думка, виявилося для неї занадто великим випробуванням і мало наслідки настільки тяжкі, що лише зараз науковці починають відшукувати безцінні скарби української

правничої науки й законодавства, що становлять не лише історичну, а й практичну цінність […] Цілком непридатні до застосування, а тим паче до розвитку, пережитки доби занепаду адміністративного права спотворюють об'єктивне сприйняття адміністративно-правових категорій, їх тлумачення й застосування» [533].

Науково правничі школи УРСР, об'єднані спільністю наукового мислення та науковою ідеологією, спільними науковими цілями для вирішення науково-дослідницьких задач та традиціями, формувалися і в інших фундаментальних галузях права, здійснювали вплив на розвиток цілих наукових дисциплін та на науковий потенціал країни, забезпечували наступність наукових знань. Як відзначає С. Вишновецька, необхідною умовою наукової праці було і є наступництво між особистою науковою роботою і уречевленою в раніше виконаних дослідженнях, саме тому в організації наукової праці значну роль відіграє вивчення спадщини попередників, ознайомлення з методами їх роботи, попередні досягнення стають вихідним пунктом подальшого розвитку засобів і методів пізнання, систем знань, ідей, напрямків, пошуків; наступність являє собою органічну єдність двох моментів: спадкування і критичного перетворення. Можна констатувати, що процес наступності в науці, як і в суспільстві загалом, виражається в термінах «традиція» і «новація» як двох протилежних діалектично пов'язаних сторони єдиного процесу розвитку науки: новації виростають з традицій [534, с. 16].

Радянський період в історії України сприймається як початок змін у житті держави і суспільства, який позначається концептом «модернізація», як динамічне і якісне покращення в соціально-економічній та політичній сферах. У правовій площині свою трансформаційну суть період «відлиги» засвідчив, передусім, переглядом традиційного визначення соціалістичного права, підвищенням уваги до прав і свобод особистості.

Концепція права розвиненого соціалізму, яка підкреслює соціальну зумовленість права, дійсно акцентує увагу на важливості вивчення соціальних факторів, що впливають на процес правотворчості. Однак, ця концепція часто

обмежувалася формальними аспектами і не завжди могла забезпечити реальну ефективність правових реформ. Розробка розширеної системи соціальної інформації та статистики, базованої на глибокому аналізі соціального життя, звучить як позитивна ініціатива, але на практиці ці дослідження часто мали суто пропагандистський характер і слугували виправданням існуючого режиму, а не сприяли справжньому розумінню соціальних потреб [535, с. 10]. Сюди ж, на переконання дослідника, слід віднести вивчення соціального механізму дії права як ефективного інструменту управління соціальними процесами, а також відзначити і такий момент, як дослідження проблеми престижу права як особливого методу правового впливу, що сприяє досягненню цільових функцій права.

Очевидно, що багато правових категорій та юридичних концепцій, які стали основою сучасної юридичної науки, дійсно були розроблені українськими правознавцями радянського періоду. Їхній внесок у вивчення різноманітних правових ідей, теорій та концепцій, безумовно, заслуговує на увагу, особливо стосовно таких питань, як поняття права, його система, природа правових норм, правотворчість, тлумачення та застосування права. Однак не можна ігнорувати, що багато з цих розробок відбувалися в умовах ідеологічного контролю, де право часто служило інструментом утвердження державної влади, а не захисту прав і свобод громадян [536, с. 23].

Однак українське право радянського періоду, навіть після реформ, не дозволяло відповідати вимогам справжнього демократичного суспільства. Розпочаті зміни в правовій сфері часто були лише частковими та незавершеними, а іноді мали лише зовнішній, «косметичний» характер. Причина цього полягала не тільки в інерції минулого, але й головним чином у тому, що оновлення суспільства було спрямоване на вдосконалення існуючого соціалістичного режиму та побудову «соціалізму з людським обличчям». Згодом, під час перебудови, зміни так і не стали радикальними і не проникли в глибинні основи правової системи, а іноді навіть супроводжувалися регресивними діями. Такий підхід був далеким від ідеалів

справжньої демократії, де право має бути гарантом прав і свобод особистості, забезпечувати верховенство закону та захист громадян від свавілля [537, с. 18].

Поряд з тим, не зважаючи на таку негативну правову картину радянського періоду, існував в українській правовій системі радянського періоду законодавчий масив, який спирався на національні правові традиції та прогресивну юридичну техніку і цей факт, вступаючи в протиріччя з пануючими правотворчими і правозастосовними радянськими догматами, свідчить про наявність у національній українській правовій системі потенційно позитивних елементів правової культури.

РОЗДІЛ 4. ПРАВОВА СПАДЩИНА ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

4.1. Роль правової спадщини у трансляції правових смислів і формуванні сучасного українського права.

Специфічність вітчизняної правової спадщини постає проявом глибинних історичних тенденцій, які характеризують як етногенез українського народу, так і його політичну та соціально-економічну історію. Конкретно-історичну унікальність і неповторність Українського права як феномену цивілізаційного процесу визначають його генетичні, історичні, логічні зв'язки та тенденції розвитку. Український народ тисячоліттями творив самобутню правову культуру, рівень якої на всіх етапах її становлення та розвитку відповідав тодішнім правовим здобуткам інших народів. Напрями розвитку правової системи детермінуються потребою розв'язання її внутрішніх суперечностей, що, зрештою, за сучасними уявленнями і становлять зміст конкретно-історичних тенденцій її розвитку [538, с. 4].

Пов'язане з цим осмислення трансформаційних процесів передусім зосереджується на глибокому пізнанні буття людини, її потреб та інтересів, як у самовизначенні, так і у правовій поведінці та здійснюваних правовідносинах. Під впливом зовнішніх чинників свідомість індивідуума, суб'єкта права адаптується до тих змін, що відбуваються у праві як реакція на сьогоденні загрози протистояння, на глобальні трансформації, до яких безпосередньо причетна людина – єдина істота, в іпостасі якої закодовано минуле, закумульовано певний досвід всього людства, відображено ментальні особливості сприйняття права [539, с. 20].

Реалії розвитку українського суспільства переконливо доводять наявність прямого зв'язку між правовим життям та станом суспільної правосвідомості. Правотворчість, реалізація права, стан законності і правопорядку відчувають на собі потужний вплив усвідомлюваних та прихованих наскрізних і ситуативних процесів відображення права у загальносоціальній, груповій, професійній, індивідуальній свідомості [540, с. 43].

Правосвідомість виражається у ставленні особи до права, її правових ціннісних орієнтаціях та переконаннях. Рівень правової культури визначається рівнем правосвідомості, ступенем її розвиненості й досконалості [541, с. 50].

Правова свідомість є комплексною системою переконань, цінностей, та розуміння правових норм і принципів. Вона формується в суб'єктів права, відображаючи їхнє ставлення до правової реальності, а також пов'язана з оцінюванням соціально-правових норм та цінностей суспільства. Ця система уявлень і поглядів відіграє важливу роль у визначенні поведінки людей в юридично значущих ситуаціях, діючи як свого роду регулятор їхньої діяльності [542, с. 3].

Ю. Калиновський вважає, що правосвідомістю є сукупність «оцінних думок та настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин (соціальних груп, страт, особистості або суспільства загалом) до права й чинного законодавства, а також практики його застосування до правових (або неправових) звичаїв, ціннісних орієнтацій, які регулюють людську поведінку й комунікацію в юридично значущих інтерсуб'єктивістських ситуаціях. Константи та цінності правосвідомості є аксіологічно-нормативним полем свободи, у межах якого діють різнорівневі соціальні суб'єкти» [543, с. 12].

На думку Т. Міхайліної, правосвідомість — це не просто складова правової сфери, а фундаментальний елемент, без якого неможливе її повноцінне функціонування. Вона перебуває на межі всіх правових процесів, поєднуючи їх і водночас пов'язуючи із ширшим суспільним контекстом — економічним, політичним, культурним. Саме завдяки такому зв'язку правосвідомість здатна як сприяти розвитку правової системи, так і гальмувати її. З часом вона перестала бути другорядним явищем, яке існує лише всередині системи права, і стала самостійним елементом правової реальності, який інтегрує всі правові інститути, надаючи їм логічної цілісності та спрямованості [544, с. 5].

Особливістю національної правосвідомості є її динамічний характер, здатність «створити атмосферу, в якій діє право, забезпечити стійкість правової системи, що трансформується, завдяки наявності в її підставі якоїсь константи» [545, с. 611], «насамперед моральних установок: справедливості,

обов’язковості, солідарності, взаємодопомоги, толерантності, колективізму та ін.» [546, с. 86]. Правові норми й цінності ґрунтуються на спільних із мораллю засадах, насамперед на свободі та справедливості, які визначають їхню системоутворювальну роль [547, с. 20].

Серед усіх детермінант та духовно-матеріальних основ правової свідомості, які інтерпретують істотні властивості та напрямки її історичного й сучасного становлення та розвитку, на думку Ю. Дмитрієнко, чільне місце належить конкретно-історичним, духовним, матеріальним та іншим артефактам. Саме за артефактами та архетипами української правової свідомості, як ні за чим іншим, котрі за багатьох умов, обставин та причин виникнення, становлення, модернізації та розвитку феномена, явища та процесу української правової свідомості тотожні, автентичні та ідентичні артефактам та архетипам правової культури, бо створені за одними й тими ж правовими рефлексіями пізнання та віддзеркалення правової дійсності як такої, виникає можливість якісно визначити та оцінити становлення й розвиток української правової дійсності [548, с. 421]. Артефакти та архетипи української правосвідомості можуть бути матеріальними та духовними, але, відповідаючи нашій традиції і методології дослідження, артефакти більшою мірою, у широкому їх розумінні, характеризують процеси матеріального, а архетипи, більшою мірою, духовного становлення та розвитку правової свідомості [548, с. 422].

Архетипи більш конкретизують артефакти, надають їм конкретно-історичну юридичну фактуальність, пунктуальність, лінгвоісторичну наповненість, довершеність та детальність. У перспективному детермінантному відношенні за пропорційним обсягом, об’ємом, наприклад, складових пропорцій формули української правової ідіоми-правосвідомості-норми права, та національно-ментальною щільністю впливу на широку конкретно-історичну правову реальність як довершену у часово-просторовій площині спільність первинних і вторинних суб’єктів правосвідомості та на вузьку правову реальність, обмежену домінуючою позитивною правовою концепцією у певному традиційному або нетрадиційному суспільстві, матеріальні, духовні артефакти та архетипи правової свідомості

презентуються у різнофункціональних взаємовідношеннях симетрії, асиметрії, опозиції [548, с. 423]. У цьому контексті варто також зауважити, що в сучасну епоху значення правових артефактів зростає не лише в історико-культурному, а й у цифровому вимірі. Матеріальні носії правового минулого – документи, правозастосовні рішення, правові символи тощо – дедалі частіше набувають форми цифрових даних: оцифровуються, структуруються, каталогізуються та аналізуються з використанням електронних правових платформ, баз даних і аналітичних систем. Такі інструменти не претендують на фіксацію ціннісного ядра правосвідомості, але створюють технологічну основу для збереження, реконструкції та осмисленої трансляції правового досвіду, смислів і моделей, вкорінених у традиції. У такий спосіб відкриваються нові горизонти інтеграції правової спадщини в сучасні правотворчі процеси, з урахуванням не лише змісту, а й форми її передавання.

Сучасний рівень правосвідомості українського суспільства значною мірою сформований під впливом історичних традицій, що виникли в процесі багатовікової боротьби нашого народу за власну державність, культурну самобутність (насамперед мову) та релігію [549, с. 325]. Ці традиції, беруть початок з періоду дохристиянської правової спадщини та розвивалися за існування Київської Русі та при безпосередньому впливові візантійського права. Саме в той період було прийнято православ'я, яке визначило вектор духовного та політико-правового становлення українського народу [550, с. 117]. У наступні історичні періоди українські землі неодноразово опинялися під владою різних держав, що безпосередньо вплинуло на правосвідомість народу. Закони, які впроваджувалися чужоземними правителями, здебільшого не враховували інтересів місцевого населення, а часто й прямо суперечили їм, слугуючи інструментом утвердження та зміцнення панування завойовників. Польські, встро-угорські, російські нормативні акти нав'язувалися як єдино чинні, витісняючи українські правові традиції й не залишаючи місця для формування власного національного законодавства [142, с. 45, 96]. Унаслідок цього в українців сформувалося скептичне й недовірливе ставлення до позитивного права, яке сприймалося як чуже та ворожо зорієнтоване.

Натомість основою збереження правового порядку та ідентичності ставали звичаї, народні традиції та неписані норми, що передавалися поколіннями та підтримували національно-культурну самобутність навіть у несприятливих умовах чужого панування [550, с. 118]. У свідомості більшості українців державна влада та право тривалий час асоціювалися не зі справедливістю й захистом, а передусім із примусом і насильством щодо особистості. У результаті сформувався деформований образ права як сили, що загрожує, а не захищає, карає, а не забезпечує справедливість. Такий історично закріплений досвід призвів до недовіри до законів і судових інституцій, страху перед державними структурами та сприяв виникненню й закріпленню правового нігілізму. Громадяни здебільшого намагалися дистанціюватися від влади, уникати контакту з правовою системою й відкидали її легітимність у власній свідомості [551, с. 72, 175, 227]. Посилення правового нігілізму в українському суспільстві значною мірою зумовив процес приєднання України до складу СРСР. Це призвело до масштабних порушень основоположних прав і свобод людини, утвердження репресивного законодавства, а також до підриву незалежності судової влади, яка опинилася під прямим впливом виконавчих структур. Такі явища стали повсякденною реальністю, що сприяло закріпленню недовіри до права як до інструмента захисту. Додатковим чинником стала епоха перебудови: вона супроводжувалася хаотичною «війною законів», коли численні нормативні акти суперечили один одному, провокуючи правовий хаос і підриваючи авторитет законодавства. На тлі цього загострювалися національні конфлікти, падала державна дисципліна, а дестабілізаційні процеси множили причини знецінення права в очах населення. Сукупність цих факторів лише посилила й без того глибокий правовий нігілізм, перетворивши його на стійкий суспільний феномен [550, с. 119].

Тому правова свідомість як соціально-правове явище може мати не тільки позитивний, але й деформований стан, який в основному відрізняється характером відображення правової дійсності та ставленням їх носіїв до чинного права і законодавства. В Україні гостро постає питання подолання деформацій правосвідомості, зокрема, правового нігілізму. О. Скакун розглядає правовий

нігілізм як спотворений стан правосвідомості індивіда, соціальної групи чи суспільства в цілому, що проявляється у свідомому нехтуванні вимогами закону, применшенні значення права, зневазі до його принципів і традицій, проте не передбачає умислу на вчинення злочину [552, с. 487]. Як слушно зазначає Ю. Калиновський, подолання правового нігілізму насамперед має відбуватися не стільки серед пересічних громадян, скільки серед державних управлінців, політичної еліти та високопосадовців. Адже саме їхня поведінка та особистий приклад повинні ставати взірцем дотримання закону, сприяти поширенню правових цінностей і формуванню в суспільстві державницького способу мислення [547, с. 19]. Ряд науковців, справедливо зауважує, що суспільна небезпечність елітарного правового нігілізму полягає передусім у тому, що він притаманний представникам політичної еліти всіх рівнів — від найвищого до місцевого. Такі особи, маючи відповідно до Конституції та чинного законодавства широкі державно-владні повноваження, можуть ігнорувати правові приписи, підмінювати їх адміністративними вказівками та приймати доленосні рішення у сферах правотворчості, виконавчо-розпорядчої й контрольно-наглядової діяльності. Це робить наслідки елітарного нігілізму особливо небезпечними не лише для окремої особи, а й для суспільства та держави загалом. Прикладом такої небезпеки є ухвалення суперечливих або навіть взаємовиключних законів та підзаконних актів, що призводить до нейтралізації правових норм, створює можливості для їх «вибіркового» застосування у власних відомчих чи групових інтересах і підриває єдність правового регулювання. Крім того, неповага до закону та нехтування ним з боку політичної верхівки формують негативний зразок для громадян, знижують рівень довіри до права, влади, спотворюють правосвідомість і, зрештою, провокують поширення масового правового нігілізму [553, с. 107].

Забезпечення демократичних правових орієнтирів та подолання правового нігілізму становить необхідну основу для реалізації сучасного курсу України на європейську інтеграцію [547, с. 19], Це потребує не лише відповідних економічних та соціально-політичних передумов, а й глибоких змін у ментальності та правовій культурі суспільства. Йдеться не стільки про перегляд чинного законодавства,

скільки про переосмислення історично закріплених моделей сприйняття права, правових суджень і поведінкових установок, а також трансформацію усталених комунікативних кодів, що супроводжують ці процеси. Лише така зміна правосвідомості здатна подолати укорінений правовий нігілізм та сформувати підґрунтя для розвитку правової держави [554, с. 37].

Ю. Оборотов зауважував, що сучасний підхід до аналізу правосвідомості нерозривно пов'язаний із використанням поняття *правовий менталітет*. Саме воно дозволяє виокремити стійкі психологічні установки та уявлення щодо права й державної влади, які закорінені в певній правовій культурі та визначають характер сприйняття і ставлення суспільства до правових норм і механізмів державного управління [90, с. 52]. Правова ментальність постає як особливий прояв складових правової культури певного етносу, що, перебуваючи у тісному взаємозв'язку з правосвідомістю, набуває власної індивідуальної форми та змісту. Завдяки цьому поняттю юридична наука отримує інструмент для глибокого осмислення правових систем різних епох і народів, їхньої правової спадщини, ключових доктрин та традицій, що визначають специфіку розвитку права в конкретному суспільстві [555, с. 35].

Через нечіткість самого поняття «менталітет» та відсутність його усталеного визначення в науковій літературі, воно трактується по-різному. Дослідники часто уникають прямого використання цього терміна, замінюючи його більш звичними та зручними категоріями — такими як «національний характер», «традиції», «національна свідомість» та інші [556, с. 120].

У сучасній науковій думці виокремлюють три основні підходи до тлумачення поняття «менталітет». Згідно з першим, під менталітетом розуміють комплекс повсякденних уявлень, символічних образів та цінностей, які визначають сприйняття реальності. Другий підхід, навпаки, концентрується на колективно несвідомих елементах менталітету, підкреслюючи їхню глибинну, підсвідому природу. Третя концепція поєднує ці дві площини, розглядаючи менталітет як єдність свідомого й несвідомого: усвідомлені уявлення та цінності невідривно

пов’язані з підсвідомими пластами, що мають колективний характер і впливають на поведінку та мислення спільноти [557, с. 66].

Менталітет певної спільноти можна уявити як складний духовно-культурний пласт, що визначає те, як люди сприймають світ, реагують на події та взаємодіють між собою. Це не лише набір ідей і цінностей, а й емоції, інтуїтивні відчуття, символи та традиції, що формують усталений спосіб мислення. У ньому поєднуються свідоме й підсвідоме — від чітких поглядів та уявлень до глибинних звичок і реакцій, що не завжди усвідомлюються. Менталітет впливає на поведінку людей, їхні життєві стратегії, відчуття справедливості, ставлення до влади, права й соціальних норм. Саме через нього вибудовуються стереотипи дій і рішень, передаються культурні коди, а звичаї та символи стають основою для збереження колективної ідентичності [558, с. 264-265].

Разом із терміном «менталітет» у науковому вжитку закріпилося й поняття «ментальність», яке пов’язують із соціальною пам’яттю людини та спільноти. Вона відображає досвід і внутрішній духовний код певного суспільного кола, роблячи його відмінним від інших. Дослідниця В. Павловська-Кравчук наголошує, що ментальність варто сприймати як культурно-психологічний феномен, який, хоча й пов’язаний із глибинними шарами свідомого й підсвідомого, здатний проявлятися й у зовнішніх, матеріалізованих формах. Ідеться не лише про настрої та внутрішні стани окремого суб’єкта, а й про його поведінку, діяльність, способи взаємодії зі світом [558, с. 265]. Ментальність можна розглядати як конкретизований і чутливий вияв ширшого явища менталітету, що віддзеркалює спосіб буття людини у світі власного народу. Вона задає сучасний культурно-онтологічний контекст, у межах якого особистість осмислює себе та навколишню реальність крізь призму приналежності до певної етнічної чи соціальної спільноти. Це своєрідне «очищене ядро» внутрішніх настанов, світоглядних орієнтирів і психологічних установок, яке формує унікальність людини та її духовне коріння в межах власної культури [559, с. 23-24]. Ментальність формується під впливом усталених традицій, культурних норм, соціальних структур і середовища, у якому живе людина. Водночас вона сама здатна впливати на ці чинники, модифікуючи їх та задаючи нові орієнтири для

розвитку. Саме завдяки цьому ментальність виступає джерелом культурно-історичних змін і динаміки, яку складно чітко описати та однозначно окреслити [560, с. 58].

Ментальність формує найглибші культурні підвалини народу та є його своєрідним духовним «каркасом». Дослідники пов'язують її з внутрішньою душею нації — тим, що охоплює психіку, волю, спосіб мислення та ціннісні орієнтири. Вона не існує лише як абстракція: ментальність виявляється в конкретних діях і звичках, у тому, як люди поводяться в різних життєвих ситуаціях, які рішення приймають, як реагують на зміни. Цей невидимий, але відчутний код культури оживає у вчинках, моделях поведінки та звичних формах діяльності, закладаючи спільну логіку життя конкретного народу [558, с. 265].

Попри те, що українська ментальність формувалася у постійному діалозі з культурними й духовними традиціями різних народів, для неї залишаються визначальними власні опорні смисли та орієнтири. Українці історично зберегли особливе шанобливе ставлення до землі як до матері-Батьківщини, дбайливе ставлення до культурно-історичної спадщини та здатність толерантно сприймати інші релігії й культури. Водночас у характері простежуються волелюбність, емоційна глибина й філософія «серця», прагнення до збереження чистоти роду, господарність та працьовитість. Важливою рисою є індивідуалізм, поєднаний із повагою до свободи та рівності кожного, що зумовлює неприйняття деспотизму й будь-яких форм абсолютної влади [561, с. 124].

Правовий менталітет можна розуміти як специфічний стан колективної свідомості, що визначає уявлення спільноти про шляхи та засоби розвитку і трансформації права та держави. Він охоплює ставлення до правової системи, політичного режиму, способів здійснення влади та виконання державних функцій. Зміст правового менталітету окремої соціальної групи, народу чи нації формується під впливом матеріальних умов життя, загального рівня суспільного розвитку, історичних традицій та світових ідей, що проникають у правове мислення [556, с. 122].

Правовий менталітет – це специфічна властивість суспільства, яка охоплює його ставлення до минулих, теперішніх та майбутніх правових аспектів. Відзначається він стійкістю, складністю і неприпустимістю до раптових змін. Цей правовий «ефір» перетворюється в індивідуальну енергію кожної людини, яка впливає на її внутрішню психологічну сферу. При цьому вона поглиблюється в особливий правовий духовний простір, де співіснують минуле, сучасне та майбутнє, а також освоює правові переконання, стереотипи, звички та моделі поведінки [562, с. 157-158]. Правовий менталітет, індивідуальні уявлення про право, правові стереотипи, ціннісно-правові орієнтації, а також правові атитюди та установки людей визначаються комплексом різних чинників, серед яких можна виділити географічне розташування, історичну протяжність і густоту населення території, природно-кліматичні умови, віровірство, конфлікти та війни, система освіти, а також особливості менталітету етнічних груп та вплив епохових характеристик. Цей комплекс факторів сприяє формуванню неповторного історичного шляху розвитку державності, правової системи, культури та менталітету кожного суспільства, відображаючи в ньому умови його існування і розвитку [562, с. 158].

Специфіка правового менталітету відображається в правових концепціях, що уособлюються у народних прислів’ях, приказках, висловах, міфах, билинах та казках. Ці народні вирази втілюють народну правову культуру і розкривають специфіку сприйняття законів та норм народом. Водночас, правовий менталітет реалізується у повсякденних звичаях, традиціях і методах взаємодії, що склалося від прадавніх часів і пройшло через весь історичний розвиток народу. Національні правові уявлення виражаються також у реакції на різні аспекти політико-правової реальності, включаючи державу, право, закони, звичаї, реформи, лідера (чи то монарха), державних службовців, органи місцевого самоврядування, громаду, злочини, покарання, суд, судовий процес, сім’ю, спадок, працю, власність та інше. Усі ці аспекти взаємодії з політико-правовими сутностями визначаються національною специфікою і історичними обставинами кожного народу [563, с. 143].

На сьогодні, як відмічає В. Кобко-Одарій, складно уявити та зрозуміти український правовий менталітет поза православ'ям, так як панівне становище в українському суспільстві ось уже понад тисячоліття належить цій релігії. Адже саме релігія традиційно вважається найважливішим чинником, що впливає на психологію етносу, правосвідомість індивіда, культуру народу загалом [564, с. 12]. Уявлення про феномен правового менталітету відкриває перед нами цікавий аспект культурно-історичних та релігійних впливів. Віра визначає не лише духовні аспекти життя людини, але й формує її ціннісні орієнтації, спрямовує мислення та волю. Вона створює основу для програмування нашого життя і впливає на наміри та дії. Крім того, віра впливає на політичну владу, визначаючи характер правової системи, економічні структури, моральні цінності, а також на загальний хід і долю суспільства та кожної окремої особи. Таким чином, релігійні вірування впливають на всі аспекти нашого існування і створюють основу для формування правового менталітету.

Феномен релігії, її особливе місце в системі соціальних чинників суспільного життя проявляється в її світоглядній, компенсаційній, інтеграційній, комунікаційній, регулятивній функції, а також в її універсальному характері: вона разом із мораллю і правом виступає як регулятор суспільних відносин, що чітко проявляється в межах релігійних правових систем. Релігію характеризують як засновану на вірі у священну систему духовних уявлень і відповідних їм норм поведінки, форм організацій діяльності людей, які сповідують цю релігію, спрямованих на пояснення й обґрунтування головних питань буття людини, а також підтримання суспільства або певної спільноти в стані єдності, врегулювання і стабільності [565, с. 11].

Як відмічає Л. Бойко, завдяки релігії, в українського народу сформувалися такі ментальні особливості, як: «зосередженість на духовному самовдосконаленні, а не на державному житті, терпимість, смиренність і т. д., що, звичайно, не могло не накласти свій відбиток і на сприйнятті державно-правової реальності, виробивши споглядальний, очікуваний, іноді зовсім байдужий, а не активний тип державно-політичного життя» [566, с. 177].

Правова ментальність не виникає ізольовано — її формує насамперед соціокультурне середовище, у якому покоління накопичують досвід взаємодії з правом і владою. Визначальну роль тут відіграє внутрішня правова традиція, тобто успадкований правовий досвід, що втілює систему цінностей, норм і уявлень про справедливість та порядок. Саме вона надає національній правовій системі неповторного характеру, вирізняючи її серед інших та забезпечуючи спадкоємність розвитку права [555, с. 36]. Правові традиції складаються як наслідок безперервності й наступності розвитку сфер соціального регулювання, виступають як процес, що зв'язує різні етапи правового розвитку суспільства. Завдяки правовим традиціям забезпечується стабільність і збереження елементів, які формують поняття права (його сутність, зміст, форму, структуру, функціональне призначення та ін.) і необхідні для визначення типу праворозуміння [565, с. 10].

Як чинник, що характеризує специфіку правових традицій України, визначені переривчастість її правового розвитку, що виявляється в тому, що кожний наступний правовий стан починався з перерви правової наступності. Хоча поняття «традиції» передбачає певну стабільність, тривалість, яка червоною ниткою проходить впродовж усього процесу історичного розвитку, циклічність (переривчастість), на наш погляд, – це характеристика швидше не правового розвитку українського народу, а навпаки, фактор, що підриває традиційність правового розвитку [565, с. 16, 17].

К. Шелестов доходить висновку, що традиції правового розвитку України є досить суперечливими, що має як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Науковці виокремлюють у них окремі специфічні риси, які, на їхню думку, характеризують специфіку традицій правового розвитку України, часом взаємовиключні. Однак об'єктивне дослідження історії правого розвитку України і сучасний стан її правової системи та домінуюче в її межах праворозуміння містить такі риси, що іноді суперечать одна одній. Так, в українському суспільстві виникає парадоксальна суперечлива ситуація, яка полягає в тому, що, з одного боку, основна маса населення України відчуває недовірливе ставлення до права, про що свідчить сучасний стан суспільства, а, з іншого боку, у населення зберігається

переконаність у завищеній регулятивній можливості права та спроможності держави у вирішенні нагальних проблем [565, с. 16, 17].

У сучасній вітчизняній правовій системі можна виокремити дві групи форм прояву правової традиції: «позитивні» – поступальні видозміни правової традиції за нових історичних умов та «негативні» – правові релікти. Терміни «позитивний» і «негативний» вживаються тут не у значенні оцінних суджень про прогресивність чи регресивність феноменів сфери правового, а для вказівки на спосіб пізнання правової традиції: породжені правовою традицією під дією нових історичних умов правові явища безпосередньо свідчать про її поступальний розвиток, в той час як аналіз правових реліктів передбачає висновки від протилежного» – те, що залишилося як правовий релікт, є частинкою «знятого» при переході до нового етапу розвитку змісту; через його органічні зв'язки з іншими «знятими» елементами можна дійти висновку про спрямованість процесу розвитку в негативному аспекті – не про те, що створене, а про те, що заперечене, відкинуте, забуте на новому етапі [538, с. 263].

Р. Генон вводить більш глибокі для розуміння суті традиції філософські терміни «контртрадиція» і похідний від нього «антитрадиція». Основна ідея, закладена в цих термінах, полягає в констатації появи помилкових шляхів усвідомлення традиції, які давно втратили істинний, початковий сенс, а внаслідок цього є надзвичайно небезпечними для розвитку всієї цивілізаційної культури. З цього приводу Р. Генон зазначає: «Легко зрозуміти, що встановлення «контртрадиції» і її явна і моментальна перемога будуть, власне кажучи, царством того, що ми назвали «духовністю навиворіт», яка природно становить лише пародію духовності, яку вона наслідує» [567, с. 115]. Тим самим Р. Генон вказує на можливість руйнування єдності існування суспільства і виникнення в суспільстві помилкової дійсності за допомогою аналогічно помилкових духовності і традиції.

Негативна традиція ілюструє те, чого слід уникати і не наслідувати. В цьому контексті вона виявляється великою мірою залежною від свого «супротивника» та навіть ненавмисно сприяє закріпленню, збереженню і передачі тих цінностей, проти яких вона спрямована. Традиція не зачіпає або припускає тільки те, що є

ціннісно-нейтральним і не піддається активній оцінці, а, як наслідок, може втрачати важливість і поступово виходити з ужитку. Порушення цінностей в традиції може призвести до її зупинення та перешкодити розвитку в тому напрямку. Пов'язані з цими цінностями явища втрачають своє місце в системі трансляції і, зрештою, виходять з активного вжитку [568, с. 22].

Так, І. Кушнарьов, досліджуючи антикорупційні цінності у системі політико-правової ментальності, акцентує увагу на дихотомії «корупційна ментальність – антикорупційна ментальність», як феномен контркультури певного суспільства, який може укорінюватися в традиціях, національних рисах, ментальності [569, с. 317]. Крізь призму такого бачення автор задається питанням: в чому ж причина стабільно високого рівня політичної та інших видів корупції в Україні? Пошук відповіді, на його думку, можна зробити шляхом аналізу проявів корупції у контексті традиційної масової, групової та особистісної свідомості й поведінки на тлі ситуації, коли корупція вже стала буденністю, що дісталося нам у спадок від комуністичного режиму. Тому успішна антикорупційна політика, попри значну кількість затверджених законотворцями стратегій, концепцій, доктрин тощо, неможлива без фундаментальних зрушень у суспільній і індивідуальній свідомості та політико-правовій ментальності, у пострадянському мисленні з його засадничими рисами: байдужістю, патерналізмом, пасивністю, страхом виявляти ініціативу, сакралізацією влади тощо [569, с. 320].

Правова традиція втілює в собі найбільш яскраві прояви правової спадщини, передаючи їх з покоління в покоління [555, с. 36]. Співвідношення правової спадщини як сукупності духовних, історично сталих зв'язків, відносин і результатів юридичної діяльності, що забезпечують трансляцію та прийняття минулого правового досвіду, а також орієнтацію життєдіяльності людей на укріплення історичних і правових цінностей, із правовим менталітетом, має істотне методологічне значення. Особливо це актуально в умовах перехідного періоду, коли продовжує формуватися національна правосвідомість народу, відбувається реформування політичної, економічної, культурної, соціальної, управлінської, духовної та правової систем українського суспільства [570, с. 15]. У цифрову добу

правова традиція транслюється не лише через рефлексивні та нерефлексивні форми, а й за допомогою аналітичних баз даних, електронних текстових репозитаріїв, правового тезаурусу. Ці цифрові утворення можуть виконувати функцію додаткових способів збереження правової спадковості, забезпечуючи кодування смислів, понять, категорій, що історично утворили правову тканину нації.

Досліджуючи традиції національної політичної культури, О. Рудакевич підкреслює, що українська політична традиція зазнала глибоких викривлень. Причиною цього стала насамперед тривала відсутність власної державності, що прирікало народ на підлегле становище, а також багатовікове пригноблення й факти масового знищення, які нищили національні основи. Унаслідок такої історичної долі політична культура українців не мала змоги сформувати всі необхідні елементи модерного політичного життя, а отже, розвинутися як повноцінна, цілісна система. Продовжуючи цю ідею, дослідник зазначає, що «перебування окремих частин українського етносу та й нації загалом у складі різних держав, які характеризуються своєрідною політичною культурою, а також розташування українського краю на межі між східною та західною макроцивілізаціями мало істотний вплив на структуру і зміст українських традицій. Загалом вони характеризуються поєднанням демократичних засад суспільного життя з істотними проявами анархії й охлократії, крайнім індивідуалізмом і конформізмом, протистоянням Сходу і Заходу країни» [571, с. 294]. Разом із тим, як наголошує О. Рудакевич, український народ зберігає глибоку пам’ять про волелюбні традиції Київської Русі та запорізького козацтва, а також про жертовну боротьбу за незалежність у першій половині XX століття. Саме козацький міф і закладені в ньому цінності стали духовною основою української нації. Козацька традиція, зауважує дослідник, акумулює у собі низку важливих ідей, серед яких — романтизована уява про свободу, ідеал вільного господаря-селянина, а також внутрішню опозиційність до будь-якої надмірної централізації та адміністративного контролю, що історично уособлювалися московською владою [571, с 295]. Із сказаного автор робить такі висновки щодо українських

традицій: по-перше, їхній фундамент становлять визначальні та символічні історичні події, які справили вирішальний вплив на подальшу долю народу, його рук у напрямі державного самоствердження й націєтворення. По-друге, ці події й відповідні політичні практики яскраво віддзеркалюють особливості національної ментальності, виявляють співвідношення провідних соціальних і політичних сил, ґрунтуються на потребах та інтересах головного носія історичної дії та його соціальних наступників. По-третє, центральне місце у структурі політичних традицій українського народу посідають ті, що безпосередньо пов'язані з державотворчими прагненнями, національною єдністю, здобуттям суверенітету, розширенням громадянських прав і свобод, втіленням національних ідеалів та цілей. По-четверте, усі традиції співвідносяться між собою у певному історичному та смисловому взаємозв'язку — причинному або функціональному, — формуючи цілісну систему, котра діє синергетично та забезпечує унікальні способи відтворення й оновлення політичної сфери нації, а також її трансформацію [571, с. 295].

Заснований на правових традиціях і правовій спадщині менталітет українського етносу є сформованим історично на конструктивних духовно-творчих джерелах, на силі гуманізму, життєлюбства, життєпримирення з представниками інших етносів у межах своєї території [572, с. 22]. Українському правовому менталітету властиві такі риси, як спрямованість на внутрішньо-емоційний світ людини, соборність, демократизм, тісний зв'язок з релігійними цінностями, патерналізм, правовий нігілізм, недовіру до органів державної влади [570, с. 5].

Слід зазначити, що саме правовий менталітет, висловлюючись образно, забарвлює правосвідомість у консервативні кольори. Цей факт важливо враховувати при проведенні різного роду соціальних реформ, які можуть гальмуватися внаслідок зіткнення з глибинними цінностями населення держави. Коригування складових правосвідомості відбувається повільно, його динаміка залежить від потужності та привабливості нових ідей порівняно з традиціями та стереотипами, що сформувалися в надрах суспільної свідомості [540, с. 44].

На думку О. Проць вважає, важливим напрямом зміцнення та розвитку національної правової культури є відновлення й утвердження позитивних засад правового менталітету, передусім таких, як гуманізм, схильність до мирного співіснування, милосердя, демократичність, рівноправність, свобода, індивідуалізм і волелюбність. Разом з тим дослідниця підкреслює, що тривала відсутність власної державності суттєво деформувала український правовий менталітет, сформувавши в ньому низку негативних рис. Серед них — надмірна покірність і терплячість, прагнення уникати особистої відповідальності за суспільні процеси, а також недостатня готовність до активного протистояння викликам життя. Ці тенденції, як зауважує авторка, відображаються навіть на мовному рівні — чимало нових понять українці схильні позначати іншомовними запозиченнями («консенсус» замість «згода», «лімітувати» замість «обмежувати», «паблік рилейшнз» замість «зв'язки з громадськістю», «стагнація» замість «застій» тощо) [573, с. 231]. Унаслідок цього спотворення правового менталітету призводить не лише до кризових явищ у правовій культурі українського суспільства, а й створює перешкоди на шляху євроінтеграційного розвитку держави. Чимало громадян схильні сприймати європейську інтеграцію не як складний процес глибокої правової та інституційної трансформації, а як швидкий спосіб отримати зовнішню фінансову підтримку та передати вирішення внутрішніх проблем стороннім силам [573, с. 232].

Отже, правова система нерозривно зумовлена ментальністю та культурними кодами кожного народу [574, с. 49]. Таким чином, правова система тісно пов'язується з внутрішнім світом кожного окремого народу. Вона віддзеркалює його культурну пам'ять, духовні цінності та ментальні орієнтири, перетворюючись на своєрідну форму існування суспільства в історико-етнічному вимірі. У цьому сенсі правова система України постає не лише як сукупність чинних норм та інститутів, а й як культурно-правове явище, що виростає із соціокультурних особливостей нашого народу. Вона виражає рівень правового розвитку від найдавніших потестарних форм до сучасних цивілізаційних моделей; вбирає в себе мову, символи та духовні орієнтири, важливі для життя спільноти; формує специфічний комплекс норм і принципів — як загальносоціальних, так і

юридичних, що закріплюють значущі для держави та суспільства форми взаємодії між людьми. При цьому позитивне право надає цим формам офіційного статусу та загальнообов'язкової сили. Українська правова система водночас є результатом тривалих правових досягнень, виражених у правовій культурі, та складною багаторівневою інформаційною системою, здатною до саморозвитку, самоорганізації й збереження соціально-правової пам'яті [575, с. 16-17]. Та водночас варто враховувати, що справжнє оновлення правової системи неможливе без дотику до глибинних підвалин людського буття. Досвід соціальних трансформацій переконує: жодні зміни не обмежуються суто юридичною площиною — вони вимагають звернення до психологічних детермінант поведінки, до тих внутрішніх уявлень і установок, які формують правову свідомість та визначають сприйняття суспільством нових норм і принципів [575, с. 49]. Тому, як справедливо відмічає В. Кобко-Одарій, однією з головних умов успішності політики держави є врахування ментальних основ у правотворчій діяльності. Корінний недолік практики реформування – це незнання особливостей українського правового менталітету. Саме це незнання та нехтування особливостями українського правового менталітету лежить в основі «новаторства» – гарних концепцій, проєктів, котрі розсипаються при зіткненні з українською правовою дійсністю [570, с. 16]. При цьому авторка зазначає, що основними чинниками, які уповільнюють розвиток правової системи України в контексті правового менталітету є: надзвичайна швидкість кардинальних державно-політичних змін, що викликають реакцію недовіри, а то й відторгнення, що знаходить вихід у консервативно-очікувальній позиції, котра гальмує впровадження якісних змін; запозичення історично не притаманних, не вистражданих цінностей, які вступають в суперечку з ментальними настановами українців, тобто механічне та непродумане перенесення на український ґрунт елементів західної правової традиції, які розходяться з особливостями національного правового менталітету; відсутність ефективного пошуку форм і методів впливу на суспільство, спрямованих на бажане незворотне внесення в суспільну свідомість переконання щодо значимості базових соціальних цінностей,

їх відповідності природним домаганням і потребам людини [570, с. 12]. У цьому контексті важливою перспективою є використання інтелектуальних цифрових інструментів правового аналізу, які дозволяють не заміщувати, а уважно враховувати національні особливості правової культури. Такі інструменти здатні забезпечити адаптивну трансляцію правового досвіду – не шляхом механічного перенесення іноземних моделей, а через їх критичну інтерпретацію в координатах історичної пам'яті, традиційної мови права, ціннісного фону й ментальних установок, притаманних українському суспільству.

На проблему «жорстких» методів прямого механічного перенесення в Україну іноземного законодавства, незрозумілого та чужого для більшості її громадян, звертає увагу й Ю. Лобода. На думку цього автора, правова культура країн Західної Європи та США і супутні їй ідеологічні, доктринальні та наукові концепції привносяться як змістовий елемент історико-правової свідомості українського суспільства. Події власної правової історії залишили у правовій традиції українського народу та реальній правовій системі України як одній з фаз її діалектичного становлення набагато глибший слід, ніж теоретичні концепції, в котрих узагальнено досвід країн Західної Європи останніх півтора століття, які, проте, домінують сьогодні у вітчизняній науковій літературі, і, більше того, застосовуються їх адептами для дослідження вітчизняної правової історії та правової системи [538, с. 262].

Отже, українська ментальність історично тяжіла до визнання права як основного регулятора суспільного життя, наділяючи його майже священним значенням і сприймаючи як найвищу соціальну цінність. Такий підхід формувався як відповідь на потребу самозбереження та захисту в умовах тривалого перебування народу під владою чужих колоніальних правових систем [574, с. 49-50]. Українцям довелося творити націю у бездержавному стані, могутніми засобами культури, мови, традицій впродовж майже тисячоліття і змагатися за свою політичну свободу і політично організоване життя у формі самостійної держави [576, с. 31]. Любов до самостворених цінностей, особистої землі, емоційно-патріотичне піднесення за здобутки і успіхи в народі чи народу загалом

були властивими ще далеко до виникнення понять «народ», «нація», «націоналізм» [577, с. 5]. Тобто народ зберігав свою етносоціальну унікальність, зокрема завдяки безперервності правової традиції, а також релігійних, обрядових, побутових, виробничих (передусім сільськогосподарських) традицій [538, с. 259]. Таким чином, у сучасну добу цифрової трансформації постає новий рівень осмислення правової спадщини – не лише як ціннісної чи символічної системи, а й як динамічного інформаційного ресурсу, що піддається фіксації, структуруванню та концептуалізації. З'являються додаткові засоби її збереження й передачі – аналітичні бази даних, електронні архіви, онтологічні платформи, а також структури правових знань тезаурусного типу, що формуються у форматі семантичних моделей.

Хоча такі системи ще перебувають переважно на стадії наукових розробок, окремі їх елементи вже знаходять застосування у міжнародних проєктах, зокрема: LKIF-core ontology (ЄС), LOIS (Legal Ontology for an International Semantic Web), OpenLinkedLegalData. Ці цифрові структури не підміняють ментального та культурного змісту права, але створюють інструментальну можливість впорядкування, реконструкції та інтерпретації правового досвіду.

Вони функціонують як допоміжні карти правової спадщини, що дозволяють співвідносити минуле з теперішнім, структурувати правові смисли в межах національної правової традиції та забезпечувати збереження культурної спадкоємності в умовах складних трансформацій сучасного правотворення.

4.2. Правові інститути в контексті формування українського права: історична еволюція та сучасні трансформації.

Багатовимірність поняття «правовий інститут» спричинила збільшення складності розуміння процесу інституціоналізації в правовій сфері. Слід зауважити, що відсутність загальної узгодженої методології розгляду інституціоналізації стає чітко вираженою проблемою у контексті зростаючого інтересу з боку багатьох дослідників щодо цієї категорії. Така різноманітність поглядів підкреслює складність і унікальність процесу інституціоналізації, що

залежить як від практичних витоків, так і належного розуміння її в межах науки. Не випадково деякі вчені досліджують інституціоналізацію конкретних юридичних явищ з точки зору їх технічного впливу на створення нових інститутів, а також їх визнання на науковому та державному рівнях [578, с. 183].

У вітчизняній юриспруденції осмислення процесів еволюції правових інститутів ґрунтується на різних концепціях. Автори багатьох сучасних підходів до дослідження цього питання намагаються з неоднаковим ступенем повноти й аргументованості синтезувати ці концептуальні напрацювання, збагатити наукові уявлення щодо перебігу та тенденцій такої еволюції на українських землях, виокремлюючи загальне та особливе (специфічне) у цих процесах стосовно загальноєвропейського контексту відповідних правових інститутів, а також уточнити змістовне «наповнення» особливостей такої еволюції в Україні у її правовому розвитку [579, с. 7].

Етимологічно термін «інститут» походить із латини (*institutum* — запровадження, звичай) і набув різних тлумачень у науковому дискурсі. Зокрема, у межах консервативної концепції інститути розуміють як соціальні конструкції, що формуються історично й закорінені в моральних цінностях, традиційних практиках і колективній пам’яті. Такий підхід підкреслює їхній зв’язок із культурною спадковістю суспільства. З поширенням інституційного підходу, розкриваючи сутність терміну, під інститутами розуміли (передусім соціальними) досить розмаїтне коло речей: форми мислення, що встановилися; вербальні символи, за допомогою яких можна описати групу соціальних звичаїв, що набули поширення і стали незмінними; зразки стандартизованих очікувань, які управляють поведінкою індивідів та соціальними відносинами [580, с. 12].

Інституціоналізація розглядається як процес формування інституційної системи суспільства, забезпечення стійкості і передбачуваності її розвитку.

Інтеграція інституціоналізації в державній та правовій сферах виступає як важливий механізм, спрямований на обмеження та сприяння демократизації державної влади, а також на формування унікальної правової спадщини. На системному рівні інституціоналізації спостерігається конвергенція ключових

елементів державної політики та функціонування правової системи, що призводить до реалізації концепції правової орієнтованої держави [581, с. 180].

Інституціоналізація у сфері права та держави може бути визначена як формалізація і організація суспільних відносин, створення організаційних структур з ієрархією влади, регламентація і легалізація діяльності індивідів, їх взаємовідносин, процес офіційного нормативного закріплення соціальних інтересів та ідей, наслідком чого є перетворення державно-правових явищ на стійкі системні утворення [581, с. 179].

За всіма підходами і теоріями до визначення сутності права останнє розглядається як соціальне явище, соціальний феномен, один з елементів соціальної системи, що впливає на всі її складові, формальний соціальний інститут. Як інституціалізоване явище право є штучним, людським витвором, що відповідно до концепції артефактності, дозволяє віднести його до так званих соціально-правових артефактів, які породжуються й використовуються в процесах соціальної взаємодії й комунікацій [582, с. 438]. Під артефактами необхідно розуміти елементи, з яких складається культурне середовище і які є суттю трансформації дійсності, що входять у попередні історичні форми. Інакше кажучи, артефакти – це всі вияви людської життєдіяльності, безпосередній життєвий світ людини. За такого підходу уможливлюється розуміння зв'язку права і влади шляхом врахування того, що артефакт культури водночас являє собою матеріальне і духовне або символічне явище [583, с. 105]. Розгляд права як артефакту означає, що право не є фактом, тобто тим, що дано людині, а є тим, що створено нею. Оскільки право є артефактом, а, отже, витвором рук людських, то і сам процес творення, як і сам витвір, можна контролювати та аналізувати [584, с. 346]. Артефактність права як соціального інституту, на думку Ю. Цуркан-Сайфуліної, простежується у межах пояснення, демонстрації права, на рівні його легітимації. Легітимація потрібна для реальності права – інституту, означає його історичність і наслідування наступними поколіннями як традиції [584, с. 346]. Як вияв духовно-практичного освоєння дійсності право проявляється в єдності минулого-

теперішнього-майбутнього, в універсальному часово-просторовому континуумі розвитку права [585, с. 9], як правова спадщина.

Найпоширеніше серед сучасних дослідників розуміння, яке використовується при дослідженні будь-якого правового явища в різних галузевих напрямках – це сприйняття інституціоналізації як процесу утворення правових інститутів.

Як зазначає О. Миронюк, правовий інститут – це результат свідомої та цілеспрямованої діяльності суб'єктів права, є центральною ланкою багатоаспектної системи права й основних її рівнів – природного та позитивного, матеріального та процесуального, приватного і публічного, національного та міжнародного, типового і колізійного права.

Виникнення правових інститутів зумовлене об'єктивним існуванням однорідних соціальних груп, які утворюють закриті відносини, регульовані автономною системою відповідних норм. В межах інституціональної теорії відзначається, що правові інститути можуть виникати та розвиватися як спонтанно, узгоджуючись з «неформальними» правилами, що базуються на консенсусі між учасниками соціальної взаємодії, так і посередництвом системної політики, репрезентуючи відповідь держави на потреби суспільства, яка моделює нові правила, відповідні основам існуючої соціокультурної парадигми. Важливим аспектом постає те, що при впровадженні іноземних моделей слід враховувати звичаї та традиції конкретного суспільства. Якщо зовнішні концепції не гармонізуються з місцевими «неформальними» правилами, їх інтеграція може виявитися неефективною, оскільки такий інститут зазнає опору від існуючої соціокультурної основи [586, с. 79].

Характерними властивостями правового інституту як нормативного явища є комплексний зміст цього нормативно-правового явища; регулятивний характер, іншими словами, цей комплекс впливає на відносини і регулює різні варіанти розвитку певної життєвої ситуації. У цьому розумінні правовий інститут окреслює межі типових правовідносин та включає не лише безпосередньо регулятивні норми

права (правила поведінки), але і первинні реакції, ті, що беруть участь в регулюванні даного виду суспільного відношення [587, с. 80].

Формування правових інститутів відбувається впродовж тривалого часу, що є наслідком і умовою адаптації відношення суб'єктів до умов соціального середовища. Обґрунтування правових інститутів слід шукати в особливостях його предмета. Створення правових інститутів не залежить від їх формального визнання з боку законодавця. Прихильники правової інституціоналізації не відкидають формальної сторони багатьох традиційних правових інститутів, зауважуючи що лише законодавче визнання лише вводить їх у сферу права. Фактично можна припустити, що правові інститути формуються і розвиваються паралельно з нормативно-правовими актами, в окремих випадках визначаючи їх структурні особливості. Виходячи з цього, первинним є той інститут, який існує до його законодавчого визнання [220, с. 196].

Набуття ним форми, тобто утворення інституту права у вигляді сегмента законодавства, розглядається як реакція держави на потребу в імперативному регулюванні відносин, що становлять предмет відповідного правового інтересу.

Формування правових інститутів України відбувалося під впливом складних історико-політичних обставин. Брак державної незалежності упродовж багатьох століть, а також стратегічне розташування країни на перетині різних цивілізаційних просторів зумовили проникнення як європейських, так і східних ідеологічних впливів. Це зокрема пояснюється тим, що українські землі тривалий час входили до складу таких держав, як Російська імперія, Австро-Угорщина та Польща, що позначилося на характері й змісті української правової системи [588, с. 65, 69]. Правові інститути формувалися поступово разом із розвитком правової системи, відображаючи об'єктивні потреби суспільних відносин. Вони не лише підпорядковувалися загальним закономірностям еволюції права, але й ставали носіями його характерних ознак, закріплюючи їх у певних сферах суспільного життя та виступаючи структурними елементами системи права [589, с. 11, 17].

Еволюція характеристик галузі права та її інститутів зумовлена не лише об'єктивними процесами зміни сутності суспільних відносин. Галузь права, яка є

невід'ємною частиною загальної системи, вирізняється конкретною соціальною спрямованістю, наділеною більш конкретним і глибоким змістом, і вираженням. З цієї точки зору автор відзначає, що галузь права володіє внутрішнім потенціалом, творчим потоком та внутрішньою енергією, які свідчать про стан існуючої юридичної реальності [589, с. 13]. Але слід акцентувати увагу на тому, що галузі права, виражаючи усю складність правових реалій, своїм станом демонструють процеси еволюції права і надають останнім необхідну цілісність і безповоротність. Своєю чергою, динаміка суспільного життя, що відображається в праві, тягне за собою як еволюцію його галузей, так і їх ознак [589, с. 20].

Так, еволюція інститутів конституційного права пов'язана з виникненням і розвитком парадигми конституціоналізму, зародження ідеї якого пов'язано, передусім, з Національно-визвольною війною українського народу 1648–1654 рр., але традиції, що вплинули на формування ідей конституціоналізму виникли ще у попередніх формаціях [590, с. 20]. А. Крусян відзначає, що ще у період середньовіччя формуються перші уявлення щодо правил, принципів та форм організації суспільства, соціально-правового устрою життя людей, їх взаємовідносин із владою, які були оформлені у біблейські істини (заповіді), міфологічні епоси, трактати мудреців та філософів періоду античності, які стали витоками (предтечею) основних принципів конституціоналізму, а саме: ідеї справедливості, свободи, загального добробуту, непорушності закону; формується та досягає свого розквіту афінська демократія, досягнення якої увійшли до інтелектуального багажу конституціоналізму; розвивається правова культура Візантії (IX–XI ст.), здобутки якої, а саме: посилення ролі законів, що були запроваджені замість неписаних місцевих звичаїв, встановлення принципів «справедливого» правосуддя та їх гарантій вплинули на формування концептуальної парадигми конституціоналізму; виникає міське право, з появою якого пов'язані формування міської демократії, громадянського суспільства, поява «конституційно-договірного» джерела права – міського статуту, що були витоками місцевого самоврядування як публічної (муніципальної) влади, так і інституту громадянського суспільства, без якого неможливими є реалії

конституціоналізму [531, с. 12]. Як підкреслює М. Савчин, конституційна традиція відображає континуїтет правового розвитку, спираючись на глибокі історичні, філософські та релігійно-етичні засади, а також на сформоване ставлення суспільства до значення права. Зокрема, на формування ліберальної моделі конституційного права істотно вплинули ідеї верховенства прав і свобод людини над владою, принципи поділу державних гілок влади, традиція парламентаризму та демократичні механізми контролю, включно із системою захисту конституції. Ліберальна правова культура спирається на високий рівень правосвідомості, утверджує ідею правової держави та повагу до гідності особи. Вітчизняний конституційний розвиток водночас ґрунтується на прагненні забезпечити єдність і солідарність суспільства, узгоджуючи колективні та індивідуальні інтереси, та на утвердженні духовної та культурної багатоманітності [591, с. 25-27]. Ці традиції вплинули на формування таких системоутворювальних інститутів конституційного права, як інститут загальних засад конституційного ладу, інститут прав і свобод людини та громадянина, інститут парламентаризму, інститути представницької і безпосередньої демократії, інститут прямого народовладдя, інститути законодавчої, виконавчої та судової влади, інститут територіального устрою, інститут місцевого самоврядування, інститут парламентського контролю тощо. При цьому кожен з цих правових інститутів може бути поділений на більш дрібні інститути права. Так, у межах інституту законодавчої влади функціонують такі інститути, як парламент, правове становище депутата, законодавчий процес. Інститутами виконавчої влади є інститут уряду, інститут місцевих органів виконавчої влади. До інститутів судової влади належать інститут суду, судового рішення, повноважень судді та ін.

Динаміку еволюції правових інститутів можна проілюструвати на прикладі інституту парламентаризму.

Відповідно до статті 75 Конституції України, єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України [592]. Водночас сам термін «парламент» та відповідний інститут мають значно давніше історико-правове походження і не можуть розглядатися виключно як продукт сучасного

конституційного розвитку. У контексті правової спадщини парламентаризм постає як результат тривалої трансляції уявлень про представництво, колективне прийняття рішень і легітимацію влади через участь суспільства, у межах якої змінювалися інституційні форми, але зберігалося смислове ядро представницької організації влади.

Інститут парламентаризму в українській правовій традиції сформувався як результат історично зумовленої трансляції правової спадщини, у процесі якої трансформувалися форми участі суспільства у здійсненні влади, однак зберігалася ідея її колективної легітимації. У науковій літературі парламентаризм визначається як форма організації державної влади, заснована на принципах представництва, колегіальності та участі суспільства у прийнятті владних рішень [593, с. 6].

Передумови цього інституту простежуються ще у правовій культурі Київської Русі, де поряд із князівською владою функціонували форми колективного обговорення рішень, насамперед віче. Хоча воно не створило безпосередньої інституційної тяглості, саме тут формується правовий смисл участі громади у вирішенні публічних справ, який у подальшому транслюється як елемент політико-правової ментальності представницької влади [594, с. 132].

У польсько-литовський період зазначений смисл набуває нормативного оформлення через станово-представницькі інститути сейму та сеймиків, що включили українські землі до європейської традиції представницького правління [595]. У козацько-гетьманський період він трансформується у практиці військових і старшинських рад, де поєднувалися елементи прямої участі та представництва, закріплюючи принцип відповідальності влади перед спільнотою [596].

У XIX — на початку XX століття відбувається інституціоналізація парламентаризму в модерному значенні. На західноукраїнських землях у складі Австро-Угорщини представницькі органи набувають стабільної законодавчої функції, тоді як у Російській імперії створення Державної думи сприяло утвердженню ідеї законодавчого представництва як необхідного елементу державної організації [597, с. 39, с.106].

Кульмінацією становлення національної традиції парламентаризму став період Української Центральної Ради, яка функціонувала як представницький орган із законодавчими та установчими повноваженнями, поєднавши попередній історичний досвід із європейською парламентською моделлю [598, с. 65]. Радянський період істотно трансформував зміст представницьких інституцій, однак не усунув саму ідею представницького органу як структурного елементу державності. Таким чином, еволюція інституту парламентаризму дозволяє простежити послідовний причинно-наслідковий зв'язок: історичними правовими артефактами виступають різні форми колективного обговорення та прийняття рішень — віче, станово-представницькі зібрання польсько-литовського періоду, військові та старшинські ради козацької доби, представницькі органи модерного періоду, у межах яких формується смисл участі суспільства у легітимації влади та представницького характеру управління; подальша інституціоналізація представництва у конституційних актах та законодавчих практиках модерної держави виступає нормативним фактом, що переводить цей смисл у стабільну правову форму; у результаті формується інститут парламентаризму як організаційна форма здійснення законодавчої влади, сучасним нормативним вираженням якого є положення ст. 75 Конституції України, що визначає Верховну Раду України єдиним органом законодавчої влади.

Окремого інтересу в контексті еволюції правових інститутів заслуговує інституту власності. Власність – це один з найважливіших феноменів, який є виразником сутнісних правових відносин, що з часів етапу премодерну постає атрибутом свободи індивіда, який заявляє про свої права, як суб'єкта суспільної діяльності поза всякими становими та ієрархічними обмеженнями [599, с. 7]. Крім цього, інститут власності, розглядається як один із засобів регламентації майнових відносин. Цікавим в цьому аспекті є те, що як правовий артефакт, власність не являється чимось давнім. Наприклад, в українській правовій культурі протоінститут власності був відомий ще до IX століття, але не в сучасному його розумінні, а як «полюддя» – символ, значення зв'язку панування і примусу. Полюддя тісно пов'язувалося із землеволодінням, що мало переважно феодальний

характер. Земельні ділянки перебували у користуванні, а отже й у власності родових та сусідських громад. У цей період інститут власності лише починав виокремлюватися, що зумовило поступовий перехід від колективної до феодальної форми землеволодіння. Дослідники зауважують, що на початковому етапі становлення слов'янських держав передумовами приватної земельної власності стали насамперед князівські володіння, а також ділянки, даровані особам за військову службу, спершу для тимчасового користування, а згодом і з правом спадкування. У X–XI століттях домінувала державна власність на общинні землі, яку від імені держави реалізовувала верховна влада, стягуючи з громади данину й водночас надаючи їй право користування землею [282, с. 50].

У чималому ступені розвитку інституту приватної власності сприяла церква, яка реалізує норми візантійського права, в тому числі пов'язаних з заповітним розпорядженням.

Військові походи також дозволяли купувати майно, що обґрунтувало «знахідку» як джерело нової власності, а її власника як добросовісного набувача.

Спільним із дохристиянським корінням інституту власності можна вважати «дєдіну», тобто те, що залишилося від дідів. Цей інститут можна знайти як в праві Русі, так і в польському, і в литовському. В подальшому його витіснило поняття «власність», хоча іноді траплялося й таке поняття, як «отчина».

Цікавим є правовий інститут князівської влади в українській правовій культурі. У древній період, значущий вплив у формуванні всіх юридичних процесів надавав процес відокремлення влади, її інституціоналізація. Серед факторів, що сприяють цьому процесу, тобто диференціації та відокремленню інституту князя і князівської дружини історики констатують такі: обгрунтування сакральної одноосібної влади, військові походи, накопичення перших статків. Це неминуче призвело до легітимації і десигнації влади, і, як наслідок, виокремлення у інституту влади економічної функції і підпорядкування собі апарату общинного самоврядування – віче. Історики зазначають, що вже до X століття відбувається чітке посилення князівської влади, розширення його повноважень та поступове нівелювання ролі віча. Важливим чинником цього процесу стали натуральні

підношення та частина судових мит, які забезпечували князю певне фінансове підґрунтя навіть у мирний час. Згодом такі форми матеріальної підтримки, що виникли спершу як внутрішньо-племінні добровільні дари та збори, трансформувалися у більш усталені інститути державного оподаткування — податі [220, с. 196].

Значущим чинником зростання самосвідомості панівної верхівки надав процес християнізації. Зросла конфронтація ідей християнства з ідеєю імперії. Це постало фактором, який стимулював подальшу кристалізацію уявлення про державний суверенітет.

На особливість ставлення народу до інституту влади звертали увагу багато дослідників. Зазначається, що княжа влада в XI столітті в родовій свідомості не належала конкретному носію, а сприймалася в межах всього роду. Порівняльно-історичні дослідження показують, що в процесі інституціоналізації складних протодержавних утворень (чіфдом), організованих на основі входження до його складу частин на підставі ієрархії підпорядкування, влада концентрується в руках найбільш впливового общинного лідера, що підноситься до верховного вождя. Прийняття християнства затвердив цей інститут, наділивши владу князя характеристикою «боговстановленості влади». В українській правовій традиції міцно увійшли уявлення про владу як божественної, а наказ влади, як встановлення вищої справедливості. Утвердилась концепція «влади від Бога», яка була рецепійована з візантійської традиції і пронизала на багато століть всю систему здійснення державної влади [220, с. 196, 197].

Самостійним інститутом, за допомогою якого наочно простежується причинно-наслідковий зв’язок розвитку і трансляції правової спадщини, виступає інститут податків. Відповідно до статті 6 Податкового кодексу України податок визначається як обов’язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податків у порядку і на умовах, визначених законом (Податковий кодекс України, ст. 6) [600]. Таке нормативне визначення відображає завершений етап тривалої історичної еволюції, у межах якої первинні форми зборів і повинностей поступово трансформувалися у юридично визначений публічно-

правовий обов’язок. У контексті правової спадщини інститут податків демонструє, що сучасні фінансово-правові норми формуються не автономно, а як результат тривалої трансляції правових смислів, закріплених у попередніх історичних формах організації публічної влади.

Первинним правовим артефактом інституту оподаткування у вітчизняній правовій традиції виступає данина, що сформувалася у дохристиянський період як форма забезпечення функціонування влади та підтримання соціального порядку [281]. Данина мала персоніфікований характер, поєднувала економічні, політичні та символічні елементи і легітимувалася через звичай, ритуал та уявлення про природність підпорядкування. Перші документальні згадки про збирання данини сягають 884 року, коли князь Олег наклав данину на дніпровських сіверян. При цьому поняття данини та податі нерідко вживали як рівнозначні, однак їхнє семантичне наповнення не тотожне: термін «податі» від початку містив ідею взаємного обміну благами, що слугував своєрідною гарантією виконання домовленостей. Безумовно, ці дари були строго обов’язковими, проте за формою своєю представлялися як добровільні. Наслідком було встановлення тісного зв’язку між тим, хто дарує і обдаровуваним, і цей ритуал носив магічну силу. Він представляв один із засобів соціальних зв’язків. Крім податі (данини), до видів податків в той період ставився оброк, аж до 988 р. Цей тип оподаткування стягувався різними об’єктами природнього походження. З огляду на те, що період найчастіше пов’язується з постійними завоюваннями і походами, це зумовлювало і особливості оподаткування, які стягують різного роду зброєю. На цьому етапі відсутня абстрактна податкова норма, однак формується ключовий правовий смисл — обов’язковість участі підвладного населення у забезпеченні публічної влади. Така форма зборів відображала нерефлексивну трансляцію правової спадщини, у межах якої правовий зміст відтворювався через менталітет, традицію і соціальну практику.

Подальша трансформація цього правового артефакту відбувається у період християнізації та посилення візантійського впливу, що спричинило переосмислення способів організації фінансових повинностей. Запровадження

десятини стало перехідним етапом, у якому зовнішня правова традиція сприяла переходу від персоніфікованого збору до більш упорядкованого і регулярного платежу, пов'язаного з інституційною організацією церкви і держави [322]. У цей період правовий артефакт змінює свою форму, але зберігає попередній зміст, поступово інтегруючись у внутрішню правову традицію та формуючи уявлення про регулярний і нормативно обґрунтований публічний платіж.

Закріплення норм, пов'язаних зі зборами і повинностями, на державному рівні вперше знаходять свою формалізацію в нормах «Руської Правди». У ній передбачена одна з найдавніших повинностей, так званий корм, тобто поставка харчового забезпечення чиновнику (вірнику) [220, с. 197].

У подальшому розвитку, зокрема у період поширення магдебурзького права та входження українських земель до складу Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, інститут податкових зборів набуває чіткіших нормативних ознак. Податкові платежі поступово відокремлюються від особи носія влади і починають встановлюватися у межах інституційних механізмів міського і державного управління. Саме на цьому етапі виникає нормативний факт у розвитку інституту оподаткування: обов'язок сплати починає існувати як елемент встановленого правового порядку, а не як результат особистого примусу. Зовнішня правова традиція у вигляді європейських правових моделей змінює форму податкового артефакту, тоді як внутрішня традиція забезпечує збереження його функціонального змісту.

У період козацької державності податкові збори трансформуються відповідно до військово-адміністративної організації суспільства, поєднуючи фіскальну та організаційну функції. У фінансовій практиці Запорізької Січі та Гетьманщини домінували переважно непрямі збори й мита (торговельні мита, шинкове та мостове мито), тоді як прямі податки (зокрема «димовий» та «військовий оклад» для податного стану) становили відносно незначну частину надходжень до скарбниці; водночас козаки й старшина здебільшого користувалися податковими привілеями, обґрунтовуючи їх військовою службою. Податковий обов'язок сприймається як форма участі у забезпеченні спільного порядку та утриманні

військової і адміністративної системи, що свідчить про остаточне закріплення цього інституту у внутрішній правовій традиції [601, с. 18]. У період входження українських земель до складу Австрійської та Російської імперій інститут податків зазнає принципової трансформації. Податок поступово втрачає ознаки персоніфікованого обов'язку перед носієм влади та набуває характеру централізованого фінансового механізму, визначеного законом і забезпеченого державним адміністративним апаратом [602]. Податкові реформи XVIII–XIX ст., зокрема фінансові перетворення в Габсбурзькій монархії [603, с. 35], засвідчили перехід від станово-локальних форм стягнення до уніфікованої системи державних доходів, у межах якої податок стає юридично визначеним публічним обов'язком. У контексті правової спадщини це означало трансформацію історично сформованого артефакту данини у раціоналізований інститут фінансового права, що функціонує незалежно від особистих владних відносин і інтегрується у структуру модерної держави. У цей період зовнішня правова традиція забезпечує остаточну юридичну формалізацію інституту.

У сучасному праві України інститут податків постає як інституціоналізована форма історично сформованого правового змісту, у якій історичні правові артефакти трансформувалися у нормативно визначений публічно-правовий обов'язок. Сучасний податок як юридична конструкція відображає інтеграцію внутрішньої та зовнішньої правової традиції у межах національної правової матриці, демонструючи безперервність розвитку правових смислів від архаїчних форм зборів до раціоналізованого фінансово-правового інституту. Таким чином, еволюція інституту податків підтверджує, що правова спадщина передається не через збереження окремих норм, а через трансформацію правових артефактів, у яких історично сформовані уявлення про обов'язок, справедливість і публічний порядок набувають нових нормативних форм у процесі розвитку права.

Таким чином, еволюція інституту оподаткування дозволяє простежити чіткий причинно-наслідковий ланцюг: первинним правовим артефактом виступає данина як рання форма публічного збору; її смисловим ядром є уявлення про обов'язкову участь підвладного населення у забезпеченні публічної влади та підтриманні

соціального порядку; подальші етапи кодифікації й централізації фінансових повинностей становлять нормативні факти, що переводять цей смисл у юридично визначену форму; у результаті формується інститут податку як стабільна публічно-правова конструкція В цьому контексті, цей інститут в сучасному праві також асоціюється з використовуваними в міжнародному праві поняттями репарації і контрибуції.

Власною специфікою у вітчизняному праві володіє інститут кримінального покарання. Відповідно до ст. 50 Кримінального кодексу України покарання визначається як захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого з метою кари, виправлення особи та запобігання новим правопорушенням (Кримінальний кодекс України, ст. 50) [604]. Таке розуміння є результатом тривалої історичної еволюції, у межах якої інститут покарання формувався через послідовну трансляцію правових смислів, закріплених у різних історичних правових артефактах. Ранні форми відповідальності у слов'янському звичаєвому праві, зокрема кровна помста, виступали такими артефактами, у яких закріплювалися уявлення про справедливість, відплату та відновлення порушеного порядку, що відображало нерефлексивну трансляцію правової спадщини через звичай, менталітет і колективні уявлення про соціальну рівновагу. Формування інституту покарання було тісно пов'язане з образом права, у межах якого злочин сприймався як посягання на загальний порядок і природну гармонію, тоді як вплив візантійської традиції започаткував перехід до рефлексивної трансляції правових смислів та їх нормативного осмислення [220, с. 198].

У період входження українських земель до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої інститут кримінального покарання набуває чіткіших нормативних ознак, що відображає трансформацію попередніх звичаєвих уявлень у кодифіковану правову форму. Литовські статути XVI ст., зокрема Статут 1588 року, засвідчили перехід від звичаєвої моделі відповідальності до формалізованого кримінально-правового регулювання, у межах якого покарання

набуває характеру державної санкції, зберігаючи водночас елементи компенсаційних форм відповідальності та ідею відновлення соціального порядку [356]. У цьому проявляється причинно-наслідковий зв'язок між історичним правовим артефактом і правовою спадщиною: змінюється форма покарання, але зберігається його смислова функція відновлення порушеного порядку. У козацький період покарання зберігало публічний і показовий характер, виконуючи каральну, дисциплінарну й виховну функції, що було зумовлено військово-демократичним устроєм та колективним характером правосвідомості [381], і засвідчувало подальшу трансляцію цих правових уявлень у межах внутрішньої правової традиції.

У подальшому, в умовах входження українських земель до складу Австрійської та Російської імперій, інститут кримінального покарання зазнає раціоналізації та кодифікації, що стало результатом рефлексивної трансляції правової спадщини через рецепцію європейських правових моделей. На західноукраїнських землях це пов'язано із запровадженням Загального закону про злочини та покарання 1787 року (Josephina) та Кримінального закону 1852 року (Strafgesetz 1852), які систематизували злочини і покарання та закріпили ідеї гуманізації й пропорційності [441]. У законодавстві Російської імперії ці процеси відобразилися у прийнятті Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року та Кримінального уложення 1903 року, що забезпечили юридичну визначеність кримінально-правового примусу, хоча покарання зберігало карально-охоронний характер [605]. Таким чином, історичні правові артефакти цього періоду закріпили новий зміст покарання як інструменту державного впливу, який у подальшому став складовою правової спадщини.

У результаті подальшого розвитку кримінального законодавства інститут кримінального покарання набув сучасного юридично визначеного змісту. Якщо у кримінальних кодексах УСРР 1922 [606], та 1927 [607] років покарання розглядалося як різновид заходів соціального захисту то у Кримінальному кодексі УРСР 1960 року воно визначалося як захід державного примусу з каральною, виховною і превентивною метою (Кримінальний кодекс УРСР 1960 р., ст. 22) [608].

Остаточне нормативне оформлення інститут отримав у Кримінальному кодексі України 2001 року, де покарання закріплено як правовий наслідок вчинення злочину, що застосовується виключно на підставі закону та у межах принципу законності (Кримінальний кодекс України, ст. 50) [604]. У цьому проявляється завершений причинно-наслідковий зв'язок еволюції: сучасні кримінально-правові норми постають як інституціоналізована форма історично сформованих правових смислів, інтегрованих у межах національної правової матриці, а сучасний інститут кримінального покарання виступає результатом тривалої трансляції правового досвіду, у межах якої історичні правові артефакти зумовили зміст даного правового інституту. Таким чином, еволюція інституту кримінального покарання простежується як послідовний причинно-наслідковий процес від кровної помсти та інших ранні форм реагування на правопорушення, які виступають історичними правовими артефактами, у межах яких формується смисл відплати та відновлення порушеного порядку. Подальша кодифікація кримінально-правових норм стає нормативним фактом, що переводить відповідальність у публічно-правову площину; у результаті формується державна санкція як інституціоналізована форма покарання

Раніше висловлювалися припущення, що кримінальне покарання за принципом таліона і слідування звичаю кровної помсти стали реальністю для юридичного побуту східних слов'ян внаслідок запозичення ними звичаїв з інших культур. Подібні гіпотези були спростовані і доведено, що будь-які народи в своєму розвитку пройшли одні й ті ж етапи розвитку. Але у кожного ці етапи супроводжувалися з формуванням унікально-індивідуальних особливостей. Отже, і слов'яни не минули існування в них кровної помсти. Щодо слов'ян, дослідження показали, що переймання звичаїв іноземців було неприпустимо через особливості язичницького культу землі, предків і патріархально-традиційного укладу життя, що тривалий час дозволяло розвивати власні інститути без зовнішнього впливу.

Цікавим з погляду аналізу впливу правової спадщини на сучасний розвиток права та механізми її трансляції є інститут сурогатного материнства, який у сучасному українському праві демонструє особливий характер правового зв'язку

між дитиною та батьками і регламентується, зокрема, ст. 123 Сімейного кодексу України [609], що визначає походження дитини, народженої із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій. Водночас історико-правовий матеріал не свідчить про існування у попередні історичні періоди безпосереднього правового інституту добровільного виношування генетично чужої дитини для інших осіб. Натомість у правовій спадщині українських земель простежується існування низки дотичних правових і соціальних явищ — інституту опіки, приймацтва, позашлюбного співжиття, практик наложництва, — які можуть розглядатися як правові артефакти відповідної сфери, оскільки відображали уявлення суспільства про допустимі форми заміщення батьківських функцій, межі родинних зв'язків і соціальну роль материнства, однак не створювали правових механізмів делегування репродуктивної функції.

У період формування правової системи Київської Русі під впливом візантійського канонічного права походження дитини розглядалося як наслідок легітимного шлюбу, що формувало нерозривний зв'язок між народженням, материнством і шлюбом та визначало майновий і соціальний статус дитини [610, с. 172]. Подальший розвиток цієї моделі у польсько-литовський період закріплюється у Литовських статутах, де походження дитини набуває характеру юридичної категорії, що визначає спадкові та станові права, а правове регулювання спрямовується на забезпечення визначеності батьківства і законності народження [611, с 17]. Водночас розвиток інституту опіки створює можливість заміщення батьківських функцій у сфері виховання та представництва інтересів дитини без зміни юридичного материнства [612, с. 13]. Аналогічна логіка зберігається і в козацько-гетьманський період, коли опіка набуває нормативного оформлення як механізм захисту дітей, позбавлених батьківського піклування, тоді як навіть за наявності позаправових практик включення дітей до інших родин право не допускало відокремлення факту народження від статусу матері [613]. Така модель відображала дію внутрішньої правової традиції, у межах якої релігійно обумовлені цінності визначали допустимі межі правового регулювання сімейних

відносин і забезпечували стабільність уявлень про нерозривність материнства і народження.

Якісно новий етап пов'язаний із радянським періодом, коли секуляризація сімейного права та декрети 1917 року ліквідували юридичну нерівність дітей, народжених у шлюбі та поза ним, що означало відмову від канонічної моделі легітимності народження [614, с. 27]. Революційні трансформації та становлення радянської правової системи виступили нормативним фактом у тому значенні, що змінили принципи визначення походження дитини та спричинили поступове розмежування біологічного, соціального і юридичного батьківства та материнства. У результаті відбулося переривання внутрішньої правової традиції та формування рефлексивної моделі правового регулювання, у межах якої походження дитини дедалі більше визначається юридичною процедурою і державною реєстрацією, а не релігійно санкціонованим шлюбом.

Отже, історико-правова еволюція не демонструє безперервного розвитку інституту сурогатного материнства як такого, однак засвідчує послідовну трансформацію уявлень про походження дитини та співвідношення біологічних і соціально-правових елементів батьківства і материнства. Перехід від канонічної моделі нерозривності народження і материнства до процедурно-юридичного визначення походження дитини відображає зміну типу трансляції правової спадщини — від нерефлексивної, заснованої на внутрішній правовій традиції, до рефлексивної, пов'язаної зі свідомим нормативним конструюванням сімейних відносин. Саме в межах цієї нової нормативної та ціннісної парадигми стає можливим виникнення сучасного інституту сурогатного материнства, що функціонує в межах сімейних (ст. 123 Сімейного кодексу України) [609] та цивільно-правових відносин (п. 7, ст. 281 Цивільного кодексу України) [185] і залишається сферою подальшого нормативного розвитку у зв'язку з відсутністю єдиного спеціального законодавчого регулювання [615]. Таким чином, еволюція інституту визначення походження дитини дозволяє простежити послідовний причинно-наслідковий зв'язок: вихідним правовим артефактом виступає канонічна модель походження дитини, у межах якої народження розглядалося як юридичний

наслідок легітимного шлюбу; її смисловим ядром було уявлення про легітимність народження як підставу правового статусу дитини та стабільності родинних відносин; подальша секуляризація сімейного права та реформи після 1917 року виступили нормативним фактом, що змінив принципи визначення походження дитини та спричинив розмежування біологічного, соціального і юридичного батьківства; у результаті сформувалася процедурна модель юридичного визначення походження дитини, закріплена у сучасному праві, зокрема у ст. 123 Сімейного кодексу України та п. 7 ст. 281 Цивільного кодексу України, що відображає інституціоналізовану форму трансформації відповідних правових смислів у сучасному правовому регулюванні.

Тут можна наполягати, що здійснення передачі особливого типу інформації щодо того, які стосунки (цілі, цінності) мають стійкий характер і повинні бути збережені та передані майбутнім поколінням, забезпечується правовими інститутами як об'єктами правової спадщини, завдяки яким здійснюється зв'язок із минулими поколіннями [43, с. 42]. Це тісно кореспондує з ідеєю Дж. Бермана стовно ролі правових інститутів у розвитку права, де він наполягає на факті того, що правові інститути на Заході безперервно розвивалися, свідомо підтримувалися для подальшого органічного зростання розвитку [616, с. 11].

Ретроспективний аналіз правових інститутів у їх історичній змінюваності дає підстави стверджувати, що через них забезпечується успадковуваність правових норм, цінностей та форм організації соціального порядку. Правовий інститут у цьому контексті виступає не лише результатом нормативного закріплення певного типу відносин, а й репрезентує зміст правової традиції, є носієм правових ідей і цінностей та засобом їх актуалізації в нових умовах. Саме правові інститути фіксують довготривалу взаємодію локального правового досвіду з рецепійованими моделями, адаптуючи останні до специфіки національного правового мислення, менталітету й юридичної практики [617, с. 48].

Таким чином, утвердження та трансформація українських правових інститутів пов'язані з еволюцією становлення та розвитку українського права впродовж різних історичних періодів.

Історичний шлях українського права свідчить про його неперервну змінюваність, що не була хаотичною чи зовнішньо нав'язаною, а відбувалася у межах внутрішнього механізму взаємодії двох рівнів правової традиції – внутрішньої, що вкорінена у звичаєвих, морально-релігійних та ментальних засадах народу, та зовнішньої, яка репрезентує рецепійовані моделі правового регулювання, наднаціональні правові стандарти та доктрини. Саме ця динаміка дозволила українському праву розвиватися як відкрита, адаптивна, здатна до пристосування, але водночас ідентично цілісна система, здатна до селекції, синтезу та історичного континуїтету [115].

У зв'язку з цим, постає необхідність у концептуальному осмисленні цієї змінюваності не лише як історичного факту, а як закономірності, що ґрунтується на внутрішній логіці правового розвитку. Така логіка зумовлена взаємодією між різнорівневими елементами правової спадщини, які впливають на утворення, адаптацію й легітимацію правових форм.

Тому в межах цього дослідження викарбувалося сприйняття еволюції українського права як послідовної змінюваності правових явищ під впливом зовнішньої та внутрішньої правової традиції. Така еволюція зумовлена діалектикою між рецепійованими моделями (зовнішня правова традиція) та локальною і загальнонаціональною основою (внутрішня правова традиція), що забезпечує континуїтет, адаптацію до трансформацій та збереження національної правової ідентичності.

Особливої ваги у цьому процесі набувають правові інститути, які виступають не лише інструментами правового регулювання, а й каналом трансляції правової спадщини задля підтримки правового розвитку та адаптації і модернізації. Вони фіксують результат тривалої взаємодії правових традицій, акумулюючи ціннісні орієнтири, соціальний досвід і нормативну практику. З одного боку, інститути є результатом рецепції зовнішніх правових моделей, як-от судоустрій, процедура укладення договорів чи концепти прав людини. З іншого боку, вони нерідко мають глибинне коріння у внутрішній правовій традиції – уявленнях про справедливість, відповідальність, колективне вирішення спорів, гідність, що формувалися у

звичаєвих практиках, обрядовості, правовому менталітеті [286, с. 43]. Через інститути відбувається не лише закріплення, а й переосмислення правових смислів, що дозволяє системі залишатися відкритою до новацій, не втрачаючи зв'язку з ідентичністю.

Застосування такого підходу дозволяє не лише простежити історичну динаміку права, але й окреслити механізми правотворення, які виникають на стику правової спадщини, традиції та соціального запиту. Це відкриває можливість аналізувати формування норм як наслідок культурно-правового відбору, а не лише як продукт інституційної волі.

4.3. Правова спадщина та правова культура України в умовах глобалізації.

За твердженням Л. Макаренко, культура являє собою сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людською діяльністю, що виступає суспільною формою розвитку людини й людства, а також умов їхнього існування та життєдіяльності. Вона є об'єктивною реальністю, де гармонійно поєднуються матеріальне та ідеальне [618, с. 358]. Культурний простір, зауважує авторка, вибудовується довкола діяльного суб'єкта — людини, яка наповнює матеріальні й духовні виміри культури, змінюючи їх і водночас змінюючись сама. Саме в активності людини, що визначається ступенем її свободи, закладено потенціал культурного поступу: що вищий рівень свободи — то динамічніший розвиток культури. При цьому справжня культура твориться не будь-якими діями, а лише тими, що ведуть до вдосконалення особистості та людства в цілому [618, с. 48]. Отже, за Л. Макаренко, правова культура постає як впорядкована система духовно-правових цінностей, що формуються завдяки діяльності суб'єктів права та слугують засобом прогресивного розвитку людини, людства й суспільних умов їхнього існування [618, с. 94].

Ю. Шемшученко розглядає правову культуру як необхідну умову розвитку інтелектуального, духовного потенціалу народу, утвердження цілісної системи

світоглядно-ціннісних орієнтацій, передусім сучасного юридичного світогляду, правових ідеалів, праворозуміння [619, с. 4].

Як відомо, інтегральною характеристикою розвитку права і правової системи загалом є рівень розвитку правової культури, яка, на думку О. Макеєвої, «є важливим компонентом ідеологічної підсистеми для функціонування всієї правової системи і визначає ідеологічне підґрунтя правового життя сучасної України» [541, с. 50]. Формуючись на менталітеті певного народу, вона набуває ознак етнічної та релігійної приналежності, особливостей правового світогляду, який проявляється як у правовій поведінці людини, так і у правотворчій, правозастосовній та інших видах юридичної діяльності, правовій освіті та науці, і зрештою надає певної неповторності правовій системі відповідної країни [620, с. 6].

Правова культура постає як безпосередній результат реалізації послідовної правової ідеології, що функціонує в межах правової системи суспільства та ґрунтується на національній традиції. При цьому проблематика правової ідеології у своєму сучасному вимірі продовжує розвивати інтелектуальні надбання християнської правової думки (якщо розуміти право у широкому, цивілізаційному сенсі) [621, с. 155]. Ця традиція була започаткована автором першого політико-правового трактату «Слово про закон і благодать» як співвідношення закону (позитивно-правового порядку) та благодаті (формально не визначеної справедливості). Підкреслюючи відмінності закону (Старий Завіт) та благодаті (Новий Завіт), митрополит Іларіон вказував, що для тих, хто живе в благодаті, закон не потрібен; закон потрібен для тих, хто не знайомий із благодаттю [621, с. 160]. Ця теза, на думку Луцького, виключно важлива, оскільки правова ідеологія заснована на правовій спадщині, що акумулює увесь правовий розвиток в межах окремої правової культури, є значно ширшою за своїм обсягом, аніж вся сукупність законів держави. Правова особа, яка діє у відповідності з установками такої правової ідеології, не порушить ні норм природного права, ні приписів правового закону. У цьому контексті правова ідеологія, що спирається на інформаційний потенціал правової спадщини та вбирає в себе цінності справедливості й порядку, виступає своєрідним аналогом благодаті — менш жорстким, але більш

універсальним механізмом регулювання суспільних відносин, аніж формальне право. Завдяки цьому правова спадщина посідає унікальне місце в сучасній правовій системі: вона не лише формує підґрунтя для функціонування її елементів, але й впливає на прийняття юридично значущих рішень. При цьому правова ідеологія, спираючись на спадщину, набуває ваги, подібної до системи формально визначених норм, реалізуючись у вигляді правових доктрин чи неписаних принципів права [621, с. 156].

Правова спадщина є зв'язуючою ланко між правовою традицією та правовою культурою та є виразом тривалого історичного шляху нації, втілюючи накопичені поколіннями правові знання, ідеали та духовний досвід суспільства [622, с. 195]. Без правової спадщини неможливо уявити існування жодної культури — вона забезпечує історичну тяглість суспільства та стає основою його правової самобутності. Культура завжди розвивається через поєднання спадкових надбань минулого й новаторських змін, утворюючи безперервний процес передачі та оновлення цінностей. Саме правова спадщина накопичує духовний і правовий досвід поколінь, формує колективну пам'ять та дає ресурс для ідентифікації спільноти, підтримуючи її здатність до розвитку, відродження й утвердження власної правової культури [623, с. 120].

У правовій культурі виокремлюється зовнішня правова культура, що уособлена внутрішньою правовою традицією, тобто правові позиції і цінності населення, і внутрішня правова культура або зовнішня правова традиція, головний зміст якої складає професійна юридична діяльність і її наслідки. Динаміка правової культури багато в чому визначена змістом великої правової традиції, її спрямованістю і цілісністю. У цьому зв'язку С. Станік підкреслює значення юридичної еліти у вирішенні проблем правового розвитку й удосконалення правової культури [16, с. 4].

При цьому слушною видається думка Л. Фрідмана, який запропонував класичне розрізнення внутрішньої та зовнішньої правової культури. Він підкреслює, що внутрішня правова культура охоплює погляди, професійні практики й установки юридичної спільноти, тоді як зовнішня правова культура

вбирає очікування, інтереси та суспільний тиск, що виходять від ширших соціальних груп. Дослідник звертає увагу на те, що роль внутрішньої правової культури як рушія правових змін часто перебільшується, передусім самими правниками, тоді як вирішальний вплив на трансформацію права дедалі частіше чинить саме зовнішня правова культура — суспільний запит на правові засоби захисту, прагнення до більшої соціальної справедливості та правової відповідальності. Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти, що розвиток правової культури не може обмежуватися лише елітарною правничою традицією, а залежить від ширшої взаємодії суспільних очікувань і правових інститутів [624, с. 8-9].

С. Максимов, аналізуючи зміст внутрішньої правової культури (внутрішньої правової традиції), зазначає, що важливим показником правової культури є рівень розвитку правової діяльності, що складається із теоретичної продуктивної (діяльність учених-юристів) і репродуктивної (юридична освіта в усіх її видах та установах), а також практичної – правотворчої і правореалізуючої, зокрема правозастосовної діяльності [625, с. 8]. Деякі науковці для позначення великої правової традиції застосовують поняття «правнича культура». На переконання С. Головатого, протягом тривалого часу таке трактування поняття «правнича культура» неодноразово підтверджувало свою наукову та практичну доцільність. Саме тому правнича культура сприймається як ключ до розуміння судових рішень загалом, адже вона втілює той духовний зміст, який надалі формує те, що позначається поняттям «право» й позбавлене ідеологічної упередженості [626, с. 339].

На сучасному етапі розвитку суспільства проблема збереження національної правової традиції і розвитку правової культури України, її національної самобутності зіштовхується з вимогами, які пред’являє глобалізація [627, с. 18].

Сучасна правова система України, спираючись на об’єктивне право, перебуває в точці складного балансу між спадкоємністю та оновленням, зумовленого переходом від посттоталітарного до демократичного устрою. Події на кшталт Помаранчевої революції та Революції Гідності закріпили орієнтацію країни на європейські цінності, що виявляється у відновленні демократичних правових

традицій, адаптації європейських правових принципів та гармонізації українських норм із європейськими зразками [628].

Глибокі та різноманітні зміни, що відбуваються в сучасному глобалізованому суспільстві, значно впливають на традиційні цінності, змінюючи їхній зміст та сенс в загальній свідомості. Ці зміни можуть бути викликані як факторами еволюційного характеру, такими як «просочування» культурних патернів з одного суспільства в інше, так і революційними подіями, що призводять до радикальних змін у всіх аспектах суспільства. В останні часи інтенсивність цих трансформацій різко зросла: індивідуум стає більш мобільним (відмовляється від прив'язаності до одного соціокультурного оточення), змінюються детермінанти людської свідомості та поведінки, відбувається переосмислення способу життя, особистісних цінностей та традиційних моральних орієнтирів [629, с. 310].

На рубежі XXI століття в розвитку людської цивілізації виразно окреслилися тенденції до зближення країн і народів, до виникнення єдиного економічного та інформаційного простору в планетарному масштабі, до інтенсивного обміну знаннями і технологіями. Ці тенденції прийнято об'єднувати терміном «глобалізація». Глобалізація – це поняття-характеристика сучасної епохи, яка визначає початок нової ери взаємодії держав, культур, економічних систем, світових спільнот і індивідів [630, с. 74]. Вона становить сучасну форму інтернаціоналізації суспільного життя і характеризується комплексною взаємозалежністю народів, поглибленням економічної інтеграції країн, формуванням єдиного соціокультурного простору, який потребує толерантного ставлення до іншого [631, с. 112].

Глобалізація – це явище, яке можна охарактеризувати як неоднозначний, нелінійний та постійно змінюючий свої конкретні форми, методи та механізми реалізації. Цей процес набуває суперечливого характеру та неоднорідний у своїх виявах [631, с. 11].

Глобалізація, яка стала засадниою проблемою XXI століття, представляє найважливішу соціальну трансформацію, що змінила не лише окремі аспекти життя суспільств, але й самі форми існування людей. Це глобальне явище викликає

не лише зміни у характері взаємин між різними його учасниками, але й призводить до різкого посилення важливості цих відносин [632, с. 99]. Вона охопила не лише економічну, політичну, соціальну, правову та інформаційну сфери суспільного життя, але й набула гуманітарних, філософсько-світоглядних, морально-етичних аспектів свого виміру. Безпосередньо впливаючи на свідомість як окремого індивіда, так і суспільства загалом, глобалізація отримала всеосяжний і незворотний характер [620, с. 5].

У підсумковому документі до Резолюції Генеральної Асамблеї S–24/2 від 15 грудня 2000 р. «Подальші ініціативи в інтересах соціального розвитку» наголошується, що глобалізація і триваючий швидкий технічний прогрес відкривають неймовірні в минулому можливості для соціального і економічного розвитку [633, с. 2].

Однією з особливостей глобалізації є посилення взаємозв'язку всіх країн, взаємне проникнення культур, способів життя, поступове «розмивання» або «стирання» існуючих державних кордонів, що може привести до появи якісно нового світового простору, що характеризується загальною сприйнятливістю до будь-яких проявів (позитивним або негативним) життєдіяльності людини [634, с. 134].

Держава, право та національна правова система, перебуваючи під впливом глобалізаційних викликів, неминуче зазнають трансформацій. Глибина та масштаб цих змін зумовлюються цивілізаційною природою суспільства, досягнутим рівнем його правового та інституційного розвитку, динамікою внутрішніх процесів, а також здатністю самої системи адаптуватися й оновлюватися у відповідь на зовнішні й внутрішні стимули [627, с. 1]. Правова глобалізація, як зауважує Р. Бірюков, є одним із ключових вимірів сучасної загальної глобалізації та виражає багатосторонній вплив цього процесу на державно-правову сферу. Вона зумовлює глибоку трансформацію, оновлення й модернізацію правових та державних інститутів, норм та відносин як на рівні національного, так і наднаціонального права [627, с. 8]. З посиленням глобалізаційних процесів право дедалі глибше проникає у різні сфери суспільного життя. Об'єкт і предмет правового регулювання

стають складнішими й багатограннішими, що призводить до залучення до правового поля нових видів соціальних зв'язків та взаємодій. Унаслідок цього з'являється потреба у вдосконаленні й розробленні нових правових механізмів та інструментів, здатних ефективно впорядковувати динамічні й новітні суспільні відносини [627, с. 9]. З огляду на зазначене, Х. Бехруз окреслює та ініціює постановку низки принципових проблемних питань, що визначають глибинний зміст подальших правових досліджень. По-перше, постає питання про спроможність права в умовах масштабних суспільних трансформацій зберігати статус провідного та найефективнішого регулятора соціальних відносин, тобто наскільки воно здатне реалізовувати свою інструментальну функцію в нових історичних та політико-правових реаліях. По-друге, актуалізується проблема збереження самобутності права як універсального еталону справедливості та свободи, що вимагає глибшого осмислення його внутрішньо притаманної, власної цінності. По-третє, потребує ґрунтовного аналізу здатність права адекватно виявляти та репрезентувати волю й потреби не лише суспільства в цілому, а й окремих соціальних груп, класів та індивідів, що формують його соціальну структуру. Таке осмислення дозволяє розкрити соціальну цінність права як механізму узгодження багаторівневих інтересів і гармонізації суспільного розвитку [635, с. 143].

Глобалізація визначає тенденції національної правової культури, перетворює засоби та умови її розвитку, підвищуючи важливість та роль правової культури як у суспільстві, так і в індивідуальному контексті, що становить необхідну частину національної правової системи [627, с. 3].

У контексті глобалізації, національна правова культура виступає особливим комунікативним універсумом, через який передаються цінності та унікальні риси правової спадщини, включаючи такі національні правові аспекти, як державність, правопорядок та правова система [88, с. 189]. Правова культура містить своєрідний «генетичний код» вітчизняних юридичних явищ, що допомагає їхньому збагаченню у процесі глобального культурно-правового обміну. Крім того, завдяки правовій спадщині, вона виступає як захисний бар'єр від зовнішнього культурного

впливу, що може погрожувати руйнуванням основних передумов національної правової ідентичності [636, с. 73]. У цьому контексті актуальності набуває цифровий вимір правової культури, зокрема створення електронних тезаурусів, правових онтологій, інтелектуальних платформ з аналізу юридичних текстів. Такі цифрові інструменти не підміняють традиційну культурну структуру права, а виконують функцію фіксації, моделювання та семантичної інтерпретації накопичених смислів, сприяючи точнішому розумінню трансформацій правової спадщини в глобалізованому світі.

Трансформаційні процеси, які відбуваються у світі, актуалізували питання щодо підвищення культуротворчого потенціалу країни, трансляції правової культури від покоління до покоління завдяки правової спадщини. Трансформація містить у собі те, що передається, і те, як здійснюється це передавання, тобто комунікативно-трансляційно-трансмутаційний спосіб, всередині та поміж поколіннями, взаємодію людей у межах тієї чи іншої культури на підставі відносного, загального розуміння й інтерпретації накопичених у минулому даної культури змістів і значень [93, с. 396].

В умовах глобальних соціальних трансформацій, що охоплюють найрізноманітніші аспекти суспільного життя та проникають в «центральну ціннісну систему суспільства», вкорінені цінності поступово заміщаються новими, які відповідають сучасному духові часу. Вплив соціальних трансформацій на суспільну та індивідуальну свідомість може викликати переосмислення і переоцінку основ ціннісного буття, призводячи до зміни ціннісного статусу традицій та їхньої ролі у трансляції та відтворенні усталених цінностей від покоління до покоління. Значення спадщини може еволюціонувати як у зростанні, так і в зменшенні, створюючи різноманітні варіації її «долі» в житті соціуму [637, с. 195].

Однак при всій важливості правової спадщини було б неправильно ігнорувати ті нові тенденції, які виникають у кожну епоху і є результатом розвитку культури [623, с. 120]. Процеси культуротворення набувають нового значення в умовах формування нового типу суспільства, в якому міжкультурні комунікаційні

процеси є базовими щодо соціоутворення [638, с. 206]. Міжкультурна комунікація розглядається і як спілкування й взаємодія культур різних країн та народів, і міжкультурна комунікація як спілкування і взаємодія субкультур у межах однієї великої культури [639, с. 8]. Як зазначає Б. Слющинський, «міжкультурна комунікація – поняття багатопланове, охоплює дві головні складові – «комунікацію» і «культуру»« [640, с. 5]. Це поняття набуло широкого вжитку в той період, коли в наукових дослідженнях стали активно застосовувати компаративний підхід до вивчення різних культур та їхніх елементів. Слід зауважити, що сама категорія «культура» має історично змінюваний зміст. Спочатку нею позначали процеси освоєння людиною навколишньої природи, виховання та навчання, однак уже з другої половини XVIII століття культура почала осмислюватися як специфічний вимір суспільного життя, що виражає спосіб існування людської діяльності та окреслює відмінність людського буття від життя інших живих істот. Із кінця XIX — у першій половині XX століття дослідження культури активно збагачувалися досягненнями антропології, етнології, структурної лінгвістики, семіотики й теорії інформації. Завдяки цьому культура стала розглядатися як інформаційний аспект суспільного буття — соціально значуща інформація, що виконує функцію регулювання людської діяльності, поведінки та комунікації [640, с. 5].

Якщо у XX столітті центральною філософсько-правовою проблемою було обґрунтування зв’язку між нормою закону, встановленою державою, та духовним, зокрема моральним світом людини, то у XXI столітті на перший план виходить проблема правової комунікації. Йдеться про забезпечення ефективного співіснування в правовій сфері різних суб’єктів, досягнення спільного праворозуміння та формування узгодженої, синергійної правотворчості, у межах якої може реалізовуватися не лише особиста свобода індивіда, а й його відповідальність за долю інших [641, с. 405].

Цілком зрозуміло, що в останні роки дедалі активніше використовується термін «правова акультурація» в контексті глобалізаційних процесів. Це поняття визначає тривалий процес взаємодії культурно-правових систем різних соціумів,

який використовує різноманітні методи та способи впливу залежно від історичних умов. Зміна первинних структур контактуючих соціумів постає необхідним результатом цього процесу [642, с. 129].

Взаємопроникнення правових культур віддавна визначалося як засадничий фактор у розвитку державних і правових інститутів. У сучасності малоймовірно знайти абсолютно чисту національну правову культуру. Всі вони є наслідком симбіозу місцевого та зовнішнього впливу, інтернаціональних впливів або тих, що отримали міжнародне визнання [643, с. 55].

Проблема правової акультурації та пов'язаної з цим динаміки правової культури для сучасної України постала, передусім, після проголошення незалежності з початком реформування попередньої державної і правової системи, яка містила певну кількість нелегітимних елементів.

Осмислення проблеми подібної трансформації поставило низку питань, серед яких і питання можливості, при збереженні самобутності національної системи, запозичення традиційних для інших культур політико-правових інститутів і, якщо так, то які саме інститути є прийнятними для умов нашої країни та сучасного етапу її розвитку [644, с. 146].

Правова акультурація стала систематичним та типовим явищем, характерним для сучасного етапу та концепції відкритої правової культури. Такий взаємний вплив проявляється, передусім, в запозиченні правових категорій, принципів, інститутів [645, с. 113].

С. Станік, розкриваючи розгляд правової культури в динамічному стані або, точніше, динаміку правової культури, яка дозволяє визначити рушійні сили правової культури, розкриває її історичний і сучасний аспект змін, зазначає, що на цьому шляху забезпечується визнання різноманітності існуючих правових культур і виокремлюється важлива проблема взаємовпливу правових культур. Ця проблема позначена нею як правова акультурація, як взаємовплив правових культур, при якому відбуваються зміни їх культурних складових (законодавства, судової практики, юридичної науки, юридичної освіти та ін.) [16, с. 6]. С. Станік наголошує, що навіть у разі втрати окремих елементів національної правової культури

внаслідок процесів акультурації це не веде до зникнення відмінностей між правовими культурами, принаймні у найближчій перспективі. Сучасна правова реальність не може існувати в умовах повної ізоляції правових систем; навпаки, дедалі активніше розгортаються процеси правової акультурації. Вона відбувається через механізми законодавчої та судової практики, у тому числі шляхом укладання міжнародних договорів, а також на рівні юридичної науки та освіти. У зв'язку з цим можна виокремити три основні форми правової акультурації — владну, договірну та доктринальну. Її наслідки виявляються або у закріпленні та розвитку певних правових інститутів (позитивна акультурація), або, навпаки, у їхньому занепаді та відмові від застосування (негативна акультурація) [16, с. 5].

Ю. Оборотов підкреслює, що правову акультурацію слід розуміти як процес засвоєння та практичного використання цінностей, норм, інститутів, процедур, рішень, а також форм і способів правової діяльності, притаманних іншим правовим культурам, системам і сім'ям. Сучасний світ, за його спостереженням, не може існувати в умовах ізольованості правових культур, тому відбувається своєрідна циркуляція різноманітних ідей, світоглядних підходів і ціннісних орієнтацій у суспільній свідомості, що поширюються передусім через систему освіти та виховання [124, с. 152].

Процес правової акультурації визначається як унікальний процес засвоєння різноманітності правової культури в контексті тісного взаємозв'язку та взаємообумовленості з іншими видами культур. Саме цей процес слід вважати універсальним, зумовленим глобалізаційними процесами взаємозв'язком між правовими культурами національних правових систем, який виражається у взаємному збагаченні, взаємообміні ціннісними структурними елементами правової культури. Акультурацією глобального характеру є рецепція, при використанні якої національна правова система може зазнавати істотних змін, впливаючи до того ж на найважливіші аспекти правової культури, зумовлюючи глибинну трансформацію [646, с. 60]. Але, як справедливо зауважує І. Яковюк, спроби осмислювати навколишню правову дійсність виключно крізь призму традицій і цінностей чужої правової культури, без співвіднесення отриманих

висновків із власною правовою спадщиною, зазвичай зводяться до простого відтворення запозичених поглядів та стереотипів. Такий підхід позбавлений творчого потенціалу й не здатний сприяти збагаченню національної правової культури [620, с. 10]. На думку автора, більш конструктивним підходом є встановлення рівноправного діалогу між різними правовими культурами. Такий обмін, з одного боку, сприяє подоланню їхньої замкненості та однобічності в поглядах і методології, а з іншого — не призводить до їхнього злиття, оскільки кожна правова культура зберігає власну цілісність, внутрішню єдність та унікальну самобутність [620, с. 10].

Усвідомлення та застосування елементів чужоземної чи світової політико-правової культури є не тільки необхідним, але й часто виявляється плідним. Однак справжній виклик становить вибір того, що і за якою метою слід запозичувати. Наслідки цього процесу залежать від контексту та обставин, в яких відбувається адаптація [647 с. 70-71]. Кожна спроба передачі установ, принципів чи інститутів з одного середовища в інше подібна до трансплантації, і вона успішна лише тоді, коли враховані всі необхідні аспекти та цілі такого процесу. Впроваджений елемент повинен інтегруватися, але це, на жаль, не завжди вдається у суспільно-політичному контексті. Відторгнення може призвести до фатальних наслідків, і в суспільному житті пересаджений правовий інститут може виявитися зовсім не таким, як очікувалося, і призводити до виникнення дивних та, іноді, неприємних гібридів, які не відповідають своєму первинному призначенню, ідеалам та стандартам. Таким чином, бездумне слідування за зарубіжними державними та правовими інститутами, яке супроводжується приниженням ролі та значення досягнень національної науки і практики, є неприпустимою крайністю. Тому впровадження елементів інших правових систем повинно бути обдуманим і порівняльним, особливо, коли йдеться про запозичення правових інститутів і практик, які функціонують в країнах із відмінними правовими системами [648, с. 393].

О. Проць також вважає, що зовнішні привнесення в національну правову культуру будь-яких елементів, що не узгоджуються з національним правовим

менталітетом, можуть спричинити негативні наслідки: внутрішні суперечності, загрозу для системності правової культури, її дисфункції тощо. Тому, на її думку, в умовах впливу глобалізації на національну правову культуру для її захисту від проникнення деструктивних елементів необхідно виокремити чинники, що дають змогу зберегти її самобутність. Таким чинником є ціннісні елементи, що втілюються у правовій свідомості, а точніше – у правовому менталітеті, який становить її глибинну основу. Правовий менталітет сам виступає трансформуючим чинником і правової культури, і правової системи, зрештою, і суспільного життя загалом, бо його імпульси йдуть із глибини історії та сягають майбутнього. Одним зі шляхів розвитку національної правової культури і підвищення її «стійкості» є реконструкція позитивних рис правового менталітету [573, с. 234].

Процес зближення національних культур спрямований на переборювання їх замкненості й консолідацію соціумів навколо загальнолюдських цінностей. Це можливо лише при створенні моделі соціокультурної взаємодії, що ґрунтується на спільності цілепокладання співучасників процесу, їх рівноправності у формуванні цілі, її досягненні й втіленні в результат діяльності. У такому ракурсі головними принципами культурної політики є усвідомлення єдності й різноманіття світу, полівекторного характеру розвитку світової культури; визнання своєрідності й самоцінності кожної з національних культур; толерантне ставлення до культури іншого [631, с. 113].

Процес взаємодії правових культур постає складним комплексом, пов’язаним із формуванням нових взаємозв’язків між вже існуючими та новими елементами правової спадщини, а тому він має здійснюватися з урахуванням не лише базових підвалин відносин у суспільстві, а і таких характеристик, як інформаційно-культурні, ментальні та географічні особливості, умови виникнення та розвитку правових засобів та явищ, які необхідно засвоїти [649, с. 65]. Як справедливо зазначає Я. Ленгер, неконтрольовані масштаби запозичення іноземних політико-правових форм, що суперечать вітчизняному соціальному контексту правової спадщини та правового життя є одним з джерел кризи правової системи [650, с. 191]. Саме тому, вважає О. Тарабукін, будь-який зовнішній вплив має бути

всебічно досліджений та імплементований у потрібному напрямку з урахуванням особливостей як правового, так і суспільного характеру [645, с. 113].

З метою мінімізації негативних наслідків глобалізації й збереження правової спадщини та самобутності національних правових систем, уникнення і вирішення суперечностей і м'якого входження норм міжнародного і регіонального права у національне право, на думку Р. Бірюкова, значний інтерес передбачає використання процесу правової інфільтрації. Таким чином, забезпечується максимальне урахування правової спадщини, формування правової культури і функціонування національної правової системи. Завдяки правовій інфільтрації запозичуються саме ті положення, які не є чужорідними для відповідної правової спадщини. Ефективне використання механізму правової інфільтрації сприятиме безболісній та більш ефективній трансплантації правових положень, які містяться в міжнародних нормативно-правових актах або в законодавствах зарубіжних країн в національну правову систему [627, с. 18].

Цифрові технології, зокрема штучний інтелект, правові бази даних, електронні реєстри та автоматизовані системи правового аналізу, є логічним продовженням правової інфільтрації в умовах глобалізації. Вони стають невід'ємною частиною процесу формування та інтерпретації правової спадщини. Технології дозволяють інтегрувати національні правові системи в міжнародний правовий простір, водночас зберігаючи та транслюючи специфіку національної правової культури через новітні механізми збереження та осмислення спадщини. Цифрові платформи і системи розширюють можливості для адаптації традиційних правових інститутів до викликів сучасного світу, підвищуючи ефективність правової комунікації і забезпечуючи неперервність правового процесу.

4.4. Професійна правова культура і розвиток правової спадщини України: стан і перспективи.

Будь-яка культура – це, передусім, цивілізований образ життєдіяльності, система інтелектуальних, духовних, психологічних і поведінкових цінностей індивіда, соціальних груп і суспільства загалом.

Унікальна риса правової культури, в якості окремої сфери загальної культури, полягає в особливому способі функціонування держави та всіх державних службовців, а також усіх суб'єктів права [651, с. 25]. Іншими словами, це та частина суспільної культури, яка спрямована на правову систему та визначає рушійні сили правового процесу. Без належної правової спадщини та культури, правова система втрачає свою ефективність. Знання та глибоке розуміння ролі держави та права в суспільстві, готовність враховувати ці принципи, а також повага до наростаючих правових цінностей, утілені в самій правовій культурі [652, с. 303]. Якщо вона є справжньою культурою, то вона втілює в собі всі передові цінності, що мають суспільно-політичне обґрунтування в політико-правовій сфері. Така культура сприяє удосконаленню організації та діяльності держави, підвищенню якості та ефективності чинного правового статусу, зміцненню дисципліни, правопорядку і законності, а також підвищенню захисту прав, свобод і юридично захищених інтересів кожної особистості [653, с. 145]. Під таким підходом до правової культури суспільства звичайно розуміється якісний стан його правового життя, виражений у досягнутому рівні вдосконаленості правових актів, правозастосовчої діяльності, правосвідомості і правового розвитку особистості. Крім того, враховується ступінь свободи поведінки та взаємної відповідальності держави і особистості [654, с. 8].

Правова культура відіграє важливу роль у створенні правового суспільства та правової держави, виступаючи засадничим фактором цього процесу. Особливий внесок у формування права, правозастосовчої діяльності та забезпечення правопорядку робить професійна правова культура соціальних страт, які впливають на ці процеси через свою професійну діяльність. Це стосується професійної правової культури, основні характеристики якої взаємодіють з правовою культурою суспільства загалом [654, с. 9]. Отже, рівень поваги до права та держави, а також ступінь розвинутості правової свідомості та культури серед населення значною мірою залежать від кваліфікації та професіоналізму фахівців у галузі права [655, с. 74]. Це особливі соціальні суб'єкти, діяльність яких має безпосередньою метою створення, застосування або забезпечення юридичних норм, а також наукове пізнання правової системи суспільства. Ядро юридичної

професії можна охарактеризувати як вид діяльності, пов’язаний з правовим регулюванням суспільних відносин, забезпеченням дотримання правових норм членами суспільства. Це вимагає володіння відповідними знаннями і навичками, які отримуються шляхом юридичної освіти і/або практичного досвіду. Юристи несуть відповідальність за ефективне виконання своїх обов’язків в системі суспільного розподілу праці [652, с. 303]. Цим особам властивий більш високий ступінь знання і розуміння правових явищ, ніж пересічним громадянам, а також особлива професійна поведінка. До складу юридичної еліти входять представники різних соціальних верств. Водночас їхні приватні інтереси, матеріальна забезпеченість, звички та традиції не мають впливати на розуміння сутності права, організацію правової діяльності, суспільної моралі та принципів справедливості. Перед приписами права у його формальному розумінні всі є рівними, включно з тими, хто уповноважений його застосовувати [656, с. 18].

При дослідженні професійної правової культури, яка, за домінантною думкою у науковій літературі, властива тільки юристам (правникам, правознавцям), використовуються терміни «правова культура юристів», «правова культура правників», «професійна культура юристів», «професійна правова культура», «компетентна правова культура юристів», а також «професійно-юридична культура» які, за переконанням дослідника цієї студії, постають рівнозначними.

Дослідження професійної культури юристів стикається з певними труднощами, зумовленими відсутністю єдності у розумінні поняття «правова культура» в сучасній юридичній науці, що призводить до множинності підходів, визначень і тлумачень. Така концептуальна розпорошеність ускладнює теоретичне осмислення явища та практичне застосування напрацьованих висновків. Водночас актуальність і важливість цієї проблематики підкреслюють численні дослідження, здійснені як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями, які наголошують на потребі поглибленого аналізу й систематизації наявних концепцій. Враховуючи зазначене, теоретичне дослідження багатовимірних аспектів професійної культури юриста не викликає сумнівів, оскільки отримані результати здатні стати важливим

підґрунтям для забезпечення ефективної реалізації професійних стандартів правничої діяльності в умовах сучасних викликів [657, с. 53]. Часто в юридичній літературі поняття правової культури суспільства об'єднують такі елементи, як право, правосвідомість, правові відносини, законність, правопорядок та правову поведінку [658, с. 14]. Правову культуру розглядають і як діяльність з виробництва, розподілу, споживання цінностей правового характеру [618, с. 22]. Поняття правової культури часто розглядається з точки зору рівня розвитку його складових елементів. В аналізі виокремлюються рівні правосвідомості, законності, досконалості законодавства та юридичної практики. Показники рівня правової культури також включають розвиненість правових поглядів, широту та гарантії прав, ефективність правоохоронної діяльності, якість юридичної освіти та виховання. Інша тенденція визначає правову культуру як ідейно-правовий стан суспільства, використовуючи категорії, такі як «правове життя», «правова організація», «правовий прогрес» і інші подібні правові явища [652, с. 304].

Так, під поняттям професійної правової культури розуміється сукупність унікальних правових знань і вмінь, необхідних для успішного застосування їх на практиці та забезпечення високого стандарту законності. Це включає глибоке розуміння закономірностей правового життя суспільства, а також високий рівень експертності у галузі права. Особливий акцент робиться на навичках та вміннях ефективної юридичної діяльності, а також на орієнтації на ідеали прогресивного розвитку і цінності людської культури [74, с. 125]. Також, як сукупність всіх позитивних аспектів правової діяльності в реальному її функціонуванні, яка відзначається втіленням досягнень правової науки, юридичної техніки та практики [659, с. 6]; культура, котра притаманна особам, які займаються правовою діяльністю, котрі знають, розуміють та усвідомлюють свої права та обов'язки, мають професійне ставлення до практики права та його регулювання [660, с. 23]; сукупність або система правових знань, умінь, навичок, емоцій, почуттів, вольових компонентів, що проявляються у правомірній діяльності та поведінці правника [661, с. 9].

Деякі науковці визначають правову професійну культуру як «зараз діючу» сукупність правотворчих і, в більш вузькому розумінні, законотворчих процесів. Це виявляється у нормативних актах, судових прецедентах й інших джерелах права, системі юридичних норм, інститутів і галузей права. Такий підхід охоплює процеси реалізації юридичних норм і використання норм права, а також систему забезпечення належної реалізації права через різні форми юридичної відповідальності і динаміку правопорядку. Нарешті, це становить конкретний стан професійної та наукової правосвідомості [652, с. 304].

Професійна правова культура визначається загальними характеристиками правової культури загалом. Правова культура функціонує, взаємодіючи з іншими сферами культури, такими як політична, моральна (етична), естетична, релігійна й інші. При цьому специфічний зміст правової культури обов'язково виражає риси, притаманні як загальній культурі даного суспільства, так і окремим її галузям [662, с. 33]. Забезпечення максимальної взаємної відповідності між всіма елементами правової культури визначає основний шлях зміцнення законності та правопорядку в суспільстві. Особливо важливою є взаємодія та взаємне обслуговування елементів професійної правової культури, моральної культури та інших сфер культури загалом [663, с. 46].

Професійна правова культура становить прогресивно-ціннісний зріз професійної юридичної діяльності. У правовій культурі, аналогічно змісту правової системи суспільства, виокремлюються кілька послідовно взаємопов'язаних блоків. Це правова культура процесу формування права, в якому можуть бути визначені більш приватні компоненти правової культури правотворчості або правової культури законотворчості. Це правова культура системи нормативних актів, що включає правову культуру правової термінології, правову культуру систематизації нормативних актів та ін. Це правова культура здійснення права, в якій виділяється компонент правової культури правозастосовчої діяльності. Це, нарешті, правова культура забезпечення права, що містить правову культуру правоохоронної діяльності, правову культуру профілактичної роботи та ін. Вона поділяється в кожному блоці на матеріальну і духовну правову культуру [664, с. 598]. Професійна

правова культура є унікальним видом правової культури суспільства, який відіграє визначальну роль у функціонуванні та розвитку основних складових правової системи суспільства. Зокрема, вона впливає на стан масової правової культури, визначаючи рівень її розвитку і впровадження. Істотне значення професійної правової культури дозволяє зробити висновок щодо загального рівня правової культури суспільства [665, с. 156].

Забезпечення соціально адекватної та законослухняної поведінки особистості в умовах демократичної держави можливе тільки за умови взаємодії моральної та правової свідомості. Моральна свідомість, що є складовою моральної культури, виступає внутрішнім механізмом, який визначає правову позицію особистості і вибір між правомірним та протиправним способом поведінки. Таким чином, засадничими елементами професійно-юридичної культури є професійно-правова та професійно-моральна сфери, які взаємодіють для формування цілісної культурної парадигми [666, с. 100].

Професійна культура формується впродовж значного періоду в середовищі індивідів, які приймають специфічні принципи соціальної свідомості та підкоряються конкретним нормам поведінки. Вони використовують встановлені правила і технології своєї професії, що зафіксовані в навчальних матеріалах і навичках професійної підготовки. Професійна культура включає елементи соціальної етики, цілей та соціальної відповідальності за наслідки діяльності, професійні традиції, статусні ролі, професійну мову та інші аспекти. У науковому дискурсі професіоналізм діяльності розуміють як професійну придатність — поєднання психічних та психофізіологічних характеристик, достатніх для досягнення високих результатів у певній сфері; як майстерність — здатність забезпечувати належну якість виконуваної роботи; а також як творчість — діяльність, спрямовану на створення нових матеріальних та духовних цінностей [667, с. 111].

Всі ці елементи, безперечно, характерні й для професійної правової культури, яка тісно пов’язана з правовою спадщиною.

Професійно-правова культура передбачає, передусім, існування правових цінностей, які визнаються як необхідні, корисні або приємні для людей певного суспільства, соціальної групи та окремої особистості. Ці цінності становлять предмети, явища та їх характеристики, спрямовані на задоволення потреб та інтересів, а також ідеї та стимули, що виступають як норми, цілі або ідеали [668, с. 259].

Велике значення у суспільстві приділяється правовим цінностям, до яких належить передусім саме право, що виступає як засадничий механізм регулювання суспільних відносин. Правові цінності включають не лише систему юридичних знань, поглядів, правові установки і ціннісні орієнтації, але й охоплюють правовий досвід та культуру. Оволодіння юристами правовими цінностями дозволяє їм приймати обдумані рішення, враховуючи свої права і обов'язки в контексті законних інтересів суспільства, держави та інших громадян. Водночас професійні юристи активно беруть участь у формуванні правових цінностей через правотворчу діяльність, висуваючи правові ідеї, розробляючи законодавчі ініціативи, обговорюючи їх та надаючи пояснення [668, с. 259].

У сфері правових цінностей скупчено непередану правову спадщину та досвід попередніх поколінь юристів, що відкриває перед людством можливості вибору оптимальних шляхів для подальшого розвитку правового поля. Фундаментальні принципи теоретичної та практичної діяльності юристів, перетворені у соціально-правовий досвід, невід'ємно ввійшли в правову спадщину нашого народу, ставши засадничими компонентами правової культури та важливим фактором історичного розвитку національно-правової системи України. Разом із розгортанням історії українського права відбувалася еволюція української правової культури, що вплиталася в історію професійної діяльності юристів. В умовах впливу різних правових культур на Україну, цей процес став плідним грунтом для національного будівництва державно-правової системи, збагачуючи її різноманітними прикладами та підходами. Ось чому юристи виступають в ролі носіїв і хранителів правової спадщини.

Правова культура охоплює всі правові цінності, що утворюють продуктивно-позитивний пласт в правовому житті окремих людей, соціальних груп і суспільства загалом, де під цінностями розуміються тільки позитивні, прогресивні явища і процеси. Поняття цінності висловлює, таким чином, істотну сторону правової культури. Тому в правову культуру не можуть бути включені правопорушення та інші негативні юридичні явища, процеси і стани, які виступають в якості регресивних чинників, що перешкоджають нормальному розвитку особистості і суспільства.

Сутність правових цінностей виявляється в тому, що їх розуміння і освоєння найбільш ефективно здійснюється в контексті конкретної державності, національного правопорядку та врахування особливостей конкретного історичного періоду і менталітету народу [71, с. 18]. Суспільство на кожному етапі свого розвитку формує специфічну ідеологію, тобто систему панівних ідеалів та цінностей. Водночас, як наголошує В. Брездень, можна говорити про нероздільну тріаду «юрист-суспільство-культура». Жоден із цих елементів не може існувати окремо. Не може існувати юрист як представник професійно-стратифікаційного начала без культури і суспільства, які взаємодіють між собою. За відсутності культури і суспільства не може йтися про феномен юриста [669, с. 8].

Важливо висвітлити глибокий взаємозв’язок між правовою культурою та правовими цінностями і правовою свідомістю. Особливу увагу слід звернути на підняття рівня професійної свідомості юристів, яка впливає на всі етапи правового регулювання. Професійна правова свідомість ґрунтується на системному знанні права, глибокому розумінні його принципів, цілей і завдань. Крім цього, вона передбачає свідоме й відповідальне ставлення до права та практики його застосування відповідно до вимог законності. Значний вплив на ефективність механізму правового регулювання і будівництво демократичної правової держави залежить від рівня правової свідомості юристів [670, с. 26].

Правосвідомість виступає єдністю глибоких знань, твердих переконань і свідомої діяльності в межах законності. Правосвідомість є відображає внутрішній професійний світогляд правника. Правник усвідомлює необхідність права, його

регулятивну роль у суспільстві, безумовне верховенство права та справедливісті у розв'язанні конфліктів на засадах рівності всіх перед законом [671, с. 32].

Теорія правосвідомості в юридичній літературі створює передумови для розуміння і визначення професійної правосвідомості. Як вказує О. Цуркан, правосвідомість виступає системою уявлень, ідей, поглядів, переконань, концепцій, теорій, почуттів, емоцій, настроїв, психологічних переживань тощо, які складаються з приводу правової дійсності, в ході її відображення, осмислення, пізнання, відчуття і перетворення. Правосвідомість постає сукупністю раціональних і психологічних компонентів, які не тільки відображають усвідомлення правової дійсності, а й впливають на неї, формуючи готовність особистості до правової поведінки [672, с. 8]. Пронизуючи основні сфери життєдіяльності правника, правосвідомість відображає й особливості та специфіку його професійних інтересів. О. Цуркан, аналізуючи правосвідомість таких представників юридичної професії, як працівники поліції, відзначає, що їх правосвідомість – це інтегральний феномен, що відображає духовні результати процесу правової соціалізації, стан законності та правопорядку в суспільстві, нормативні вимоги формально-юридичного та неправового характеру, потреби у зміні окремих елементів або всієї системи сформованого права, виконуючи роль найважливішого критерію у правотворчості та правозастосуванні [672, с. 9].

Правосвідомості правника притаманний динамічний розвиток, оскільки вона може полегшувати або ускладнювати процес виконання службових обов'язків. Кожному юристу притаманне індивідуально-правове поле, тому їх вчинки та дії зумовлені власними правовими поглядами, що залежать від сукупності сформованих знань, психічного стану, внутрішніх та зовнішніх обставин тощо. З цього на думку В. Брездень, випливає твердження, про те, що один і той представник юридичної спільноти може мати різні ступені правосвідомості у певних конкретних життєвих ситуаціях. Тобто при виконанні службових обов'язків юристом цей різновид свідомості або посилюється, або знижується [669, с. 11, 12].

Як виявлення досягнень людства у галузі права, правова спадщина через призму правової культури включає передачу правових цінностей наступним

поколінням, різним громадам та окремим особам. Нерозривно пов'язана із цим процесом юридична освіта, яка, разом із правовим вихованням, визначається як ключовий чинник цієї передачі [88, с. 48]. Як вважає Б. Чупринський, роль правових знань у формуванні професійної культури майбутнього юриста полягає в тому, що вони стають основою для формування правових поглядів, уявлень і переконань, визначають світогляд та орієнтири поведінки. Завдяки правовим знанням юрист здатний виробити правильне правове мислення й установки, що узгоджуються із законом і допомагають обирати належний варіант поведінки [673, с. 113]. При цьому важливо не лише знати окремі юридичні норми, а й мати широку правничу ерудицію, розуміти загальні тенденції та закономірності розвитку законодавства й правотворчої практики суспільства. Саме такий рівень підготовки формує не лише відповідальне, а й шанобливе ставлення до правових цінностей у житті людини. Найвищим етапом розвитку правових поглядів є перехід від простого володіння знаннями до наукового осмислення права як цілісного явища, нерозривно пов'язаного з суспільним буттям [674, с. 91].

Окрім вищої професійної юридичної освіти, яка є фундаментальною частиною формування високого рівня професійної правової культури, важливу роль в цьому процесі відіграє взаємодія та взаємопроникнення з теоретичною (науковою) правовою культурою [675, с. 142]. Завдяки досягненням юридичної науки, професійна юридична спільнота вдало вирішила суперечності в соціальному та історичному положенні різних народів. Зусилля юристів сприяли інституціоналізації процесу вирішення конфліктів у впливових юридичних текстах, що породило нормативну маніфестацію правової реальності. Цей процес визначає контури нормативної реалізації предметної правової дійсності за допомогою правових інститутів [96, с. 152].

На актуальності для України проблеми формування юридичної еліти та визнання за нею провідної ролі у визначенні правового розвитку всієї соціальної спільноти наголошує Ю. Оборотов. Учений підкреслює, що для вирішення цього завдання ключового значення набуває формування правового мислення, здатного відповідати сучасним викликам. На цьому шляху важливим є визначення

пріоритетів підготовки правників, які поєднуватимуть фундаментальні філософсько-правові й загальнотеоретичні знання із вузькопрофесійними знаннями у сфері права та держави [676, с. 5].

Формування професійної правової культури юриста під час юридичної освіти та правового виховання особистості становить складний процес, який включає два важливі аспекти: накопичення правових знань та трансформацію цієї інформації в особисті переконання [677, с. 175, 176]. Успішність професійного навчання залежить від розвиненого мислення студентів, що, в свою чергу, досягається формуванням понятійного апарату через вивчення теоретико-методологічних аспектів юридичних дисциплін. Процес юридичної освіти сприяє створенню образу понятійного юридичного мислення, його стилю та деонтологічних установок, розвитку інтуїції справедливості та законності у прийнятті рішень [96, с. 153].

Як слушно зауважує В. Кахнич, юридична освіта й наука в Україні мають глибокі історичні витоки та власну традицію розвитку. Університетська юридична наука відіграла вагому роль у формуванні професійної спільноти правників та утвердженні їхньої інтелектуальної самостійності. Водночас її концептуальні здобутки тісно пов’язані з європейською правовою традицією та з формуванням уявлення про право як цілісну, внутрішньо розвинену систему. Продовжуючи власні роздуми, дослідник зазнчає, що «сучасна юридична спільнота не зможе утвердити свою інтелектуальну самостійність, ідентифікувати себе в культурі без дослідження власної внутрішньої історії, яка у професійній свідомості не має бути заглиблена в політичні, економічні та інші процеси «зовнішньої історії» [678, с. 1].

В Україні юридичні освіта та наука пройшли нелегкий тернистий шлях становлення, формувалися під впливом різноманітних наукових шкіл, як Сходу так і Заходу, що вплинуло на їх стан.

Із середньовічних часів вища класична освіта в європейських країнах була зосереджена в стінах університетів. Тому розвиток вищої освіти в Україні, в тому числі й юридичної, почався зі становленням університетської освіти загалом і був тісно пов’язаний з тими загальнокультурними процесами, які переживало українське суспільство в цей період. За відсутності суверенної державності в

Україні правова освіта в університетах розвивалася загалом у тих же організаційних формах і на тих же правових засадах, що й в університетах країн, до складу яких входили українські землі

Університетська освіта зародилася в Україні в XVIII столітті з утворенням Острозької академії в 1576 році, Києво-Могилянської академії в 1632 році та Львівського університету в 1661 році. Традиційно класична університетська освіта базувалася на природничо-наукових і соціально-гуманітарних спеціальностях. Серед зазначених вищих навчальних закладів лише останній у XVII ст. створив курс права та в подальшому юридичний факультет [679, с. 14].

Специфіка етапу зародження освіти на українських землях визначалася кількома взаємопов'язаними чинниками. Насамперед — тяглістю до давньоруської культурної традиції та одночасним зіткненням західно- і східноєвропейських культурно-ідеологічних і філософських впливів. Розвиток культури українського народу відбувався у межах багатонаціонального й багаторелігійного державного утворення, в умовах ще незавершеної національно-духовної диференціації українців, білорусів і поляків, що зумовлювало багатомовність писемної культури та складність визначення національно-культурної належності її творців. Характерною була активна взаємодія й взаємовплив української, білоруської, литовської та польської культур, а також проникнення ідей ренесансного гуманізму та Реформації. При цьому ренесансні ідеї на українських землях утверджувалися пізніше, ніж у Західній та Центральній Європі, і розвивалися в особливому соціокультурному контексті: під впливом феодально-католицької експансії, у добу контрреформаційного наступу та паралельного розквіту барокової культури, яка значною мірою визначала духовно-естетичні орієнтири епохи [680, с. 8-12].

Дослідивши становлення і розвиток правової освіти та науки на юридичному факультеті Львівського університету, В. Кахнич відмічає, що процес інституціоналізації та організації юридичної освіти і науки у Львівському університеті зумовлений історико-правовим процесом на західноукраїнських землях у складі Речі Посполитої, Австрійської та Австро-Угорської монархії, міжвоєнної Польщі (II Речі Посполитої). Дослідник окреслює ключові риси

наступності як невід'ємного елементу розвитку юридичної освіти та науки у Львівському університеті, простежує етапи й особливості становлення континентальної юридичної догматики (догматичної школи юриспруденції) та раціоналістичної школи природного права, від яких згодом постали історична та соціологічна школи права. Представники університетської наукової спільноти, сформувавши школу історії держави і права Польщі, України та інших слов'янських країн, спиралися на критичне вивчення джерел та обґрунтували походження законодавства Польщі, Київської Русі й інших слов'янських держав із давньоруських (давньоукраїнських) правових звичаїв — звичаєвого права поляків, українців та інших слов'ян. Важливим напрямом наукових досліджень викладачів юридичного факультету Львівського університету від часу його заснування було римське право, яке формувало специфічний тип правової свідомості. Історичним результатом розвитку юридичної освіти та науки у Львівському університеті у XVII–середині XX ст. є створення юридичної школи, здатної відповідати вимогам і викликам часу, навчати і виховувати, формувати професійне юридичне середовище, необхідне для становлення правової держави та права [678, с. 10].

Вивчення римського права та активна участь у формуванні діючих правових звичаїв в епоху його існування супроводжувалися віднесенням юридичних норм до загальних світоглядних принципів. У юристів того часу складалося уявлення про універсальне, абсолютне значення цих загальних принципів. Основою професійної культури юриста була ідея природного права, що розглядається як істинне, вічне, розумне, з імунітетом до політичної кон'юнктури. Кожна норма позитивного права вважалася виправданою лише в тому випадку, якщо вона логічно випливає з принципів природного права [681, с. 45].

Праксіологічний зміст освітньої діяльності перших юридичних факультетів виявився у вирішенні різноманітних ситуацій життя та обґрунтуванні права і різних юридичних рішень з філософського та філологічного погляду. Це визначило статус справедливості в ієрархії цінностей правової культури, зокрема професійної культури юристів [682, с. 109].

Від початку XIX століття імперська політика у сфері вищої освіти, яка поширювалася й на українські землі, поступово змістила акценти університетської діяльності на користь освітньої функції. Це призвело до поступового відходу від класичної університетської ідеї єдності науки та навчання. На відміну від німецької, англійської та американської моделей, де наукові дослідження залишалися органічною частиною академічного життя, у вітчизняних реаліях вони дедалі більше зосереджувалися поза університетами — передусім у системі Академії наук та галузевих наукових інституціях [683, с. 27].

З ініціативою і розвитком юридичних факультетів за західноєвропейським зразком відбувалося формування позитивістського уявлення про право. Проте адаптація європейських моделей юридичної освіти до національного контексту в імперському періоді мала свої відмінності: вітчизняні правозахисники мали власну юридичну доктрину, розробляли і розвивали концепції права, що органічно взаємодіяли з релігійно-моральними ідеалами. Вони звертали увагу на істотні аспекти права, його суть і цінності, прагнучи розуміти «душу» процесу, а не тільки його механіку. Ліберально-демократична доктрина та її принципи в підготовці кадрів широко реалізувалися в різноманітних навчальних курсах, новаторських підручниках і видатних науково-педагогічних кадрах. Підручники того періоду з енциклопедії права, курси з цивільного та кримінального права, філософії права, логіки, курси з судоустрою не втратили своєї актуальності і нині [684, с. 83].

Одним із найскладніших для юридичної науки та освіти в Україні був період з кінця 20-х років минулого століття і до початку Великої Вітчизняної війни. Це було зумовлено тим, що фактично юридична наука і освіта опинилась під тиском домінуючої централізованої командно-адміністративної моделі партійно-державного управління. У республіці не функціонував жоден юридичний навчальний заклад. За відсутності вищих юридичних закладів підготовка правників здійснювалася лише на рівні середньої освіти, проте й цей процес перебував у критичному стані [679, с. 14-15].

Методологічна проблематика із кінця 1920-х рр. була витиснута зі сфери наукового дослідження. Пануюча доктрина у філософії науки виходила із суто

нормативного бачення методології, що задається конкретній науці ззовні, у вигляді готових процедур дослідження, що випливають з праць К. Маркса, Ф. Энгельса, В. Леніна. Але право тлумачення цих текстів було надано лише окремим науковцям. Фактично за своїм змістом це був прояв ідеологічного панування правлячої партії в сфері соціальних та гуманітарних наук [685, с. 219].

В післявоєнний період в Україні склалися чотири центри юридичної освіти – у Києві, Харкові, Львові та Одесі. Поступово мережа юридичних навчальних закладів розповсюджувалася й в інших містах [679, с. 20].

Згідно із радянською теорією, держава і право були нерозривно пов'язані між собою та виконували господарсько-організаторську й правоохоронну функції, а юристи, де б вони не працювали (у народному господарстві, органах влади, суддівському корпусі чи правоохоронних органах), були покликані державою забезпечувати режим так званої «соціалістичної законності» – точно та неухильно втілювати в життя положення законів через офіційний (державний) механізм правозастосування [686, с. 19]. Десятиліттями юридична наука перебувала під тиском ортодоксальної марксистсько-ленінської ідеології, яка зумовила етатистське (державницьке), а іноді й відверто авторитарне й навіть тоталітарне трактування права. Тривалий час вітчизняна юриспруденція спиралася на легістський тип праворозуміння, іноді на крайню спотворену форму легізму, наслідком якої ставала свавільна, насильницька юридична практика [687, с. 3].

Поряд з тим, радянський період розвитку юридичної науки здебільшого позитивно вплинув на розвиток цієї сфери знань, створивши розгалужену систему вищих навчальних закладів, які спеціалізовано охоплювали соціально зумовлені напрями підготовки фахівців.

Вища юридична освіта виробила новий підхід до передачі знань між викладачем і студентом, який вважався одним із найоптимальніших та інноваційних. Його основою став принцип нерозривної єдності науки та освітнього процесу — завдання, реалізація якого досі залишається складною для більшості зарубіжних юридичних шкіл [679, с. 15]. Система юридичної освіти, сформована впродовж XX століття, для свого часу була інноваційною та потужною, адекватно

відповідаючи суспільним викликам. В Україні функціонували й продовжують діяти впливові освітні центри юридичного спрямування, здобутки та наукові школи яких набули визнання не лише всередині країни, а й за її межами [679, с. 19].

Стосовно цього, яскравим є твердження В. Тація: «Здобуття у 1991 році Україною незалежності стало підґрунтям для формування фундаментальних засад суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової державності в Україні. Історичний вибір України поставив перед вітчизняними ученими-правознавцями надзвичайно складні завдання щодо розроблення та наукового обґрунтування власної стратегії державного будівництва, реформування системи національного законодавства та практики його застосування, які були б зорієнтовані на європейські політико-правові стандарти, передусім забезпечення та охорону прав, свобод і законних інтересів громадян» [688, с. 5].

Сучасна загальнотеоретична юриспруденція являє собою відкриту й динамічну систему, здатну розвиватися та адаптуватися до суспільних змін. Важливим чинником цього розвитку стали міждержавні інтеграційні процеси, до яких активно долучилася Україна. Подолання тривалої ізоляції від європейського та світового наукового простору сприяло оновленню правової думки, поєднанню національної правової спадщини з кращими здобутками світової й особливо європейської теорії права. Завдяки цьому національна юридична наука не лише збагачується накопиченим світовим досвідом, а й формує власну, оновлену систему правових цінностей, що відповідає сучасним викликам [689, с. 185].

В умовах сучасного правового розвитку юриспруденція постає не лише як система знань, а як ціннісно зорієнтована наука, що спирається на принципи верховенства права, пріоритет невідчужуваних прав і свобод людини, забезпечення законності та правового порядку як фундаменту суспільного життя, а також на взаємну відповідальність держави й особи. Під впливом цих засад у вітчизняному правознавстві відбувається глибинне переосмислення ролі та соціального призначення держави і права, розгортається інтенсивна розробка новітніх концепцій праворозуміння, удосконалюються методологічні підходи й поглиблюються теоретичні основи пізнання правової реальності [689, с. 186]. Цей

процес відбувається одночасно з утвердженням нового гуманітарного світогляду та сучасної правосвідомості, що формуються на засадах демократичних цінностей. У цьому контексті елементи вітчизняної правової традиції мають стати складовою частиною сучасної демократичної правової культури, покликаної витіснити застарілу правову модель, успадковану від радянського політичного режиму та орієнтовану передусім на захист інтересів держави [690, с. 12].

Сучасна юридична наука демонструє дедалі виразнішу відкритість і демократичність, що виявляється у здатності сприймати як класичну інтелектуальну спадщину, так і найновіші правові концепції незалежно від їхнього походження. Її дослідницька увага дедалі більше зосереджується на людині — її матеріальних і духовних потребах, гідності, правах та свободах, а також на формуванні сучасного правового й політичного світогляду. Водночас гуманістичний зміст доктрини права та держави зазнав суттєвого поглиблення завдяки засвоєнню й творчому переосмисленню ідей правової, демократичної й соціальної держави, а також концепції громадянського суспільства [691, с. 13].

Сучасний внесок у внутрішню інтеграцію галузі вищої юридичної освіти може бути визначений через радикальне оновлення змісту навчання. Підготовка юридичних кадрів визначає потужний канал оновлення «проблем» правової культури, і його наповнення в значній мірі залежить від того, які джерела його вдосконалюють, що визначатиме подальший розвиток вітчизняної системи. Безумовно, перед юридичною освітою постає низка завдань, які зумовлені сучасними процесами модернізації та вступом України до європейського освітнього простору [646, с. 57].

В основі методології формування професійної правової культури домінуючими мають стати загальнолюдські цінності – правові ідеали як стрижень духовного світу особистості; органічна єдність їх з правовою спадщиною та правовим життям, а правове навчання і виховання як взаємопов’язані компоненти у системі правової освіти. Саме в органічній єдності виховання, загальноосвітніх і спеціалізованих професійних правових знань, формування яких спрямовано не на формальне, інформативне засвоєння, а на виховання поваги до закону, на

усвідомлення майбутніми спеціалістами значущості, ролі права, законодавства у сфері майбутньої професійної діяльності, цивілізованому розвитку суспільства загалом, полягає та особливість, яку необхідно враховувати у процесі навчально-виховної роботи в освітніх закладах [665, с. 156].

На сучасному етапі розвитку Української держави особливої актуальності набуває потреба у зміцненні правової ідентичності народу, підвищенні рівня правової культури та формуванні глибокого усвідомлення історії становлення, розвитку й функціонування національного права [692, с. 46]. Досягнення цих цілей неможливе без ґрунтовного вивчення правових понять і категорій, осмислення генезису, функціонального призначення та закономірностей еволюції права як соціокультурного феномена. Саме тому дисципліна «Правова спадщина України», що впроваджена як освітня новела у Національному університеті «Одеська юридична академія», постає як фундаментальний елемент підготовки майбутніх правників.

Ця ініціатива є не лише відповіддю на виклики сучасної правової освіти, а й прямим продовженням традицій Одеської школи права, яка з XIX століття формувала інтелектуальні засади української правничої думки. Як один із провідних центрів розвитку правознавства, Одеська школа права завжди відзначалася глибоким інтересом до історико-правових досліджень, осмисленням правової традиції, порівняльно-правовим аналізом і культурологічним баченням права [693, с. 134]. У цьому сенсі запровадження дисципліни про правову спадщину постає логічним продовженням її методологічної та змістовної спадковості.

Українська академічна правнича спільнота поступово інтегрує нові стандарти юридичної професії, спрямовані на формування сучасного фахівця, здатного поєднувати глибокі теоретичні знання із практичними навичками. Оновлення змісту та методики викладання юридичних дисциплін відбувається із урахуванням як європейських підходів, так і національної правової традиції.

У процесі підготовки юристів дедалі більшого значення набуває забезпечення балансу між теоретичними основами права та їх практичним застосуванням, що дозволяє випускникові ефективно відповідати актуальним викликам юридичної

професії, забезпечувати правову стабільність і розвивати правову державу. У цьому контексті дисципліна «Правова спадщина України» відіграє важливу роль у формуванні правової самосвідомості майбутніх юристів, забезпечуючи не лише знання минулого, а й здатність критично осмислювати сучасні виклики.

У сучасному світі цифровізації та технологічної трансформації професійна правова культура переживає нові зміни, які мають глибокий вплив на самоусвідомлення юридичної професії та її роль у суспільстві. Технології, такі як смарт-контракти, юридичні алгоритми, правові інформаційні системи, а також цифровізація правових процесів, ведуть до значних змін в організації правової діяльності та вимагають перегляду традиційного розуміння ролі юриста в правовій системі.

Сучасний юрист більше не може бути лише експертом з інтерпретації норм права. З появою нових технологій юрист нині виступає не лише як авторитетний консультант, а й як розробник механізмів, що забезпечують втілення правових норм без необхідності фізичної участі людини. Смарт-контракти, зокрема, є автоматизованими цифровими угодами, що виконуються на основі попередньо заданих умов, закодованих у програмному забезпеченні. Це змінює саму природу правових відносин: правові угоди тепер можуть виконуватися без необхідності втручання суддів або інших осіб, що знижує витрати, прискорює процес і зменшує ризики людських помилок [694].

Такі технології вимагають від юристів нових навичок і знань. Юристи повинні вміти працювати з алгоритмами, створювати юридичні шаблони для автоматизованих систем та розуміти їхні можливості та обмеження. Юрист у цьому контексті перетворюється на розробника правових інформаційних систем. Замість традиційної ролі консультанта чи судді, він стає архітектором правової реальності, що використовує новітні інформаційні технології для ефективного забезпечення правопорядку та регулювання суспільних відносин [695, с. 142].

Водночас, це не означає зникнення необхідності в людському факторі. Навпаки, нові технології вимагають ще більших знань про людську поведінку, етику та моральні аспекти правової практики. Адже в основі смарт-контрактів і

автоматизованих систем завжди залишаються юридичні приписи, що мають бути адекватно інтерпретовані й належним чином застосовані до конкретних ситуацій. В умовах цифровізації правового життя юрист має не лише створювати та застосовувати алгоритми, а й брати на себе роль етичного арбітра, перевіряючи, чи відповідають автоматизовані процеси моральним та правовим стандартам суспільства.

Також важливу роль у цьому процесі відіграють правові інформаційні системи. Системи, що обробляють великі масиви правової інформації, створюють нові можливості для юристів. Завдяки автоматизованому збору та аналізу даних, юристи можуть швидше отримувати необхідну інформацію, порівнювати її з історичними і сучасними правовими моделями, а також прогнозувати можливі правові наслідки. Правові інформаційні системи, що оперують великими обсягами правової інформації – цифровізовані правофонди, не лише покращують правову практику, але й дають нові перспективи для правового передбачення та правової експертизи: через інтелектуальні аналітичні системи можна не лише аналізувати минуле, а й створювати прогнози щодо розвитку правових норм у майбутньому [696].

Цифровізований правофонд можна розуміти як інтегровану систему збереження та обробки правових даних, що включає електронні архіви, бази даних та інші цифрові системи, які акумулюють правову інформацію різних часів в межах правової системи. Це дозволяє створювати структуровані платформи для аналізу, порівняння та інтерпретації правових норм і практик, що забезпечує швидкий доступ до необхідної інформації та підвищує ефективність правової діяльності.

З розвитком таких цифровізованих правофондів роль юриста стає ще більш складною. Тепер юрист повинен бути не лише експертом з правозастосування, а й науковцем, який здатний працювати з метаданими, коректно їх інтегрувати та забезпечувати правильну інтерпретацію даних у межах правової діяльності. Це веде до необхідності глибшого розуміння технологій і їхнього впливу на правову реальність.

Цифровізація відкриває нові горизонти для збереження правової спадщини, створюючи електронні архіви та бази даних, що акумулюють колективний правовий досвід на різних етапах розвитку правової системи. Ці системи можуть бути побудовані на основі цифрових правофондів, що дозволяють не лише зберігати, а й структурувати правову інформацію, що дає можливість точніше і ефективніше використовувати її у майбутньому. Завдяки таким технологіям правова система може зберігати свою правову спадщину та інтегрувати нові технології без втрати сутності та ідентичності.

Це відкриває новий етап у правовій культурі: тепер юридична професія стає більше орієнтованою на інтеграцію технологій у правові процеси, де правова культура не лише інтегрує цифрові інструменти, але й активно розвивається завдяки їм. Як наслідок, відбувається збагачення новими інструментами, які сприяють її адаптації до викликів цифрового століття, водночас зі збереженням основних цінностей та констант, що визначають національну правову ідентичність.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове розв'язання наукової проблеми ролі правової спадщини у формуванні українського права, що включає побудову концепції правової спадщини, розкриття її значення у забезпеченні континуїтету, правової ідентичності та ціннісної наступності національного правового розвитку.

На основі дослідження сформульовано висновки про правову спадщину як чинник історичного розвитку права, що дозволяє переосмислити сучасні погляди на правову еволюцію, перейти від виключно темпоральної логіки модернізації до підтримки наступності та гуманістичних засад права, що забезпечує стратегічний континуїтет правового розвитку України:

1. Правова спадщина визначається як багатовимірна система, що охоплює сукупність історично сформованих і успадкованих від попередніх поколінь правових норм, принципів, інститутів, цінностей і досвіду. Вона становить фундаментальну основу для підтримки й розвитку національної правової системи, забезпечуючи її стабільність, наступність і закономірність еволюції. У межах цієї багатовимірної системи процеси відбору правових зразків, сформованих у попередні історичні періоди, впливають на сучасний розвиток правової системи. Правова спадщина постає сполучною ланкою між правовою культурою та правовою традицією, які в єдності визначають формування правової ідентичності як ядра правової системи.

2. Правова спадщина виступає основою формування українського права, визначаючи його континуїтет, ідентичність і нормативну адаптивність у межах історичного, культурного та цивілізаційного розвитку. Вона забезпечує структурну цілісність українського права завдяки системі артефактів, досвіду й традицій, які формують його зміст і форму. Українське право віддзеркалює національну правову систему, засновану на історичній наступності інститутів, неперервності правової традиції від дохристиянського періоду, взаємодії внутрішньої і зовнішньої правових традицій, на ментально-ціннісних уявленнях, національній правовій культурі та власній правовій матриці.

Формування права постає як процес, в котрому правова спадщина постійно актуалізується через нормативний факт – точку перетину традиції та правотворення. У цьому процесі спадщина функціонує як фільтр, ресурс, комунікативний код і джерело інституційної пам'яті. Вона забезпечує не лише збереження правових форм, а й можливість їх адаптації до нових умов.

3. Правова система функціонує як результат взаємодії правової культури, традиції та спадщини, кожна з яких забезпечує спадкоємність і адаптивність права. Разом вони утворюють цілісну мережу зв'язків для передачі й оновлення правових смислів.

Правова традиція функціонує як транслятор правових зразків, норм і моделей поведінки, забезпечуючи стійкість системи та національну ідентичність. Правова культура забезпечує осмислення, інтерпретацію й оновлення успадкованого змісту, створюючи простір правової свідомості та поведінкових моделей, адекватних сучасним умовам. Правова спадщина уособлює зміст права, що накопичується в історичному розвитку, – це є джерелом нормативної пам'яті, з якого формуються нові правові форми.

На перетині цих компонентів формується правова ідентичність, котра поєднує історичний досвід і сучасну свідомість. Для пояснення їхньої єдності доцільним є використання поняття правової матриці, яка відображає взаємодію правової спадщини, традиції та культури в межах цілісної правової системи.

4. Засвідчено еволюцію сприйняття правової спадщини: від її ототожнення з правовими традиціями до розмежування суміжних понять, зокрема правового спадку та правового надбання. Правовий спадок репрезентує правовий доробок минулого, що має переважно пізнавальне значення, й часто представлений у формі символічних пам'яток або реліктів, які ще не зазнали повної систематизації. Натомість, правове надбання – це сукупність унікальних правових цінностей, які мають виняткове значення для правової ідентичності нації, забезпечують континуїтет правової культури й функціонують як універсальне суспільне благо. Його основні риси: цінність, унікальність, ідентичність та приналежність народу. Чітке розмежування цих понять дозволяє глибше

осмислити структуру правової спадщини та її роль у формуванні правової самосвідомості й культурно-правового простору суспільства.

5. Трансляція правової спадщини – це багаторівневий процес відбору, передавання, адаптації та оновлення правових смислів, у межах якого історично сформовані цінності, норми, символи й правові уявлення актуалізуються відповідно до нових соціокультурних умов. Вона поділяється на дві форми:

нерефлексивну трансляцію – спонтанне або ментально зумовлене відтворення досвіду через внутрішню традицію (звичаї, локальні норми, моделі поведінки, приналежність до правової ідентичності) і правовий менталітет (архетипи, уявлення, стереотипи, інтуїтивне «впізнавання» норм);

рефлексивну трансляцію – цілеспрямована діяльність, що реалізується через зовнішню традицію (рецепійовані інститути, доктрини, філософські концепти), юридичну науку (яка систематизує спадщину, формує доктрини, методологію та оновлює зміст), правотворчу діяльність (що трансформує спадкові смисли в сучасні норми, інститути права й механізми правової регуляції) та правоінтерпретаційну діяльність як герменевтичну практику, що забезпечує тлумачення й актуалізацію правової спадщини в нових умовах.

Правова поведінка та правові інститути є гібридними механізмами, залученими до обох форм трансляції.

6. Правова спадщина є сполучною ланкою між правовою культурою та традицією, забезпечуючи передачу правових цінностей і принципів між поколіннями. Її закріплення здійснюється через семіотичні засоби: слово, текст і ритуал. Слово фіксує правові уявлення та терміни, забезпечуючи спадковість понять і зрозумілість правових концептів; текст є носієм норм і принципів у законах, конституціях, міжнародних актах, що відображають еволюцію правової системи та формують правову культуру; ритуал уособлює символічне відтворення традицій (судові засідання, присяги, підписання актів), підкреслюючи легітимність інститутів і правову ідентичність. Відповідно, семіотичний каркас права гарантує сталість, адаптивність й актуальність правової спадщини, інтегруючи історичний досвід у сучасний правовий простір.

7. Знакові вияви правової спадщини відображають її глибинну сутність і мають концептуальний характер, формують основу правової культури та забезпечують стабільність правової системи. До таких проявів належать: *правовий артефакт* – це первинна одиниця правової спадщини, що фіксує правові ідеї та передає смисли; *правова традиція* – це фундаментальний рівень, що забезпечує спадковість правових ідей і збереження базових смислових орієнтирів; *мова права* – це комунікативний рівень, через який передаються правові знання між поколіннями; *правове мислення* – це когнітивний рівень, що формує спосіб аналізу, інтерпретації та застосування правових знань; *правосвідомість* – це індивідуальний і суспільний рівні, що відображають внутрішнє ставлення до права; *образ права* – це інтеграційний рівень, який узагальнює уявлення про право та його легітимність.

8. Правові артефакти визначено як первинні одиниці правової спадщини, що мають знакову форму та виконують репрезентативну функцію, фіксуючи й передаючи правові смисли у вигляді, зокрема, норм, принципів права, правових цінностей, з метою передання юридично значущого сенсу, що базується на усвідомленому правовому досвіді та виконує роль інструмента для формування, осмислення та втілення у життя правових ідей. Вони містять певний правовий сенс в межах загального культурного коду і слугують збереженню та трансляції правової інформації. Правовий артефакт – це штучний елемент, який піддається ідентифікації та номінації. Представляються три виміри, що дозволяють визначити місце правового артефакту в правовій спадщині та в правовій культурі загалом: функціональний (мета артефакту); соціалізаційний (його інформаційна роль); формальний (спосіб об’єктивації).

9. Експлікація правових артефактів є значно складнішою, ніж розкриття їх змісту, оскільки правова система постає як абстрактне інституціональне утворення, що зберігає свій континуїтет завдяки повторенню дій, котрі зумовили її первинне виникнення. Така природа правової реальності ускладнює типологізацію артефактів і вимагає врахування не лише формальних, а й семіотичних, функціональних та онтологічних критеріїв: 1) за ступенем навмисності дозволяє

виокремити соціально-еволюційні артефакти та навмисно створені артефакти; 2) за семіотичним підходом правові артефакти поділяються на текстуальні, візуально-символічні, звукові/світлові, цифрово-кодові; 3) за функціональним критерієм виокремлюють нормативні, ненормативні, процесуальні, ціннісно-орієнтаційні, інституційні, концептуально-смислові.

10. Взаємодія між правовими традиціями, зокрема зовнішньою та внутрішньою, є ключовим механізмом формування правової динаміки та забезпечення спадкоємності в правовій системі. Ця взаємодія реалізується у двох формах: домінації та гібридизації. Домінація означає переважний вплив зовнішньої правової традиції, через рецепійовані правові моделі, норми, інститути, освітні стандарти тощо, які формуються під впливом наднаціонального або елітарного правового середовища. Запозичені елементи з часом інтегруються у внутрішню правову традицію. Гібридизація поєднує універсальні правові ідеї з локальними звичаями, практиками та символами, що дозволяє зберігати правову ідентичність і водночас адаптувати систему до викликів сучасності. Цей процес підтримується юридичною елітою, яка виконує роль фільтра для легітимації нових правових норм.

У контексті глобалізації й правової модернізації така взаємодія сприяє адаптації, пристосовуваності та інтеграції загальноцивілізаційних стандартів без втрати національної правової самобутності. Вона поєднує універсалізацію та традиційність, забезпечує безперервність правової еволюції, є не лише чинником трансляції правової спадщини, а й рушієм розвитку права, який діє через рецепцію, інституціоналізацію, соціокультурне кодування правових норм, у межах правової матриці.

11. Правова спадщина дохристиянського періоду мала такі характерні особливості: по-перше, дохристиянська слов'янська громада («мир») виступала формою самоврядування та господарської взаємодії вільних членів суспільства. Задруги, артілі, копи виконували роль ранніх правових інститутів. По-друге, язичництво виконувало релігійно-правову функцію: поєднувало духовну самоідентифікацію з уявленнями про природне право. Цей зв'язок зберігся в традиціях, ритуалах, правовій мові й формі норм. По-третє, звичай був основним

регулятором суспільних відносин, формуючи дуальну модель: звичаї/світські закони. Його ігнорування загрожувало руйнуванням базових цінностей. По-четверте, договори Русі з Візантією (IX–X ст.) стали основою міжнародного права, заклавши підвалини дипломатії, торгівлі, кримінальної відповідальності, екстрадиції, дипломатичного імунітету.

12. Особливості візантійської правової спадщини, що вплинули на розвиток права в Київській Русі, простежуються у низці засадничих елементів. По-перше, політичні зв'язки з Візантією сприяли формуванню державницької організації та централізації Русі, що витіснила громаду, неспроможну до самозбереження в умовах класового суспільства. По-друге, прийняття християнства за умови неповної відповідності традиційним уявленням зумовило паралельне існування язичницьких вірувань і формування двовір'я. По-третє, спираючись на внутрішній правогенез, рецепція візантійського права запровадила нові правові стандарти, що нормували соціальні зв'язки, сприяли стабілізації, цілісності й адаптації суспільства. По-четверте, візантійський вплив був релігійним за характером: канонічне право справляло прямий і опосередкований вплив на світське законодавство, а релігійно-етичні норми стали частиною правового мислення. По-п'яте, церковна організація перетворилась на основний канал рецепції, а церковний суд за візантійськими зразками визначив модель судових інститутів, що впливало на законодавство й правову політику.

13. Суспільний устрій і право Великого князівства Литовського суттєво позначилися на формуванні правової спадщини українських земель у складі Литовсько-польської держави. Основні особливості цього впливу виокремлюються у таких положеннях: до Литовського Статуту основою правового регулювання були привілеї, котрі діяли врівні зі звичаєвим правом, вирізнялися партикуляризмом, казуїстичністю, легітимізувались через традицію; територіальна фрагментація українських земель зумовила строкату систему правових джерел, що стало початком централізації та підготовки до впорядкування правової системи; утвердилось нормативне закріплення принципів персональної відповідальності, захисту приватних інтересів, рівності конфесій і етнічних груп, а також

сформувалась модель самоврядної шляхетської держави; розвинулася судова система: державні, вотчинні, громадські, церковні суди; особливо важливу роль відігравав копний суд, який забезпечував демократизм і гуманність судочинства; з'явився інститут процесуального представництва, що започаткував розвиток адвокатури та забезпечив рівність сторін у судовому процесі; рецепція Магдебурзького права сприяла урбанізації, розвитку самоврядування, судового імунітету, ставши чинником формування української правової культури нового типу.

14. Козацько-гетьманська правова спадщина заклала підґрунтя для національної правової ідентичності. Основні її особливості можна сформулювати в такий спосіб: козацьке право сформувалося як система звичаєво-правових норм й інститутів, заснованих на ідеях природного права (справедливості, рівності, свободи), що утверджували самостійність українців; козацтво успадкувало давні правові традиції селянської громади (колективне ухвалення рішень і звичаєве регулювання, ради); устрій Запорізької Січі відіграв роль у формуванні державності. Січ мала риси демократичної унітарної республіки, заснованої на духовній спільності, що утверджувала соборність і державницьку ідентичність; джерелом права була козацька правосвідомість, заснована на правопочутті честі, правди, моральності, ритуалів, звичаїв і традицій; визначився перехід судової влади й судового процесу від самосуду до організованого правосуддя, поєднуючи традиційне і рецепійоване.

15. Правова спадщина України, сформована в період перебування у складі Австро-Угорської імперії, мала низку характерних рис, які істотно вплинули на розвиток українського права та правової культури. Її ознаки такі: розмежовано судову та адміністративну влади, створено послідовну інстанційну судову систему, що забезпечило становлення системи правосуддя; впроваджено інститут нотаріату; прокуратуру виокремлено як автономний орган обвинувачення; діяльність Крайового Сейму заклала основи парламентаризму; кодифікація та уніфікація законодавства створила зразок системності, законодавчої техніки й правового порядку у багатонаціональній державі.

16. Правова спадщина України у складі Російської імперії зазнавала посиленого імперського правового впливу, і, водночас, зберігала власну правову традицію. Основні риси цього періоду зводяться до: правового дуалізму, який проявляється у співіснуванні імперського та місцевого (партикулярного) права, що дозволяло зберігати українську правову ідентичність у межах централізованої системи; трансформації інститутів громади на відкриті, що підпорядковувалися імперському регулюванню, та закриті (подвір'я), що діяли за нормами звичаєвого права; судової реформи, що створила єдину систему судів (місцеві, загальні, центральні), засновану на незалежності, гласності, змагальності та самостійності слідства; формування законодавчого права, що супроводжувалося централізацією, формалізацією норм, інституціоналізацією та викоріненням місцевих правових особливостей.

17. Правова спадщина періоду Української Центральної Ради, Гетьманату та Західноукраїнської Народної Республіки остаточно викарбовує маркери незалежності та суверенітету України. Основні її особливості такі: сформувались конституційні акти державотворення, в яких проголошено автономію України, задекларовано її незалежність, визначено вектор національної державності, закладено засади для подальшого політичного устрою та правового регулювання; Україну стверджено як парламентську республіку; створено фундамент для реформ судової системи, врегулювання ринкових відносин і становлення модерної правової інфраструктури; утверджено стійкість української державності на основі принципів поділу влади, верховенства права, громадянських прав і свобод, взаємної відповідальності народу та держави; визначено подальший вектор українського конституціоналізму, що забезпечує історичний континуїтет державотворчих і правових ідей.

18. Радянський період істотно позначився на трансформації правового устрою України, заклавши основу специфічної системи правових смислів, в якій поєднано юридичну інституціоналізацію з ідеологічним контролем над правом, що залишило відчутний слід у подальшій еволюції українського права. Основні особливості радянської правової спадщини такі: кодифікація законодавства і

створення Конституції УРСР означали формальне утвердження державності, але суверенітет був декларативним, а право стало інструментом політичної влади; радянська модель права відобразила знаковість централізму й підпорядкування, оскільки норми права функціонували не як гаранти справедливості, а як механізми дисципліни й регуляції соціуму; Адміністративний кодекс 1927 року, закріплюючи межі публічної влади, символізував спробу поєднати законність із політичним контролем, створюючи парадокс між правом і владою; судова система, зорієнтована на революційну доцільність, утвердила образ правосуддя як ідеологічного інструменту, що замінив гуманістичну місію права політичним наглядом.

19. Правова спадщина постає глибинним смисловим кодом української правової системи, що забезпечує тяглість правових цінностей, ідей і досвіду. Вона відображає сакралізоване розуміння права як духовного начала, покликаного підтримувати справедливість, свободу та гідність. Правова культура, звичаї та традиції, мова права постають формами збереження правової спадщини, через які відтворюється колективна пам’ять і зберігається правова ідентичність. У цій правовій спадщині поєднуються внутрішні правові традиції (звичаєві, ментальні, інституційні) із зовнішнім правовим впливом, що приносить рецепійовані ідеї, норми та європейські стандарти, утворюючи єдину правову матрицю. Завдяки цьому українське право поєднує спадкоємність і відкритість, традицію і модерність, зберігаючи цілісність національного правового простору. Таким чином, правова спадщина сполучає минуле й майбутнє, у якому історичний досвід не лише передається, а й оновлюється, наповнюючи право новими смислами.

20. Правова спадщина не існує поза суб’єктом, її зміст народжується в межах колективної й індивідуальної свідомості, що надає праву життєвості, осмисленості й динамічності. Народ як колективний суб’єкт формує моральний і ціннісний ґрунт, з якого виростає право, утверджуючи ідею спільного блага й легітимності влади. Індивід втілює внутрішню правову традицію, осмислюючи спадщину через особистий досвід, інтуїцію, звичаї та життєві практики. Професійний юрист, зі свого боку, переводить цю спадщину у певну форму (норму,

інститут, доктрину), забезпечуючи її континуїтет й адаптацію до сучасних викликів. У цій взаємодії між народом, індивідом і юристом минуле стає ресурсом для творення майбутнього: право не відтворюється механічно, а постійно переосмислюється, набуваючи нових смислів. Таким чином, правова спадщина постає як цілісна багатовимірна система, у якій поєднуються підтримувані народом цінності, смисли (котрі переживає індивід) і формалізований юристами правовий досвід, що забезпечує континуїтет правового розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арнаутова Л. П. Методологія і методи в правовій спадщині О. В. Сурілова. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 52. С. 289–295.

2. Оборотов Ю. М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.01 Одеса, 2003. 38 с.

3. Вовк Д. О. Правова традиція: підходи до розуміння. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2012. № 23. С. 3–15.

4. Оборотов Ю. М. Правова спадщина та правові традиції як фундамент розвитку права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. №22. С. 4–9. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/6.

5. Кучук А. М. Аксіологічний підхід до дослідження правових явищ. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. С. 116–120.

6. Мельничук О. С. Доктрина прав людини та методологія юриспруденції: сучасні виклики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 41–44. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/6.

7. Макаренко Л. О. До питання про інтерпретацію поняття «правова культура». *Правова держава. Проблеми теорії держави і права*. 2018. № 29. С. 80–87.

8. Шистка Ю. В. Спадкоємність як ключова закономірність у розвитку культури. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства* : матеріали V Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників, м. Суми, 20-21 квітня 2017 р. Суми: СумДУ, 2017. С. 200–203.

9. Оборотов Ю. М. Категоріальний статус правової спадщини. *Концептуалізація та використання правової спадщини* : матеріали всеукраїнського круглого столу онлайн, м. Одеса, 26 грудня 2018 р. Одеса, 2018. С. 3–7.

10. Бігун В. С. Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема. *Проблеми філософії права*. 2003. Т.1. С. 126–128.

11. Карпенко І. П. Трансформація загальнолюдських цінностей в

інформаційному суспільстві : автореф. дис ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ, 2004. 17 с.

12. Завальнюк В. В. Методологія юридичної антропології: пошуки ефективної дослідницької програми. *Молодий вчений*. 2016. № 8 (35). С. 84–88.

13. Оборотов Ю. М. Традиції та інновації у правовому розвитку. *Психологія і суспільство*. 2004. № 1. С. 15–42.

14. Гудима Д. А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки. *Проблеми філософії права.* 2003. Т. 1. С. 122–125.

15. Авраменко Л. В. Місце поняття «наступність» у категоріальному апараті теорії права. *Проблеми законності* : республ. міжвідом. наук. зб. – Харків : Нац. юрид. акад. України, 2006. Вип. 82. С. 3–10.

16. Станік С. Р. Динаміка правової культури : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 1999. 19 с.

17. Бородін І. Л. Правова культура особи в правовій державі. *Юридичний вісник*. 2016. № 3 (40). С. 191–193.

18. Макаренко Л. О. Принцип верховенства права : деякі теоретичні підходи до розуміння. *Законодавство України : проблеми та перспективи розвитку* : зб. матеріалів IX міжнар. наук. конф. (27–31 січ. 2008 р., м. Косів Івано-Франків. обл.). Вип. 9. С. 189–194.

19. Оборотов Ю. М. Традиції та оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права). Одеса: Юрид. л-ра, 2002. 280 с.

20. Скуріхін С. М. Співвідношення правового досвіду та правової спадщини. *Концептуалізація та використання правової спадщини* : матеріали всеукраїнського круглого столу онлайн, м. Одеса, 26 грудня 2018 р. Одеса, 2018. С. 11–16.

21. Павлов С. С. Правові традиції України : автореф. дис. …канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2010. 20 с.

22. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія ; за ред. проф. Ю. П. Битяка та доц. І. В. Яковюка. Х. : Право, 2007.

248 с.

23. Дудченко В. В. Про герменевтичний підхід до права. *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. С. 11–16. URL: http://www.apdp.in.ua/v45/03.pdf

24. Косцова І. П. Герменевтичний метод тлумаченнянорм права: історична та юридична дивергенція. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки.* 2015. № 827. С. 153–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_827_27

25. Трофименко В. А. Сучасна юридична герменевтика як механізм тлумачення принципів і цінностей у праві. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2012. № 3 (13). С. 43–52. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/1933/1/Trofimenko_43.pdf

26. Сатохіна Н. І. Повернення герменевтиці онтологічної глибини. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. №1. С. 169–179.

27. Лабарр'єр Ж. Л. Фронесис. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. Т. 1. С. 527–533.

28. Завальнюк В. В. Методологічні основи та основні принципи юридичної антропології: загальна характеристика. *Актуальні проблеми політики*. 2017. Вип. 59. С. 15–25.

29. Теорія держави та права. Державний іспит / за ред. Н. М. Крестовської, Ю. М. Оборотова [та ін.]. Вид. 3-є, перероб. та допов. Харків : Одісей, 2007. 256 с.

30. Герасіна Л. М. Інституційна природа державної влади та система її політико правових–інститутів. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2003. Вип. 5. С. 3–16.

31. Ковальчук В. Національно – правова ідентичність та її роль в умовах конституційної трансформації в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* 2021. Вип. 8. № 4 (32). С. 159–166. DOI: https://doi.org/10.23939/law2021.32.159

32. Романова А. С. Національна ідентичність у праві в кризовий період розвитку суспільства [Електронний ресурс]. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування.* 2022. № 3. DOI: https://doi.org/10.54929/2786-5746-2022-3-01-04

33. Білозьоров Є. В. Використання діяльнісного підходу в пізнанні державно-правових явищ. *Права людини і поліція у сучасному світі* : матеріали круглого столу, присвячений пам'яті С. Л. Лисенкова / редкол.: А. М. Завальний, Н. В. Лазнюк, М. М. Пендюра, Д. О. Тихомиров. Київ : ФОП Маслаков, 2018. С. 18–22.

34. Кобко-Одарій В. Правова спадщина та правова традиція – щодо питання співвідношення. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С. 46–50.

35. Рязанов М. Ю. Правова спадщина як складова правової культури. *Концептуалізація та використання правової спадщини* : матеріали Всеукр. круглого столу, м. Одеса, 26 грудня 2018 р. Одеса, 2018. С. 7–11. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/11604

36. Рязанов М. Ю. Слов'янське право в правовій спадщині України : монографія / М. Ю. Рязанов ; за ред. д. ю. н., проф. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. 160 с.

37. Погорілко В. Ф. Функції права. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 6: Т–Я. 2004. 765 с.

38. Рязанов М. Ю. Спадкоємність і правова спадщина: зв'язок у розвитку правової системи. *Право і суспільство.* 2024. № 3. С. 457–462. DOI: https://doi.org/10.32842/2078–3736/2024.3.70

39. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія*. 2015. № 4. С. 33–46.

40. Історія філософії. Словник / за заг. ред. В. І. Ярошовця. Київ: Знання України, 2006. 1199 с.

41. Снегірьов І. О. Роль еволюційно-синергітичних парадигм в осмисленні

соціуму : автореф. дис. … канд. філос. наук : 09.00.09. Київ, 2004. 17 с.

42. Балинська О. М. Ященко В. А. Синергетика як методологічна парадигма юридичних досліджень. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 4. С. 3–12.

43. Рязанов М. Ю. Правова спадщина у становленні сучасного права. *Юридичний бюлетень.* 2021. № 20. С. 39–44.

44. Основи культурології: опорний конспект лекцій : навч. посіб. / уклад.: А. О. Овчаренко, Л. Я. Самойленко, В. П. Ткаченко ; за ред. А. О. Овчаренко, Л. Я. Самойленко, В. П. Ткаченка. У 2-му вид., перероб. і допов. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2016. 424 с.

45. Приходько Л. Ф. Збереження цифрової культурної спадщини — імператив XXI століття (за документами ЮНЕСКО і Європейського Союзу). *Науково-практичний журнал «Архіви України»*. 2019. Вип 2. № 319. С. 67–92.

46. Рязанов М. Ю. Правові артефакти та культурний код права. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 46–50. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.06

47. Авраменко Л. В. Розмежування наступності у праві з іншими суміжними поняттями. *Проблеми законності* : зб. наук. тр. Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». 2013. № 121. С. 3–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2013_121_2

48. Рязанов М. Ю. Спадкоємність і правова спадщина: зв’язок у розвитку правової системи. *Європейські орієнтири розвитку України: науково–практичний вимір в умовах воєнних викликів* : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 26 квітня 2024 р. / НУ «ОЮА»; за заг. ред. С. В. Ківалова; відп. за вип. М. Р. Аракелян. Одеса: Фенікс, 2024. С. 101–103. URL: https://hdl.handle.net/11300/28143

49. Рязанов М. Ю. Архетипи української правової культури у формуванні української правової самобутності. *Трансформація правових систем в умовах збройних конфліктів* : матер. круглого столу м. Одеса, 10 лют. 2023 р. / НУ «ОЮА»,

каф. міжнар. та європ. права. Одеса: НУ «ОЮА», 2023. С. 94–97. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/a1eb4855-b982-4331-9be4-80ac16ab6cc3

50. Рязанов М. Ю. Артефакти правової сфери та державності. *Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави* : матеріали міжнародного круглого столу онлайн. м. Одеса, 20 грудня 2019 р. Одеса, 2019. С 26–30.

51. Ільїн В. В. Національна пам'ять в контексті дискурсу «забуття»: історико-методологічний аспект. *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 3 (19). С. 7–13.

52. Ільїн В. В. MEMORY STUDIES: від пам'яті до забуття. *Проблеми всесвітньої історії*. 2020. № 3(12). С. 26–40.

53. Оборотов Ю М. Категоріальний статус правової спадщини. *Концептуалізація та використання правової спадщини* : матеріали Всеукр. круглого столу м. Одеса, 26 груд. 2018 р. / Нац. ун-т «Одеська юрид. акад.», каф. загальнотеорет. юриспруденції. Одеса, 2018. С. 3–7. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/11604

54. Оніщенко Н. М. До питання про комунікативні властивості права: сучасні реалії. *Держава і право. Серія : Юридичні науки*. 2015. Вип. 69. С. 24–33.

55. Словник UA // *Портал української мови та культури*. 2005–2023. URL: https://slovnyk.ua/

56. Словник української мови. Академічний тлумачний словник // *Портал української мови та культури.* 1970—1980. 799 с. URL: http://sum.in.ua

57. Розпорядження Голови ВРУ «Про систематизацію пам'яток українського права та здійснення багатотомного видання «Скарбниця пам'яток українського права»« від 23. 10. 2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/350/19-рг#Text

58. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ІПіЕНДім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. 328 с.

59. Hanaw Mohammed Taqi M. Amin. The impact of heritage decline on urban social life. *Journal of Environmental Psychology.* 2018. Volume 55. P. 34–47. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2017.12.002.

60. Мельничук Т. В. Аномійний стан українського суспільства: сучасні

прояви та вплив на злочинність. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук. конф. професорсько-викладацького складу, м. Одеса, 20–21 трав. 2011 р. м. Одеса. Т. 2 / відп. ред. д-р юрид. наук В. М. Дрьомін. Одеса : Фенікс, 2011. С. 266–268.

61. Вовк Д. О. Про зміст категорії «правова традиція» та її значення у порівняльно-правових дослідженнях. *Порівняльне правознавство*. 2013. № 1–2. С. 300–309.

62. Матвєєва Л. Г. Наступність вітчизняного права вперехідний період. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. «Юриспруденція». 2014. № 12. Т.1. С. 11–13.

63. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2006. 375 с.

64. Оніщенко Н. М., Тарахонич Т. І. Правова система: від теорії до прагматики. Baltija publishing. 2019. С. 24–41. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-571-83-1-19

65. Рязанов М. Ю. Правова спадщина: питання інтерпретації. *Юриспруденція сьогодні: між апологією і креативністю* : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 17 верес. 2021 р. / Нац. ун-т «Одеська юрид. акад.»; за заг. ред. А. Ф. Крижановського. Одеса: Фенікс, 2021. 320 с. DOI: 10.32837/11300.16010.

66. Сорока Ю. Соціокультурна інтерпретація полікультурного суспільства. *Historians*. 12 september. 2012. URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/388-yuliia-soroka-sotsiokulturna-interpretatsiia-polikulturnoho-suspilstva

67. Балинська О. М. Семіотика права : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 416 с.

68. Рязанов М. Ю. Формування українського права: роль правової спадщини і взаємодія традицій. Конституційне будівництво в умовах війни: досвід України : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 20 червня 2025 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2025. С. 260–266.

69. Бушман І. О. Зміст освіти крізь призму філософсько–методологічних підходів. *Гілея: науковий вісник.* 2015. Вип. 103. С. 261–264. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_103_73

70. Ганзенко О. О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави України : дис ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Запоріжжя, 2002. 198 с.

71. Жебровська К. А. Правові цінності у взаємодії правових систем : дис. … канд. юр. наук : 12.00.01. Одеса, 2017. 222 с.

72. Петрик О. В. Дослідження соціальних аксіом крізь призму соціальної пам'яті журналістів. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, BUDAPEST, Vol. (25), Issue 147. С. 48–50.

73. Бойко О. Д. Феномен соціальної пам'яті: основні концептуальні підходи до аналізу та інтерпритації. *Національна та історична пам'ять*. 2012. Вип. 2. С. 65–108.

74. Попадинець Г. О. Правова культура як важливий елемент правової системи України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 782. С. 123–128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2014_782_25

75. Шевчук М. Я. Історико-правові фактори розвитку правової традиції. Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки. *Післявоєнна відбудова України* : матеріали VII Міжнародного науковопрактичного симпозіуму, м. Івано-Франківськ, 25 травня 2023 року. Івано-Франківськ : Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила». 2023. С. 354–356.

76. Шевчук М. Я. Спільні та відмінні риси правової традиції та правової системи. *Право і суспільство.* 2023. № 6. С. 58–64.

77. Шевчук М. Я. Місце правової традиції у формуванні правової культури держави. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. №4 (82). Т. 2. С. 102–106.

78. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід /

[Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; За заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: ІПІЕНД, 2013. 598 с.

79. Куцепал С. В. Семіотика як органон пізнання. *Вісник Полтавського нац-го педагогічного університету ім. В. Г. Короленка*. 2006. №1. С. 1–5. URL: http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2110/1/Kycepal.pdf

80. Нестеренко О. М. Фактори, що визначають специфіку правового виховання в різних типах правових систем. *Держава та регіони. Серія Право.* 2018. № 1(59). С. 17–22.

81. Коваленко І. І. Архітектоніка правової культури в аксіологічному вимірі: до постановки питання. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 1. С. 116–122.

82. Шевчук М. Я. Теоретичні підходи до трактування поняття «правова традиція». *The 13th International scientific and practical conference «Development trends and improvement of old methods»* (December 12–15, 2023) Warsaw, Poland. International Science Group. 2023. С. 190–192.

83. Шевчук М. Я. Проблема співвідношення правової традиції та правової культури. Актуальні дослідження правової та історичної науки (Випуск 46): матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції, (м. Тернопіль, Україна – м. Переворськ, Польща, 13-14 грудня 2022 р.) / [редкол. : О. Яремко та ін.] ; ГО «Наукова спільнота»«; WSSG w Przeworsku. Тернопіль : ФО-П Шпак В.Б. С. 85–87.

84. Хамідова Н. М. Соціокультурні традиції і механізм їх передачі. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал*. 2007. № 3. К.: Міленіум, 2007. 156 с.

85. Ryazanov M. Translation of the legal heritage. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management).* 2020. № 7 (35). P. 144–149. URL: https://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/3149

86. Скуріхін С. М. Правовий менталітет: структура та види. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 3. С. 61–64.

87. Павлишин О. В. Правова реальність як знакова система : монографія. Харків: Право, 2017. 336 с.

88. Скуріхін С. М. Морфологія і динаміка правової культури : навч. посіб. Одеса : Фенікс, 2020. 314 с.

89. Овчиннікова А. П. Феноменологія правової культури: філософсько-правове дослідження : дис. …канд.. юрид. наук : 12.00.12. Одеса, 2016. 200 с.

90. Оборотов Ю. М. Теорія держави та права (прагматичний курс). Одеса : Юрид. л-ра, 2009. 184 с.

91. Jackobson R. Linguistics and Poetics. *Style and Language*. Cambridge. P. 350 – 377. URL: https://pure.mpg.de/rest/items/item_2350615/component/file_2350614/content

92. Овчиннікова А. П. Феноменологія правової культури: філософсько-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.12. Одеса, 2016. 20 с.

93. Філософія : словник-довідник / за ред.: І. Ф. Надольного, І. І. Пилипенка, В. Г. Чернеця. 3-е вид. Київ : НАКККіМ, 2001. 480 с.

94. Корчак Н. М. Юридична наука в умовах сучасних викликів і загроз. *Юридичний вісник*. 2020. № 2(55). С. 218–223.

95. Павлишин О. В. Теоретичні витоки семіотики права як галузі знань. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2017. № 1. С. 177–185.

96. Рязанов М. Ю. Юридична наука у формуванні та трансляції правової спадщини. *Публічне право.* 2021. № 3 (43). С. 151–157.

97. Матвєєва Л. Г. Новація як вияв транзитивності у праві. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер. «Юридичні науки». 2015. Вип. 1. Т. 1. С. 27–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2015_1%281%29__8

98. Цапко О. М. Правова традиція як засіб реалізації історичної пам’яті в соціально-політичній практиці держав. *Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам’яті* : зб. наук. пр. / за заг. ред. д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України Кудряченка А. І. 2020. С. 204–215.

99. Гусаров С. М. Поняття та сутність правотворчості в Україні. *Правова система: теорія і практика.* 2015. № 2. С. 55–59.

100. Формування і розвиток правотворчості в умовах трансформації суспільства : монографія / за ред. д. філос. н., к. ю. н., професора, засл. діяча науки і техніки України В. П. Плавича. Одеса : Фенікс, 2018. 348 с.

101. Timothy Endicott Authentic interpretation. Ratio Juris. 2020. Vol. 33. Issue 1. P. 6–23. URL: https://doi.org/10.1111/raju.12271

102. Hans-Georg Gadamer. Truth and method. Revised edition. 2004. 601 p.

103. Чистякова Ю. В. Тлумачення норм права Конституційним судом України в контексті досвіду інших правових систем. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 26–29.

104. Забезпечення єдності судової практики: стандарти Європейського суду з прав людини і національний контекст. 23 березня 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1399652/

105. Ryazanov M., Chuvakova H., Piliuk S. Legal anomalies within human rights implementation in court: Ukrainian heritage and perspectives. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. № 4 (12). P. 90–103. DOI: https://doi. org/10.33327/AJEE–18–4.4–n000086

106. Вовк Д. О. Правова традиція: розуміння у контексті співвідношення з правовою системою і правовою культурою. *Вісник академії правових наук України*. 2012. № 2. С. 42–52.

107. Цапко О. М. Правова традиція як засіб реалізації історичної пам'яті в соціально-політичній практиці держав. *Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті* : збірник наукових праць / за заг. ред. д. і. н., проф., чл.-кор. НАН України Кудряченка А.І. Київ, 2020. С. 204–215.

108. Рабінович П. М., Рабінович С. П. Правова традиція українського народу: загальнотеоретичне дослідження. *Проблеми філософії права*. 2008-2009. Том VI-VII. С. 239–241.

109. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу як соціальна

цінність: до питання про засади комплексного дослідження. *Актуальні проблеми держави і права.* 2008. № 40. С. 54–59.

110. Redfield R. Primitive world and its transformations. Ithaca, N. Y., Cornell University Press.1953. 185 p.

111. Redfield R. Peasant Society and Culture. An Anthropological Approach to Civilization. Chicago, 1957. 172 p.

112. Eisenstadt S. N. Comparative Studies and Sociological Theory: Autobiographical Notes. *The American Sociologist. 2021. № 29* (1). P. 38–58. URL: http://www.jstor.org/stable/27698858

113. Eisenstadt S. N. Tradition, Change and Modernity. N. Y., 1973. 367 p.

114. Бобровник С. В. Нормотворчість: поняття і принципи організації [Електронний ресурс]. Альманах права. 2024. Вип. 15. С. 75-82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ap_2024_15_12

115. Рязанов М. Ю. Велика та мала традиції у правовій спадщині України. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ.конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відпр. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика. 2020. Т. 1. С. 83–86.

116. Караман М. В. Ритуали в правовій сфері: загальнотеоретичне та порівняльно-правове дослідження : дис. … д-ра філософії за спеціальністю 081 «Право». Одеса, 2021. 204 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/95340529-5982-441f-a2af-317adae7d5da/content

117. Parsons T. The Theory of Human Behavior in its Individual and Social Aspects». *The American Sociologist*. 1996. Vol. 27. № 4. P. 12–24.

118. Shmyndruk, O., Chuvakova, H., Ryazanov, M., Petrenko, N., & Pleniuk, M. Mediation and the right to a fair trial: legal heritage or anomaly of the legal sphere. *Amazonia Investiga*. 2024. № 13 (79). P. 165–176. DOI: https://doi.org/10.34069/AI/2024.79.07.13

119. Ryazanov M. Subjects of the legal heritage. *Reality of Politics. Estimates – Comments – Forecasts.* 2021. № 15. P. 34–43. URL: https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=1717

120. Матвєєва Л. Г. Правова еліта в Україні: проблема формування. *Наукові праці НУ «ОЮА».* 2020. Т 27. С. 67–77. URL: https://hdl.handle.net/11300/14171

121. Павлов В. Г. Методологічні підстави антропологічної концепції права. *Право України.* 2014. № 1. С. 166–181.

122. Теличко О. А., Рекун В. А Розвиток правової системи у цифрову епоху. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 1. С. 209–212. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/53

123. Нівня Г. О. Ритуал як символічна форма соціальної комунікації : дис. … канд. філософ. наук : 09.00.03. Одеса, 2018. 242 с. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/1802/1/Nivnya.pdf

124. Оборотов Ю. М. Традиції та новації у правовому розвитку : монографія. Одеса: Юрид. л-ра, 2001. 330 с.

125. Вороніна І. М. Теоретичні основи дослідження класифікації правових цінностей. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 6. С. 177–183.

126. Міма І. Аксіологічне значення християнсько-правових традицій для правової системи України. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică*. 2014. № 1(5). С. 41–46. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2014/1/8.pdf

127. Рязанов М. Ю. Правовий розвиток: наступність як умова правового прогресу. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 17 верес. 2018 р. / за ред. Г. О. Ульянової. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 76–78.

128. Король К. М. Правова культура та формування правової ідентичності. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)* : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 126 – 128. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f5

62ffc2-b35c-4571-beb6-1ef577184dee/content

129. Дудченко В. В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2007. 35 с.

130. Завальний А. М. Методологічні та теоретичні основи пізнання юридичних фактів : монографія. Київ : Вид-во Європейського університету, 2011. 95 с.

131. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія. Харків : Право, 2008. 288 с.

132. Giudice M. The Normativity of law. *Cambridge elements: Philosophy of law*. 2024. URL: https://www.cambridge.org/core/elements/abs/normativity-of-law/117EEA5D2AC30C0BCBF37E3D129A842C#access-block

133 Goodale M. Between Facts and Norms: Towards an Anthropology of Ethical Practice. *The Anthropology of Moralities*. 2009. Ch. 10. P. 182–199. DOI: doi.org/10.1515/9781845459383-011

134. Басай О. В. Поняття юридичних фактів: теоретичний аспект. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2014. Вип. 3 (6). С. 8–16. *URL:* http://www.pjv.nuoua.od.ua/v3_2014/01.pdf

135. Jabloner, C. How the Facts Enter Into the Law. In: Bersier Ladavac, N., Bezemek, C., Schauer, F. (eds) The Normative Force of the Factual. Law and Philosophy Library, vol 130. Springer, 2009. P. 97–110. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-18929-7_7

136. Дудченко В. В. Роль нормативних фактів у сучасному праворозумінні. *Право України*. 2010. № 4. С. 120–126.

137. Балинська О. Творення та споживання правових знаків. *Філософія права і загальна теорія права.* 2012. № 2. С. 314–349.

138. Дудченко В. В. Концептуальні засади основної норми в українському праві. *Публічне право*. 2017. № 3 (27). С. 49–55.

139. Фонарюк О. Ю., Децик В. В. Рецепція як конституційно-правовий феномен. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. *Серія*

ПРАВО. 2022. Вип. 74: ч. 1. С. 82–87.

140. Міма І. В. До питання визначення релігійно-нормативного факту. *Держава і право.* 2011. Вип. 53. С. 39–45.

141. Козаченко А. І. Принцип поділу державної влади за Конституцією Пилипа Орлика 1710 року та Польською Конституцією 1791 року. *Problems of legality*. 2019. Issue 144. С. 8–11. DOI: 10.21564/2414-990x.144.154647

142. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. Харків : Право, 2009. 352 с.

143. Лепех Ю. Питання про співвідношення понять «правотворчість» та «нормотворчість». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки.* 2016. № 855. С. 225–231.

144. Parkhomenko, N., Podorozhna, T., Tarakhonych, T., Husarev, S., & Biloskurska, O. Implementation of the AssociationAgreement with the EU by adapting Ukrainian legislation to EU law. *Social & Legal Studios*. 2024. № 7(1). P. 184-193. Doi: 10.32518/sals1.2024.184

145. Журавська О. Джерела формування права : окремі методологічні аспекти. *Університетські наукові записки*. 2020. Том 19. № 1 (73). С. 35–44. DOI: 10.37491/UNZ.73.3

146. Tamanaha Brian Z. Law and Society. *A companion to philosophy of law and legal theory*. 2nd edition, Dennis Patterson, ed., Blackwell Publishers, 2009. URL: https://ssrn.com/abstract=1345204

147. Haley N. Proctor Rethinking Legislative Facts, 99 Notre Dame L. Rev. P. 955–1019. URL: https://scholarship.law.nd.edu/ndlr/vol99/iss3/3

148. Юдкін-Ріпун І. М. Художні коди в морфології культури: опис текстів та деривація сенсів. *Культурологічна думка.* 2011. № 3. С. 8–17.

149. Культурологія: українська та зарубіжна культура : навчальний посібник / Зязюн І., Семашко В. [та ін.] ; ред. М. М. Закович. Київ: Знання, 2007. 567 с.

150. Ярошенко Т. М. Морфологічний аналіз української моделі історико-

культурного розвитку. *Вісник Львівського університету*. Серія Філософські науки. Львів, 2012. Вип. 15. С. 17–181.

151. Ярошенок Т. М. Європа як культурологічне поняття і модель культури // Тези звітньої наукової конференції філософського факультету / Відп. за випуск Л. Рижак, Н. Жигайло. Львів, 2022. Вип. 19. С. 250–252.

152. Рамський Ю. С. Формування інформаційної культури особи– пріоритетне завдання сучасної освітньої діяльності. 2004. 11 с. URL: https://sj.npu.edu.ua/index.php/kosn/article/download/431/362

153. Христокін Г. В. Культурні форми буття філософії: типологічний аспекти. *Схід.* 2015. № 4. С. 90–96.

154. Яковець І. О. Морфологічна модель культури. *Вісник ХДАДМ*. 2014. № 2. С. 132–136.

155. Рязанов М. Ю. Морфологія правової культури. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 19 трав. 2017 р. : у 2 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», Півден. регіон. центр НАПрН України; відп. ред. Г. О. Ульянова; передм. С. В. Ківалова. Одеса: Гельветика, 2017. Т. 1. С. 61–64.

156. Янісів Ю. О. Діалектика традицій та інновацій в сучасній освіті. *Гуманітарний вісник Київського національного університету. Серія : Педагогіка*. 2012. № 28. С. 388–393.

157. Рязанов М. Ю. Слов'янське право і слов'янська правова культура: загальнотеоретичний аспект : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2013. 202 с.

158. Колодяжна В. В. Історія формування та сучасний стан Романо-германської правової сім'ї. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2013. № 1. С. 46–53.

159. Чукаєва В. О. Правова система сучасної україни: постсоціалистичний (перехідний) тип. С. 463–481. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-252-4-23

160. Павлов С. С. Правова традиція у формуванні та розвитку правової реальності в сучасній юридичній науці. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005.

Вип. 25. С. 104–109.

161. Ritchey T. General Morphological Analysis : a general method for non-quantified modeling. *Swedish Morphological Society*. 2002. URL: https://www.swemorph.com/ma.html

162. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.

163. Риндюк В. І. Система права в контексті сучаснихпідходів до праворозуміння. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Вип. 70. С. 59–63.

164. Балинська О. М., Гуменюк Л. Й. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ): навчальний посібник / за заг. ред. М. М. Цимбалюка. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 412 с.

165. Рязанов М. Ю. Морфологічний аналіз правової спадщини. *Розвиток сучасного права та держави в юридичній теорії та практиці* : матеріали всеукр. круглого столу онлайн присвяч. 25-річчю Національного Університету «Одеська юридична академія» та 175-річчю Одеської школи права, м. Одеса, 25 листоп. 2022 р. Одеса, 2022. С. 17–22.

166. Тітов Є. Б. Про цінність традицій у праві (правових традицій). *Міжкафедральний круглий стіл до Дня Соборності України*. Харків. 2017. С. 102 – 104. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/20_01_2017/pdf/26.pdf

167. Целуйко М. Ф. Структура правової культури у вітчизняній юридичній літературі. *Науковий вісник Чернівецького університету.* 2010. Вип. 538. С. 5–10.

168. Баланюк Ю. С. Політико-правові механізми формування і збереження об’єктів нерухомої культурної спадщини юнеско в Україні : дис. … канд.. політ. наук : 23.00.02. Чернівці, 2016. 212 с.

169. Trevor J. Barnes David Lowenthal on geography and its past. *Landscape*

research. 2022. Vol. 47. № 4. P. 452 – 463. URL: https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/01426397.2020.1808967?needAccess=true

170. Супрун Н. А. Вчення В. Вернадського про ноосферу в контексті теорії сталого розвитку. *С. Подолинський, В. Вернадський, М. Руденко - подвижники природничих засад економічного мислення і господарювання* / Тези Круглого столу, м. Київ, 18 листопада 2020 р.. Київ : КНЕУ, 2020. С. 52–56. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c4ee56ff-6b94-4a80-b3e4-66ee48e32405/content

171. Іванчук В. Є. Правовий моніторинг як категорія юриспруденції. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 107–110.

172. Коцан Р. І. Сучасні напрями розвитку лімології. *Політичне життя.* 2017. № 4. С. 25–29. URL: https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/4936

173. Скуріхін С. М. Правова культура та правове життя. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Ю. М. Оборотов (заст. голов. ред.), Л. Р. Біла (відп. секр.) [та ін.] ; ОНЮА. Одеса : Юрид. л-ра, 2005. Вип. 25. С. 89–93.

174. Рязанов М. Ю. Семіотичність правової спадщини. *Правове життя сучасної України* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 17 трав. 2019 р. / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 74–78.

175. Лоджук М. Т. Правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні: загальнотеоретичне дослідження : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2014. 313 с.

176. Solomatova V. V. Image as a Philosophical Artifact: J. Derrida’s Concept in the Context of Modern Visual Culture. *Intellectual Archive*. 2021. Vol. 10. № 2. 177 p.

177. Скуріхін С. М. Функціональний аспект правової культури військовослужбовців. *Вчені записи Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки».* 2009. Том 22 (61). № 1. 356 с.

178. Овчинникова А. П. Про культурологічний підхід до права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 30. Том 2. С. 197–200.

179. Запорожцева Л. Є. Правова міфологія як явище правової дійсності, її сутність та особливості. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 2. С. 60–71.

180. Гоцуляк Ю. В., Міхайліна Т. В. Ідеї свободи та власності як вихідних принципів формування правових відносин у вченні Г. Гегеля. *Правовий часопис Донецького національного університету ім. В. Стуса*. 2002. № 2. С. 5–12. URL: https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/13620/13525

181. Подольська Є. А., Лихвар В. Д., Іванова К. А. Культурологія. Київ. Центр навчальної літератури. 2003. 289 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Podolska_Yelyzaveta/Kulturolohiia.pdf

182. Riles A. Property as Legal Knowledge: Means and Ends. *Journal of the Royal Anthropological Institute*. 2004. vol. 10. № 4. P. 775–795. URL: http://scholarship.law.cornell.edu/facpub/995

183. Martinez J. A Cognitive Science Approach to Teaching Property Rights in Body Parts. *Journal of Legal Education*. 1992. vol. 42. №. 2. P. 290–295. URL: http://www.jstor.org/stable/42893219.

184. Захарчук А. С. Інститут приватної власності в контексті правової культури українського суспільства. *Правова політика України: історія та сучасність* : матеріали ІІ Всеукраїнського науково-практичного семінару, м. Житомир, 8 жовтня 2021 р. Житомир, 2021. С. 6–9.

185 Цивільний кодекс України. *Кодекс України* від 16.01.2003 № 435-IV. Редакція від 18.11.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/ed20251118#Text

186. Пацурківський Ю. Правовий режим власності: поняття та зміст. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2013. № 6. С. 3–9.

187. Чистякова Ю. В. Методологічна роль семіотичного підходу у порівняльно-правовому пізнанні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2013. 24 с.

188. Мішегліна В. М. Класифікація правових символів як семіотичної ознаки сучасної держави. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 3. С. 14–17.

189. Мішегліна В. М. Юридичні символи як засоби правової комунікації. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. м. Одеса, 18 травня 2018 р. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 138 – 141. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/10454/Misheglina%20V%20Prav%20ta%20inst%202018%20t1-28.pdf?sequence=1

190. Погребняк І. В. Семіотична традиція: ґенеза і тенденції розвитку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія: Філологія. 2017. Вип. 26 (1). С. 56–58.

191. Онищук І. І. Вплив якості юридичної мови та письма на перцепцію права. *Право та юстиція*. 2021. № 2. С. 31 – 45. URL: https://justice.in.ua/download/2021/215/5.pdf

192. Коваленко Т. В. Роль української мови у сучасних міжкультурних комунікаційних процесах. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Філологічні науки*. 2017. Вип. 14. С. 9–14.

193. Ляшук А. В. Обумовленість мови права соціокультурними процесами. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2019. № 54 С. 227–231. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.54-1.pdf

194. Артикуца Н. В. Мова права у її функціональних різновидах. *Сьогодення українського мовного середовища* / [упоряд. Л. З. Мороз] ; АПН України, Ін-т вищ. освіти, Від. Теорії та методології гуманіт. Освіти. К., 2008. С. 23–32.

URL: https://core.ac.uk/download/pdf/149235495.pdf

195. Кравченко С. П. Мова як фактор правоутворення та законотворення : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2000. 22 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/e1057ed5-3660-457c-8e0e-c8034134e298

196. Панасюк И. О., Шаповалова Н. П. Право як соціокультурний феномен. *Молодий учений.* 2017. Вип. 3 С. 79–82.

197. Андрюшко І. А. Принципи правового мислення. *Актуальні проблеми політики.* 2014. № 45. С. 14–21. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/45_2012/4.pdf

198. Муж В. В. Юридичні засоби формування колективної правосвідомості : дис….канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 205 с.

199. Петрович З. З. Вплив моралі на правосвідомість особи: філософсько-правовий вимір. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справа.* 2013. № 4. С. 496–505. URL: https://www.lute.lviv.ua/fileadmin/www.lac.lviv.ua/data/fakultety/Urydychny/Nauka/INTERNET_konferencija_28_grudnja_2023.pdf

200. Герчанівська П. Е. Варіативність й інваріантність міфологічної свідомості. *Культура і сучасність*. 2013. № 1. С. 33–39.

201. Топалова С. О. Основні чинники міфологізації політичної свідомості сучасного українського суспільства. *Суспільство і політичні інститути в умовах трансформації та реформ* : XXI Харківські політологічні читання (матеріали міжнар. наук.-теорет. конф.). Х.: НДІ держ. буд-ва та місцевого самоврядування АПрН України, 2008. С. 238–240.

202. Сливка С. С. Онтологія людини: правовий вимір. Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : *Статті учасників Третього всеукраїнського «круглого столу»*, м. Львів, 23-24 листопада 2007 р. Львів, 2007. С. 313–318.

203. Костюк І. В. Міф як соціокультурний феномен: функціональне навантаження. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2010. Вип. 21. С. 367–378.

204. Скуловатова О. В. Міфологічна основа творення картини світу особистості [Електронний ресурс]. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами.* URL: https://ap.uu.edu.ua/article/267

205. Серебро М. В. Категорія «образ держави» в загальнотеоретичній юриспруденції. *Тенденції розвитку та правовий образ держави* : матеріали міжнар. круглого столу (онлайн), м. Одеса, 20 грудня 2019 р. Одеса, 2019. С. 18–21.

206. Павлишин О. В. Семіотика права як методологічна парадигма новітнього філософсько-правового дискурсу : дис. … д-ра. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2018. 411 с.

207. Адамова О. С. Поняття правової класифікації. *Часопис цивілістики*. 2015. № 18. С. 19–24.

208. Onyshchuk I. Formalization of human rights to dignified living conditions in international and national legal acts. *Philosophy, Economics and Law Review.* 2021. Vol. 1, №. 2. P. 172–182. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/8224/1/16.pdf

209. Рязанов М. Ю. Поняття та види правової спадщини України. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 18 трав. 2018 р. У 2 т. Т. 1 / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 112–115.

210. Рупташ О. В. Евриститчний потенціал поняття смислу в гуманітарно наукових парадигмах знання : дис. .. д-ра. філософ. наук : 09.00.09. Чернівці, 2015. 339 с.

211. Вовк Д. О. Релігійна традиція у праві: аспекти загальнотеоретичного розуміння. *Вісник.* 2012. № 3 (70). С. 44–53.

212. Вовк Д. О. Християнська правова традиція як категорія теорії права [текст] / Д. Вовк ; наук. ред. О. В. Петришин. Х. : Юрайт, 2013. 64 с.

213. Дідківський А. А. Православна етика: гуманістичний потенціал та історичні форми легітимізації : автореф. дис. … канд. філос. наук : 09.00.11. Житомир, 2015. 16 с.

214. Здіорук С. І., Саган О. Н. Православ'я – синтез етнічності і вселенськості. *Українське релігієзнавство.* 2009. Спецвипуск 2. С. 124–142.

215. Вовк Д. О. Про релігійну традицію права. *Філософія права і загальна теорія права.* 2013. № 1. С. 234–247.

216. Демидова І. А. Теоретична типологія в стратегії наукового пошуку. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 1 (13). С. 87–101.

217. Когут І. А. Сучасні підходи вивчення правової культури: теоретичний аспект. *Вісник Львівського університету*. 2015. № 9. С. 94–102.

218. Luban D. Legal traditionalism. *Stanford Law Review*. Vol. 43. № 5 (May, 1991). P. 1035–1060.

219. Рязанов М. Ю. Нормативний та процесуальний аспекти правової спадщини: антропологічний підхід. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 19 травня 2023 р. / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. Т. 1. С. 57–59.

220. Рязанов М. Ю. Правові інститути як об'єкти правової спадщини. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management).* 2020. № 6 (34). P. 194–199. URL: https://kelmczasopisma.com/viewpdf/2703

221. Панкевич І. М. Інститут виборності як складова української правової традиції (історико-правове дослідження) : автореф. дис.. … д-ра юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 40 с.

222. Савчин М. В. Конституційна традиція в Україні та перехід до модернізації національної правової системи. *Стратегічні пріоритети*. 2010. № 2 (15). С. 83–89.

223. Мішин С. І. Історичне поняття місцевого самоврядування. *Актуальні проблеми політики*. 2019. Вип. 63. С. 60–72. DOI: https://doi.org/10.32837/app.v63i0.7

224. Пухтецька А. А. Принцип рівності перед адміністрацією та шляхи його впровадження у національній доктрині та правозастосовній практиці. *Право України.* 2019. № 7. С. 218 – 228. DOI: 10.33498/louu-2019-07-218

225. Пухтецька А. А. Про зміст і спрямованість принципів адміністративного права. *Адміністративне право і процес*. 2014. № 3 (9) - Ювілейний. С. 73–86. URL: https://applaw.net/index.php/journal/issue/view/17/3-2014-pdf

226. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І Шинкарук (голова) та ін.]. Київ: Абрис, 2002. 742 с.

227. Траверсе О. О. Концепція самогенезу політичного лідерства та політичного керівництва (пролегомени*). Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.* № 40. С. 154–175.

228. Burazin Luka Can There Be an Artifact Theory of Law? *Ratio Juris.* 2016. Vol. 29. Issue 3. P. 385 – 401. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2326744

229. Roversi Corrado. Legal Metaphoric Artifacts. 44 p. DOI: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2410790

230. Рязанов М. Ю. Артефактність правової спадщини. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30–річчя проголошення незалежності України та 25–річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. матеріали Міжнар. Наук.–практ. Конф / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т.1. С. 46–49.

231. Chuvakov O., Ryazanov M., Chuvakova H., & Pavlova T.. The categories «legal tradition» and «anomaly of the legal sphere» in the context of regulation of innovations of modern society. *Amazonia Investiga*. 2020. № 9(25). P. 411–417.

232. Ковбасюк С.В., Рязанов М.Ю., Чувакова Г.М. Правова доктрина як джерело права в релігійних правових системах. *The world of modern technologies and inventions* : The 4th International scientific and practical conference, Vienna, October

10–13, 2023. Vienna : Austria. International Science Group, 2023. P. 118–121. DOI: 10.46299/ISG.2023.2.4

233. Бандура О. О. Правознавство у системі наукового знання: аксіологічно-гносеологічний підхід : монографія. Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 272 с.

234. Слабан М.М. Класифікація цінностей у праві (за матеріалами практики Страсбурзького суду). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 3. С. 21–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2014_3_5

235. Слабан М.М. Правові позиції Європейського суду з прав людини щодо права на повагу до сімейного життя (загальнотеоретичний аспект) : дис. … канд. юрид. наук. 12.00.01. Львів, 2017. 259 с. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-29.pdf

236. Рабінович П. М. Страсбурзьке правосуддя : філософсько-антропологічні та гносеологічні засади. *Проблеми філософії права.* 2008-2009. Том. VI-VII. С. 94–101. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/56c16c5c-06cb-449c-b008-52f820dcaff9/content

237. Кравцов І. В. Класифікація правових цінностей та її значення для правової теорії і практики. *НАУКОВІ ЗАПИСКИ НаУКМА. Серія: Юридичні науки*. 2017. Том 200. С. 51 – 55. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/29f2cce5-5271-47c4-b632-b52230f583e5/content

238. Горобець К. В. Аксіосфера права: філософский та юридичний дискурс : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. 218 с.

239. Сидоренко О. М. Догма права як правова цінність. *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. Вип. 45. С. 76 – 81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2009_45_18

240. Вороніна І. Правові цінності в системі соціально-політичного управління суспільством. Jurnalul juridic national: teorie şi practică. 2016. № 1/1 (17) С. 5–8. URL: https://ibn.idsi.md/vizualizare_articol/43651

241. Колесніков М. П. Правова аксіологія: ціннісні основи права. [Філософія

права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов [та ін.] ; за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна]. Харків: Право, 2009. С. 160–163.

242. Борщевський І. В., Гринь О. Д. Правовий досвід в юридичній діяльності: загальнотеоретичний аспект. *Правова держава*. 2020. № 37. С. 10–16.

243. Максимов С. І. Феноменологічний підхід до розуміння правової реальності. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2009. № 2. С. 54–60. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3257/1/Maksymov_51.pdf

244. Кобко-Одарій В. С. Правова спадщина та правовий досвід як категорії у загальнотеоретичній юриспруденції. *Правове життя сучасної України* : матер. міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 17 травня 2019 р. Одеса, 2019. С. 78–81.

245. Хаустова М. Г. Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні : монографія. Х.: Право, 2008. 160 с.

246 Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf

247. Ryazanov M. U. Legal traditions as the mean of transmission the legal heritage. *Organization of scientific research in modern conditions '2020*: conference proceedings. Seattle: KindleDP, 2020. P. 572–576. DOI: 10.30888/979–865–1656–02–8.0.

248. Мамульчик А. А. Державно-правові закономірності як складова предмета загальнотеоретичного правознавства. *Збірник матеріалів X-их наукових читань, присвячених пам'яті академіка В. В. Копєйчикова.* 2020. 119 с.

249. Горбенко Л. А. Багатоаспектність поняття суб'єкта права. *Право і суспільство*. 2014. № 6.2(3). С. 8–11.

250. Макаренко Л. О. Суб'єкт правової культури: концептуальні засади дослідження. *ScienceRise: Juridical Science*. 2018. № 3 (5). С. 15–21.

251. Управління соціальним і гуманітарним розвитком: навч. посіб. / [авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, П. К. Ситник та ін.] ; за заг. ред.

В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського : у2 ч. - К. : НАДУ, 2009. Ч. 1. 456 с.

252. Boichenko E., Ziatina D., Karakhanian K., Chuvakova H., Ryazanov M. Surrogacy as a method of supporting reproductive technologies in Ukraine and a foreign method of its legal regulation. *Amazonia Investiga*. 2019. № 8 (22). P. 121–128. URL: https://www.amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/34

253. Козюбра М. І. Право і людина: лінії взаємозв'язків та тенденції розвитку. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2015. Т. 168. С. 3–9.

254. Авраменко Л. В. Суб'єктивні фактори формування правової системи Україні. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 2 (6). С. 1–13.

255. Соціологія: Підручник / Н. П. Осипова, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін.; За ред. Н. П. Осипової. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.

256. Чефранов В. А. Правоа свідомість як різновид соціального відображення: (Філос.-методол. нарис). Киев: Вища школа, 1976. 210 с.

257. Мірошниченко М. І. Генезис правової системи України : дис. … д-ра. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2012. 431 с.

258. Логвиненко О. І. Філософсько-правовий аналіз професійної деформації працівників органів внутрішніх справ. *Вісник університету внутрішніх справ*. 1999. № 7 (3). С. 63–66.

259 Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. // Верховна Рада України. 1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text

260. Андрощук О. В. Референдум першого грудня 1991. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Referendum

261. Дмитрієнко І. В. Чому українська правова культура? *Форум права*. 2011. № 4. С. 201–207.

262. Гримич М. В. Звичаєво-правова традиційна культура українців XIX-початку XX ст. : автореф. дис.. … д-ра істор. наук : 07.00.05. Київ, 2005. 30 с.

263. Вовкович У. В. Становлення та розвиток філософсько-правових ідей в Галичині (сер. XIX – XX ст.ст.) : дис. …. канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2018.

214 с.

264. Гундертайло Ю. Д. Особистісна міфологія у вимірі життєвого світу. *Psychological Prospects.* 2015. Issue 25. С. 44–54.

265. Дергачов Є. В. Трансформація правової свідомості суспільства в контексті забезпечення сталого розвитку : дис. …. канд. філ. наук : 09.00.03. Київ, 2018. 241 с.

266. Рязанов М. Ю Співвідношення понять «правда» та «право» в слов'янській правовій культурі. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 5. С. 214–218.

267. Зінько О. В., Зінько Ю. А. Нариси історії української культури : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 248 с.

268. Федоренко Т. М. Вплив християнства на формування правової системи Київської Русі з кінця X – по 40-ві роки XIII століття : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2001. 211 с.

269. Рязанов М.Ю. Відродження слов'янської правової культури в Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 6-2. С. 35–41.

270. Рязанов М. Ю. Слов'янське право і слов'янська правова культура : загальнотеоретичний аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2013. 20 с.

271. Рязанов М.Ю. Слов'янські традиції становлення Української державності. *Юридичний вісник*. 2015. № 2. С. 241–247.

272. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / [Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.] ; за ред. Ю. М. Оборотова. — Одеса : Фенікс, 2015. 488 с.

273. Захарченко П. П. Історія держави і права України. К.: Атіка. 2004. 367 с.

274. Бедрій М. М. Додержавне право східних слов'ян: проблеми становлення та напрями регулювання. *Вісник Львівського університету.* Серія юридична. 2014. Вип. 59. С. 50–57.

275. Герасимчук О. П. Генеза статусу потерпілого в історії вітчизняного

кримінального процесу. *Часопис Національного університету «Острозька академія».* Серія «Право. 2012. № 2(6). С. 1–15. URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12hopvkp.pdf.

276. Богишич В. О науковій розробці історії слов'янського права. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3–4. С. 357–375. URL: https://www.academia.edu/35922677/_Journal_Comparative_Jurisprudence_Contents_of_the_issue_3_4_2012

277. Белей Л. О., Белей О. О. Старослов'янсько-український словник. Львів: Свідчадо, 2001. 332 с.

278. Бойко І. Й. Правове регулювання майнових відносин у київській русі (IX – XII ст.). *Актуальні проблеми держави і права.* 2013. Вип. 70. С. 391–396.

279. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття : навч. посібник з історії держави і права України. Львів, 2003. 156 с.

280. Достдар Р. М. Рецепція принципів візантійської еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2005. 18 с.

281. Крестовська Н. М., Цвіркун О. Ф. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія-практикум. Х.: Одіссей, 2010. 488 с.

282. Мантуло Г. А. Генезис інституту власності на Русі. *Філософія права*. 2014. № 3 (64). С. 49–52.

283. Пивоваренко О. Могорич як явище національного соціокультурного простору. Спроба системно-структурного аналізу. *Етнічна історія народів Європи.* 2018. Вип. 56. С. 114 – 119. URL: http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2018/56/articles/17.pdf

284. Історія українського права : [посібник] / І. Безклубий, І. Гриценко, О. Шевченко та ін. – К. : Грамота, 2010. 336 с.

285. Деркачова Н. О. Право в поглядах М. Ф. Владимирського-Буданова. *Науковий часопис Українського державного університету ім. М. Драгоманова*. Серія 18. 2012. Вип. 20. С. 117–120.

286. Рязанов М. Ю. Нормативи слов'янського права в правовій спадщині України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Т. 1. Вип. 5. С. 42–46.

287. Лісова К. С. Звичаєве право : курс лекцій / К. С. Лісова. — К. : *ДП «Вид. дім «Персонал»*, 2012. 94 с.

288. Братасюк М. Г. Методологічний потенціал української правової традиції як основа для сучасного правового розвитку. *Право та державне управління.* 2022. № 1. С. 18–24. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2022/2.pdf

289. Жданенко С. Б. Правовий менталітет та правове виховання. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. 2013. № 4 (18). С. 184–189.

290. Piotr Koprowski. Rosja i Słowiańszczyzna w oglądzie Wacława Aleksandra Macie-jowskiego (do połowy lat 40. XIX wieku). Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. 2020. P. 71–85.

291. Скакун О. Ф. М. Д. Іванишев як історик і археограф. *Укр. іст. журн*. 1971. № 9. С. 118–121.

292. Теремецька Т. В. Становлення поглядів М. Д. Іванишева у контексті вивчення історії слов'янського права та історії України XIII - початку XVII століття. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісник : зб. наук. праць.* / гол. ред. В. М. Вашевич ; НПУ імені М. П. Драгомнова, ВГО Укр. акад. наук. - Київ : Вид-во «Гілея», 2017. Вип. 122 (7). С. 43–46.

293. Бондарчук Т. І. Класик історико-правової науки (до 180-річчя від дня народження Михайла Флегонтовича Владимирського-Буданова). *Часопис Київського університету права.* 2017. № 3 С. 9–14.

294. Бондарук Т. І. Західноруське право: дослідження і дослідники / Відп. ред. І. Б. Усенко. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2000. 160 с.

295. Чернищук Н. В. Етапи розвитку формування права. *Вчені записки ТНУ*

імені В. І. Вернадського. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 129–133.

296. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) : курс лекцій : навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / [В. І. Яровий, П. М. Рудяков, В. П. Шумило та ін.] ; за ред. В. І. Ярового. – Київ: Либідь, 2001. 628 с.

297. Дудченко В. В. Традиція правового плюралізму: Західна та Східна інтерпретація : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2007. 394 с.

298. Bogisic V. A. Pravni obicaji u Slovena. Privatno pravo. – Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 1867. 215 s.

299. Попадинець Г. О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку національної правової культури : автореф. дис.. … канд.. філософ. наук : 12.00.12. Київ, 2007. 19 с.

300. Завальнюк В. В. Традиції та звичаї українського народу як підґрунтя антропологізації права. *Розвиток сучасного права та держави в юридичній теорії та практиці* : матеріали всеукр. круглого столу онлайн присвяч. 25-річчю Національного Університету «Одеська юридична академія» та 175-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 25 листоп. 2022 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.» ; каф-ра заг. теор. права та держави. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2022. С. 4–8.

301. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українське монашество / упоряд., авт. іст.-біограф. нарису і комент. М. Тимошик ; ред. Н. Мусієнко ; Фундація імені митрополита Іларіона (Огієнка). Київ : Наша культура і наука, 2002. 394 с.

302. Кормич А. І. Традиції конституціоналізму в Українській правовій спадщині. *Концептуалізація та використання правової спадщини* : матеріали всеукраїнського круглого столу. м. Одеса, 26 грудня 2018 р. Одеса, 2018. С. 50–53.

303. Чапля О. С. «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона: історичні, літературні та богословські аспекти. 2021. 87 с.

304. Котляр М. Ф. Договори Київської Русі з Візантією. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Ін-т історії

України. К. : Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г–Д. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dogovory_KR_z_Vizantieyu.

305. Задорожній О. В. Міжнародно-правова діяльність князів Київської Русі періоду «відносної централізації»: від Аскольда до Святослава (IX-X ст.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2014. Вип. 27. Том 32. С. 171–175.

306. Захарченко П. П. Руcько-візантійські договори іх–х ст. у фокусі еволюції та юридичної компаративістики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО.* 2018. Вип. 49. Том 1. С. 22–25.

307. Яремова І. В. Розвиток законодавства та наукової думки про виникнення права власності на українських землях до першої половии XVII ст. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 227–232.

308. Сюндюков І. Р. Час і простір без кордонів. Візантія та Київська Русь: культурно-цивілізаційні впливи. *Україна Incognita*. 2015. № 92. URL: https://byzantina.wordpress.com/2015/06/20/syundyukov-4/

309. Toynbee A. J. A Study of History: Volume I: Abridgement of Volumes I-VI (Vol. 1). *Oxford Paperbacks.* 1987. 640 p.

310. Половинська В. В. Давня Русь і Скандинавія: політичні і соціокультурні відносини (XI - перша половина XII ст.) : дис. … канд. істор. наук : 07.00.01. Київ, 2015. 223 с.

311. Рязанов М. Ю. Влив візантійської правової традиції на становлення українського права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 594–596. DOI: https://doi.org/10.32782/2524–0374/2024–7/142

312. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі / М. Ю. Брайчевський; ред. М. В. Попович; АН УРСР, Ін-т археології. – Київ: *Наукова думка,* 1988. 259 с.

313. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: стародавня доба : навчальний посібник. Харків: ХНУВС, 2011. 64 с.

314. Лозінська С. В. Заповіт за римським спадковим правом та його рецепція

у право країн періоду середньовіччя. *Університетські наукові записки*. 2019. № 69–70. С. 27–37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2019_1-2_4

315. Попсуєнко Л. О., Шевчук-Бєла Я. В. Право і релігія у Візантії: проблеми співвідношення. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 53. С. 385–393.

316. Маложон О. І. Історико-теоретичні аспекти правової культури. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2008. № 1. С. 119–127.

317. Харитонова Т. Є. Систематизація права у Візантійській імперії у першій половині VI ст. н.е. (Систематизація Юстиніана) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2003. 20 с.

318. Войтович Л. В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. – Львів: *Видавництво «Апріорі»,* 2011. 880 с.

319. Justice et législation / Sous la dir. de A. Padoa-Schioppa. 2000. P. 401–403.

320. Мельник В. М. Несторіанський рух: від політичного вчення до юридичної правосуб'єктності (з історико-правової спадщини ірано-візантійського порубіжжя). *Нове українське право*. 2021. № 5. С. 58–62.

321. Сухонос В. В. Смертна кара: історія і сучасність. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2012. № 2(7). С. 81–84.

322. Балух В., Балух О. Деякі роздуми щодо християнізації Київської Русі. *Релігія та соціум*. 2012. № 2(8). С. 35–47.

323. Ромінський Є. В. «Ряд», «устав», «закон» і «звичай»: взаємозв'язок між джерелами (формами) права в Давній Русі княжої доби. *Правова держава*. 2016. № 27. С. 30–38.

324. Von Lingenthal, K. E. Z. Collectio librorum juris graeco-romani ineditorum: Ecloga Leonis et Constantini, Epanagoge Basilii Leonis et Alexandri No. 10. 1852. Barth. 235 p.

325. Monferratus A. G. Ecloga Leonis et Constantini cum appendice. Typis Fratrum Perri. 1889. 126 p.

326. Достдар Р. М. До питання дослідження візантійської традиції права: інститути шлюбу, сім'ї та спадкування в Еклозі VIII ст.. *Актуальні проблеми*

держави і права. 2004. Вип. 22. С. 590–595.

327. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) / за ред. Б. Й. Тищика. Львів: Світ, 2006. 696 с.

328. Цвєткова Ю. В. Деякі приклади візантійського впливу на формування української правової традиції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Юридичні науки. 2010. № 85. С. 41–46.

329. Павлов С. С. Правові традиції у визначенні системи українського права. *Актуальні проблеми держави і права.* 2008. Вип. 39. С. 75–79.

330. Давиденко Н. А. Соціально-правнича термінологія українського латинськомовного документа XVI-XVII ст.: становлення та функціонування : дис. … канд. філолог. наук : 10.02.14. Київ, 2021. 345 с. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/ac4/mn0nsshdg7ky7ggnxiqiq7ot9g9zqrx8/dis_Davydenko.pdf

331. Бойко І. Й. Інститут покарання у джерелах права галицько-волинської держави (1199–1349 рр.). *Актуальні проблеми держави і права.* С. 261–269. URL: http://www.apdp.in.ua/v69/41.pdf

332. Толкачева Н. В. Звичаєве право України: особливості розвитку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. № 85. С. 105–113.

333. Юрій М., Удод О. Переломлення візантійської спадщини в давньоукраїнській культурі: спектр термінологічного осмислення. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2011. № 3. С. 182–203.

334. Цвєткова Ю. В. Єфремівська Кормча – джерело права Київської Русі (кінець XI – початок XII ст.) : дис….канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2003. 210 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tsvietkova_Yulianna/Yefremivska_Kormcha_-_dzherelo_prava_Kyivskoi_Rusi_kinets_KhI_-_pochatok_KhII_st.pdf?

335. Любащенко В. Кормча Книга: сторінка з українсько-балканських взаємин. *Проблеми слов'янознавст*ва. 2009. № 58. С. 51–66.

336. *Zuzek I.* Kormcaja Kniga. Studies on the Chief Code of Russian Canon Law.

Roma, 1964 (Orientalia Christiana Analecta. 168). 328 s.

337. Kloss B. M. Monasticism During the Formation of a Centralized State: Sergius of Radonezh and the Trinity Monastery. Russian Studies in History. 2013. № 52 (1). P. 5–37.

338. Sabka Bogdanova. Pandekti na Nikon Chernogorets. Srednobalgarski prevod. Parva chast. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski». 2023. 1298 s.

339. Бондарук Т. І. Джерела права Великого Князівства Литовського в контексті правової реальності пізднього середньовіччя. *Альманах права*. 2015. № 6. С. 139–142.

340. Бедрій М. М. Історико-правовий огляд джерел права Київської Русі. *Молодий вчений*. 2014. № 8 (11). С. 179–184.

341. Левчук М. В. Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження) : автореф. дис. …. канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 22 с.

342. Сацький П. В. Візантійський вплив на процес еволюції політико-правового статусу великого князя київського. *Юридична наука.* 2013. № 6. С. 84–96. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Satskyi_Pavlo/Vizantiiskyi_vplyv_na_protses_evoliutsii_polityko-pravovoho_statusu_Velykoho_kniazia_Kyivskoho.pdf?PHPSESSID=v0nonfhdcq5hbmeiol8khhenq7

343. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. Одеса: Юридична література, 2000. 260 с.

344. Марчук Р. П. Обумовленість права суспільним устроєм українських земель за Польсько-Литовської доби. *Державне управління: теорія тапрактика*. 2010. № 2. С. 1–10.

345. Мануілова К. В. Особливості децентралізації публічної влади українських земель, що входили до складу Литви (XIII - початку XVII ст.). *Public Administration Aspects.* 2016. № 4(5). С. 12–20.

346. Шевченко Н. В. «Ягелонська спадщина» у світлі сучасних українських історичних студій. *Історичний архів. Наукові студії* : збірник наук. праць. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2008. Вип. 1. С. 29–39.

347. Саленко В. І. Вплив Статутів Великого князівства Литовського на

розвиток правової думки в Україні. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. 2009. Вип. 49. С. 78–82.

348. Маложон О. І. Соціально-культурні відносини в литовсько-польський період історії України (XIV-XVI СТ.). *Юридичний вісник*. 2014. № 1(30). С. 37–41.

349. Маложон О. І. Соціально-правова культура Литовсько-польського періоду в історії України (XIV–XVI ст.) : дис. … канд. істор. наук : 17.00.01. Київ, 2007. 178 с.

350. Бедрій М. М. Литовське звичаєве право: деякі історико-юридичні аспекти. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. Серія 18*:* Економіка і право. 2015. Вип. 28. С. 98–104.

351. Ковальова С. Судебник Великого князя Казимира Ягайловича 1468 року : монографія. Миколаїв : Чорноморський державний університет ім. П. Могили, 2009. 112 с.

352. Колос М. І. Судебник Казимира Ягайловича : кримінально-правова охорона власності*. Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2016. Вип. 40. Том 2. С. 86–90.

353. Волошкевич Г. А. Правове оформлення шляхетського стану у статутах Великого Князівства Литовського. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. 2009. № 31 (49). С. 167-173.

354. Сокальська О. В. Історична генеза литовсько-українського права. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2001. № 10. С. 122–132.

355. Чорна К. П. Литовсько-руська держава: особливості управління землями Русі-України. *Публічне управління і адміністрування в Україні.* 2018. Вип. 4. С. 24–29.

356. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. – Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. л-ра, 2004. Кн. 2. 560 с.

357. Остапенко Т. О. Вплив Статуту Великого Князівства Литовського 1588 року на формування системи права України-Гетьманщини другої половини XVII -

80-х рр. XVIII ст. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. 2009. № 49. С. 212–216.

358. Коваленко Л. Право Великого князівства Литовського та його вплив на становлення українського права. *Юридична Україна*. 2004. № 2(14). С. 91–95.

359. Сокальська О. В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.) : монографія. Одеса : ОДУВС, 2010. 210 с.

360. Черкаський І. Ю. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв.. Київ: Укр. Акад. Наук, 1928. 714 с.

361. Хрестоматія з історії держави і права України / упоряд. А. С. Чайковський, О. Л. Копиленко та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2003. 656 с.

362. Бедрій М. М. Особливості формування та функціонування копних судів на українських землях (XIV–XVIII ст.): історико-правове дослідження : автореф. дис.. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2012. 19 с.

363. Бедрій М. М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження : монографія. Львів : Галицький друкар, 2014. 264 с.

364. Шейко В. М., Тишевська Т. Г. Історія української культури : навч. посіб. –. Київ: Кондор, 2006. 264 с.

365. Форманюк В. І. Литовські статути як правові гарантії формування системи національного права на правобережній Україні XVI–XVII ст. *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. Вип. 49. С. 201–207.

366. Котенко Т. В. Магдебурзьке право та його значення у становленні правової системи України. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. *Серія: Право*. № 2. С. 207–213.

367. Дробуш І. В. Соціальна функція місцевого самоврядування в Україні: проблеми теорії та практики : дис. … д-ра. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2017. 478 с.

368. Терлюк І. Історія держави і права України (Доновітній час). Київ : Атіка, 2006. 112 с.

369. Зайцева І. О. Виникнення та розвиток статутного права в українських містах: історичний аспект. *Державне управління: теорія та практика*. 2010. № 1.

С. 1–7.

370. Паламарчук Н. Ф., Ігнатова Л. Р. Литовсько-польський період в Українській історії державотворення. *Сторінки історії : збірник наукових праць.* 2019. Вип. 29. С. 12–21.

371. Яковенко Н. М. Здобутки і втрати Люблінської унії. *Київська старовина*. 1993. № 5. С. 77–85.

372. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид., перероб. та розшир. Київ : Критика, 2006. 584 с.

373. Судова влада в Україні: витоки, закономірності, особливості розвитку : монографія / авт. колектив ; за ред.. І. Б. Усенко. Київ: Наукова думка, 2014. 503 с.

374. Рязанов М. Ю. Особливості права Запорізької Січі у правовій спадщині України. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 43–47. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/705

375. Бедрій М. М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.) *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* 2015. Вип. 61. С. 78–86.

376. Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект : автореф. дис.. … д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 39 с.

377. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Історія козацтва. Держава-військо-битви. Київ : Арій, 2012. 463 с.

378. Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX – XX ст.). Київ : Атіка, 2012. 348 с.

379. Голобуцький В. М. Запорізьке козацтво. Київ: Вища шк., 1994. 539 с.

380. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Львів: Світ, 1990. Т. 1. 316 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0013950

381. Історія держави і права України: підручник / за ред. А. С. Чайковського. Київ: *Юрінком Інтер*, 2003. 512 с.

382. Тімашов В. О. Формування й закріплення інституцій прав і свобод людини в Україні (VI-XVIIстоліття). *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*.

2013. № 4 (6-9). С. 170–175.

383. Атаманова Н. В. Забезпечення правового порядку в Україні інституціями запорізького козацтва. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 58. С. 131–135.

384. Атаманова Н. В. Правовий порядок Запорозької Січі як феномен правового життя України (XVI – XVIII ст.) *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2012. Вип. 19. Том 1. С. 9–11.

385. Іванов В. М. Історія держави і права України: підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. 892 с.

386. Маліннікова Д. Історичний нарис ровзитку медіації в Україні. *Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу* : Матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф., 15-16 травня 2024 р. / Полт. ін-т економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» ; ред. колег. : Н. Мякушко (голова), Р. Шаравара, Р. Басенко та ін.; відп. ред. Р. Басенко. Полтава : ПІЕП, 2024. 220 с.

387. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / Редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін; НАН України, Ін-т історії України, НДІ козацтва. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія». Т. 1 / В. А. Брехуненко [та ін.]. 2006. 800 с.

388. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Київ. Вид. ЦУЛ. 2020. 687 с.

389. Грозовський І. М. Козацьке право. *Право України*. 1997. № 6. С. 76–80.

390. Слабченко М. Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької. *Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права.* 1928. № 4. С. 45–132.

391. Андреєв Д. В. Етносоціокультурні чинники формування національної правосвідомості (на прикладі судової системи Запорозької Січі XVII-XVIII століть : автореф. дис. … канд.. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2003. 20 с.

392. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII

ст. (1648-1782) / відп. ред. Калинович В. І. Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1967. 180 с.

393. Скальковский А. А. Як судили і рядили в Січі запорізькій. *Київська старовина.* 1886. № 3. С. 604–621.

394. Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття. Запоріжжя : РА—Тандем-У. 2009. 108 с.

395. Медвідь Ф. М., Урбанський М. В., Давидюк П. М., Марченко Р. О. Запорізька Січ як праобраз української держави. *Теоретичні та прикладні проблеми розвитку громадянського суспільства і євроінтеграційних процесів державного будівництва* : Матеріали звітної наук.-практ. конф. м. Київ, 20 листопада 2020 р. / редкол. : М. Ф. Гончаренко (голова) [та ін.]. Київ, 2020. С. 138–144.

396. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юридична думка, 2007. 992 с.

397. Тараненко М. Г. Причини створення, головні державотворчі, ідеологічні і правові засади та історичне значення Конституції Пилипа Орлика. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право* : збірник наукових праць. 2010. № 2 (6). С. 151–166.

398. Серьогіна С. Г. Особливості форми правління козацької держави за Конституцією Пилипа Орлика. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2006. Вип. 11. С. 25–36.

399. Кресін О. В. Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорізького...» 1710 р. URL: https://www.libr.dp.ua/text/uij2005214.pdf

400. Колодійчук Н. Р. Ухач В. З. Звичаєве козацьке право: становлення, генезис, характерні риси. *Правова система України в умовах європейской інтеграції: погляд студентської молоді* : зб. тез доп. XIII Всеукр. студ. конф., м. Тернопіль, 8 квіт. 2016 р. Тернопіль: Вектор, 2016. С. 38–41.

401. Корнєв А. Ю. Вплив козацтва на формування ідеалів української спільноти. *Вісник Харківської академії дизайну і мистецтв.* 2011. № 3. С. 117–121.

402. Едер П. Рефороми Марії-Терезії в Австрійській імперії 1740-1780 років та їх поширення на українських землях (Галіції, Буковині і Закарпатті. *Legea şi viaţa. Iulie* 2014. P. 35. С. 33–37.

403. Настасяк І. Ю. Історико-правовий аналіз входження Галичини до складу Австрійської імперії. *Вісник Львівського університету.* Серія «Юридична». 2003. Вип. 38. С. 84–90.

404. Кульчицький В. С. Утворення коронного краю Галичини в складі Австрії. *Проблеми правознавства*. 1969. Вип. 13. С. 14–21.

405. Пиртко М. С. Реформи державного управління в Австрійській імперії за правління Марії Терезії. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 7. С. 156–161.

406. Szabo F. Haugwitz, Kaunitz, and the Structure of Government in Austria under Maria Theresia, 1745 to 1761. *Historical Papers*. 1979. № 141. P. 115–119.

407. Дробот І. І. Закарпаття : з історії возз'єднання з Великою Україною. *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.)* : збірник. Київ, 1999. С. 322–331.

408. Луцький М. І. Право і система законодавства Західно-української народної республіки : дис.. … д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2016. 418 с.

409. Коритко Л. Я. Становлення і розвиток природоохоронних інститутів в Австро-Угорській імперії: історико-правовий вимір (на матеріалах Східної Галичини 1867–1918 рр.) : дис.. … д-ра юрид. наук : 12.00.01. Львів. 2017. 447 с.

410. Товстопят Л. М., Кузнецова Л. В. Вплив суспільного устрою на формування норм права на українських землях у складі Австро-Угорщини в VII–XVIII століттях. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 47–49.

411. Несух Л. М. Урбаріальна реформа Марії Терезії в північно-східних слов'янських землях Угорського королівства : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02. Київ, 2011. 19 с.

412. Бойко І. Й. Історико-правова оцінка інкорпорації західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії у другій половині XVIII століття. *Проблеми*

законності. 2019. № 145. С. 8–22.

413. Третяк А. М. Історія земельних відносин та землеустрою в Україні : навчальний посібник. Київ : Аграрна наука, 2002. 280 с.

414. Остапенко Т. О. Правове становище Закарпатської України у складі Угорського королівства та Австро-Угорської імперії (XIII-XIX ст.). *European political and law discourse.* 2017. № 4. С. 91–96.

415. Kaiserliches Patent vom 4. März 1849, die Reichsverfassung für das Kaiserthum Oesterreich. URL: https://www.verfassungen.at/at-18/verfassung49.htm.

416. Роман Н. М. Правове становище Закарпаття в складі Австро-Угорщини (1867-1918 роки) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Ужгород, 2016. 218 с.

417. Петрів Р. Австрійські, Австро-Угорські і Галицькі конституції (кінець XVIII–XIX ст. ст.). Івано-Франківськ : Місто НВ, 2005. 84 с. URL: http://narratif.primordial.org.ua/pdf/petriv01.pdf

418. Баран А. В. Діяльність депутатів-українців в Австрійському парламенті (1897–1918 рр.): історико-правове дослідження : дис.. … канд.. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2013. 229 с.

419. Кондратюк О. В. Судова система та судочинство в Галичині в складі Австро-Угорщини (1867-1918) : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2006. 20 с.

420. Бойко І. Й. Австрійський цивільний кодекс 1797 р. та його апробація у Східній Галичині. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 20. С. 231–236.

421. Никифорак М. В. Державний лад і право на Буковині в 1774-1918 р.р. Чернівці : Рута, 2000. 280 с.

422. Худоба Н. В. Кодифікація австрійського права та особливості її застосування у Галичині (1772–1918 рр.). *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського: Серія ««Юридичні науки*. 2007. Том 20 (59). № 2. С. 295–299.

423. Бойко І. Й. Австрійський цивільний кодекс 1797 р. та його застосування у Східній Галичині: деякі дискусійні питання. *Часопис Київського університету*

права. 2015. № 3. С. 8–11.

424. Перепелиця Х. В. Становлення та розвиток кримінального законодавства Австрійської імперії, що діяло у Східній Галичині з 1772 р. до початку XIX століття. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2018. № 3. С. 76–87.

425. Шутко Н. І. Зобов'язальне право за Цивільним кодексом Австрії 1811 року та його застосування на західноукраїнських землях (1811– 1939 роки) : автореф. дис.. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2018. 23 с.

426. Шутко Н. І. Зобов'язальне право за Цивільним кодексом Австрії 1811 року та його застосування на західноукраїнських землях (1811– 1939 роки) : дис.. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2018. 258 с.

427. Думич Х. М. Австрійський цивільний процесуальний кодекс 1895 року: причини укладення, структура і зміст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 32. Том 1. С. 16–20.

428. Бойко І. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 903 с.

429. Черкаський І. Ю. Судові реформи гетьмана гр. Г.К. Розумовського. *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності*. Київ : З друкарні Української Академії наук, 1927. С. 760–778

430. Кульчицький В. С. Апарат управління Галичиною в складі Австро-Угорщини: Навч. посіб. / В. С. Кульчицький, І. Й. Бойко, О. І. Микула, І. Ю. Настасяк; Львів. нац. ун-т. ім. І. Франка. – Л.: Тріада плюс, 2002. 318 с.

431. Долинська М. С. Нотаріальний процес: підручник. Львів:ЛьвДУВС, 2019. 652 с.

432. Едер П. Оганізація і діяльність судових органів у Галичині в складі Австрії та Австро-Угорщини (1772-1918 роки). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Вип. 68. С. 97–107.

433. Рязанов М. Ю. Становлення державно–правових інститутів України: правова спадщина австро–угорського впливу. *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 399–404. DOI: https://doi.org/10.32842/2078–3736/2024.4.56

434. Кальницький М. Нариси історії нотаріату України. Київ.: Гопак, 2008. 144 с.

435. Никифорак М. В. Нотаріат на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство.* 1999. Вип. 62. С. 61–63.

436. Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.) : монографія. Чернівці : Рута, 2004. 269 с.

437. Ясінська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект) : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2005. 210 с.

438. Долинська М. С. Становлення та розвиток законодавства про нотаріальну діяльність в Україні : дис. … д-ра. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2017. 447 с.

439. Долинська М. С. Нотаріат і нотаріальне законодавство на західноукраїнських землях за часів Австро-Угорщини (на прикладі Австрійського Нотаріального порядку від 25 липня 1871 р.). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* 2014. № 3. С. 85–99.

440. Долинська М. С. Ґенеза та еволюція нотаріальної діяльності на теренах Львівщини : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 195 с.

441. Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права України: навч. посібник. Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.

442. Рекотов П. В. Австро-угорське кримінальне законодавство на західноукраїнських землях (друга половина XVIII–XIX ст.). URL: https://old-zdia.znu.edu.ua/gazeta/MNPKMF17_112.pdf

443. Трофимович В. Український і Польський чинники в політиці Австро-Угорщини у 1914 році. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* 2015. Вип 24. С. 144–152.

444. Андрусяк Т. Г. Особливості розвитку української правової думки в Галичині в 19 столітті. *Вісник ЛНУ. Серія юридична.* 2001. Вип. 36. С. 151–156.

445. Трофимович В. Українське питання в політиці Австро-Угорщини на початку Першої світової війни. *Велика війна в історії людства :* Матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції, приуроченої 110-й річниці початку Першої світової війни. М. Тернопіль, 16-17 жовтня 2024 р. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2024. С. 50–55.

446. Терлюк І. Я. Розвиток Українського національного (органічного) конституціоналізму : доба ЗУНР – ЗО УНР. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: Юридичні науки : збірник наукових праць. 2016. № 837. С. 426–430.

447. Довжук І. В. Соціально-політичне життя українських земель у складі Російської імперії середини XIX ст. *Проблеми політичної історії України*. 2019. № 14. С. 24–35.

448. Савчин М. В. Порівняльне правознавство. Загальна частина : курс лекцій. Ужгород : Центр учбової літератури, 2006. 287 с.

449. Історія української юриспруденції : навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти третього освітньо-наукового рівня «доктор філософії» у галузі знань – 08 «Право». Відділ аспірантури Національного університету «Одеська юридична академія» / авт.-уклад. : Н. В. Єфремова, І. В. Корнієнко. — Одеса : Юридична література, 2020. 112 с.

450. Грисько С. Д. Історіографія питання рецепції римського права в Україні. *Університетські наукові записки*. 2008. № 1(25). С. 53–61.

451. Walicki Andrzej. Legal Philosophies of Russian Liberalism. University of Notre Dame, Notre Dame, Indiana, 1992. 477 s.

452. Буткевич О. В. Дослідження історії міжнародного права фахівцями кафедри міжнародного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка: до 170-річчя кафедри. *Український часопис міжнародного права*. 2012. № 1-2. С. 16–20.

453. Магась-Демидас Ю. І. Маніфест 17 жовтня 1905 року як підґрунтя демократизації суспільства та розвитку прав людини в Російській імперії. Літописець : *VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до 70-річчя прийняття Загальної декларації прав людини)»*. м. Житомир. 6 грудня 2018 р. Житомир, 2019. С. 61–63.

454. Олейников В. В. Розвиток української державно-правової думки у другій половині XVIII - на початку XIX ст. : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. 22 с.

455. Токаленко П. О. Репресивна правова модель законодавчої бази Російської імперії в роки Першої російської революції. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського*. 2018. № 3. Том 29 (68). С. 48–52.

456. Біль М. М. Політика зниження соціальної вразливості населення: концептуалізація механізмів для України. *Науковий вісник Херсонського державного університета. Серія: Економічні науки.* 2022. № 46. С. 30–38.

457. Горбань В. І. Україна: сходження до суверенної держави. Сторінки недописаної історії : монографія / В. І. Горбань ; Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди ; [наук. ред.: В. А. Греченко, В. Я. Білоцерківський]. – Харків : ХНПУ, 2009. 219 с.

458. Головко О. М., Греченко В. А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у XIX — на початку XX ст. Харків: Константа, 2018. 472 с.

459. Тиганій К. А. Правові засади формування інституту міського самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах міста Одеса) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2010. 20 с.

460. Білоконь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2002. 11 с.

461. Русанов Ю. А. Трансформації інституту дворянських предводителів у

структурі місцевого самоуправління Російської імперії (XVIII – XIX ст.). *ЕМІНАК*. 2015. № 4 (14). С. 88–95.

462. Журбелюк Г. В. Сторінки розвитку політико-правової культури України. До 200-річчя «Зібрання малоросійських прав». *Київська старовина*. 2007. № 1. С. 44–58.

463. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: у 2 т. / Уклад. : Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. Т. 2. С. 9–238.

464. Блажівська О. Є. Звід місцевих законів західних губерній як пам'ятка кодифікації цивільного законодавства на українських землях. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 3. С. 60–68.

465. Скакун О. Ф. Потрібно формувати завершене цивільне законодавство України на основі приватного права. *Вісник Академії правових наук України*. 1994. № 2. С. 90–98.

466. Коросташов О. В. Особливості правового регулювання суспільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях у Х1Х столітті. *Право України*. 2000. № 1. С. 129–132.

467. Селіхов Д. А. Особливості правового статусу губерній Лівобережної України та його відображення в законодавчих актах другої половини XIX — початку XX століття. *Вісник Академії правових наук*. 2005. № 1(44). С. 60–66.

468. Сироткин В. М. Україна, держава: звичаєве право. Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 1 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: *В-во «Наукова думка»,* 2018. 608 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=1.13

469. Маліков В. В. Звичаєво-правовий інститут наймитування в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.05. Київ, 2012. 211 с.

470. Кузнецова Л. В. Особливості виникнення та розвитку основних інститутів трудового права України (XVIII – початок XXI століття) : дис. … канд.

юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 273 с.

471. Терлюк І. Я. Українська національна державність: формування державно-правової традиції (XVI - початок XX ст.) : дис. … д-ра. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2020. 524 с.

472. Верховцева І. Г. «Волосні суди у нас усюди не вдалися»: селянське правосуддя в Росії переформеної доби. *Гуржіївські історичні читання*. 2014. № 7. С. 256–259.

473. Михайлюк О. В. Взаємини між селянством і владою в українських губерніях Російської імперії на початку XX ст. *Український селянин*. 2010. № 12. С. 98–102.

474. Маліков В. В. Звичаєво–правова традиція наймитування та модернізація соціально–економічного життя українського селянства Російської імперії в пореформений період. Традиційна культура в умовах глобалізації: культурна ідентифікація та інформаційне суспільство : матер. наук.–практ. конф. м. Харків. 18–19 травня 2012 р. Харків, 2012. С. 77–78.

475. Біла К. В. Селянське самоврядування в Правобережній Україні у 1816 – 1914 р.р. : дис…. д-ра. філос. : 032 «Історія та археологія». Київ, 2021. 343 с.

476. Шандра В. С. Судова реформа 1864 [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sudova_reforma_1864

477. Биркович О. Особливості впровадження судової реформи 1864 р. на наддніпрянщині. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 4 (32). Vol. 1. С. 163–168. DOI: https://doi.org/10.51647/kelm.2020.4.1.30

478. Павелко В. О. Судова система на українських землях в складі Російської імперії за судовою реформою 1864 року. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред..), Л.І. Кормич (заст. голов. ред..), Ю. П. Аленін та ін.; НУ ОЮА. Одеса: Фенікс, 2012. Вип. 46 С. 439–446. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7d17c87f-c16a-4253-b8ba-858051c3b23b/content

479. Шигаль Д. А. Мирова юстиція на Лівобережній Україні за судовою

реформою 1864 року : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2005. 19 с.

480. Середа О. В. Критерії добору суддівського корпусу в Російській імперії: ідеали та реалії (до 150-річчя судової реформи 1864 р.). *Економіка і право*. 2014. № 24. С. 138–146.

481. Ярош Д. В. Універсали Української Центральної Ради – конституційні акти української державності 1917-1918 рр.: їх зміни і історичне значення. *Університетські наукові записки.* 2006. № 3-4 (19-20). С. 36–43. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Unzap_2006_3-4_4.pdf

482. II Універсал Української Центральної Ради. Верховна Рада України : офіц. вебсайт. URL: https://static.rada.gov.ua/site/const/universal-2.html

483. Захарченко П. П. Третій універсал Української Центральної Ради як акт проголошення державної незалежності України. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова.* Серія 18: Економіка і право. 2013. № 2-3. С. 112–118. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nchnpu_018_2013_23_17.pdf

484. Терещенко Ю. Павло Скоропадський – творець Української Держави. Вісник *Київського національного лінгвістичного університету*. Серія Історія, економіка, філософія. 2018. № 23. С. 5–51. URL: http://visnyk-history.knlu.edu.ua/article/view/275268

485. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) : істор. документ, Конституція від 29.04.1918. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text

486. Рязанов М. Ю. Конституційні ідеї народовладдя та прав людини в Україні: правова спадщина української революції 1917–1921. *Право та державне управління*. 2024. № 2. С. 427–433. DOI: https://doi.org/10.32782/pdu.2024.2.57

487. Рум'янцев В. Судова система в Українській державі гетьмана П. Скоропадського. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2 (25). С. 77–89. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/4567

488. Чупрій Л. Результати земельної реформи за часів гетьманата П. Скоропадського. *Літопис Волині.* 2024. № 30. С. 119–124. URL: http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/518

489. Історія української гривні. Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/ua/uah/uah-history

490. Україна на початку XX ст. Соціально-економічний і політичний розвиток України на початку XX ст. *History*. URL: https://uahistory.co/book/history2/20.html

491. Новітня історія України. Україна в роки визрівання передумов і творення незалежної держави. Суспільне життя України на межі XIX-XX ст. Українські партії в Автро-Угорщині і участь їх у суспільно-політичному житті. *History*. URL: https://uahistory.co/book/novitnya/10.htm.

492. Шологон Л., Вичівський П. Національно-культурний рух українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст. крізь призму сучасної історіографії. *Науковий вісник Чернівецького університету ім. Юрія Федьковича: Історія.* 2020. № 2. С. 52–61. DOI: https: /doi.org/10.31861/hj2020.52.52–61

493. Луценко А. Багатопартійність на укранських землях у кінці XIX – на початку XX століття. *Політичний менеджмент*. 2011. № 4. С. 152–159. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/PoMe_2011_4_20.pdf.

494. Михайло Ю. Вплив товариства «Просвіта на формування національно-культурної свідомості на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис Спецвипуск.* 2022. С. 57–62. URL: http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/342/283

495. Грищук Б. П. Вивчення законодавчої діяльності УНРади та уряду ЗУНР

у шкільній історичній освіті : кваліфікаційна робота / Богдан Павлович Грищук ; наук. керівник : канд. пед. наук, доц. Лілія Задорожна. Кривий Ріг, 2023. 83 с. URL: https://elibrary.kdpu.edu.ua/handle/123456789/8265

496. Гриценяк І.І. Державотворення ЗУНР: здобутки і прорахунки. *Тенденції і перспективи розвитку інститутів права та держави : зб. тез доп. Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція»*, (м. Київ, 19 квіт. 2018 р.) ; *Матеріали І Всеукраїнських наукових читань пам'яті академіка С. Дністрянського «Західноукраїнська Народна Республіка – П'ємонт українського державотворення»*, м. Тернопіль, 13-14 квіт. 2018 р.. Київ-Тернопіль : ТНЕУ, 2018. С. 181–184. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/31180

497. Беззубов Д. О., Стародубова О. А., Панасюк Р. П. Становлення й розвиток законодавства Західноукраїнської Народної Республіки. *Аналітично-порівняльне праовзнавство*. 2024. № 2. С. 23–28. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/04/APP_02_2024-1.pdf#page=23

498. Гай-Нижик П. П. Формування органів державної влади та управління ЗУНР (1918-1920 рр.). *Збірник наукових праць НДІУ*. Том XXIII. С. 326–348. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Hai-Nyzhnyk_Pavlo/Formuvannia_orhaniv_derzhavnoi_vlady_ta_upravlinnia_ZUNR_1918__1920_rr.pdf?PHPSESSID=b36l5ra56q3oom5k7t97qqpg07

499. Луцький М. І. Правова характеристика конституційного законодавства ЗУНР. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Вип. 27. Том 1. С. 30–33. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/nvuzhpr_2014_27(1)__9.pdf

500. Яневський Д. Б. Політичні системи України 1917-1920 рр. Спроби творення і причини поразки : автореф. дис. … д-ра. істор. наук : 07.00.01. Чернівці, 2008. 39 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2008/08ydbtpp.zip

501. Закон про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці : істор. документ , Закон від 12.11.1920. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-20#Text

502. Дзейко Ж. О. Відродження національного досвіду застосування законодавчої техніки в Українській народній республіці, Українській державі та Західно-українській народній республіці. *Право і громадянське суспільство (електронне видання).* 2013. № 1 (2). URL: http://lcslaw.knu.ua/index.php/component/k2/item/91-vidrodzhennia-natsionalnoho-dosvidu-zastosuvannia-zakonodavchoi-tekhniky-v-ukrainskii-narodnii-respublitsi-ukrainskii-derzhavi-ta-zakhidno-ukrainskii-narodnii-respublitsi

503. Закон про Державну Народню Раду Української Народньої Республіки : істор. Документ, Закон від 12. 11. 1920. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-20#Text

504. Расевич В. «Совіти» і «большевики» колись і тепер. Чи слід вважати радянський період окупаційним? *Zaxid.Net.* 29 верес. 2017 URL: https://zaxid.net/statti_tag50974/

505. Кульчицький С. В. Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989-1991 р.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2001. № 5. С. 330–351.

506. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу : автореф. дис. … д-ра. політ. наук : 23.00.01. Київ, 2009. 36 с.

507 Конституція української соціялістичної радянської республіки (березень 1919 р.). Елктронний ресурс. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text

508. Романюк Я., Іванченко І. Іменем України: становлення судової влади у період Української революції 1917-1921 рр. *Право України*. 2017. № 3. С. 46–61.

509. Ухач В. З. Перша кодифікація законодавства Радянської України: причини, етапи, особливості / В. З. Ухач. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи* : зб. тез доп. Тернопіль : Вектор, 2011. С. 96–99.

510. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / авт. кол.: В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук, О. Н. Ярмиш [та ін.] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Міжнар. асоц. істориків права. Київ : Наук. думка, 2014. 503 с.

511. Шишко В. В. Культурологічні проблеми правотворчості : дис. …. канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2003. 209 с.

512. Ryazanov M. Soviet's legal heritage role in the development of ukrainian law. *Krakowskie Studia Małopolskie*. 2021. № 29. P. 172–185. DOI:10.15804/ksm20211012

513. Тополь О. Ю. Становлення радянської теорії праворозуміння (1917-1938 рр.). *Університетські наукові записки.* 2011. № 2 (38). С. 25–34.

514. Шемшученко Ю. С. Інституційні аспекти організації правознавчих наукових досліджень в Україні. До 70-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. *Правова держава*. 2019. Вип. 30. С. 3–23.

515. Шумило М. М. Модифікація вчення про правовідносини: радянський етап. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2014. № 9-1. С. 36–39.

516. Введення в українське право : у 3-му вид., перероб. та допов. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, акад. С. В. Ківалова ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. 502 с.

517. Усенко І. Б. Кодифікаційні роботи в УРСР. Перша кодифікація Українського радянського законодавства / І. Б. Усенко. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Т. 4 : Ка–Ком / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2007. 528 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kodyfikaciyni_roboty_V_USRR

518. Адміністративний кодекс УСРР 1927 / І. Б. Усенко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. URL: https://esu.com.ua/article-42673

519. Історія держави і права України : підручник / В.М. Іванов. К. : КУП

НАНУ, 2013. 892с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/2FMB_Pravo/Ivanov-DPU.pdf

520. Сирко М. В. Адміністративний кодекс української рср 1927: історико-правовий аналіз. Juris Europensis Scientia. 2022. Вип. 1. С. 77–82. DOI: https://doi.org/10.32837/chern.v0i1.325

521. Логвиненко Б. О. Адміністративний кодекс 1927 року: історія прийняття, зміст та значення. *Україна як суверенна, незалежна, демократична, соціальна і правова держава:історія становлення, сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали Регіональної науково-практичної конференції (ДДУВС, 30 вересня 2022 р.) С. 39–42. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/15504/1/4.pdf

522. Камінська І. В. Незалежність суду як засада організації судової влади : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10. Київ, 2016. 214 с.

523. Еволюція етносу юриста в Україні (історичний та соціально-психологічний нарис) / В. О. Лозовий, В. О. Рум'янцев, Л. В. Анучина [та ін.] ; за ред. В. О. Лозового, В. О. Рум'янцева. Харків : Право, 2011. 263 с.

524. Історія зовнішньополітичної служби України. Міністерство закордонних справ. 23 жовт. 2019. URL: https://mfa.gov.ua/pro-ministerstvo/istoriya

525. Даниленко В., Лаас Н., Смольніцька М. Українське суспільство: від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги». *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика* / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 5–19.

526. Грицак Я. Й. Нарис історії України. Україна, 1945-1985: нова політична нація. 249 с. URL: http://history.franko.lviv.ua/gryc_r6.htm

527. Чорнобай О. Л. Вплив правової традиції на встановлення вітчизняної юридичної аргументації. *Незалежність України: права людини та національна безпека* : зб. матеріалів Першої міжнар. наук.-практ. конф. (21 трав. 2021 р.). 2021. 15 с.

528. Терлюк І. Я. Особливості проведення Другої комплексної кодифікації законодавства УРСР. *Історія держави і права України* : навч. посіб. 2011. 400 с.

URL: https://westudents.com.ua/glavy/61387-osoblivost-provedennya-drugo-kompleksno-kodifkats-zakonodavstva-ursr.html

529. Козаченко А. І. Історія розвитку конституціоналізму в Україні : навч. посіб. Полтава : «Астрая», 2020. 218 с.

530. Проблеми сучасної конституціоналістики : навч. посіб. / [М. В. Афанасьева, В. М. Шаповал, А. А. Єзеров та ін.] ; за ред. А. Р. Крусян. Одеса : Фенікс, 2015. Вип 3 : Сучасний український конституціоналізм. 526 с.

531. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.02. Одеса, 2010. 42 с.

532. Міхневич Л. В. Адміністративне право раннього радянського періоду. *Правове регулювання економіки*. 2019. № 18. С. 7–18.

533. Бевзенко В. М. Адміністративне право: забута спадщина й невивчені уроки. З історії національної адміністративно-правової думки [Електронний ресурс]. *LexInform. Юридичні новини України*. 29 липня 2019. URL: https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/administratyvne-pravo-zabuta-spadshhyna-j-nevyvcheni-uroky-z-istoriyi-natsionalnoyi-administratyvno-pravovoyi-dumky/

534. Вишновецька С. В. Наукова школа як форма розвитку науки трудового права. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Правничі науки*. 2014. Вип. 1. С. 15–21.

535. Зварич Р. В. Ґенеза регулятивної функції в соціалістичному типі права. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică*. 2017. № 6-2 (28). С. 9–12.

536. Дубов Г. О. Передумови становлення методології права в українській юридичній науці. *Економіка і право.* 2010. № 11. С. 22–26.

537. Вовк Д. О. Теологія радянського права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. № 1. С. 16–37.

538. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об’єкт загальнотеоретичного дискурсу) : монографія. Львів : Світ, 2009. 280 с.

539. Пастушок Г. І. Правовий менталітет як чинник формування та

функціонування комунітарного права. *Perspektywy rozwoju nauki* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Гданськ, 28 листоп. 2012 р. Gdańsk, 2012. 106 с.

540. Волошенюк О. В. Правовий менталітет як складова суспільної правосвідомості. *Форум права*. 2015. № 1. С. 42–47.

541. Макеєва О. М. Правова культура як чинник розвитку правової системи. *Юридичний вісник* . 2016. № 4 (41). С. 48–53.

542. Бень А. О. Правова свідомість як форма суспільної свідомості. Сталий розвиток суспільства та держави: сучасні виклики та перспективи розвитку : матер. Всеукр. наук. конф. молодих учених, м. Одеса, 17 грудня 2021 р. Одеса, 2021. С. 3–7.

543. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія : автореф. дис. ...д-ра філос. наук : 12.00.12. Харків, 2010. 34 с.

544. Міхайліна Т. В. Роль інтегративного потенціалу правосвідомості у реформуванні правової системи : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2018. 310 с.

545. Правосвідомість у правовій системі України: еволюційні особливості, професійний і регіональний виміри. *Правова система України: історія, стан, перспективи* : у 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2008. 728 с.

546. Черкас М. Є. Правосвідомість та її функції в механізмі правового регулювання : монографія. Харків : Право, 2014. 156 с.

547. Калиновський Ю. Ю. Системоутворююча роль правових цінностей та норм у вітчизняному державотворенні. *Вісник Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого*. №1 (32). 2017. С. 16–25.

548. Дмитрієнко Ю. М. Стан і перспективи становлення та розвитку артефактів і архетипів української правової свідомості та культури. *Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг*. 2009. Вип. 1(2). С. 420–426.

549. Дзьобань О. П. Правовий нігілізм як деструктивний чинник української правосвідомості й правової культури. *Політологічний вісник*. 2011. Вип. 56. С. 321–330.

550. Ткаля О. В. Історичні передумови українського правового нігілізму. *Новітні наукові дослідження держави і права : зб. наук. пр.* / За ред. П. М. Шапірка, О. В. Козаченка. Миколаїв : Іліон, 2012. С. 117–122.

551. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія. Харків, 2008. 288 с.

552. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.

553. Ганьба Б. П. Елітарний правовий нігілізм: окреслення визначення, суспільна небезпечність і класифікація. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 6. С. 106–109.

554. Дзьобань О. П., Мануйлов, Є. М. Правовий нігілізм як феномен ціннісного відношення до права. *Гуманітарний часопис*. 2006. № 3. С. 36.

555. Павлов С. С. Правовий менталітет та правова традиція. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. С. 35–37.

556. Коваль І. М. Правовий зміст менталітету. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки.* 2015. № 813. С. 119–124.

557. Коваль І. М. Історія становлення поняття «правового менталітету». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки.* 2014. № 807. С. 64–69.

558. Павловська-Кравчук В. Поняття та сутність правового менталітету: методологія дослідження. *Вісник АПН України : зб. наук. праць*. 2010. № 4 (63). С. 257–265.

559. Балтаджи П. М. Поняття «ментальність» у сучасних наукових дослідженнях. *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.] ;

МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА. Одеса: Фенікс, 2012. Вип. 45. С. 21–28.

560. Коваль І. О. Метаантропологія менталітету: правовий вимір : дис…. канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2017. 216 с.

561. Панасенко Т. А. Комунікативно-прагматичний потенціал загадок у різносистемних мовах : дис. … канд. філолог. наук : 10.02.15. Одеса, 2010. 337 с.

562. Коваль І. М. Правосвідомість особи як критерій визначення її правового менталітету. *Вісник Національного університету Львівська політехніка*. *Серія: Юридичні науки*. 2015. С. 155–161.

563. Шульга А. М. Правовий менталітет як складова правосвідомості та об'єкт пізнання. *Форум права*. 2018. № 4. С. 141–148.

564. Кобко-Одарій В. С. Історичні передумови становлення українського правового менталітету. *Концепція розвитку правової держави в Україні: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 13–14 жовтня 2017 р*. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2017. 176 с.

565. Шелестов К. О. Домінуюче праворозуміння у функціонуванні правових скстем : автореф. дис. …канд. юрид. наук : 12.00.12. Одеса, 2010. 22 с.

566. Бойко Л. М. Західні і східні цивілізаційні впливи у формуванні українського правового менталітету. *Порівняльно-правові дослідження: Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал*. 2007. № 1-2. С. 175–179.

567. Guénon R. Le règne de la quantité et les signes des temps. Vol. 224. Héritage. 1970. 357 p. URL: https://www.academia.edu/27217450/GU%C3%89NON_Ren%C3%A9_Le_r%C3%A8gne_de_la_quantit%C3%A9_et_les_signe_des_temps_Gallimard_1945_?auto=download

568. Ковальський Г. Є. Традиціоналістський конструкт українського соціуму : монографія. Донецьк–Вінниця : ДонНУ, 2015. 147 с.

569. Кушнарьов І. В. Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Вид-во «Юридична думка», 2018. 408 с.

570. Кобко-Одарій В. С. Правовий менталітет українського народу: особливості формування та розвитку : автореф. дис.…канд.. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2019. 22 с.

571. Рудакевич О. М. Традиції як базовий елемент національної політичної культури. *Політологічний вісник* : зб. наук. праць. Київ : ІНТАС, 2010. Вип. 49. С. 291–299.

572. Завальнюк В. В. Правовий менталітет як підґрунтя антропологізації права. *Наукові праці ОНЮА*. 2014. Т. 14. С. 19–25.

573. Проць О. В. Збереження самобутності національної правової культури і умовах євроінтеграції і глобалізації. *Підприємництво, господарств і право*. 2017. № 12. С. 229–233.

574. Копельців-Левицька Є. Д. Євроінтеграційні наміри українців крізь призму правового менталітету. *Актуальні проблеми держави і права.* 2014. Вип. 74. С. 48–54.

575. Мірошниченко М. І. Генезис правової системи України : теоретико-методологічний аспект : дис…. д-ра. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2012. 431 с.

576. Трихліб К. До питання про націю, національний суверенітет і національну державу як політико-правові явища. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 5. С. 28–32.

577. Павлюк С. П. Драматичність процесу самоідентифікації українців у сучасних умовах: влада і суспільство. Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. *Конференція українських випускників програм наукового стажування у США*. Львів, 18 – 21 вересня 2003 р. 306 с.

578. Бень О. Т. Інституціоналізація: теоретична інтерпретація поняття. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2012. Вип. 6. С. 181–190.

579. Кузнєцова Л. В. Особливості виникнення та розвитку основних інститутів трудового права України (ХУШ – початок Х1Х століття) : автореф. дис…. канд. юрид. наук : 12.00.01. Дніпро, 2017. 20 с.

580. Кармазіна М., Шурбована О. «Інститут» та «інституція»: проблема

розрізнення понять. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 10–19.

581. Ковбасюк С. В. Сучасна інтерпретація поняття «інституціоналізація». *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. Вип. 50. С. 177–182.

582. Костицький В. Вибрані проблеми теорії права : підручник. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 552 с.

583. Ляшенко В. М. Право як соціальний інститут. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 1999. Т. 6. С. 98–109.

584. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Влада як детермінант права: філософсько-правова інтерпретація. *Порівняльно-аналітичне право.* 2015. № 5. С. 345–347.

585. Ляшенко В. М. Європейське право як феномен духовно-практичного освоєння дійсності : автореф. дис…. канд. філософ. наук : 12.00.12. Київ, 1999. 16 с.

586. Сокіл О. Г. Інституціональність, як головна характеристика сталого розвитку. *Молодий вчений*. 2017. № 1.1 (41.1) С. 77–82.

587. Заморська Л. І. Інститут права як вираження правової нормативності та його властивості. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу. (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.) / відп. за вип. В. М. Дрьомін ; НУ «ОЮА». Півд. регіон. центр НАПрН України. - Одеса : Фенікс, 2013. Т. 1. С. 79–81.

588. Хаустова М. Г. Правова система України: особливості становлення та сутнісні риси. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2011. Вип. 21. С. 65–75.

589. Заморська Л. І. Галузь *права* як вираз *правової нормативності:* теоретико-*правовий* зміст. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 10–21.

590. Захарченко П., Мірошниченко М. Історико-правові аспекти формування Української держави. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2022. № 4(123). С. 18–24. DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2195/2022/4.123-3

591. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції : монографія.

Ужгород: *Поліграфцентр «Ліра»,* 2009. 372 с.

592 Конституція України. *Верховна Рада України*. Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text .

593 Журавський В. С. Теоретичні та організаційно-правові проблеми становлення і розвитку українського парламентаризму : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01; 12.00.02. Одеса, 2001. 397 с. URL: https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2025/02/%D0%96%D0%A3%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%A1%D0%AC%D0%9A%D0%98%D0%99-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC.pdf

594 Толочко П. Київська Русь. К.: Абрис, 1996. 360 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/11069

595 Історія українського парламентаризму : від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення Т. 1-3 / Національна академія наук України. Інститут історії України ; ред. В. М. Литвин. Київ : Дніпро, 2010. – 636 с.

596 Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція (1648-1676 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 352 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Smolii_Valerii/Ukrainska_natsionalna_revoliutsia_XVII_st/

597 Малічин О. М. Історико-правові засади розвитку ідей парламентаризму на західноукраїнських землях (друга половина XIX – перша чверть XX ст.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Івано-Франківськ, 2021. 225 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Malichyn_Oleh/Istoryko-pravovi_zasady_rozvytku_idei_parlamentaryzmu_na_zakhidnoukrainskykh_zemliakh_druha_polovyna/

598 Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. К.: Заповіт, 1997. 344 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0014903

599. Дорохіна Ю. А. Злочини проти власності. Теоретико-правове дослідження : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 743 с.

600 Податковий Кодекс України. *Кодекс* від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text

601 Козинець О. Г., Козинець І. Г. Податкова система України в XVII–XVIII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 2. С. 17–19.

602 Історія податків та оподаткування в Україні : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Ф. О. Ярошенко, В. В. Павленко, В. П. Павленко; за заг. ред. А. М. Подоляки. К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2012. 416 с.

603 Кобилецький М., Вишневський Б. Сільські реформи Марії Терезії і Йосифа II та їх застосування в Галичині. *Вісник Львівського університету. Серія Право*. 2023. Вип. 76. С. 33– 41.URL: https://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/viewFile/11791/12157

604 Кримінальний кодекс України. Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

605 Історія держави і права України : навч. посіб. / П. П. Музиченко. 6-е вид., переробл. і доповн. К. : Знання, 2007. 471 с.

606 Берзін П. С. Кримінальний кодекс УСРР 1922 р. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. Вип. 1. С. 276–278. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vakpu_2017_1_24

607 Берзін П. С. Кримінальний кодекс УСРР 1927 р. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. Вип. 1. С. 279-281. URL: http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/166498

608 Кримінальний кодекс України. *Кодекс України* від 28.12.1960 URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0006?an=480034&ed=1961_06_27

609 Сімейний кодекс. *Кодекс України* від 10.01.2002 № 2947-III. Редакція від 12.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

610 Санагурська Г. М. Становлення та розвиток шлюбно-сімейного законодавства на українських землях (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. … канд.

юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2015. 224 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sanahurska_Halyna/Stanovlennia_ta_rozvytok_shliubno-simeinoho_zakonodavstva_na_ukrainskykh_zemliakh_kinets_KhVIII_-_po.pdf

611 Шевчишин О. І. Правові наслідки правочинів, вчинених малолітніми та неповнолітніми особами: дис. … д-ра філософії у галузі права: 081 Право. Київ, 2020. 218 с. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/fcf/dis_%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B8%D1%88%D0%B8%D0%BD%20%D0%9E.%D0%86._new.pdf

612 Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2009. 20 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/97/1/maikyt.pdf

613 Заборовський В. В., Заборовська С. В. Історичні витоки інституту опіки дітей, позбавлених батьківського піклування до часів проголошення незалежності України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. С. 20–26. DOI:10.24144/2788-6018.2023.04.2

614 Ігнатова К. П., Пятницькова І. В. Радянське сімейне законодавство 1917–1937 рр.. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2019. Вип. 11. Т. 2. С. 26–30. URL: https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/7592/7594

615 Boichenko E., Ziatina D., Karakhanian K., Chuvakova H., Ryazanov M. Regulation of surrogacy in Ukraine and foreign countries. *Amazonia Investiga*. Vol. 8, №. 22. С. 121-128. URL: https://www.amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/download/34/15

616. Berman J. Harold Law and Revolution : The Formation of the Western Legal Tradition [Electronic resource]. Harvard, 1983. 571 p. URL: https://politicayderechoenlaedadmedia.wordpress.com/wp-content/uploads/2016/07/berman_law_and_revolution_the_formatibookzz-org-1.pdf

617. Рязанов М. Ю., Лисенко А. Ю. Естетика сучасного українського права: переосмислення крізь призму правової спадщини. *Юридичний науковий*

електронний журнал. 2024. № 1. С. 45–48. DOI: https://doi.org/10.32782/2524–0374/2024–1/7

618. Макаренко Л. О. Теоретико-методологічні аспекти пізнання та формування правової культури : дис… д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 423 с.

619. Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади взаємодії права і культури. *Право та культура: теорія і практика*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 15–16 травня 1997 р.) / за ред. Ю. Шемшученка, В. Кампо, М. Поплавського. Київ: Леся, 1997. С. 3–6.

620. Яковюк І. В. Правова культура в умовах глобалізації та європейської інтеграції. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2007. Вип. 13. С. 3–16.

621. Луцький А. І. Парадигма розвитку правової ідеології в Українському суспільстві і державі. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2014. № 2. С. 152–163.

622. Копієвська О. Р. Культурні традиції у формуванні національної ідентичності. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури.* 2014. Вип. 32. С. 194–201.

623. Копієвська О. Р. Трансформаційні процеси в культурі сучасної України : монографія. Київ : НАКККіМ, 2014. 296 с.

624. Nelken David. Using The Concept of Legal Culture [Electronic resource]. URL: https://www.law.berkeley.edu/files/Nelken_-_Using_the_Concept_of_Legal_Culture.pdf

625. Максимов С. І. Правова культура як інтегральна характеристика правової системи. *Правова система України: проблеми і тенденції розвитку:* матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 3 червня 2010 р.) / редкол.: Ю. П. Битяк та ін. Харків, 2010. 171 с.

626. Головатий С. П. Про людські права. Лекції. Київ: *Дух і літера*, 2016. 757 с.

627. Бірюков Р. М. Національна правова система в умовах глобалізації (основні напрямки трансформації) : автореф. дис….. канд. юрид. наук : 12.00.01.

Одеса, 2011. 20 с.

628. Матвєєва Л. Г. Транзитивність права, або скалка в оці, яку не розгледіти [Електронний ресурс]. *Юридичний вісник України.* 2015. URL: https://yvu.com.ua/tranzytyvnist-prava-abo-skalka-v-otsi-yaku-ne-rozgledily/

629. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір : монографія. Львів, 2012. 420 с.

630. Бєльська Т. В. Глобалізація як фактор трансформації владно-суспільних відносин. *Публічне управління: теорія та практика.* 2013. № 1 (13). С. 72–78.

631. Герчанівська П. Е. Сучасні моделі міжкультурної взаємодії. *Культурологія*. 2013. № 1(1). С. 110–114.

632. Чигур Р. Ю. Феномен глобалізації: соціально-філосовський аналіз. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2015. № 18. С. 96–102.

633. Resolution adopted by the General Assembly (A/S-24/8/Rev.1)] Further initiatives for social development. Electronic resource. URL: https://docs.un.org/en/A/RES/S-24/2.

634. Крапивний І. В. Глобалізація : сутність, чинники та етапи розвитку. *Вісник СумДУ*. 2008. № 1. С. 129-137.

635. Бехруз Х. Н. Праворозуміння, розуміння права і правова. *Право України*. 2010. № 4. С. 143–147.

636. Макаренко Л.О. Національна домінанта у правовій культурі. *Правова держава*. 2019. № 30. С. 67–76.

637. Патерило І. В. Право як ціннісна категорія : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2006. 209 с.

638. Гутиряк О. Міжкультурна комунікація: до визначення поняття. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип 47. Том 2. С. 205–208. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/47-2-32

639. Варава І. П., Ципан А. С. Роль правосвідомості як фактору розвитку правової культури. *Молодий вчений*. 2022. № 1 (101). С. 6–9.

640. Слющинський Б. Міжкультурна комунікація як віддзеркалення

сучасного рівня культури. *Міжкультурна комунікація і глокалізаційні процеси у соціологічному вимірі*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 17 квітня 2020 р. під заг. ред. В. Ф. Лисак. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 3–11.

641. Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальнихпроблем: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко [та ін.]; за ред. О. Г. Данильяна. Х.: Право, 2014. 420 с.

642. Акерман Л. А. Рецепція права та правова акультурація. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 128–131.

643. Дробчак А. Л. Проблеми правової культури сучасного суспільства в міжкультурному просторі. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. № 1. С. 54–58.

644. Суходоля М. В. Правова культура та позитивні форми правосвідомості: теоретико-правові аспекти співвідношення : дис. … д-ра. філософії у галузі права. Вінниця, 2021. 201 с.

645. Тарабукін О. Ю. Правова акультурація у сучасній правовій системі України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія ПРАВО*. 2012. Вип. 19. Том 1. С. 111–114.

646. Хаустова М. Г. Проблеми і перспективи розвитку правової системи України в умовах глобалізації. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2014. № 1 (76). С. 54–64.

647. Пархоменко Н. М. Членство в Європейському Союзі як один з механізмів забезпечення національної безпеки. *Право України*. 2025. № 3. С. 69-81. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2025-03-069

648. Ніколайченко Г. Н. Вплив глобалізації на національну політичну й правову культуру. *Форум права*. 2009. № 1. С. 392–397.

649. Зубко І. В. Правова акультурація в контексті європейської інтеграції України. *Другі юридичні читання* : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф., 18 трав. 2005 р., до 170-річчя НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. С. 65–67.

650. Ленгер Я. І. Реформування правової системи як засіб підвищення її ефективності : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Ужгород, 2007. 215 с.

651. Кривицький Ю. Вплив правової культури на ефективність реалізації правової реформи. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 2. С. 22–27. URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2023.03

652. Рязанов М. Ю. Професійна культура юристів: поняття та розвиток. *Розвиток науки та техніки: проблеми і перспективи* : зб. тез Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., з нагоди відзначення Дня науки–2020 в Україні, м. Київ, 21 трав. 2020 р. Київ, 2020. С. 303–306.

653. Шай Р. Вплив правової культури на формування та розвиток правового суспільства в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2020. № 4 (28). С. 142–147.

654. Осика І. В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави : автореф. дис. .... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2004. 23 с.

655. Рязанов М. Ю. Юридична наука і трансляція правової спадщини. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 17 черв. 2022 р. Одеса, 2022. С. 74–77.

656. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навчальний посібник [Електронний ресурс]. К.: Знання, 2005. 655 с. URL: https://www.info-library.com.ua/books-book-157.html

657. Гудима М. М. Професійна культура юриста: загальний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 86 : ч. 1. С. 52–57.

658. Крижанівський А. Ф. Право і правопорядок: грані співвідношення. *Актуальні проблеми держави і права.* 2006. № 29. С. 12–18.

659. Калінін М. В. Джерела конфлікту в формуванні правової культури особи. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2013.

№ 2. С. 3–13.

660. Коршунова І. М. Формування правосвідомості студентів юридичної освіти. *Право і суспільство*. 2015. № 6. С. 19–26.

661. Чупринський Б. О. Формування професійної культури майбутніх юристів : автореф. дис…канд.. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2010. 22 с.

662. Коба М. М. Правова культура: моделі структуро-системи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 31–33. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/1-1.pdf

663. Яковюк І. В. Правова культурі і її вплив на розвиток правової системи. *Вісник академії правових наук України.* 2008. № 1(52). С. 43–56.

664. Криховецький І.З., Короєд С.О. Роль правової культури у формуванні правових норм та реалізації правової політики України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 7. С. 598–600. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2023/138.pdf.

665. Ткачова Н. О. Професійна правова культура, її зміст, та роль у подальшому цивілізованому розвитку України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2012. № 3(24). С. 154–158.

666. Печко Н. М. Формування моральної культури як основна мета виховання особистості. *Вища освіта України*. 2013. № 1. С. 98–104.

667. Чорнобай Е. Л. Роль комунікативної культури у професійній діяльності правника. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2014. № 810. С. 110–115. URL: http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2309/roshrnsh7e8.pdf

668. Саветчук Н. М. Роль професійної культури юриста у правничій практичній діяльності. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей*. 2022. Вип. 60. С. 257–268.

669. Брездень В. І. Екстремуми у професійній діяльності юриста: філософсько-правове дослідження : автореф. дис…. канд.. юрид. наук : 12.00.12.

Львів, 2015. 22 с.

670. Аронов Я. Професійна культура юриста та її значення в юридичній практиці : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2020. 223 с.

671. Сущенко В. М. Модель професійної культури працівника: критерії та підходи. *Наукові записки*. 2009. Том 90. С. 29–33.

672. Цуркан О. В. Правова свідомість працівника міліції: теоретико-правове дослідження : автореф. дис…. канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2013. 16 с.

673. Чупринський Б. Правова культура як основний складник професійної культури юриста. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Л. Українки.* 2013. № 27. С. 110–114.

674. Рязанов М. Ю., Чувакова Г. М. Роль юридичної освіти у формуванні правової еліти та визначенні пріоритетів правового розвитку. *Модернізація підходів до підготовки наукових кадрів у галузі права* : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, Київ, 2 січня – 12 лютого 2023 року. Одеса : Видавничий дім «Гельветика» С. 91–93.

675. Лозовой В. О., Петришин О. В. Професійна етика юриста. *Національна академія України ім. Ярослава Мудрого.* Х.: Право, 2004. 176 с.

676. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : монографія [Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.] ; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. 488 с.

677. Kolodin D. A, Fedorov V. A., Ryazanov M. U. Study of law students' professional readiness motivational component. *Наука і освіта*. 2018. № 2. С. 174–179.

678. Кахнич В. С. Становлення і розвиток правової освіти та науки на юридичному факультеті Львівського університету (XVII–XX ст.): історико-правове дослідження : автореф. дис. …канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2012. 20 с.

679. Буга Г. С., Буга В. В. Історичні витоки та сучасність юридичної освіти та науки в Україні. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 1 (62). С. 14–20.

680. Філософія Відродження на Україні: монографія / авт. кол.: М. В. Кашуба, І. В. Паславський, І. С. Захара та ін.; Академія наук УРСР, Інститут сусп. наук. Київ

: Наукова думка, 1990. 333 с.

681. Римське право – доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та Україні : монографія. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. 194 с.

682. Євген Ерліх: життя і правознавча спадщина. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. С. 105–126.

683. Кугай К. Б. Становлення класичної університетської освіти в Західній Україні (XVII–XIX ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2017. № 13. С. 24–29.

684. Дрозд А. О. Інститут конституційного контролю в державах романо-германської правової системи: історико-порівняльний аналіз : дис. … д-ра. філософ. : 081 «Право». Київ, 2021. 256 с.

685. Сердюк О. В. Методологічні дослідження в правознавстві: зміна парадигм. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 24. С. 217–224.

686. Немченко С. С. Особливості розвитку правової освіти в Україні в УСРР-УРСР у 1920–1991 рр.. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 3-2. Т. 1. С. 17–31.

687. Алаіс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2003. 20 с.

688. Тацій В. Я. Правова наука в Україні: стан та перспективи розвитку. *Вісник АПрН України*. 2003. № 2 (33)–3 (34). С. 5–24.

689. Рябовол Л. Т. Передумови й чинники становлення вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 2. С. 182–187.

690. Селіванов В. М. До проблеми розроблення концепції розвитку вітчизняної юридичної науки. *Право України*. 2001. № 7. С. 11–18.

691. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / С. В. Бобровник, В. С. Журавський, О. Л. Копиленко [та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

692. Усенко І. Б. Українська історично-правна наука: оцінка сучасного стану та загроз для подальшого розвитку. *Актуальні питання розвитку української історико-правової науки у сучасних умовах російсько-української війни та післявоєнного відновлення* : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 14 листопада 2024 р.) / І. Й. Бойко (голова редкол.), Ю. В. Олійник (відп. секр.). Львів, 2024. 232 с.

693. Корнієнко І. В. Становлення історичної науки в Україні у першій половині XIX століття. *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (Одеса, 26 квіт. 2024 р.) / НУ «ОЮА» ; за заг. ред. С. В. Ківалова ; відп. за вип. М. Р. Аракелян. Одеса : Фенікс, 2024. С. 132–135. URL: https://hdl.handle.net/11300/28197

694. Маліновский О. Блокчейн і смарт-контракти: нові горизонти для правників. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/blokcheyn-i-smartkontrakti-novi-gorizonti-dlya-pravnikiv.html

695. Пархоменко Н. М. Забезпечення прав і свобод громадян з огляду на функціонування сучасних комунікативних практик. *Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 2 грудня 2021 р. / наук. керівник конф. О. А. Баранов ; упоряд.: В. М. Фурашев, С. О. Дорогих. – Київ-Одеса : Фенікс, 2021. С. 138– 142. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/socialna_i_cifrova_transformaciya_2021.pdf

696. Варенко В. М. Інформаційно-аналітична діяльність: навч. посіб. / В. М. Варенко. К.: Університет «Україна», 2014. 417 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові праці у наукових фахових виданнях України з юридичних наук, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Рязанов М. Ю. Відродження слов'янської правової культури в Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 6-2. С. 35–41.

2. Рязанов М. Ю. Нормативи слов'янського права в правовій спадщині України. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2015. Т. 1. Вип. 5. С. 42–46.

3. Рязанов М. Ю. Слов'янські традиції становлення Української державності. *Юридичний вісник*. 2015. № 2. С. 241–247.

4. Рязанов М. Ю Співвідношення понять «правда» та «право» в слов'янській правовій культурі. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 5. С. 214–218.

5. Рязанов М. Ю. Правові артефакти та культурний код права. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 46–50. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.06

6. Рязанов М. Ю. Правова спадщина у становленні сучасного права. *Юридичний бюлетень.* 2021. Вип. 20. С. 39–44. DOI: https://doi.org/10.32850/LB2414–4207.2021.20.05

7. Рязанов М. Ю. Особливості права Запорізької Січі у правовій спадщині України. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 43–47. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/705

8. Рязанов М. Ю. Юридична наука у формуванні та трансляції правової спадщини. *Публічне право.* 2021. №3 (43). С. 151–157. *URL: https://www.publichne–pravo.com.ua/index.php?option=com_content&view=category&id=104&lang=uk&Itemid=483*

9. Рязанов М. Ю., Лисенко А. Ю. Естетика сучасного українського права: переосмислення крізь призму правової спадщини. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 1. С. 45–48. DOI: https://doi.org/10.32782/2524–0374/2024–1/7

10. Рязанов М. Ю. Конституційні ідеї народовладдя та прав людини в Україні: правова спадщина української революції 1917–1921. *Право та державне управління*. 2024. № 2. С. 427–433. DOI: https://doi.org/10.32782/pdu.2024.2.57

11. Рязанов М. Ю. Спадкоємність і правова спадщина: зв'язок у розвитку правової системи. *Право і суспільство*. 2024. № 3. С. 457–462. DOI: https://doi.org/10.32842/2078–3736/2024.3.70

12. Рязанов М. Ю. Влив візантійської правової традиції на становлення українського права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 594–596. DOI: https://doi.org/10.32782/2524–0374/2024–7/142

13. Рязанов М. Ю. Становлення державно–правових інститутів України: правова спадщина Австро–Угорського впливу. *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 399–404. DOI: https://doi.org/10.32842/2078–3736/2024.4.56

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

14. Рязанов М. Правові інститути як об'єкти правової спадщини. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management).* 2020. № 6 (34). С. 194–199. URL: https://kelmczasopisma.com/viewpdf/2703

15. Ryazanov M. Translation of the legal heritage. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management).* 2020. № 7 (35). P. 144–149. URL: https://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/3149

16. Ryazanov M. Soviet's legal heritage role in the development of ukrainian law. *Krakowskie Studia Małopolskie*. 2021. № 29. P. 172–185. DOI:10.15804/ksm20211012

17. Ryazanov M. Subjects of the legal heritage. *Reality of Politics. Estimates – Comments – Forecasts.* 2021. № 15. P. 34–43. URL: https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=1717

Статті у періодичних виданнях, включених до категорії «А» Переліку наукових фахових видань України та у закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus

18. Boichenko E., Ziatina D., Karakhanian K., Chuvakova H., Ryazanov M. Surrogacy as a method of supporting reproductive technologies in Ukraine and a foreign method of its legal regulation. *Amazonia Investiga*. 2019. № 8 (22). P. 121 – 128. URL: https://www.amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/34

19. Chuvakov O., Ryazanov M., Chuvakova H., Pavlova T. The categories «legal tradition» and «anomaly of the legal sphere» in the context of regulation of innovations of modern society. *Amazonia Investiga*. 2020. № *9* (25). P. 411–417. URL: https://www.amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1087

20. Ryazanov M., Chuvakova H., Piliuk S. Legal anomalies within human rights implementation in court: Ukrainian heritage and perspectives. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. № 4 (12). P. 90–103. DOI: https://doi. org/10.33327/AJEE–18–4.4–n000086

21. Shmyndruk, O., Chuvakova, H., Ryazanov, M., Petrenko, N., & Pleniuk, M. Mediation and the right to a fair trial: legal heritage or anomaly of the legal sphere. *Amazonia Investiga*. 2024. № 13 (79). P. 165–176. DOI: https://doi.org/10.34069/AI/2024.79.07.13

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

22. Рязанов М. Ю. Морфологія правової культури. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 19 трав. 2017 р. : у 2 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», Півден. регіон. центр НАПрН України; відп. ред. Г. О. Ульянова; передм. С. В. Ківалова. Одеса : Гельветика, 2017. Т. 1. С. 61–64.

23. Рязанов М. Ю. Правова спадщина як складова правової культури. *Концептуалізація та використання правової спадщини* : матеріали Всеукр. круглого столу м. Одеса, 26 груд. 2018 р. / Нац. ун-т «Одеська юрид. акад.», каф.

загальнотеорет. юриспруденції. Одеса, 2018. С. 7–11. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/11604

24. Рязанов М. Ю. Правовий розвиток: наступність як умова правового прогресу. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 17 верес. 2018 р. / за ред. Г. О. Ульянової. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 76–78.

25. Рязанов М. Ю. Поняття та види правової спадщини України. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 18 трав. 2018 р. У 2 т. Т. 1 / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 112–115.

26. Рязанов М. Ю. Артефакти правової сфери та державності. *Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави* : матеріали міжнар. круглого столу онлайн м. Одеса, 20 груд. 2019 р. Одеса : НУ «ОЮА», 2019. С. 26–30. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12209/Матеріали%20Круглого%20Столу%20ТЕНДЕНЦІЇ%20РОЗВИТКУ%20ТА%20ПРАВОВИЙ%20ОБРАЗ%20СУЧАСНОЇ%20ДЕРЖАВИ1.pdf?sequence=1&isAllowed=y

27. Рязанов М. Ю. Семіотичність правової спадщини. *Правове життя сучасної України* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 17 трав. 2019 р. / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 74–78.

28. Рязанов М. Ю. Велика та мала традиції у правовій спадщині України. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 15 трав. 2020 р. / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 83–86.

29. Рязанов М. Ю. Професійна культура юристів: поняття та розвиток. *Розвиток науки та техніки: проблеми і перспективи* : збірник тез Всеукр. наук.–практ. інтернет-конф. з нагоди Дня науки–2020 в Україні м. Київ, 21 травня 2020

р. 2020. С. 303 – 305. URL: https://dndi.mvs.gov.ua/files/pdf/Zbirnyk_Den_Nauky_2020.pdf

30. Ryazanov M. U. Legal traditions as the mean of transmission the legal heritage. *Organization of scientific research in modern conditions '2020*: conference proceedings. Seattle: KindleDP, 2020. P. 572–576. DOI: 10.30888/979–865–1656–02–8.0.

31. Рязанов М. Ю. Артефактність правової спадщини. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 46–49.

32. Рязанов М. Ю. Правова спадщина: питання інтерпретації. *Юриспруденція сьогодні: між апологією і креативністю* : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 17 верес. 2021 р. / Нац. ун-т «Одеська юрид. акад.»; за заг. ред. А. Ф. Крижановського. Одеса : Фенікс, 2021. С. 119 – 122. DOI: 10.32837/11300.16010

33. Рязанов М. Ю. Морфологічний аналіз правової спадщини. *Розвиток сучасного права та держави в юридичній теорії та практиці* : матеріали всеукр. круглого столу онлайн, присвяч. 25-річчю Нац. ун-ту «Одеська юрид. акад.» та 175-річчю Одеської школи права м. Одеса, 25 листоп. 2022 р. Одеса : Нац. ун-т «ОЮА», 2022. С. 17-22. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/22653

34. Рязанов М. Ю. Юридична наука і трансляція правової спадщини. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 17 черв. 2022 р. / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 74–77. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a252c3d0-3baf-47ef-af07-ca312aa8b0f8/content

35. Рязанов М. Ю., Чувакова Г. М. Роль юридичної освіти у формуванні правової еліти та визначенні пріоритетів правового розвитку. Модернізація підходів до підготовки наукових кадрів у галузі права : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, Київ, 2 січня – 12 лютого 2023 року. Одеса : Видавничий дім «Гельветика» С. 91–93. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi71/0051728.pdf

36. Рязанов М. Ю. Архетипи української правової культури у формуванні української правової самобутності. *Трансформація правових систем в умовах збройних конфліктів* : матер. круглого столу м. Одеса, 10 лют. 2023 р. / НУ «ОЮА», каф. міжнар. та європ. права. Одеса : НУ «ОЮА», 2023. С. 94–97. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/a1eb4855-b982-4331-9be4-80ac16ab6cc3

37. Ковбасюк С. В., Рязанов М. Ю., Чувакова Г. М. Правова доктрина як джерело права в релігійних правових системах. *The world of modern technologies and inventions* : The 4th International scientific and practical conference, Vienna, October 10–13, 2023. Vienna : Austria. International Science Group, 2023. P. 118–121. DOI: 10.46299/ISG.2023.2.4

38. Рязанов М. Ю. Нормативний та процесуальний аспекти правової спадщини: антропологічний підхід. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 19 травня 2023 р. / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 1. С. 57–59.

39. Рязанов М. Ю. Спадкоємність і правова спадщина: зв’язок у розвитку правової системи. *Європейські орієнтири розвитку України: науково–практичний вимір в умовах воєнних викликів* : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. м. Одеса, 26 квітня 2024 р. / НУ «ОЮА»; за заг. ред. С. В. Ківалова; відп. за вип. М. Р. Аракелян. Одеса : Фенікс, 2024. С. 101–103. URL: https://hdl.handle.net/11300/28143

40. Рязанов М. Ю. Формування українського права: роль правової спадщини і взаємодія традицій. *Конституційне будівництво в умовах війни: досвід України* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 20 червня 2025 р. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2025. С. 260–266.

Опубліковані праці, що додатково відображають наукові результати дисертації:

41. Рязанов М. Ю. Концептуалізація слов'янського права у сучасних юридичних дослідженнях // Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко [та ін.] ; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. С. 206–222.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Висновки і положення дисертаційного дослідження обговорювалися на кафедрі загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія».

За темою дисертації була представлена наукова доповідь на засіданні Південного регіонального центру Національної академії правових наук України, за результатами якої отримана позитивна експертно-консультативна оцінка проведеної роботи та отриманих наукових результатів.

Підсумки розроблення проблеми в цілому й окремих її аспектів, а також одержані узагальнення та висновки були оприлюднені на національних та міжнародних конференціях: «Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє» (м. Одеса, 19 травня 2017 р.) (особиста участь); «Концептуалізація та використання правової спадщини» (м. Одеса, 26 грудня 2018 р.) (особиста участь); «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.) (заочна участь); «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції» (м. Одеса, 18 травня 2018 р.) (особиста участь); «Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави» (м. Одеса, 20

грудня 2019 р.) (заочна участь); «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 17 травня 2019 р.) (заочна участь); «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 15 травня 2020 р.) (заочна участь); «Розвиток науки і техніки: проблеми та перспективи» (м. Київ, 21 травня 2020 р.) (заочна участь); «Organization of scientific research in modern conditions ‘2020» (Seattle, 2020) (заочна участь); «Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)» (м. Одеса, 21 травня 2021 р.) (заочна участь); «Юриспруденція сьогодні: між апологією і креативністю. Пам’яті професора Ю. М. Оборотова (до 75-річчя від дня народження д.ю.н., професора Ю. М. Оборотова)» (м. Одеса, 17 вересня 2021 р.) (особиста участь); «Розвиток сучасного права та держави в юридичній теорії та практиці: матеріали всеукр. круглого столу онлайн, присвяч. 25-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчю Одеської школи права» (м. Одеса, 25 листопада 2022 р.) (особиста участь); «Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) (особиста участь); «Модернізація підходів до підготовки наукових кадрів у галузі права : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації» (м. Київ, 2 січня – 12 лютого 2023 року) (заочна участь); «Трансформація правових систем в умовах збройних конфліктів» (м. Одеса, 10 лютого 2023) (заочна участь); «The world of modern technologies and inventions : The 4th International scientific and practical conference» (Vienna, October 10–13, 2023) (заочна участь); «Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень» (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) (особиста участь); «Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів» (м. Одеса, 26 квітня 2024 р.) (особиста участь); «Конституційне будівництво в умовах війни: досвід України» (м. Ужгород, 20 червня 2025 р.) (особиста участь).